आठवणींचा डोह

म.ग्रं.सं., संग्रह शाखा, ठाणे.
विषय : चरित्र
सं.क्र. : ३८७५

REFBK-0033550

अरविंद मुळगांवकर

चरित्र ३८७५
३३५५०
२३/६/२००६

चारित्र / संदेश
३८४५
३३५५०
२३/६/२००६

आठवणींचा डोह

राजे नं. १०३१६६ / संदर्भ

आठवणींचा डोह

अरविंद मुळगांवकर

REFBK-0033550

पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई

आठवणींचा डोह
(म - १०३८)
पॉप्युलर प्रकाशन
ISBN 81-7185-886-4

ATHAWANICHA DOH
(Marathi : Biography)
Arvind Mulgaonkar

© २००६, सौ. मृणालिनी अरविंद मुळगांवकर

पहिली आवृत्ती : २००६/१९२८

प्रकाशक
रामदास भटकळ
पॉप्युलर प्रकाशन प्रा. लि.
३५ सी, पं. मदनमोहन मालवीय मार्ग
ताडदेव, मुंबई ४०००३४
email : info@popularprakashan.com

मुखपृष्ठ संकल्पना : अरविंद मुळगांवकर
छायाचित्र : मिशेल बारपोत, पॅरिस
संगणक आरेखन : मिलिंद जोशी

अक्षरजुळणी
व्हॅन्स इन्फॉर्मेशन लि.
३५ सी, पं. मालवीय मार्ग
ताडदेव, मुंबई ४०० ०३४

मुद्रक
कोणम प्रिंटर्स
ताडदेव, मुंबई ४०० ०३४

मृणाल,
माझ्या कलासक्त जीवनात
तू नेहमीच साथ देतेस !

– **अरविंद**

मनोगत

माझ्या तरुणपणातील चौदा-एक वर्षे उस्ताद अमीर हुसेन खाँसाहेबांच्या निकट सहवासात गेली. या काळात त्यांचा स्वभाव, सवयी, लकबी, त्यांची दिनचर्या मी जवळून न्याहाळली. एवढ्या महान कलावंताच्या सहवासात अनेक क्षण घालवण्याचं भाग्य मला मिळालं. तरीसुद्धा त्यांना दीर्घायुष्य मिळालं असतं तर माझ्या संच्यात खूपच भर पडली असती ही रुखरुख मला सदैव जाचत राहते.

खाँसाहेबांना जुन्या ऐतिहासिक इंग्रजी चित्रपटांची आवड होती. 'टेन कमांडमेन्ट्स', 'हरक्युलिस', 'बेन हर' असे कित्येक चित्रपट मी आणि राम सुगवेकरने त्यांच्याबरोबर पाहिले. चित्रपट संपल्यानंतर राम बॉम्बे सेंट्रलहून एस. टी. पकडून पेणला जायचा. खाँसाहेब मला माधव मिल्सच्या बाजूच्या म्युनिसिपल गार्डनमध्ये घेऊन जायचे. तिथे आम्ही तासन्तास गप्पा मारत बसायचो. खाँसाहेबांच्या बालपणाबद्दल, त्यांच्या ऐन जवानीतल्या रियाझाबद्दल, त्यांच्या कुटुंबीयाबद्दल मी त्यांना अनेक प्रश्न विचारायचो आणि तेही अगदी मनमोकळेपणे मला सर्व काही सांगायचे. त्यांच्या आयुष्यातल्या चांगल्या आणि वाईट दिवसांबद्दल. या सर्व आठवणींचं टिपण मी त्या-त्यावेळी घरी आल्यानंतर करून ठेवलं ते जसं बोलत तसं–थोडीशी उर्दू, थोडीशी हैदराबादी आणि उत्तर प्रदेशीय अशा बोलींचा मिलाफ त्यांच्या बोलीत होता. त्यांचं संभाषण मी त्यांच्याच शब्दात उतरवून ठेवलं.

खाँसाहेब नुसतेच प्रतिभाशाली कलावंत नव्हते तर ते अतिशय दिलदार व मानवतावादी होते. जात-पात, धर्म वगैरे भेदभाव त्यांनी कधीच मानला नाही. क्वचित सणावारी ते मशिदीत नमाज़ पढण्यासाठी जात असत. इस्लाममधील चांगल्या तत्त्वांवर त्यांचा विश्वास होता. परंतु अंधश्रद्धा नव्हती. रमझानचे रोज़े ते कसोशीने पाळत, पण रोज नमाज़ पढत नसत. फावल्या वेळात एकाग्र चित्ताने माळ जपत.

रात्री साडेनऊ-दहाच्या सुमारास दहा-पंधरा छोटी छोटी मुलं नेमाने त्यांच्याकडे येत. खाँसाहेब त्यांना परीकथा, कुराणातल्या कथा इतक्या रंगवून सांगत की, कित्येकदा ती मुलं खदखदून हसत किंवा हुंदके देत डोळे पुसत घरी जात असत.

खाँसाहेबांच्या व्यक्तिमत्त्वाने मी एवढा भारावून गेलो होतो, की त्यांचे चरित्र, त्यांच्या प्रतिभाशाली व चमत्कृतीपूर्ण बंदिशींसह लिहावं असं मी ठरवलं. या संदर्भात मी त्यांच्या अनेक शिष्यांना, चाहत्यांना भेटलो. त्यांच्याकडून त्यांच्या आठवणी, मुलाखतींच्या ध्वनिमुद्रणातून वा पत्राद्वारे मिळवल्या. एकोणिसशे नव्याण्णव या त्यांच्या जन्मशताब्दीच्या वर्षात हा माझा उपक्रम पूर्ण झाला याबद्दल मला खूप आनंद झाला.

खाँसाहेबांशी आणि त्यांच्या कुटुंबाशी माझे जिव्हाळ्याचे संबंध जडले. आज त्यांच्या मृत्यूनंतर तीस वर्षांनीदेखील ते ऋणानुबंध माझ्या मनात तसेच आहेत. आतादेखील बाबांची आठवण आल्याशिवाय माझा एकही दिवस जात नाही. माझ्या आयुष्यातल्या अडचणींच्या सर्व प्रसंगांमधून गुरूंची कृपा, त्यांचे आशीर्वाद मला तारून नेतात असा माझा दृढ विश्वास आहे.

खाँसाहेबांच्या मानवतावादी स्वभावाला अतिशय समर्पक असा फिराक़ गोरखपुरींचा शेर नेहमी माझ्या मनात घोळत असतो.....

''जिन्हें शक हो वह करें और खुदाओं की तलाश,
हम तो इन्साँ को दुनिया का खुदा कहतें हैं''

– अरविंद मुळगांवकर

दि. १५ फेब्रुवारी २००६

१०/बी, डिंपल अपार्टमेन्ट
जेराबाई वाडिया रोड
परेल, मुंबई ४०० ०१२

प्रस्तावना

पंडित अरविंद मुळगांवकरसारख्या ज्येष्ठ तज्ज्ञ संगीतकाराने लिहिलेल्या पुस्तकाला प्रस्तावना लिहिणे हे बिकट काम आहे. मी त्यांच्यापेक्षा वयाने लहान हे तर झालेच. शिवाय मुळगांवकरजी हे माझे गुरु पंडित निखिल घोष यांचे गुरुबंधू. परंतु त्यांचे हे पुस्तक वाचत असताना संगीताचा विद्यार्थी म्हणून मला जो enlightening अनुभव मिळाला तो वाचकांपर्यंत पोहोचविण्याची ही संधी आहे असे मी मानतो.

'आठवणींचा डोह' पुस्तकासंबंधी बोलताना मीही एक आठवण सांगणे गैर होणार नाही. माझ्या बालपणात मी अनेक मैफली ऐकल्या आहेत, ज्यांचा ठसा माझ्यावर कायम राहिला आहे. ह्यांपैकी एका मैफलीचा उल्लेख इथे विशेष relevant ठरेल. ही मैफल १९७५ मध्ये दादरच्या ब्राह्मण सहाय्यक संघात झाली होती. पंडित अरविंद मुळगांवकर यांच्या 'तबला' ह्या पुस्तकाच्या प्रकाशनाचा हा सोहळा होता. त्यांचे हे पुस्तक मी त्यानंतर काही काळाने वाचले आणि मुळगांवकरजींनी हिंदुस्थानी संगीत आणि विशेषतः तबला ह्या विषयात किती मोलीची भर घातली आहे हे माझ्या लक्षात आले. ह्या पुस्तकातील ताल, लय, तबल्यावरील घराणी आणि बंदिशी, तबलासाथ, तबलजींची चरित्रे ह्या साऱ्यांमुळे याला परिपूर्ण कोशाचे स्वरूप आले आहे.

त्यानंतरच्या काळात मुळगांवकरजींच्या अभ्यासाचा विद्यार्थ्यांना सातत्याने उपयोग झाला आहे. त्यांचे दुसरे पुस्तक 'आठवणींचा डोह' हे विद्यार्थ्यांना आणि संगीतकारांना मिळालेले आणखी एक वरदान आहे.

हिंदुस्थानी संगीत हे मौखिक परंपरेतून वृद्धिगंत झाल्याने तिच्या इतिहासासंबंधी निश्चित विधाने करणे कठीण आहे. दंतकथा आणि आख्यायिका यांचा सुळसुळाट झाल्याने शास्त्रशुद्धरीत्या भूतकाळातील घटनांकडे पाहणे कठीण झाले आहे. हकीकतींना दुसरा आधार न मिळवल्यास त्या गतकाळाविषयी चमत्कारिक गोंधळ निर्माण करतात. मुळगांवकरजींनी उस्ताद अमीर हुसेन खाँ यांचा शागीर्द ह्या नात्याने वैयक्तिक अनुभव सांगितले आहेतच आणि हे करताना इतिहासाविषयक प्रश्नांवरही प्रकाश टाकला आहे.

उस्ताद अमीर हुसेन खाँ तत्कालीन संगीतकारांमध्ये अत्यंत मान्यवर असे व्यक्तित्व होते. विसाव्या शतकात त्यांच्याइतक्या तबल्यावरील बंदिशी कोणी रचल्या नसतील आणि गुरू म्हणून त्यांचे स्थान फार मोठे होते. मुळगांवकरजींनी उस्तादांच्या संगीतावरील प्रभुत्वाचे, नम्रतेचे, resilience, त्यांच्यातील माणुसकीचे आणि वाङ्मयकार, रचनाकार आणि शिक्षक म्हणून त्यांच्या नवीन दिशा शोधणाऱ्या प्रतिभेचे अनेक नमुने दिले आहेत. आपल्या गुरुबंधूंकडून आणि इतर संगीततज्ज्ञांकडून कष्टपूर्वक जमवलेले

इतरही किस्से त्यांनी दिले आहेत. स्वतः उस्तादांनी सांगितलेल्या कथांचाही यात समावेश आहे. विशेषतः एकोणिसाव्या शतकात आणि विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला मेरठ, हैद्राबाद, रायगड, मुंबई अशा ठिकाणी काय परिस्थिती होती याचा उलगडा यांवरून होतो. ह्या प्रक्रियेत मुळगांवकरजींनी त्या काळातील सांगितिक संस्कृतीवर वाचकांसाठी नवा प्रकाश घातला आहे.

उस्ताद अमीर हुसेन खाँ यांच्या जीवनाचा आणि त्यांच्या संगीताच्या क्षेत्रातील कार्याची एकूण व्याप्ती लक्षात यावी म्हणून मुळगांवकरजींनी उस्तादांच्या जवळ जवळ दोनशे बंदिशी पुस्तकात दिल्या आहेत. त्या खजिन्याचे माझ्यासारखे विद्यार्थी मोठ्या प्रेमाने जतन करतील.

ही प्रस्तावना पूर्ण करण्यापूर्वी एका गोष्टीचा मुद्दाम उल्लेख केला पाहिजे. पंडित मुळगांवकर यांच्यासारख्या अभ्यासू संगीततज्ज्ञांनी शांतपणे, सातत्याने केलेल्या निष्ठावान कामामुळेच हिंदुस्थानी संगीताची परंपरा पुढील आणि त्याहूनही नंतरच्या पिढीपर्यंत पोहोचेल. अमीर हुसेन खाँ यांच्या कामाला जशी लोकांकडून म्हणावी तशी पावती मिळाली नाही. तसेच ह्या तज्ज्ञांचेही झाले आहे. समाज अनेक वेळा तत्कालीन आणि नजरेत भरणाऱ्या अशा दिखाऊ गोष्टींना जरूरीपेक्षा अधिक महत्त्व देतो आणि दूरगामी परिणाम साधणाऱ्या मूलभूत महत्त्वाच्या कामाकडे दुर्लक्ष करतो. आपल्या पिढीने ह्यावरून काय तो बोध घेतला पाहिजे.

ह्या पुस्तकाच्या वाचनाने मला आनंद मिळाला आहे आणि पंडित अरविंद मुळगांवकर यांनी सांगितलेल्या अनुभवांनी मी खूप शिकलो आहे. मला खात्री आहे की इतर संगीतप्रेमी, विद्यार्थी आणि संशोधक यांनाही हे पुस्तक तेवढेच आनंददायी आणि उद्बोधक वाटेल.

दि. १ मार्च २००६ - डॉ. अनीश प्रधान

४, गणेश भवन
अकरावा रस्ता, खार (प.)
मुंबई ४०००५२

अनुक्रमणिका

मनोगत .... सात

प्रस्तावना .... नऊ

आठवणींचा डोह १

उस्ताद अमीर हुसेन खाँसाहेबांच्या रचना ७५

विस्तारक्षम रचना ७७

अविस्तारक्षम रचना १६०

परिशिष्टे २०५

(अल्लाह हुमज अलीं सबूरन
वज अलीं शकूरन
वज अल्लीं का फिं अयनी शगीरन
का फिं अयनुना से कबीरा)

हे परवरदिगार मुझे मेरी नजर में छोटा (शगीरन) बनाओ ता कि,
दुनिया के आँखों से (अयनी) में बडा (कबीरा) बन जाऊंगा!

उस्ताद अमीर हुसेन खाँ यांची फारसी भाषेतील एक आवडती प्रार्थना

धारा ३०७५
३३५५०
२३/६/२०

बालपणापासून झालेल्या, महाराष्ट्रातल्या विविध तालवाद्यांच्या संस्कारांमुळे मी वाद्यसंगीताकडे आकर्षित झालो. माझ्या दृष्टीने बालवयातल्या संस्कारक्षमतेची माझी दोन-तीन वर्षे सोलापुरास माझ्या मामांच्या घरी गेली. त्रेचाळीस-चव्वेचाळीस व नंतर सत्तेचाळीस-अठ्ठेचाळीस! त्रेचाळीसला मी सहा वर्षांचा होतो. सोलापूरला चाटीगल्लीत मामांची सुतारकामाची प्रचंड वखार व प्रशस्त घर होतं. मला आठवतं, त्या सुमारास प्रभातच्या गाजलेल्या बोलपटांचा पंधरवडा सोलापुरातल्या एक-दोन चित्रपटगृहांत चालू होता. त्यांच्या जाहिरातीसाठी टांग्यावर त्रिकोणी छपरावर लावलेले रंगीत चित्रफलक व विशेष म्हणजे सुंद्रीवर ढोल-ताशांच्या संगतीने वाजवली जाणारी गोड गाणी मला वेड लावीत असत. घरच्या मंडळींची नजर चुकवून मी त्या टांग्यापाठल्या वरातीत सामील होत असे. ''जीवन की नाँव न डोले'', ''दोन घडींचा डाव'', ''मन सुद्ध तुजं तुला रे गड्या भीती कुनाची'' अशा गीतांच्या धुनीवर धरलेला ढोल-ताशांचा ठेका मला आकर्षित करत असे. तसंच सिद्धेश्वराच्या जत्रेवेळी वरातीत वाजले जाणारे ढोल-ताशे, मुहर्रमच्या ताबुताच्या वरातीत वाजणाऱ्या ढोल-ताशांचे निरनिराळे वादनप्रकार, पोळ्याच्या सणाला लेजीमबरोबर वाजल्या जाणाऱ्या ढोल, झांजा, डफ, ताशा यांचा संयुक्त आविष्कार आणि प्रेतयात्रेबरोबर वाजणारा वेगळाच गंभीर ठेका — हे माझ्या बालपणात झालेले ताल-ठेक्यांचे आणि वाद्यसंगीताचे संस्कार!

साधारण सत्तेचाळीसच्या सुमारात आकाशवाणीवर मी उस्ताद अल्लारखांचा तबला ऐकला आणि चक्रावून गेलो. अतिद्रुत गतीने वाजणारे त्यांचे 'तिर्‌किट्' चे प्रकार, खणखणीत 'चाँट' आणि वजनदार घुमणारा डग्गा, हा मला एक चमत्कारच वाटला! त्यानंतर एकदा मी उस्ताद थिरकवांचा तबला आकाशवाणीवर ऐकला. त्यावेळी तबल्यातलं मला काही समजत नव्हतं. पण हे काहीतरी वेगळं आणि घरंदाज आहे ही जाणीव मला निश्चितच झाली. रोज वर्तमानपत्रं, केवळ आकाशवाणीचे कार्यक्रम पाहण्यासाठी चाळायची आणि कोणाचं तबलावादन असेल त्या नेमक्या वेळेस माटुंग्याला गुलशन इराण्याच्या हॉटेलात जाऊन मालकाला रेडिओ लावण्यास गळ घालायची.

अठ्ठेचाळीसला आमच्या घरी रेडिओ आला. मग काय, अल्लारखा, उस्ताद थिरकवा, चिना मुमताज, कधीतरी लाहोर आकाशवाणीवर उस्ताद करीमबख़्श पेरना, सिलोनवर खलिफा वाजिद हुसेन खाँ यांच्या तबलावादनाचे कार्यक्रम वेळोवेळी ऐकले.

त्रेपन्न ते पंचावन्न ही तीन वर्षं तबल्याचं प्राथमिक शिक्षण घेण्यात कधी संपली ते कळलंच नाही. पश्चिम दादरच्या श्रीकृष्ण संगीत विद्यालयातले माझे पहिले गुरुजी कै. ह.भ.प.देशपांडेबुवा यांनी मला तबल्याची बाराखडी, प्रचलित ताल-ठेके — थोडक्यात तबला वादनाचा भरभक्कम पाया करवून घेतला. तबल्याचा वर्ग आठवड्यातून एक दिवस असे. उरलेल्या दिवसात खूप मेहनत घेऊन दिलेले

गृहपाठ मी उत्तम रीतीने बसवीत असे. चार महिन्यातच बुवा मला म्हणाले, ''पोरा, तुझा हात चांगला आहे, उपजत लयज्ञान आहे, तर तू असं कर, नारायणराव इंदोरकरांकडे शीक. त्यांचा क्लास इथेच मार्केटात आहे.'' मी तेथे गेलो. तिथलं वातावरण मला आवडलं. देवापुढे उदबत्त्यांचा सुवास दरवळत होता. नारायणरावांबरोबर कुणीतरी पेटीवर लेहरा धरला होता आणि ते तबल्यावर अतिशय जलद असं काहीतरी वाजवत होते. कानाला खूप गोड लागत होतं. नंतर त्यांनीच सांगितलं की ही देहली बाजाची 'लडी' आहे. त्यावेळी माझा चुलतभाऊ उमेश तेथे बसला होता. मला पाहून त्याला आश्चर्य वाटलं. माझी वहिनी नलिनी मुळगांवकर चांगल्यापैकी गात असे. वेळोवेळी नारायणराव किंवा त्यांचा मुलगा महादेव तिची साथसंगत करीत असत. उमेशने मला सल्ला दिला की मी त्यांच्याकडे शिकावं. मी ठरवलंही होतं, की, पुढच्या गुरुवारपासून त्यांच्याकडे जायचं. त्यांनी चांदीचे शंभर रुपये, कोटाचं वुलनचं कापड, हार, पेढे, नारळ यांचा नजराणा घेऊन येण्यास सांगितलं. माझी आर्थिक परिस्थिती तितकी नव्हती. त्यामुळे मी गेलोच नाही. पण दरम्यान माझी दत्तू तेंडोलकरशी ओळख झाली. दत्तू उस्ताद अल्लारखांचा शिष्य. दत्तूच्या मार्गदर्शनाखाली मला तबल्यातल्या, संगीतातल्या अनेक गोष्टी समजल्या. त्याचा सहवास मला लाभला नसला तर आज मला जो मानसन्मान मिळत आहे त्यापासून मी वंचित झालो असतो. कुठलंही अभिजात संगीत, विशेषतः तबला शिकताना असा एक काळ असतो की, आपल्याला काही एक येत नाही, आपल्या हातून योग्य तो निकास निघत नाही अशी एक निराश मनःस्थिती निर्माण होते. नेमक्या अशाच वेळेस मला दत्तूचं मोलाचं प्रोत्साहन मिळालं.

त्यानंतर, १९५४ च्या विजयादशमीला मी उस्ताद अमीर हुसेन खाँसाहेबांचे शिष्य श्री. सदाशिवराव काजरेकर यांच्याकडे शिकण्यास सुरुवात केली. त्यांच्याकडे मी दोन-तीन आठवडेच शिकलो. त्याच सुमारास माझा चुलतभाऊ सुरेश मुळगांवकर याने उस्ताद अमीर हुसेन खाँ यांचे गंडाबांध शिष्यत्व पत्करलं. त्या रात्री माझ्या काकांकडे मी प्रथमच खाँसाहेबांचा तबला अगदी जवळून व मनसोक्त ऐकला. त्यावेळेसही मी तसा अनभिज्ञच होतो. तरीसुद्धा मला हे प्रकर्षानं जाणवलं की खाँसाहेबांनी वाजवलेल्या कायद्यांमध्ये व रेल्यांमध्ये त्यांच्या विजेच्या वेगाने फिरणाऱ्या बोटांमधून व डग्गयावरच्या दाब-उधारांमुळे एक प्रकारचं सुखद संगीत निर्माण होत होतं. सुरावट पैदा होत होती. माझ्या डोळ्यांसमोर ताजमहालच्या संगमरवरी भिंतीवरच्या सुंदर वेलबुट्टीचं मनोहर नक्षीकाम उभं राहिलं. त्याचवेळी मी मनाशी एक निश्चय केला की शिकलो तर याच उस्तादांकडे, नाहीतर या कलेचा ध्यास सोडून देईन. परंतु एकदम त्यांच्याकडे शिकण्यास जाण्याचं धाडस होत नव्हतं. आणि त्यादिवशी सुरेशने वाजवलेला थोडासाच पण गोड आणि आकर्षक तबला ऐकून मी एवढा प्रभावित झालो, की मी त्याला, मला तबला शिकवण्याची गळ घातली. त्यानेही आनंदाने कबूल करून जवळजवळ सातआठ महिने त्याच्याकडे माझं शिक्षण नियमितपणे चाललं. त्यावेळेस तो कॅल्टेक्स कंपनीत इंजिनिअरच्या पदावर नोकरीत होता. माझ्या दुर्दैवाने त्याची बदली दिल्लीला झाली आणि माझ्या शिक्षणात खंड पडला. तर सुरेश हा माझ्या तबल्यातल्या उच्च शिक्षणातला सर्वार्थाने पहिला गुरू!

योग्य गुरूच्या शोधात असताना मला प्रो. सुरेंद्र राव यांच्या शिवाजी पार्क येथील संगीत विद्यालयात छोटे अहमदजान तबला शिकवतात ही खबर मिळाली. मी सुरेंद्र रावांना भेटलो. ते म्हणाले, ''छोटे अहमदजान लखनौला गेले असून त्यांच्याजागी उस्ताद मुनीर खाँसाहेबांचे एक ज्येष्ठ शिष्य उस्ताद बाबालाल इस्लामपूरकर सध्या तबला शिकवतात.'' आतापर्यंत मला उस्ताद मुनीरखाँची महती कळली होती. त्यामुळे वेळ न दवडता मी त्यांच्याकडे शिकण्यास सुरुवात केली. बाबालाल कोल्हापूरकडचे

असल्याने मराठी उत्तम बोलत. तबला आत्मसात करण्याच्या माझ्या जिद्दीवर त्यांचा लवकरच पूर्ण विश्वास बसला. त्यांनी मला पेलतील अशा 'बराबरी' च्या (मध्य लयीतल्या) जुन्या उस्तादांच्या अनेक बंदिशी शिकवल्या. रंगभवन, धोबीतलाव येथे एका संगीत महोत्सवात त्यांनी एका प्रसिद्ध गायकाची संगत केली. त्यावेळी ते मला बरोबर घेऊन गेले होते. (गायकाचं नाव नीट आठवत नाही. कदाचित उस्ताद रजब अली खाँ असावेत.) सहा महिने मी त्यांच्याकडे नियमाने शिकण्यास जात होतो. एकदा ते मला म्हणाले, "बेटा, मी आता गावाकडे जाणार आणि परतणार नाही. तुझा हात चांगला आहे. लयज्ञान कुदरती आहे. तुला खानदानी तबला याद करायचा असेल तर इकडेच मुंबईत माझा पीरभाई आहे. अमीर हुसेन, तो चांगला वाजवतो व शिकवतो. माझी चिठ्ठी घेऊन जा. तो तुला चांगला तयार करील." बाबालालांची चिठ्ठी मी अजून जपून ठेवली आहे. त्यांच्या सल्ल्याने मला अत्यानंद झाला. दुसऱ्याच दिवशी मी उस्ताद अमीर हुसेन खाँसाहेबांकडे जायचं ठरवलं. परंतु कुणीतरी मला सांगितलं की खाँसाहेब गंडा बांधल्याशिवाय शिकवत नाहीत. तुला गंडाबंधनासाठी पाच-सहा हजार रुपये खर्च करावे लागतील. आणि... खाँसाहेबांकडे तबला शिकण्याच्या अतीव इच्छेवर पाणी सोडण्याचा मी निर्णय घेतला.

एक-दोन दिवसांतच दादरच्या कित्तेभंडारी सभागृहात सुप्रसिद्ध व्हॉयलीनवादक पंडित श्रीधर पार्सेकर यांच्या कार्यक्रमाला गेलो. त्यांचं वादन अवर्णनीय झालं. परंतु त्यांच्याबरोबर उस्ताद अब्दुल करीम खाँ (सिनेसंगीतात तबला व ढोलक यांच्या संगतीसाठी प्रसिद्धी पावलेले) यांची तबल्याची समर्पक साथ खूपच आवडली. त्यांचा पत्ता लिहून घेतला. दुसऱ्याच दिवशी त्यांच्याकडे शिकण्याच्या इराद्याने मी व दत्तू पीला हाऊसजवळच्या अकबर गल्लीत, वेश्यावस्तीतल्या एका गलिच्छ चाळीत जाऊन आलो. खोल्या-खोल्यांमधून अस्ताव्यस्त अवतारात आपल्या कामुक नजरांनी खुणावणाऱ्या वेश्यांकडे दुर्लक्ष करत आम्ही अब्दुल करीम खाँसाहेबांची खोली गाठली. त्यांच्या पत्नीने पडद्याआडूनच बेपर्वाईनं सांगितलं, की खाँसाहेब रेकॉर्डिंगसाठी एच.एम.व्ही. च्या स्टुडिओत गेलेले आहेत आणि ते कधी येतील याचा काहीही भरवसा नाही. मी मग त्यांचा नादच सोडला.

दरम्यान, आकाशवाणीच्या संगीत स्पर्धांविषयी ऐकलं. मनाचा हिय्या करून भाग घेतला. स्पर्धेतल्या अनेक स्पर्धकांमध्ये उस्ताद अमीर हुसेन खाँसाहेबांचे शिष्य श्री. सदाशिव पवार व त्यावेळी श्री. मारुतीराव कीर यांच्याकडे शिकणारे श्री. सुधीर माईणकरही होते. परीक्षकांमध्ये पंडित व्ही. जी. जोग, श्रीमती शिरीन डॉक्टर आणि आकाशवाणीचे प्रोग्राम एक्झिक्युटिव्ह होते. स्पर्धेच्या आधी एका स्टुडिओत मी हात गरम करत होतो. रमझान खाँ यांनी सारंगी मिळवली. मला म्हणाले, "जिओ बेटे, तुम्हारे हाथ बहोत बढिया है।" कै. एस. व्ही. पटवर्धन हेही माझा रियाझ ऐकत होते. त्यांनी माझं नाव विचारलं. कोणाकडे तालीम घेतोय वगैरे प्रश्न विचारता विचारता माझा तबला सुरात मिळवून दिला. स्पर्धेसाठी दहा मिनिटांचाच अवधी दिलेला होता. पाचसहा मिनिटंच माझं तबलावादन झालं असेल. इतक्यात पंडित जोग म्हणाले, "धन्यवाद! आप का आयटम पूरा हो चुका है ।". मी भांबावून गेलो. मला वाटलं, माझं काहीतरी चुकलं असावं. त्यानंतर कुणाशीही न बोलता मी निराश मनःस्थितीत घरी परतलो. चौथ्या की पाचव्या दिवशी सहजच रेडिओ लावलेला असताना स्पर्धांचे निकाल प्रक्षेपित करण्यात आले. तालवाद्यांमधला पहिला क्रमांक मला मिळाला होता, तंतुवाद्यांमध्ये कुमारी एम. राजम यांना व्हॉयलीनसाठी तर गायनात कुमारी भाटे यांना. अंतिम स्पर्धा दिल्लीत दोनतीन महिन्यांच्या अवधीनंतर होत्या.

सूर सिंगार संसदच्या संगीत प्रतियोगितेची जाहिरात वाचली आणि भाग घेण्याचं ठरवलं. पेटीवर मनाजोगता लेहरा कोण धरू शकेल हे एक मोठं प्रश्नचिन्ह होतं. आकाशवाणीच्या स्पर्धांच्या वेळी सुधीर माईणकरांची ओळख झाली होती व त्यांच्या उमद्या स्वभावामुळे तिचं मैत्रीत रूपांतर होत गेलं. गिरगावातील पोर्तुगीज चर्चसमोरच्या महाराजा बिल्डिंगमध्ये ते राहत. त्यांचे वडील संगीतातले चांगले जाणकार व रसिक असल्यामुळे त्यांच्याकडे दर रविवारी सकाळी एक मैफल ठरलेली असायची. त्यावेळचे प्रथितयश, आता नावारूपाला आलेले, अशा कित्येक गायक-वादकांची हजेरी त्यांच्याकडे लागायची. एका नवोदित तबलावादकाबरोबर सुधीरने उत्तम लेहरा धरलेला होता हे मला आठवलं आणि मी त्याच्याकडे धाव घेतली. त्याने यायचं आनंदाने कबूल केलं.

भुलाभाई देसाई मार्गावर 'हसमन' येथे या स्पर्धा होत्या. मी 'ज्युनिअर्स' च्या गटात भाग घेतला होता. ग्रीनरूममध्ये मी हात गरम करत होतो. इतक्यात एक उंच, शेलाट्या बांध्याचा अंध तरुण तेथे आला व म्हणाला, ''क्या बात है! आप तो हमारे घराने का ही तबला बजा रहें हैं—तबला किनसे सिखतें हो?'' मी म्हणालो, ''मेरे चचेरे भाई सुरेश मुलगांवकर से – वह उस्ताद अमीर हुसेन खाँसाहब के शागीर्द है''। ''अरेच्चा!, ते तर माझेच उस्ताद!'' त्यानंतर माझी स्पर्धा झाली. दिल्ली घराण्याचे एक ज्येष्ठ उस्ताद महम्मद अहमद खाँ परीक्षक होते. अनेक स्पर्धकांचं वादन झालं. निकाल त्याचवेळी जाहीर झाले. ज्यूनिअर्समध्ये मला प्रथम क्रमांक मिळाला आणि सिनिअर्समध्ये त्या अंध तरुणाला, म्हणजेच दामुअण्णा वाडेगांवकर याला. स्पर्धेचे निकाल जाहीर झाल्यानंतर उस्ताद महम्मद अहमद खाँसाहेबांनी मला जवळ बोलावून माझी पाठ थोपटली व म्हणाले, ''बेटा, तुम्हारे हथ्थों में कुदरती मिठास है, अच्छे उस्ताद के पास सिखो और खूब रियाझ करो, अल्लाह-तालाह तुम्हारा नाम रोशन करेगा।''

यानंतर मुंबापुरी टँक मैदानावरच्या भव्य शामियान्यात सूरसिंगार संसदचा चार दिवसांचा संगीत महोत्सव झाला. पहिल्या दिवशी त्यावेळचे महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री माननीय यशवंतराव चव्हाण यांच्या अध्यक्षतेखाली गानसम्राज्ञी श्रीमती अंजनीबाई मालपेकर यांच्या हस्ते बक्षिसांचं वितरण झालं. या स्पर्धेचा मला एवढा मोठा लाभ झाला की, या समारोहात भाग घेणाऱ्या बुजुर्ग कलावंतांच्या पंक्तीत स्टेजसमोरच्या गाद्या-लोडांवर बसायला मिळालं. उस्ताद बडे गुलाम अली खाँ, उस्ताद रजब अली खाँ, उस्ताद अमीर खाँ, पाकिस्तानचे उस्ताद नझाकत अली व सलामत अली, पंडित अनोखेलाल, पंडित बिर्जू महाराज, सितारादेवी यांची कलाकारी मनमुराद ऐकण्यास व न्याहाळण्यास मिळाली. कार्यक्रम रोज रात्री अडीच वाजता संपत असे. त्यानंतर मी व दत्तू चालत भटवाडीतील त्याच्या भावाच्या खोलीत जाऊन गप्पा मारत झोपत असू.

दामुअण्णा वाडेगावकरची या स्पर्धेच्या निमित्ताने ओळख झाल्यानंतर मी कधी एकदा त्याला जाऊन भेटतो असं झालं होतं. त्याला भेटल्यानंतर मी त्याच्याकडे उस्ताद अमीर हुसेन खाँ यांचा गंडाबांध शागीर्द होण्याच्या माझ्या आत्यंतिक इच्छेबद्दल बोललो. हेही सांगितलं की खाँसाहेब गंडाबंधनाचा नजराणा पाच-सहा हजार रुपयांखाली घेत नाहीत व माझी आर्थिक परिस्थिती तेवढी मुळीच नाही. तो म्हणाला, ''अरे, तू वेडा आहेस की काय? खाँसाहेब देवमाणूस आहेत देवमाणूस! ते कधीच कुणाला लुबाडणार नाहीत. मी तुला त्यांच्याकडे घेऊन जाईन.'' आणि पुढच्याच शनिवारी, तो राहत असलेल्या विल्सन कॉलेजच्या होस्टेलमध्ये भेटण्याचं ठरवलं. ४ एप्रिल १९५५ रोजी मी ईस्ट एशियाटिक कंपनीच्या 'ड्युमेक्स' या फार्मास्युटिकल विभागात टायपिस्ट क्लर्कच्या पदावर नोकरीस लागलो होतो. शनिवारी अर्धा दिवस ऑफिस असे. ऑफिस सुटल्यानंतर ठरल्याप्रमाणे मी

वाडेगांवकरकडे गेलो. आश्चर्य म्हणजे त्याने सांगितलेली बस पकडून आम्ही योग्य स्थळी कुठल्याही प्रकारचा अडथळा न येता पोहोचलो. फॉकलंड रोडच्या गजबजलेल्या वस्तीतून या माझ्या अंध मित्राने माझ्यासारख्या डोळस माणसाला खाँसाहेबांच्या 'कल्याण' बिल्डिंगमध्ये न चुकता आणलं. पानपट्टीवाल्याने काथाच्या भांड्यावर केलेली किणकिण, चिलियाच्या रेस्टॉरंटबाहेरील तंदुरीचा खरपूस वास, अशा नाना खाणाखुणा ओळखत त्याने मला तेथे अचूक नेलं.

खाँसाहेबांच्या, तिसऱ्या मजल्यावरच्या दहा-बाय-बाराच्या खोलीत आम्ही बसलो. दामू निर्भीड व स्पष्टवक्ता होता. त्याने सुरुवातच अशी केली – "बाबा, यह लडका अच्छा तबला बजाता है और उस को अभी सूर सिंगार का प्रथम पुरस्कार मिला है। वह दिल से आप का गंडा बंधवाना चाहता है। लेकिन उस की आमदनी कम है और वह ज्यादा खर्च कर नही पाएगा।" खाँसाहेबांच्या पुढ्यात तबला होता. त्यावर दोन्ही हात ठेवून ते म्हणाले, "बेटे, यह शारदामाता है। उस की सौगंध! मैने कभी पैसे की लालच नही रख्खी। शुरू में मैं वाडिया, सनराईस वगैरह फिलम स्टुडियों में बजाता था। अगर यह जारी रहता तो आज मैं बडे आलिशान मकान में रह सकता था।

उस टाइम के बडे-बडे संगीतकार – जैसे पन्नालाल घोष, अनिल बिस्वास, गुलाम हैदर, खेमचंद प्रकाश मुझे बहोत चाहते थे – पसंद करते थे, गुलाम महंमद तो मेरे पास तबला याद करने आता था। नौशाद अली को मैने ही उस्ताद अमीर खाँ और दत्ता पलुस्कर के नाम 'बैजू बावरा' के लिये सुझाये थे। 'बैजू बावरा' के गाने और बॅकग्राउंड म्युझिक के रेकार्डिंग के वक्त एक दिन नौशादभाई मेरे घर आये। मुझे पूछा, 'खाँसाहब, आप पखावज बजा सकते हैं?' मैनें कहा, 'क्यूँ नही?' वह बोले, बैजू बावरा में एक सीन ऐसा है की घनघोर बादल छायें हुए है, बिजली की चमचमाहट और बादलों की गडगडाहट का माहौल है और धुँवाधार बारिश बरसने लगती है यह सीन के लिये मुझे पखावज की परनें चाहिये। क्या आप बजा सकेंगे?' मैनें कहा, "नौशादभाई, मैं तबला तो बजाता ही हूँ लेकिन मैनें पखावज भी सीखा है - हाजी साहब, मियाँ चूडियाँवाले इमाम बख़्श, ताज नासर खाँ इन की कई गत परनें मुझे याद है। रेकार्डिंग के वक्त मैनें उन तीनों बुजुर्गो की बातें बजाई। लेकिन भाईसाहब को एक भी पसंद नहीं आयी। मैंने कहा, भाईसाहब, मुझे वह सीन बताइये। एक दो बार मैं देख लूँगा और उसी के साथ बजाऊंगा। आप रेकार्डिंग जारी रखिये। अगर पसंद नही आया तो मै चला जाऊंगा। इस के बाद मुझे वह सीन दो-तीन बार बताया दिया गया। मैनें एक रेला पखावजपर बजाया और यह जनाब खूष हो गये। रीटेक हुआ ही नही।"

"तो मेरे कहने का मतलब यह है, कि बेटा, मुझे मेरे मामू उस्ताद मुनीर खाँसाहब का, तबले के प्रचार का सिलसिला जारी रखना है।" उस्तादांचे नाव उच्चारताना अगदी सहजच त्यांची बोटे कानांना शिवली. मला म्हणाले, "बेटा जरा सुनाओ, तुम्हारे हथ्थें देख लूँ।" सुरेशने शिकवलेला एक दिल्लीचा 'तिरकिट्' चा कायदा मी ठाय-दून करून वाजवला.

"वाह ! बहोत खूब !" खाँ साहेबांनी मध्येच दाद दिली. तेवढ्यात तेथे आलेल्या पांडुरंग साळुंकेला ते म्हणाले, "देख काल्या, कैसी कुदरती मिठास पाई है इन हथ्थों-पंजों ने। जिओ बेटे जिओ। अब गंडे की तय्यारी करो-मैं तुम्हें ज़रुर सिखाऊंगा।" पांडुरंगने पुढाकार घेतला. आम्ही तिघे खाँसाहेबांच्या पाया पडून खाली उतरलो. खालच्या हॉटेलात चहा मागवला. १९ ऑगस्ट १९५६ ही तारीख ठरली. खाँसाहेबांना फक्त १२५ रुपयांचा नजराणा, कोटाचं कापड व धोतरजोडी, पापाला – खाँसाहेबांच्या मुलाला, कुडत्या-पायजम्याचं कापड व त्यांच्या तीन नातेवाइकांना प्रत्येक पाच रुपये हा एकूण

नजराणा देण्याचं ठरलं. पांडुरंगने खाँसाहेबांचे एक शिष्य श्री. शाहू पाटणकर यांच्या गिरगावातील मांगलवाडीतल्या प्रशस्त घरात (पाटणकर हाऊस) गंडासमारंभ करण्याचं ठरवलं. गंडाबंधनाच्या शंभर पत्रिका मी छापून घेण्याचं ठरलं. मी उमेशला–माझ्या चुलतभावाला भेटलो. कार्यक्रमाविषयी सांगितलं. तो खूष झाला. म्हणाला, नलिनी तर घरचीच आहे. ती गाईलच, पण मी पंडित लक्ष्मणप्रसाद जयपूरवाले यांनाही विचारतो. ते नाही म्हणणार नाहीत. तू कार्यक्रमाची काही काळजी करू नकोस. महादेव किंवा नारायणराव तबल्याला येतील. पेटीला मी आहेच. आमची वाद्यं, तंबोरे वगैरे सर्व घेऊन मी तिथे हजर आहे.''

आणि शनिवारी रात्री माझ्या घरची मंडळी, नातेवाईक, मित्र, पांडुरंग, दामुअण्णा, खाँसाहेब व त्यांचा परिवार पाटणकर हाऊसमध्ये हजर झाला. सुरुवातीस खाँसाहेबांच्या सांगण्यावरुन मी १०-१५ मिनिटं तबला वाजवला. नंतर गंडाबंधनाचा सोहळा पार पडला. नलिनीचं गाणं झालं. पंडित लक्ष्मणप्रसाद जयपूरवाले यांचं गाणं झालं आणि अखेरीस खाँसाहेबांचं दीड-पावणेदोन तास अप्रतिम तबलावादन झालं. कार्यक्रम रात्री अडीच-तीनला संपला. उरलेल्या रात्री आनंदातिशयाने झोपच आली नाही. एकूण सर्व खर्च चारशे रुपयांच्या आतच झाला.

त्याच सुमारास मी रुईया कॉलेजात प्रवेश घेतला होता. सकाळी पाचला उठून सर्व आटपून साडेसातपासून तीन लेक्चर्स अटेंड करून नंतर धावत पळत बॅलार्ड इस्टेटला ऑफिसला जायचो. साडेपाचला ऑफिस सुटल्यानंतर खाँसाहेबांच्या घरी दहा वाजेपर्यंत शिकायचो. घरी पोहोचायला अकरा वाजायचे. जेवून गाढ झोपायचो. खाँसाहेबांनी शिकवलेल्या कायद्या-रेल्यांची उजळणी करण्यास अडचण येऊ लागली. मग पहाटे चारचा अलार्म लावून उठू लागलो. तासभर रियाज़ करून कॉलेज–ऑफिस–खाँसाहेब–घर असा शिरस्ता पाडला. शनिवारी ऑफिस दुपारी एक वाजता बंद होत असे. गोवा स्ट्रीटवरच्या कामत रेस्टॉरंटमध्ये उसळ-पुरी खाऊन दोनपर्यंत कल्याण बिल्डिंग गाठत असे.

लवकरच खाँसाहेबांना माझ्या या ओढाताणीची कल्पना आली. ते म्हणाले, ''बेटा, इतवार को छुट्टी रहती है, तो सुबहसेही यहाँ आ जाओ। खाना वाना मेरे साथ खाओ और रात घर लौटो।''

दुसऱ्याच रविवारी मी हे धाडस करण्याचं ठरवलं. सकाळी नऊ वाजता मी त्यांच्याकडे पोहोचलो. घरात सामसूम ! सर्वजण आतल्या खोलीत व माळ्यावर ढाराढूर झोपलेले. खाँसाहेब लुंगी-बनियनमध्ये एक जाडा-जुडा ग्रंथ वाचत होते. मला पाहिल्यावर त्यांनी त्यात एक खूण ठेवून तो बंद केला, व चष्मा पाकिटात घालून व्यवस्थित डेस्कमध्ये ठेवून दिला. मी खाँसाहेबांच्या पाया पडलो. त्यांना कुतूहलाने विचारलं, ''बाबा, आप क्या पढ़ रहे हैं?'' ते म्हणाले ''बेटा, यह एक पुरानी फारसी किताब है। महम्मद करम इमाम की। यह एक हकीम था – बहोत पुराने जमाने का। मेरे सब बुजुर्ग, मियाँ बख़्शुजी, हाजी साहब, नज्जू, शलारिमियाँ इन सभीं का जिकर इस किताब में इस ने किया है। उसे संगीत में बहोत दिलचस्पी थी। उस जमाने का वह एक बडा नायक था। यह किताब उस ने सन

अठ्ठारहसोचौवन में लिखी हैं'' त्यांनी पुस्तकात पाहून प्रकाशनाचं वर्ष सांगितलं. मी विचारलं, ''बाबा, इस पुराने किताब का नाम क्या है?

''मा-आदूनूल मुसिकी''. त्यांनी पुनः एकदा पुस्तकात पाहून खात्री करून घेतली. माझ्या मनात खाँसाहेबांबद्दलचा आदर द्विगुणित झाला. सकाळी नऊला, सूर्य चांगला वर आल्यानंतरसुद्धा पापामियाँ आणि इतर मंडळी ढाराढूर झोपलेली आहेत आणि हे चष्मा लावून मन एकाग्र करून एका परदेशी भाषेतलं पुस्तक वाचण्यात दंग झालेले आहेत!

खाँसाहेबांनी सांगितल्यावर मी फळीवरचा तबल्याचा जोड काढला. खाँसाहेबांचा, त्यांच्या पुढ्यातच होता. त्यांनी मला एक कायदा शिकवण्यास सुरुवात केली. साधारण तासभर ते माझ्याकडून त्या कायद्याचे पलटे घोटवून घेत होते. रोज सकाळी साडेनऊच्या सुमारास ऑफिसच्या कँटिनमध्ये मेदुवडा-चटणी व चहा यांचा नाश्ता करायची सवय लागलेली असल्यामुळे भयानक भूक लागलेली होती. इतक्यात पापा उठला व खाँसाहेबांकडून पैसे घेऊन 'सौदा' (गोश्त–मटण–वगैरे) आणण्यासाठी खाली निघाला. ह्या संधीचा फायदा घेऊन मीही त्याच्याबरोबर खाली उतरलो. त्याला मी एखाद्या उडिपी रेस्टॉरंटमध्ये चहा घेण्याविषयी विचारलं पण तो म्हणाला, ''ग्रँटरोडशिवाय या मोहल्ल्यात असं हॉटेल नाही. अम्मा वर नाश्ता बनवते आहे आणि तू वरच जा. आमचं जेवण नेहमी दुपारी तीनच्या सुमारास होतं. मी पंधरा-वीस मिनिटांत येतोच.'' मी पुन्हा वर गेलो. थोड्याच वेळात खिम्याचे गरमागरम कबाब, बेकरीतले गरम पाव आणि चहा असा नाश्ता झाला. अम्माच्या पाककलेची एक चुणूक जाणवली. थोड्या वेळाने आनंद बोडस व पांडुरंग आले. आम्ही तिघेही खाँसाहेबांबरोबर तोच कायदा घोटू लागलो. वाजवत असताना भिंतीवर लावलेल्या एका छोट्या लाकडी पेटीकडे माझं लक्ष गेलं. मी नंतर आनंदला त्याबद्दल विचारलं. तो म्हणाला, ''अरविंद, बाबांकडे आपल्यासारखे खूपच विद्यार्थी शिकायला येतात. अनेकदा हवामानाच्या फरकामुळे पुड्या फुटतात. नवी पुडी घालून घेणं जरा महाग़च पडतं. नव्या पुड्या घालून घेणं, तबल्या-डग्ग्यांना ओढ काढून घेणं, ही सर्व कामं पापा समोरच्या अजितभाईकडून करवून घेतो. त्यानेच असा नियम केलेला आहे, की शिकायला येणाऱ्या प्रत्येक शिष्याने आपापल्या परीने चार आण्यापासून ते पन्नास रुपयांपर्यंत कोणतीही रक्कम या पेटीत टाकावी. एखाद-दुसरी पुडी फुटली, तर या रकमेतून नव्या पुड्या बांधून घेता येतात. रक्कम कमी असली, तर बाबा वरचे पैसे घालतात. त्यामुळे एकाच वेळी कुणावर पैशांचा भार येत नाही.''

आतापर्यंत आतल्या खोलीतून मसालेदार मटणाचा, डाळीत घातलेल्या लसणाच्या फोडणीचा आणि कोळशांच्या निखाऱ्यावरच्या उपड्या तव्यावर भाजल्या जाणाऱ्या तंदुरी रोट्यांचा मनमोहक आणि उत्तेजक सुगंध दरवळत होता. तीनच्या सुमारास अकबरीने (खाँसाहेबांची मुलगी) एक स्वच्छ पांढरी चादर आमच्यापुढे अंथरली. एका मोठ्या ॲल्युमिनियमच्या थाळीत रोट्यांची चवड, तशाच एका थाळीत बासमतीच्या भाताचा ढीग. एका मोठ्या तपेल्यात सुकं मसालेदार मटण व दुसऱ्यात 'सालन' म्हणजे रस्सा. थोड्या वेळाने एका भांड्यात मिरचीचा लाल तवंग असलेली भूनी डाळ आली. मी, पांडुरंग व आनंद वेगळ्या प्लेट्समधून जेवत होतो. खाँसाहेब व पापा एका मोठ्या थाळीतून जेवत होते. इतक्यात सरवर खाँ आला. खाँसाहेब म्हणाले, ''आओ बेटे सरवर, बिस्मिल्ला करो।'' तो हात न धुताच त्यांच्याच ताटातून जेवायला लागला. मला कसंतरीच झालं. खाँसाहेबांनी माझ्या चेहऱ्यावरचा अचानक बदललेला भाव निरखला व म्हणाले, '' बेटे, हम लोग हर इन्सान को अल्लाह का बेटा समझते हैं। हिंदू हो या मुसलमान, ईसाई या पारसी, अमीर और गरीब इन को अलग नही

समझते। इसीलिये एकही थाली में परवर दिगार का दिया हुआ खाना खाते हैं।'' खाँसाहेबांच्या मानवातावादी दृष्टिकोनाचा एक पैलू प्रथमच माझ्या लक्षात आला.

मानवतावादावरून ओघातच आठवलं. खाँसाहेबांकडे मी शिकू लागल्यानंतर दीड-दोन वर्षांनंतरचीच घटना. मुंबईच्या फोरास रोडवर 'बच्चुभाई की बाडी' आहे. दोन मजली चाळवजा इमारत. बाजूच्या व या इमारतीच्या मध्ये एक वीसेक फुटांचा रुंद बोळ आहे. अख्ख्या इमारतीत मुख्यत्वे 'तवाईफा' राहतात. 'तवाईफा' व वेश्या यांच्यात फरक आहे. वेश्या शरीरविक्रय करतात, तर 'तवाईफा' नाच-गाणं करून ग्राहकांची करमणूक करतात. पूर्वीच्या काळी या तवाईफा शास्त्रोक्त गाण्याचा मजबूत पाया एखाद्या प्रसिद्ध उस्तादाकडून करवून घेत व ग्राहकांच्या आवडीनुसार ठुमऱ्या, दादरे, होरी, चैती, गझला असे उपशास्त्रीय संगीताचे प्रकार अदाकारी करून ऐकवीत. त्यांना मिळणाऱ्या दौलतजाद्यामधून रुपयातले चार आणे हा हिस्सा प्रत्येकी तबलिया, सारंगिया अथवा हार्मोनियमवादक यांना मिळत असे. हीच पद्धत कथ्थक नृत्यासाठीही होती. जयपूर घराण्याचे मन्नामास्टर किंवा गुलाम हुसेनखाँ यांच्या कितीतरी शिष्या नावारूपाला आल्या. हे गुरू या तवाईफांना तयार करीत असत. कालांतराने या शास्त्रीय वा उपशास्त्रीय कलाप्रकाराविषयी ग्राहकवर्गाची आवड कमी होत गेली. त्याजागी थिल्लर सिनेसंगीत, सिनेनृत्य असे प्रकार बोकाळले.

या गाणे-बजावणे करणाऱ्यांची मुसलमानांमधील एक विशिष्ट जमात 'कुरेशी' या नावाने ओळखली जाते. या जमातीचा लोकनियुक्त सभासद त्याच्या 'पगडबंध' समारंभानंतर 'चौधरी' या नामाभिधानाने ओळखला जातो. या समारंभात या सभासदाला जमातीतल्या आदरणीय अथवा वयोवृद्ध सभासदाकडून पगडी बांधली जाते. आपसातले तंटे-बखेडे हे, हा चौधरी, पंचायत बोलावून सोडवतो व योग्य न्याय देतो. आणि ही प्रकरणे कोर्ट-कचेऱ्यांपर्यंत पोहोचू देत नाही. एखाद्या गुन्हेगाराला तीन वेळा समज दिल्यानंतरही त्याच्या वर्तनात फरक पडला नाही, तर त्याला या व्यवसायात अख्ख्या भारतातल्या या समाजात वावरण्याची बंदी घालण्यात येते आणि ती कसोशीने पाळण्यात येते. या जमातीच्या प्रत्येक सभासदाकडून नाममात्र वर्गणी घेण्यात येते व त्याला परगावी राहण्यासाठी, व्यवसायासाठी नाममात्र शुल्क घेऊन त्याची देखभाल करण्यात येते. प्रत्येक शहरी अथवा जिल्ह्याच्या गावी या जमातीची एक प्रशस्त खोली असते. या जागेस 'उस्तादखाना' किंवा 'जमातखाना' म्हणतात. एका प्रशस्त दिवाणखान्यात प्रत्येक बिस्तऱ्यामागे पाच रुपये हा नाममात्र आकार खाँसाहेबांच्या काळी होता. या उस्तादखान्यांमधून अनेक मुसलमान कलावंत नावरूपाला आलेले आहेत. संध्याकाळी सातच्या सुमारास हे कलावंत आपापल्या नेमलेल्या जागी वाजवण्यास जातात. पहाटे तीनचार वाजता उस्तादखान्यात परततात आणि सकाळी खूप उशिरा उठून रियाझाला बसतात. या साथसंगतीला ते 'टाइम बजाना' असं म्हणतात.

तळमजल्यावर बाहेरील बाजूला सुरुवातीला एक मिठाईवाल्याचं दुकान आहे व नंतर एक मुसलमानी रेस्टॉरंट वगैरे दुकानं आहेत. तर अशाच एका रात्री माझे 'पीरभाई' (गुरुबंधू) कल्लनखाँ, खाँसाहेबांचा भाचा इक़्बाल हुसेन, निंबू (ऊर्फ नैमुद्दिन), फिदा हुसेन, सरवर खाँ वगैरे गाणं-बजावणं संपल्यावर तिथेच झोपले होते. पहाटे चारच्या सुमारास खालच्या मिठाईवाल्याने दुधाची मोठी कढई ठेवण्यासाठी शेगडी पेटवली आणि तो प्रातर्विधींसाठी गेला. इतक्यात त्या शेगडीच्या उष्णतेमुळे शेजारीच ठेवलेला घासलेटचा डबा पेटला आणि तो परत येईपर्यंत दुकानाला आग लागून शेजारीच असलेल्या लाकडी जिन्यानेही पेट घेतला. हळूहळू पहिल्या मजल्यावरच्या प्रत्येक घरात धूर कोंडू लागला. आबालवृद्धांना

खोकला आणि ठसक्यांनी जाग आली, आगीच्या भयानक प्रकाशाचा झोत आला आणि एकच हलकल्लोळ माजला. प्रत्येकजण जीव घेऊन जिन्याकडे धावला. परंतु अख्खा जिना ढणाढणा पेटला होता. कल्लन आणि निंबूच्या हे लक्षात येताच त्यांनी पहिल्या मजल्यावरून खाली उड्या मारल्या. समोरच एक लाकडाची वखार आहे. तिथून उंच शिड्या मागवल्या आणि प्रत्येक रहिवाशाला सुखरूप खाली उतरवलं. फायर ब्रिगेडला फोन केल्यानंतर पाऊण तासाने पहिली गाडी आली. तोपर्यंत त्यांनी सर्वांना सुखरूप खाली आणलं होतं आणि पाण्याच्या बालद्यांनी आग विझवण्याची खटपट चालू केली होती. या भानगडीत माझ्या गुरुबंधूंपैकी एकाचा पाय फ्रॅक्चर झाला होता. कल्लनचा हात खूप चांगला आहे, खूप गोड आणि तयार वाजवायचा! पण त्याचा हातच फ्रॅक्चर झाला आता तो स्वतंत्र तबलावादन करू शकत नाही. तथापि, ग़ज़ल, कव्वाली आणि सिनेसंगीताची साथसंगत खूपच चांगली करतो.

या भयानक आगीच्या दुर्घटनेनंतर खाँसाहेबांनी खूपच मेहनत घेतली. जमातीच्या वर्गणीतून आणि इतरही दानशूर लोकांना कळकळीचं आवाहन करून त्या चाळीतल्या सर्व कुटुंबांना जात-पात, धर्माकडे दुर्लक्ष करून अन्नपाणी आणि निवारा दिला. इतकंच नव्हे तर चाळीसमोरच्या मुसलमान टिंबर मर्चंट्सच्या मागे लागून तो संपूर्ण जळलेला लाकडी जिना चोवीस ते तीस तासांच्या अवधीत पूर्ववत करवून घेतला. यावेळी त्या चाळीचा मालक हे काम कधी करून देईल याची त्यांनी वाट पाहिली नाही.

कुरेशी जमातीने त्यांना मोठ्या आदरानं दिलेलं चौधरीपद त्यांनी स्वीकारलं. १९६० साली त्याच बच्चुभाईच्या बाडीत त्यांचा चौधरीपदाचा 'पगडबंध' समारंभ झाला. समारंभात जयपूरच्या अफरोझबाई यांचं उपशास्त्रीय आणि उस्ताद फैय्याझ अहमद व उस्ताद नियाझ अहमद यांचं शास्त्रीय गायन झालं. उस्ताद बडे गुलाम अली खाँ, खादिम हुसेन खाँ, अमीर खाँ, व लताफत हुसेन खाँ या 'पगडबंध' समारंभाला आवर्जून उपस्थित होते.

खाँसाहेबांचा जन्म १८९९ साली उत्तर प्रदेशातल्या मेरठ जिल्ह्यातील बनखंडा या खेड्यात झाला. वडील उस्ताद अहमद बख़्श व आई नझिरन. उस्ताद अहमद बख़्श हे नाणावलेले सारंगिये होते. त्यावेळच्या अनेक प्रसिद्ध गायकांकडून त्यांना साथीची मागणी असायची. एकदा उस्ताद नथ्थनखाँ आग्रेवाले यांच्या गाण्याबरोबर त्यांनी केलेली संगत हैदराबादचे निज़ाम मीर मेहबूब अली यांना एवढी आवडली की खूष होऊन ते आपल्या मुश्रिफ़ांना म्हणाले, ''यह हिरा मुझे फलकनुमा के दरबार में चाहिये, पैसे का तकल्लुफ़ मत करो।'' मीर मेहबूब अली संगीताचे मोठे शौकीन होते. त्यांच्याकडे अनेक कलावंत फलकनुमा पॅलेसच्या दरबार हॉलमध्ये आपापली कला पेश करीत असत. अहमद बख़्श खाँची त्यांच्या दरबारात नेमणूक झाली.

निसर्गाचा सर्वसाधारण नियम असा आहे की, ज्याचे बालपण ऐश्वर्यात जाते तितकीच दुःखं, कष्ट व दारिद्र्य त्याच्या उत्तरायुष्यात त्याच्या वाट्याला येतात. अहमद बख़्श आपल्या सर्व कुटुंब-कबिल्यासह बनखंड्याहून हैदराबादेस स्थायिक झाले. हैदराबादला घासीमियाँ का बझार (घासी बझार) येथे एका

प्रशस्त वाड्यात या कुटुंबाच्या वास्तव्याची सोय निज़ामाने केली. अमीर हुसेन, अब्दुल रहीम (मंजले पहेलवान) अल्लादिये खाँ व मेहबूब ही चार मुले व पत्नी नझिरन यांना त्यांनी आपल्याबरोबर हैदराबादला आणलं. निज़ामाचा नियम होता, की दरबारातल्या प्रत्येक कलावंताने, शुक्रवार सोडून प्रत्येक दिवशी दरबारात हजेरी लावलीच पाहिजे. रोज सकाळी अकरा वाजता निज़ामाचा मुश्रिफ़ या कलाकारांची हजेरी घ्यायचा व सरकारच्या आदेशानुसार त्यांना रात्री मैफलीस हजर राहण्यास सांगायचा. प्रत्येक कलाकाराच्या दर्जानुसार त्याला फलकनुमा पॅलेसमध्ये आणण्यासाठी दोन किंवा चार घोड्यांच्या आलिशान बग्ग्या असायच्या. चार घोड्यांच्या बग्गीला पाठीमागे दोन नोकर उभे असायचे. अहमद बख़्श खाँ यांची ने-आण चार घोड्यांच्या बग्गीतून होत असे.

त्यांच्या कुटुंबाचा शिधा आठवड्यास प्रत्येकी पाच किलो बासमती तांदूळ व सिहोर गहू, तीन किलो शुद्ध तूप, तेल, डाळ वगैरे पदार्थ घरपोच येत असत. खाँसाहेब सांगायचे, माझ्या बालपणी मी व मंजले, अम्माची नजर चुकवून दोन बाटल्यांमध्ये साजुक तूप भरून त्या जमिनीत पुरून ठेवायचो, व रोज सकाळी त्या विशिष्ट जागी पाहायचो की तुपाचे झाड उगवले आहे की नाही! इतकी सुबत्ता होती त्या काळी!

बालपणीच्या आठवणी सांगत असताना एकदा ते म्हणाले, ‘‘मला लहानपणापासून छानछोकीचा शौक होता, व अजूनही आहे! चांगले-चुंगले कपडे घालावे, गळ्यात सोन्याची साखळी व बोटांमध्ये अंगठ्या, खसचा फाया कानात घालून चारचौघांत दिमाखाने मिरवावे असे मला नेहमी वाटत असे. बकरी-ईद ऊर्फ ईद-उल-जुहा हा आमचा एक मोठा सण! आमच्या घरी पंधरा-वीस दिवस बकरी-ईद ची तयारी चाललेली असायची. शंभरशंभर किलो वजनाचे तीन मोठे बकरे आम्ही पोसायचो. मी व माझे भाऊ त्यांना रोज पिंपळाच्या पानांचा खुराक देत मोहल्लाभर फिरवायचो. रोज रात्री, वेळी-अवेळी ते बेसूरे ओरडायचे. ईदच्या आदल्या दिवशी तर त्यांची ओरड केविलवाणी वाटायची. उद्या आपली कत्तल करून कुर्बानी दिली जाणार आहे हे त्याना जणू उमगलेलंच असायचं ! दुसरे दिवशी दोन खाटीक आमच्याकडे येत. ते त्यांच्या गळ्याची शीर कसे कापायचे, ते कसे तडफडायचे, त्यांना उलटे टांगून कसे सोलायचे हे सर्व आम्ही भावंडं कुतूहलानं पाहायचो. मुंडी, सीना, मांडी, पाया वगैरे भाग कापून झाल्यानंतरसुद्धा त्यांच्या हृदयाचा भाग एका ठरावीक लयीत धुगधुगत राहायचा, ह्याचे मला आश्चर्य वाटायचं. त्यावेळी मी सातआठ वर्षांचा होतो. पण आता वयाच्या अठ्ठावन्नाव्या वर्षी, लहानपणी मी किती अमानुष होतो याची जाणीव होऊ लागली आहे.

माझा सर्वात धाकटा भाऊ बाबूखाँ ऊर्फ मेहबूब बाजा (हार्मोनियम) वाजवायचा. आमच्या मोहल्ल्यात दोन घरे सोडून इलाही बख़्शचे कापडाचे व शिलाईकामाचे दुकान होते. त्याचा एकुलता एक मुलगा कदीर चार वर्षांचा असतानाच टॉयफॉईडने वारला. बाबूखाँ त्याच वयाचा असल्यामुळे तो त्याला आपल्या मुलाप्रमाणेच संभाळायचा. त्यामुळे माझं जाणं-येणं इलाहीचाचाकडे नेहमी असायचं. बकरी-ईदच्या महिनाभर आधी मी अम्माकडे एक शेरवानी, सुरवर व रामपुरी टोपीसाठी हट्ट धरला होता. अम्माने पैसे देऊन इलाहीचाचाकडे हे काम सोपवलं. ईदच्या चारपाच दिवस आधीच माझे कपडे आले. अब्बांना, ईदला हे सुंदर कपडे घालून दाखवायचे व त्यांच्याबरोबर सरकारना ईद-मुबारक करण्यासाठी जायचे हे मी पक्के ठरवलं. सकाळी अकराच्या सुमारास सरकारांची बग्गी अब्बांना नेण्यासाठी यायची. मी सकाळीच आंघोळ आटपून कपडे घालून तयारीत राहिलो होतो. बग्गी आल्या-आल्याच मी बग्गीवानाशेजारी जाऊन बसलो. अब्बाही त्यांची ठेवणीतली उंची शेरवानी पेहरून, चांदीच्या मुठीची काठी घेऊन बग्गीत बसले. त्यांनी माझ्याकडे पाहिलंच नाही. मीही चूपचापच बसलो होतो.

उस्ताद बाबालाल इस्लामपुरकर

२८-१२-१९२४

पीरभाई खलिफा अमीर हुसन खाँ
बाबालाल खाँ इसलामपूरकर का
आदाब अरज। अल्लाह तालाह आप को खुशहाली
सलामत रक्खें। मैंने अरविंद मुलगावकर
का होनहार लडके को थोडी बहुत तालीम
दी है। उसे इसलामपूर जाना ही जरुरी
है। मैं इस लडके को आप के हवाले
करता हूँ। उसे अच्छी तालीम देना।
आप का नाम रोशन करेगा।

आपका पीरभाई
बाबालाल खाँ

(संदर्भ : पृष्ठ क्र. २, ३, २३)

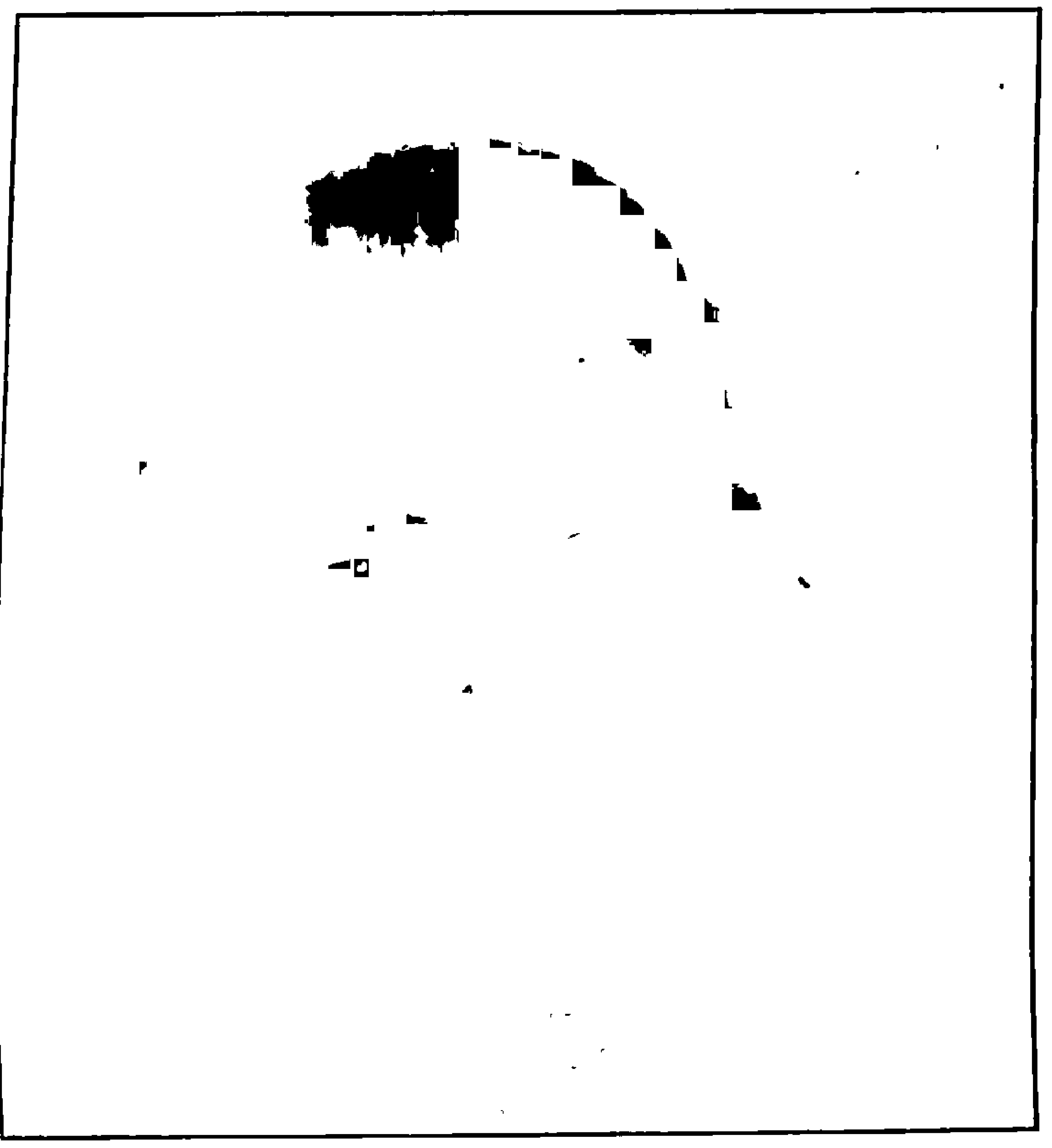

उस्ताद अमीर हुसेन खाँ (संदर्भ : पृष्ठ क्र. ९, ५३, ५४)

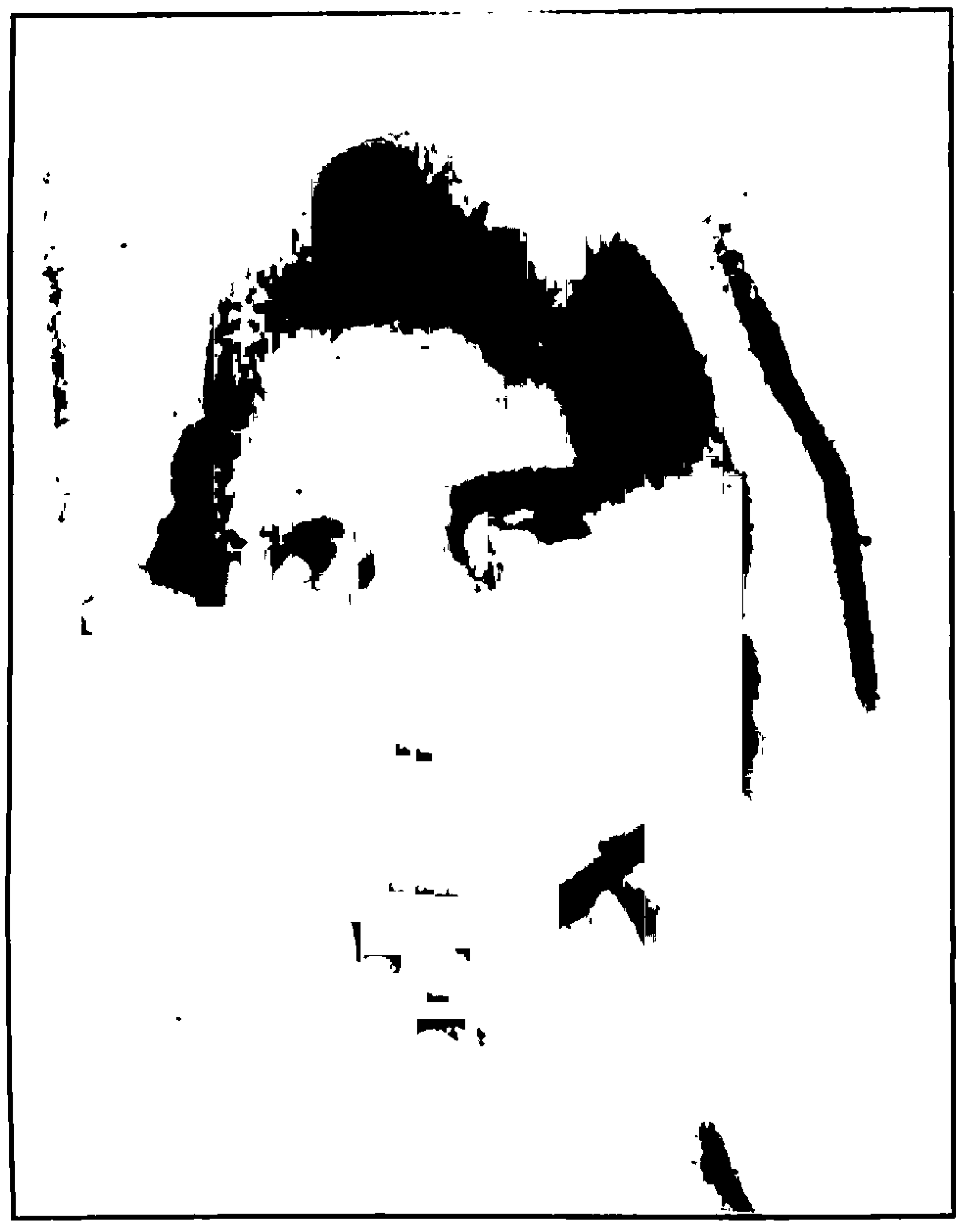

उस्ताद अमीर हुसेन खाँ यांची पत्नी हमिदन
(संदर्भ : पृष्ठ क्र. ९, ५३, ५४)

उस्ताद नाझिरखाँ पानिपतवाले यांचे दुर्मीळ छायाचित्र
(संदर्भ : पृष्ठ क्र. २३)

फलकनुमाच्या प्रशस्त आवारात बग्गी थांबली. मला बग्गीवानाने खाली उतरवलं आणि अब्बांनी आश्चर्यचकित होऊन मला खालून-वरून न्याहाळलं, माझा गाल कुस्करला व म्हणाले,

"अबे लल्लू, तू तो सरकारका ही नवासा लग रहा है।" पण दरबारात पोहोचेपर्यंत त्यांनी माझी चांगलीच हजेरी घेतली. म्हणाले "वेटा पहले कुछ कर के दिखलायिओ और बाद शेरवानी, यह बग्गी, यह शान, इन्शाल्ला, अल्लाह आप को ही बख़्शेगा!"

खरोखरच मला अभिमान वाटतो, की अब्बांनी माझ्यावर वेळोवेळी केलेल्या संस्कारांमुळेच मला आज या तबल्याच्या विश्वात काहीतरी मिळवल्याचं, केल्याचं समाधान मिळालेलं आहे."

खाँसाहेबांचे सारंगीचे पाठ अब्बांकडून चालू होते. एकदा ते एका शिष्याला शिकवत असताना तो तालात सतत चुकत होता. अब्बा तबल्यावर ठेका धरून त्याला ताल समजावून देत होते. पुन्हा सारंगी हातात घेत होते. वडिलांची तबल्या-सारंगीची कसरत पाहून छोट्या अमीरने तबला आपल्यापुढे ओढून घेतला व अतिशय स्वच्छ, लयदार ठेका लावला. अब्बा आश्चर्याने थक्क झाले. अमीरला—लालाला, मी आतापर्यंत तबला शिकवलाच नाही. तरीसुद्धा तो इतका बेहतरीन ठेका लावू शकतो?

दुपारी उस्ताद मुनीर खाँ रामपूर, रायगढ, मुंबई असा दौरा करून हैदराबादला बहिणीकडे (नझिरनकडे) आले. स्नान वगैरे उरकून दिवाणखान्यात आले. त्याचवेळी लाला – म्हणजेच छोटा अमीर तबल्यावर ठेका धरत होता व अहमद बख़्शखाँ सारंगीवर त्या शागीर्दाला शिकवताहेत असं दृश्य होतं. मुनिर खाँसाहेबांचं निरीक्षण अतिशय चांगलं होतं. ते छोट्या अमीरच्या बोटांकडे, त्याच्या लयीच्या अंदाजाकडे – वजनाकडे बारकाईने पाहत होते. अहमदबख़्शखाँनी तालीम थांबवली. छोटा अमीर मामांच्या पाया पडला. त्यांनी त्याला जवळ घेऊन त्याचे मुके घेतले, व म्हणाले,

"बेटे लल्लू, तबला सीखना है? या सारंगी? मै तो तुझे तबलाही सिखाऊंगा। लेकिन बेटा, खूब रियाझ करना पडेगा। पहले कहो, कुबूल?" छोट्या अमीरने कान पकडून म्हटले 'कुबूल'.

खाँसाहेबांच्या कलाजीवनाला वेगळंच वळण लावणारी ही एक अतिशय महत्त्वाची घटना! नाहीतर खाँसाहेब हे एक नामचीन सारंगिये म्हणून आपल्यासमोर आले असते.

उस्ताद मुनीर खाँसाहेबांचे वडील उस्ताद काले खाँ यांच्या सांगण्यावरून त्यांचा भाऊ उस्ताद हिद्दा हुसेन हासुद्धा आपला मुलगा गुलाम हुसेन याच्यासह सर्व कुटुंबीयांना घेऊन ललियानावरुन हैदराबादला स्थलांतरित झाला. उस्ताद हिद्दा हुसेन खाँ हेही एक प्रख्यात तबलावादक होते मुनीर खाँसाहेबांनी आपला पुतण्या गुलामहुसेन यालाही तबलावादनात तरबेज केलं. गुलाम हुसेन यांचा मुलगा आशिक अली व नातू मेहमूद खाँ हे सध्या हैदराबादला उस्ताद मुनीर खाँसाहेबांची परंपरा पुढे चालवीत आहेत. उस्ताद मुनीर खाँसाहेबांचा पुतण्या म्हणून उस्ताद गुलाम हुसेन खाँ यांनाही अनेक कलावंत खलिफा म्हणत.

मुनीर खाँसाहेबांचे त्यांच्या बहिणीवर - नझिरनवर खूप प्रेम होते व ते आपल्या मेहुण्यांना म्हणजेच उस्ताद अहमद बख़्श खाँ यांना गुरुतुल्य मानायचे. या कारणास्तव त्यांचं हैदराबादेतलं वास्तव्य बहिणीकडेच असायचं. याचा फायदा छोट्या अमीरला खूपच झाला.

खाँसाहेबांना तीन भाऊ. खाँसाहेब सर्वात मोठे. नंतर अब्दुल रहीम ऊर्फ मंजले पहेलवान. मग अल्लादिये खाँ व तिसरा मेहबूब उर्फ बाबूखाँ. हा हार्मोनियम अतिशय चांगली वाजवायचा. पुढे इलाही बख़्शकडे शिलाईकामाचे काम शिकून त्यांचंच दुकान तो चालवू लागला.

खाँसाहेबांचा धाकटा भाऊ अब्दुल रहीम सारंगी वाजवायचा. परंतु त्याचा ओढा कसरत व कुस्तीकडेच अधिक होता. तो पुढे मंजले पहेलवान म्हणून प्रसिद्ध झाला. हैदराबाद व आजूबाजूच्या प्रदेशात त्याने अनेक कुस्त्या मारल्या. एकदा बाहेरगावाहून आलेल्या एका पठाण कुस्तीगीराशी त्याची कुस्ती ठरली. त्या पठाणाच्या वस्तादाने धमकी दिली की मंजले पहेलवानाने चितपट झाल्याचे नाटक केले नाही, तर त्याला व त्याच्या वस्तादाला खतम केलं जाईल. वस्तादाच्या आदेशानुसार मंजले पहेलवान चितपट झाला. परंतु, त्याने कुस्ती सोडून दिली. म्हणजे त्याकाळी क्रीडाक्षेत्रातही राजकारणाने शिरकाव केलेला होता.

खाँसाहेबांचा विवाह १९२३ साली हमिदनशी झाला. खाँसाहेबांना चार मुली व एक मुलगा. अनुक्रमे कदीरन व शफिकन (मुली), फकीर हुसेन उर्फ पापामियाँ हा मुलगा व अकबरी व अन्वरी या मुली. अकबरीच्या जन्मानंतर त्यांच्या पत्नीचा एक डोळा ग्लॉकोमाच्या प्रदीर्घ आजारानंतर काढून टाकावा लागला. तसंच अन्वरीच्या जन्मानंतर तिच्या एका पायाला फ्रॅक्चर होऊन खूपच त्रास झाला. अशक्तपणामुळे कुबड्यांचा वापर करण्याचा कंटाळा, व त्यामुळे त्या, घरात बसूनच खुरडत खुरडत सरकायच्च्या. खाँसाहेब एकदा मला म्हणाले. ''अरविंद बेटा, हमारी कौम में एक मर्द की कईं शादियाँ होती है – मुझे मेरे रिश्तेदारों ने भी खूब समझाया और सलाह दी, की दूसरी शादी कर लो। लेकिन मैने उन की बात नही मानी। जिस औरत ने मुझे मेरे सुख-दुख में बरसों साथ दी है उस का दिल मैं किसी भी हालत में नही तोड सकता।''

खाँसाहेबांनी सांगितलेली एक गमतीदार आठवण – त्यांच्याच शब्दांत.

''सन उन्नीससो इकतालीस की बात है। प्रकाश पिक्चर्स में तीन गाने बजाने के लिये मुझे नौशाद साहब ने बुलाया। जी.एम.दुर्रानी गायक थे। तो उन के साथ मै टेक के पहले रिहर्सल कर रहा था एक कमरे में। तो क्या हुआ, उस फिलम् के डायरेक्टर लुहार साहब कमरे में आ गये। पाँच मिनट रिहर्सल सुन ली और चले गये। कुछ देर बाद फिर लौटे और मेरे को पूछा, ''क्या मेरे फिलम् में काम करोगे?'' मै तो चकरा गया। मैं तो कोयले जैसा काला, मुँह पर चेचक के दाग! मेरे में जनाब ने ऐसा क्या देखा, कि मुझे काम दे रहें हैं? मेरी उल्झन वह तुरन्त ही समझ गये और बोले, ''खाँसाहब, घबराइए नही, आप को हीरो का रोल नही दे रहा हूँ, सिर्फ पाँच मिनट का एक शॉट है वो आपको करना है। हमारा एक पहेलवान आया नही - तो उस का रोल आप को करना है। आप को देढ सो रुपिया काम खत्म होने के बाद मिलेगा। चलिये देर मत करिये मै आप को काम समझा देता हूँ।

उस टाइम मेरी बॉडी-वाडी काफी अच्छी थी। रोज़ाना दंड-बैठक निकालता था। स्टुडिओ के बगीचे में आम का एक अच्छा-खासा पेड था। लेकिन उस की शाखायें और पत्ते दसेक फूट के ऊपर

थे। लुहारसाहब ने पूछा - ''यह लडका आप ही के साथ है?'' ''जी हाँ मेरा शागीरद गुलाम रसूल।'' ''चलिये, तो सब कपडे उतार कर इस के हाथ दीजिये। सिर्फ जांगिया रखिये।'' फिर उल्झन! इतने में मेकअपमन अपना सामान लेकर हाज़िर हुआ और उन से पूछने लगा - साहब को क्या मेकअप करना है? ''मेकअप - वेकप कुछ नही, इन के पूरे बदन और सर पर खोपरे का तेल अच्छा - खासा मल दो। काला रंग लगाने की कोई ज़रुरत नही – इन का रंग तो एकदम पक्का है।''

मेकअपमन मेरे बदनपर तेल को मालीश कर रहा था और यह जनाब मुझे मेरे काम का मज्मुआ समझा रहे थे। ''तो खाँसाहब, आप को इस पेड की जो पहली मोटी शाखा है उस पर बैठना है – उस तरफ देखते हुअे। एक सौदागर इस पेड के नीचे से जानेवाला है उस के ऊपर कुदी मार कर उसे लूटना है। बस्स्। इतनासाही मामुली रोल है - पाँच मिनट का भी काम नही।''

मैंने उन से पूछा, ''साहब, यह चौडा पेड, चढ़ने के लिये कोई शाखा नही दस फूट ऊंची तक – मैं कैसे चढ पाऊँगा? बोले, फिक्र की कोई बात नही हम सीढी लगवायेंगे''। मैं ऊपर चढ कर पहली शाखापर बैठ गया – वह सौदागर दूर खडा था अपनी एक सूट केस ले कर। कॅमरामन, आयनेवाले वगैरह सब लोग अपनी – अपनी जगह पे तैय्यार थे। वह सौदागर जैसे ही पेड के नीचे आया वैसे मैने कुदी मार ली – लेकिन उस को मालूम था कि एक वजनदार पहेलवान अपने कंधे पे कूदनेवाला है, तो वह घबरा कर जरा जल्द ही आगे बढा और मैं जमीन पर गिर पडा। अल्लाह का शुकर है कि कुछ ज्यादा लगा नही। मैंने मन में सोचा कि ऐसा अगर टेक-रीटेक के सिलसिले में दो-तीन बार हो गया तो घुटने टूँट जायेंगे और मैं तबला नही बजा पाऊँगा।''

''लुहार साहब, एक अर्ज़ है - मेरा कहना मानेंगे?''

''क्या खाँसाहब, फर्माइये !'' सौदागरसाहब से कहना कि इस पेड से उस तरफ दस कदम गिनते जाना और उसी जगह से दस कदम गिनते हुए इस पेड के नीचे आना। उन को मेरी सलाह पसंद आयी और बिल्कुल दसवी सम पे मैं सौदागर पर कूद पडा, बायें हाथ की झापड दे कर सूटकेस ले कर वहाँ से भाग पडा।

लुहार साहब खुश हुअे - बोले, ''क्या बात है ! खाँसाहब आप तबला बजाते हैं इस लिये ही आप का टाइम का सेन्स इतना बढिया है। आप को अपना यह काम देखना है तो परसों सुबह दस बजे एडिट रुम में आईये। पापा उस वक्त ५-६ साल का था। मैने पापा को और उसकी माँ को लेकर मेरा यह सिनेमा का पहला और आखरी काम देख लिया । मालूम नही कि आगे यह फिलम आयी या नही।

१९६० सालच्या मे महिन्यातली गोष्ट! श्रीकांत केळकर हे गृहस्थ खाँसाहेबांचे एक चाहते होते. ते स्वतः तबला वाजवीत नसत पण त्याना तबल्याचं मनस्वी आकर्षण होतं. विशेष म्हणजे खाँसाहेबांच्या तबलावादनाचा एकही कार्यक्रम ते सोडत नसत. व्यवसायाने ते आर्किटेक्ट होते. एकदा ते खाँसाहेबांकडे आले व म्हणाले, ''मी विरारला एक छोटंसं घर बांधलं आहे व त्याची उद्या वास्तुशांती आहे. तर आपण येऊन पायधूळ झाडावी व आम्हा सर्वांना आपलं तबलावादन ऐकवून

तृप्त करावं. मी आपल्याला १००० रुपये बिदागी देईन त्याचप्रमाणे आपल्याला व आपल्याबरोबर येणाऱ्यांना चर्चगेट ते विरार जाण्यायेण्याचं रेल्वेचं प्रथम वर्गाचं भाडं वेगळं देईन.'' असं म्हणून त्यांनी आगाऊ पाचशे रुपये खाँसाहेबांकडे दिले. खाँसाहेबांनी यायचं कबूल केलं. ठरलेल्या दिवशी मी, खाँसाहेब, इक्बाल हुसेन (सारंगीच्या नगम्यासाठी) व तुफेल अहमद असे चौघेजण विरारला गेलो. केळकर त्यांची अँबॅसेडर घेऊन आले होते. कार्यक्रम खूप रंगला व जेवणानंतर आम्ही फर्स्टक्लासमधून घरी परतत होतो. इक्बाल अंधेरीलाच उतरला. त्याला तेथे एक कार्यक्रम वाजवायचा होता. डब्यामध्ये आणि कोणीच नव्हतं. खार रोड स्टेशनला एक गुंडसदृश माणूस डब्यात चढला व एवढ्या रिकाम्या जागा असतानाही आमच्या समोरच्या बाकावर बसला. मळकट कुडता-पायजमा, गळ्यात एक चौकडीचा रुमाल, कुठल्यातरी फालतू अत्तराचा फाया कानात घातलेला, राकट चेहऱ्याचा, आडदांड. बसल्या-बसल्या त्याने एक पाय आपल्या सीटवर ठेवला व विडी शिलगावली. विडीचा धूर व त्यात मिसळलेल्या त्या अत्तराचा उग्र दर्प यांनी वातावरण किळसवाणं झालं. खाँसाहेबांनी सिल्कचा कुडता व धोतर घातलं होतं. कुडत्याला हिऱ्यासारखी दिसणारी खड्यांची बटनं, डोक्यावर मारवाडी घालतात तशी रेशमी वेलबुट्टीची टोपी', गळ्यात दोन तोळ्यांची सोनसाखळी, कानात खड्याची लवंग व दोन्ही हातात प्रत्येकी तीन अंगठ्या होत्या. याशिवाय त्यांच्या कुडत्याच्या खिशात केळकरांनी दिलेलं हजार रुपयांचं पाकीटही होतं. आणि या पठ्ठ्याची नजर खाँसाहेबांच्या या अंगभूषणांवरून हलत नव्हती. माझ्या मनात पाल चुकचुकत होती. या आधी खाँसाहेब मला म्हणाले होते, ''बेटा, तुम दादरही उतर जाओ बहोत रात हुई है और कल तुम्हे दफ्तर भी जाना है।'' मी म्हणालो, ''बाबा, आप की तबले की बॅग भी तो है!'' ते म्हणाले, यह तुफेल उठाएगा। हम ग्रँटरोड उतर के टॅक्सी कर लेंगे।'' माझ्या मनातही दादरलाच उतरायचा विचार होता. पण या गुंडाच्या भीतीमुळे खाँसाहेबांना एकटं सोडायला मन धजावत नव्हतं. दादर येताच खाँसाहेबांनी मला उतरण्यास सांगितलं व हळूच म्हणाले, ''बेफिकर रहना बेटा!''

रात्री मला झोप आली नाही. त्या माणसाचा बेदरकार व क्रूर चेहरा सारखा डोळ्यांसमोर येत होता. दुसरे दिवशी सकाळी लौकर उठून ऑफिसला जाण्यापूर्वी खाँसाहेबांकडे गेलो. खाँसाहेब सतरंजीवर लवंडले होते व बोटांनी कुठल्यातरी बंदिशीच्या मात्रा मोजण्यात गढून गेले होते. मी सुटकेचा एक निश्वास टाकला. खाँसाहेबांचे लक्ष माझ्याकडे गेलं. ''बैठो बेटा!'' ''बाबा, बैठने के लिये वक्त नही - ऑफिस टाइम पर पहुँचना है। कल कुछ गडबड तो नही हुई?'' मी घाईघाईत विचारलं. त्यांच्या चेहऱ्यावर त्यांचे नेहमीचंच मिष्किल हास्य फुललं! म्हणाले, ''वह शख़्स मुझे कोई मालदार मारवाडी समझा - पूछने लगा, आप कहाँ रहते हैं? मारवाड के है?'' मैने जवाब दिया, ''फॉकलंड रोड की कल्यान बिल्डिंग से वाक़िफ हो? वहाँ रहता हूँ, बम्बई के नामचीन भाई लोगों की वहाँ बस्ती है'' वह समझ गया और चूपचाप बम्बई सेंट्रल ही उतर पडा। बेटा, मैं ऐसा डरनेवालों में से नही हूँ। वह अगर रामपुरी भी निकालता तो उस का मुकाबला कैसे करना मुझे अच्छा मालूम है। मेरे और मेरे भाई मंजले पहेलवान के कुश्ती के वस्ताद पहेलवान लतिफ मियाँ ने हम दोनों को ऐसे चक्कु-वक्कु के हमले के कई दाँवपेंच सिखायें थे। कई दफा सामनेवाला हाथ में चाकू रख्खा हुआ तुम को चुनौती देता है, कभी वह अचानक चाकू निकालता है। आप बिनहत्यारे होते हुए भी उसे कैसे निपटना है, यह सब प्रकार हम शागिरदों से करवा लिये थे। एक दिन प्रॅक्टिस के दौरान मेरे कुश्ती के एक पीरभाई मजीद ने अचानक मेरे ऊपर रामपुरी का हमला किया। लतिफमियाँ और दूसरे पीरभाई आखाडे के आजूबाजू खडे थे। मजीदभाई

ऊंचा - पूरा था। मैंनें अपने बायें हाथ से उसकी कलाई झट से पकड ली। मेरी पकड इतनी मजबूत थी कि उसका दुसरा हाथ भी नाकाम रहा और एक ही सेकंद मे रामपुरी नीचे गिर पडा। मैंने एक पैर से उसे दूर ढकेल दिया और पकड और मजबूत कर ली। म़जीद जोर से चिल्लाने लगा और लतिफ मियाँ की ओर देखने लगा। उस के चेहरे पर खूब पसीना और अपार कष्ट दिखायी दे रहें थे। ''लाला, छोड दो उस का हाथ'', लतीफमियाँ पुकारे। मैंनें तुरन्त उस की कलाई छोड दी। वस्तादजी बोले, ''लाला शाबास, अच्छा हुन्नर दिखाया, लेकिन, और एक मिनट भी ज़्यादा देर तू उस का हाथ नही छोडता, तो उस के कलाई की नस फट जाती।''

''बाबा, शाम को मिलता हूँ, खुदा हाफिज़'' असा निरोप घाईघाईत घेऊन मी ऑफिसला पळालो.

खाँसाहेबांऩी ज्याप्रकारे रियाझ केला त्याला तोड नाही! हा रियाझ त्यांनी जिद्दीने केला. रियाझासाठी त्यांच्यापुढे दोन आदर्श होते. एक बोली बख़्श खाँ चे सुपुत्र नथ्थू खाँ आणि दुसरे नाझिर हुसेन खाँ पानिपतवाले ! खाँसाहेब नेहमी सांगायचे, ''भाई नाझिर का 'धिर्‌धिर्' ऐसा बजता था, की भाई अहमदजान का और मेरा रुपिये में सिर्फ चार आना ही होगा।''

खाँसाहेब एकदा घरी दोन बोटांच्या देहली घराण्याच्या 'धिर्‌धिर्' चा रियाझ करत होते. खाँसाहेबांच्या वडिलांनी-अहमद बख़्श खाँ यांनी थोडावेळ तो रियाझ ऐकला. उस्ताद मुनीर खाँ नेहमी आपलं घराणं पूरब म्हणजेच लखनौ-फरुखाबाद सांगायचे. त्यामुळे वडिलांना, आपला मुलगा दुसऱ्याच म्हणजे दिल्ली घराण्याचा रियाझ करतो आहे हे खटकलं व आवडलंही नाही. ते म्हणाले, ''लाला, कौआ चलने लगा हंसी की चाल और खुद की भी खो गया'' हा टोमणा खाँसाहेबांच्या मनाला टोचला! एकीकडे वडिलांचे मन दुखवायचं नाही व दुसरीकडे आपण जो आदर्श डोळ्यांसमोर ठेवलेला आहे तेथेही दुर्लक्ष करायचं नाही. अशा द्विधा मनःस्थितीमुळे त्यांनी मनाशी एक निश्चय केला. एक खोली भाड्याने घेतली. नझिरन अम्माचे खाँसाहेबांवर खूप प्रेम होतं. मुनीर खाँनी तिला एकदा सांगितलं होतं, 'यह तेरा बेटा, मेरा और मेरे खानदान का नाम रोशन करेगा। उसे किसी भी चीज की कमी महसूस नही होनी चाहिये।' अम्माला विश्वासात घेऊन घरातलीच एक मोठी सतरंजी, अडगळीत पडलेला एक मोठा आरसा त्यांनी या भाड्याच्या खोलीत आणून ठेवला. आरसा ठेवण्याचं कारण वेगळंच होतं. अनेक तबलावादक सर्व शरीर घुसळून, चेहरा वेडावाकडा करून, डोळे मिचकावून तबला वाजवतात. या सवयी आदर्श सादरीकरणात असू नयेत. तर आपल्याला अशा वाईट सवयी जडू नयेत यासाठी त्यांनी आरशासमोर बसून रियाझ करण्यास सुरुवात केली.

ते म्हणायचे, ''बेटा, हुरुफोंका या मुरक्कों का रियाझ कभी भी हो सकता है। लेकिन कायदों का 'चिल्ला' हमेशा 'लंगोट-बंद' ही होना चाहिये - यह दमसास बढाने का रियाझ है, तरीका है, इस लिये औरत के साथ शारीरिक संबंध नही होना चाहिये।'' आपल्या पत्नी़ला – हमीदनला विश्वासात घेऊन त्यांनी अनेक कायद्यांचे चिल्ले लावले.

या भाड्याच्या खोलीत दार बंद करून ते एकटेच रियाझ करीत. त्यांचा ऐन जवानीतला रियाझ याच खोलीत झाला.

''धातिधागेतिन्नाधिर्‌धिर् किट्‌तक्‌धातिधागेतिन्ना
धिर्‌धिर्‌किट्‌तक्‌ताग्‌धिर्‌धिर्‌किट् धातिधागेतिनाकिन''

हा त्यांनीच रचलेला देहली घराण्याच्या शैलीचा कायदा, तसंच, 'धातिर्‌किट्‌तक्‌तिर्‌किट् धिर्‌धिर्‌किट्‌तक्‌तिर्‌किट् धातिर्‌किट्‌तक्‌तिर्‌किट् धिनगिनतक्‌तक्‌तिनकिन'' हा रेला त्यांनी आपल्या

बोटांमध्ये कल्पनातीत वेगात वसवला. (मला मनस्वी दुःख होतं की त्यांच्यासारखा रियाझ करणं मला जमलं नाही. आताच्या माझ्या तरुण व तयार शिष्यांकडूनही हा रेला, मी ऐकलेल्या खाँसाहेबांच्या रेल्याच्या तुलनेत अतिशय फिका पडतो.)

''धिर्धिर्किट्तक्तिर्किट्'' हे बोल खाँसाहेबांच्या बोटांमधून अक्षरशः ताशाच्या छड्यांप्रमाणे धावायचे.

असो ! या रेल्यातल्या सर्व अक्षरांचा निकास दाणेदार व वजनदार काढण्यासाठी त्यांनी जिवाचा आटापिटा केला. डोळ्यांपुढे एकलव्याप्रमाणे एकच मूर्ती होती – उस्ताद नथ्थू खाँ !

आणि एक दिवस त्यांच्या स्वप्नाची पूर्तता झाली. उस्ताद मुनीर खाँसाहेबांनी उस्ताद नथ्थू खाँ यांच्या तबल्याचा कार्यक्रम हैदराबादला ठरवला. उस्ताद नथ्थू खाँ त्यांचे पीरभाईच होते. कारण त्यांनी नथ्थूखाँचे वडील उस्ताद बोली बख़्श यांचाही गंडा बांधला होता.

खाँसाहेबांचे मामा उस्ताद मुनीर खाँ, मुनीर खाँचे पुतणे उस्ताद गुलाम हुसेन खाँ, उस्ताद जुगना खाँ देहलीवाले त्यांचे शागीर्द उस्ताद मेहबूब खाँ मिरजकर, तसेच उस्ताद गुलाम हुसेन खाँ ऊर्फ बाळूभाई रुकडीकर इत्यादी वृद्ध आणि तरुण तबलानवाज़, तसेच खाँसाहेबांचे वडील उस्ताद अहमद बख़्श या मैफलीस हजर होते.

मैफलीचा माहोल जमवण्यासाठी उस्ताद मुनीर खाँनी सुरुवातीस उस्ताद अमीर हुसेन खाँना तबला वाजवण्याचा आदेश दिला. ज्या दिवसाची वाट खाँसाहेब गेली दोन वर्षे आतुरतेने पाहत होते, तो सोन्याचा दिवस आज उगवला होता. उस्ताद नथ्थू खाँची मूर्ती डोळ्यांसमोर ठेवून आणि त्यांचा ऐकलेला तबला कानात साठवून एकलव्याप्रमाणे केलेल्या रियाझाचं फळ त्यांना मिळणार होतं. प्रचंड आत्मविश्वास आणि आशावाद त्यांच्यामागे दोन पोलादी खांबांप्रमाणे उभे होते.

छोटे खाँनी सारंगीवर मालकंसची थोडी आकर्षक आलापी घेऊन विलंबित लयीत नग्मा सुरू केला. खाँसाहेबांनी त्याच लयीत तीनतालाचा ठेका सुरू केला. आणि पुढील आवर्तनात लय वाढवून ती मध्य लयीपेक्षा थोडी अधिक केली. उस्ताद नत्थू – खाँसाहेबांचा आवडता रेला -''धाऽऽ धिंतिर्घिट्तग् - धातिर्घिट्तग् धातिर्घिट्तग....'' अधूनमधून ''धिर्धिर्घिट्तग् धिर्धिर्घिट्तग् धिर्धिर्घिट्तग् धातिर्घिट्तग्...'' अशा बोलपंक्तीची आकर्षक पखरण करून वाजवण्यास सुरुवात केली. त्यानंतर ''धाऽक्डधिकिटधाऽऽ ऽधिटधिटधागे तिटक्ड धिकिटधागे तग्तिंग्तिनाकिन'' हा कायदा त्याच्या पलट्यांसह पंधरा-एक मिनिटं अत्यंत तयारीत वाजवला. नंतर आतापर्यंत अविश्रांत मेहनत करून आत्मसात केलेल्या ''धातिर्किटतकतिर्किट् धिर्धिर्किट्तकतिर्किट् धातिरधिनकिट्तकतिरकिट् धिनगिनूतकूतकतिनकिन'' या रेल्याची मध्य लयीत दोन आवर्तने केली व जेव्हा त्याची दुगून झाली, त्यावेळी सर्वांच्याच तोंडून एकमुखाने ''वाह-बहोत खूब, सुभानल्ला, माशाल्ला!'' असे उत्स्फूर्त उद्गार निघाले. स्वतः नत्थू खाँ सावरत सावरत उठून मंचाकडे आले त्यांनी खाँसाहेबांच्या बोटांची तीनचारदा भारावून चुंबनं घेतली. तरुण खाँसाहेबांचे डोळे अश्रूंनी डबडबले व त्यांनी नत्थू खाँसाहेबांच्या पायांना स्पर्श करून तिथेच तबलावादन संपवलं. नंतर खाँसाहेबांच्या वडिलांनी त्यांना मिठीत घट्ट पकडून चुंबनांचा वर्षाव केला. मुनीर खाँनी अभिमानाने त्यांची पाठ थोपटली व म्हणाले, ''बेटा, तबला अधुराही क्यों छोड दिया? कुछ गतें तो बजा लेतें?'' यावर खाँसाहेब उत्तरले, ''मामुजी, मैं खुशनसीब हूँ - मुझे इन लम्हों का कई दिनों से इंतज़ार था।'' त्यानंतर उस्ताद नत्थूखाँनी तबला घेतला व म्हणाले, ''इस बच्चेने अमीर हसन ने इत्ता बेहतरीन बजाया, मेरा तो दिल भर गया! अब मैं क्या बजाऊँ ? अिस दर्जे का तबला बजाने के लिये मुझे मेरे उम्र के दस साल कम करने पडेंगे ।''

अर्थात हा नत्थू खाँसाहेबांचा विनय होता. त्यानंतर जवळजवळ तीन तास त्यांचं अप्रतिम तबलावादन झालं. उस्ताद मुनीर खाँनी आपल्या पीरभाईस चाळीस तोळ्यांचे शुद्ध सोन्याचे कडे देऊन त्यांचा सत्कार केला.

एकदा मी, पांडुरंग, आनंद व फिद्दाहुसेन त्यांच्याकडे बसलेलो असताना हा प्रसंग त्यांनी मोठ्या उत्साहाने रसभरीत वर्णन करून सांगितला होता, व तो दोन बोटांच्या 'धिर्‌धिर्' चा रेला त्यांच्या उतार वयातही इतक्या कल्पनातीत वेगाने त्यांनी वाजवला की आम्ही सर्वजण थक्क झालो. प्रत्यक्ष त्या प्रसंगी तो कुठल्या वेगात असेल याचा तर्क करणं कठीण होतं!

आज भारत सरकार, ज्या कलावंतांनी आपलं जीवनसर्वस्व कलेसाठी वाहिलंय अशांना पद्मश्री, पद्मभूषण, पद्मविभूषण, भारतरत्न वगैरे पुरस्कार देऊन गौरवीत असते. कित्येकदा असा पुरस्कार त्यांना मरणोत्तरही दिला जातो. खाँसाहेबांनी आपलं अख्खं आयुष्य कलासाधनेत, प्रतिभाशाली रचना करण्यात, विद्यादानात व तबल्याच्या खानदानी कलेच्या प्रचारात घालवलं. परंतु अशांपैकी एकही पुरस्कार त्यांना त्यांच्या हयातीत वा मरणोत्तरही मिळाला नाही. खरं तर, उस्ताद नत्थू खाँसाहेबांसारख्या मान्यवर कलावंताने खाँसाहेबांना चुंबनांच्या वर्षावाने दिलेला उत्स्फूर्त पुरस्कार या अनेक सरकारी पुरस्कारांपेक्षा कितीतरी पटींनी श्रेष्ठ दर्जाचा आहे.

या पुरस्कारांवरून आठवलं! वृद्ध कलावंतांना महाराष्ट्र राज्य सरकार मासिक मानधन देतं व या संबंधीचा अर्ज खाँसाहेबांकरिता द्यावा असा आग्रह माननीय वसंत देसाई व महाराष्ट्र राज्याचे सांस्कृतिक खात्याचे सचिव श्री. राजाराम हुमणे यांनी केला. अर्ज सचिवालयात भरण्याच्या अंतिम तारखेच्या केवळ एक दिवस आधी मला हा निरोप मिळाला. मी ऑफिसमधून कॅज्युअल लीव्ह घेऊन, तो अर्ज भरून, खाँसाहेबांची सही घेतली, व सचिवालयात गेलो. तोपर्यंत त्यांचा लंचटाइम झाला होता. तिथल्या कारकुनाने सांगितलं, तुम्ही दोन वाजता या, मी हा अर्ज दाखल करून घेतो. दोनला मी तेथे हजर होतो. तो कारकून साडेतीनला आला व आपण खूपच महत्त्वाच्या कामात गर्क असल्याचा बहाणा करू लागला. माझा संताप अनावर झाला. त्याला योग्य ती समज देऊन तो अर्ज मी त्यांच्या रजिस्ट्रीत दाखल करून घेतला व घरी परतलो. ही घटना सात सप्टेंबर १९६७ सालची! आणि पाच जानेवारी १९६९ ला खाँसाहेबांचं निधन झाल्यानंतर एप्रिल ६९ ला शासनाचं पत्र आलं, की तुम्हाला शासनातर्फे वार्षिक रुपये ६००/- एवढं मानधन देण्यात येत आहे. म्हणजे मासिक केवळ पन्नास रुपये ! पापा मियाँला तो मजकूर मी समजावून सांगितला. पापा भयंकर संतापला व त्याने त्या पत्राचे तुकडेतुकडे करून टाकले.

श्री. जी. एन. जोशी! एक काळ असा होता, की अख्ख्या महाराष्ट्राला त्यांच्या भावगीतांनी वेड लावलं होतं. ते पंडित जगन्नाथबुवा पुरोहितांचे शिष्य. मुळात वकील असूनसुद्धा त्यांनी संगीताला वाहून घेतलं होतं. 'हिज मास्टर्स व्हॉईस' या ग्रामोफोन कंपनीत ते मोठ्या हुद्यावर बरीच वर्षे होते. या शतकाच्या पूर्वार्धात त्यांनी अनेक प्रख्यात कलाकारांच्या शेकडो ध्वनिमुद्रिका काढून आजच्याच नाही, तर पुढील अनेक पिढ्यांवर अनंत उपकार करुन ठेवले. खाँसाहेबांचा तबला व माधवराव अलकुटकरांच्या पखावजाच्या जुगलबंदीची एक इ.पी. त्यांनी काढली. तसंच एका बाजूला खाँसाहेब व दुसऱ्या बाजूला उस्ताद अहमदजान थिरकवाँ यांची एक 'लाँग प्ले' रेकॉर्डही त्यांनी काढली. खाँसाहेबांच्या रेकॉर्डिंगच्यावेळी मी स्टुडिओत गेलो होतो. लेहऱ्याला हार्मोनियमवर दत्तू (श्रीदत्त प्रभूतेंडोलकर) व सारंगीवर उस्ताद मसीत खाँ होते. पंडित निखिल घोषही आवर्जून उपस्थित होते. जोशी मला म्हणाले, मुळगांवकर, तबल्या-डग्ग्याचं व हार्मोनियम-सारंगीचं बॅलन्सिंग तुम्हीच

बघून घ्या. कृष्णन नावाच्या अनुभवी रेकॉर्डिस्टला त्यांनी माझी ओळख करून दिली व रेकॉर्डिंगचं बॅलन्सिंग, मायक्रोफोन्सची ॲड्जस्टमेंट माझ्याच सल्ल्याने करण्याचा आदेश त्यांना दिला. अनेकवेळा दोन स्टुडिओंमध्ये आत - बाहेर करत, आतमध्ये प्रत्येकाचं वेगवेगळं व सर्वांचं एकत्र रेकॉर्डिंग ऐकता ऐकता शेवटी एकदाचं सर्व मनाप्रमाणे जुळलं. इतक्यात स्टुडिओतल्या एअर कंडिशनिंगमुळे खाँसाहेबांचा तबला चढला. निखिलबाबूंनी तो मिळवण्यास घेतला. मी म्हणालो, ''निखिलदा, तबले की गडरी उसी जगह पे रहने दीजिये, सिर्फ तबला उठा कर मिलाईये''। निखिलबाबूंनी कौतुकाने माझ्याकडे पाहिलं व मान तुकवली. सर्व रेकॉर्डिंग झाल्यानंतर श्री. कृष्णन जोशींना म्हणाले ''इतना अच्छा बॅलन्सिंग मेरे से भी कभी होता नही!''

श्री. जोशींनी १९७७ ला 'स्वरगंगेच्या तीरी' या नावाचं आत्मवृत्तपर पण या अनेक कलाकारांच्या आठवणींचं एक पुस्तक लिहिलं. त्यात त्यांनी खाँसाहेबांवर पण एक प्रकरण लिहिलं. खाँसाहेबांविषयी त्यांच्या शिष्यांचे, चाहत्यांचे व संबंधितांचे अनुभव, आठवणी गोळा करीत असताना, मी त्यांचीही एक मुलाखत ध्वनिमुद्रित केली. त्यावेळी त्यांचं वय ऐंशीच्याही पुढे होतं. त्यांच्याबरोबर मी खूप गप्पा मारल्या. त्यांना आवडलेला त्यांच्याच पुस्तकातला एक उतारा त्यांनी वाचून दाखवला. तोच मी इथे उद्धृत करत आहे.

''ही ध्वनिमुद्रिका प्रत्यक्ष जनतेपुढे येण्यापूर्वीच दुर्देवाने अमीर हुसेन खाँसाहेब निधन पावले. पण त्यांचा ध्वनिमुद्रित कलाविलास रसिकांना कायमचा उपलब्ध झाला आहे.

निर्घृण काळाने अमीर हुसेन खाँसाहेबांना अगदी अचानक झडप घालून नेलेच, पण अगदी हातातोंडाशी आलेला सरकारी मानमरातबाचा घासही निर्दयपणे ओढून नेला.

महाराष्ट्र राज्यामध्ये प्रतिवर्षी राज्यगायक, राज्यवादक व राज्यनर्तक अशा पदव्या देऊन त्या त्या क्षेत्रातीलं एकेका मान्यवर कलाकाराचा शासनाने गौरव करावा, अशी योजना मी आणि माझे मित्र श्री. वामनराव देशपांडे व सोली बाटलीवाला यांनी काही वर्षांपूर्वी सरकारपुढे मांडली होती. शासनाने योग्य त्या व्यक्तीची निवड करून शिफारस करण्याची कामगिरी आमच्याकडे सोपविली. त्याप्रमाणे याबाबत विचारविनिमय करण्यासाठी आम्ही एकत्र आलो व राज्यगायिका म्हणून श्रीमती केसरबाई केरकर व राज्यवादक म्हणून अमीर हुसेन खाँसाहेब या दोघांची नावे एकमताने सुचविण्याचे ठरले. त्या दिवशी सुट्टी असल्यामुळे दुसऱ्या दिवशी ही नावे औपचारिकरित्या शासनाकडे पाठवावी, असेही ठरले. परंतु हा सन्मान अमीर हुसेन खाँसाहेबांना मिळालेला बघण्याचे भाग्य त्यांना लाभलेच नाही. आमच्या या निवडीचे वृत्तही त्यांच्या कानी जाऊ शकले नाही. कारण त्याच दिवशी दुपारी म्हणजे आमची बैठक संपल्यानंतर केवळ तीन - चार तासांनीच अमीर हुसेन खाँ अकस्मात पैगंबरवासी झाल्याची बातमी आली. नंतर आमच्या शिफारसीनुसार शासनाने श्रीमती केसरबाई केरकर यांना महाराष्ट्र राज्यगायिका म्हणून घोषित केले.''

खाँसाहेब १९६९ साली वारल्यानंतर दोनतीन वर्षांनी मुंबई दूरदर्शन चालू झालं. त्यामुळे त्यांचं दृक्‌श्राव्य ध्वनिमुद्रणही होऊ शकलं नाही. उस्ताद अहमदजान थिरकवाँ यांची त्यांच्या तरुणपणीच्या वादनाची चित्रफीत वाडिया मुव्हीटोन्सने काढली. पुढे दूरदर्शन व फिल्म्स डिव्हिजननेही त्यांच्या चित्रफिती काढल्या. परंतु, त्या काळचे अनेक नावाजलेले तबलावादक, उदाहरणार्थ उस्ताद अमीर हुसेन खाँ, उस्ताद हबिबुद्दिन खाँ, पंडित कंठे महाराज, उस्ताद जहांगीर खाँचं दृक्‌श्राव्य ध्वनिमुद्रण झालं नाही. केवळ 'एच.एम.व्ही.'च्या काही ध्वनिमुद्रिका व कुठेतरी झालेलं घरगुती ध्वनिमुद्रण यामुळेच खाँसाहेबांचा तबला आज आपल्याला ऐकायला मिळतो.

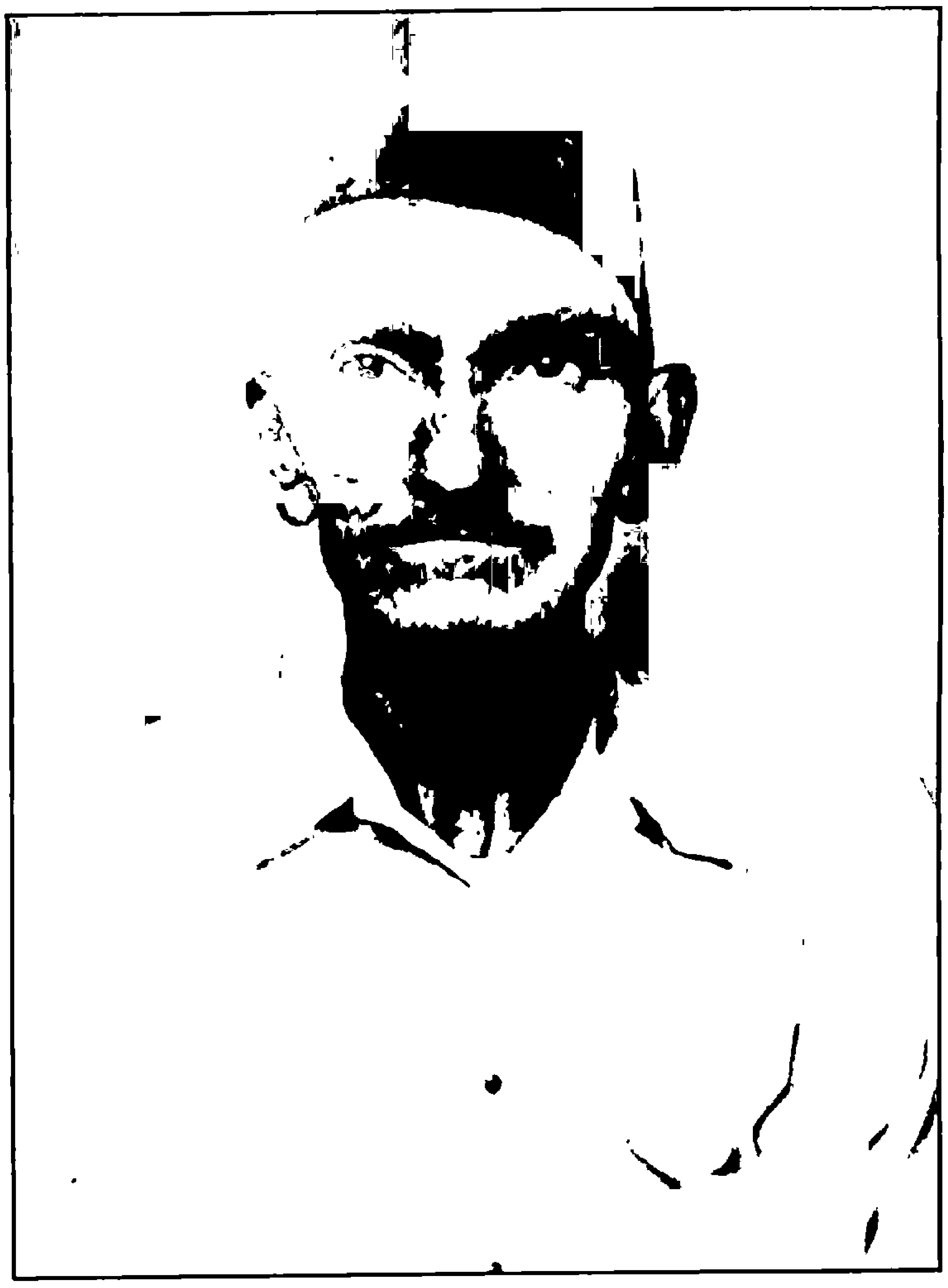

उस्ताद रहिम बक्ष खाँ रूकाजी बऱ्हाणपूर (देहली घराना)
(संदर्भ : पृष्ठ क्र. २३)

उस्ताद बाळुभैय्या रूकडीकर ऊर्फ उस्ताद गुलाम हुसेन
(संदर्भ : पृष्ठ क्र. १६)

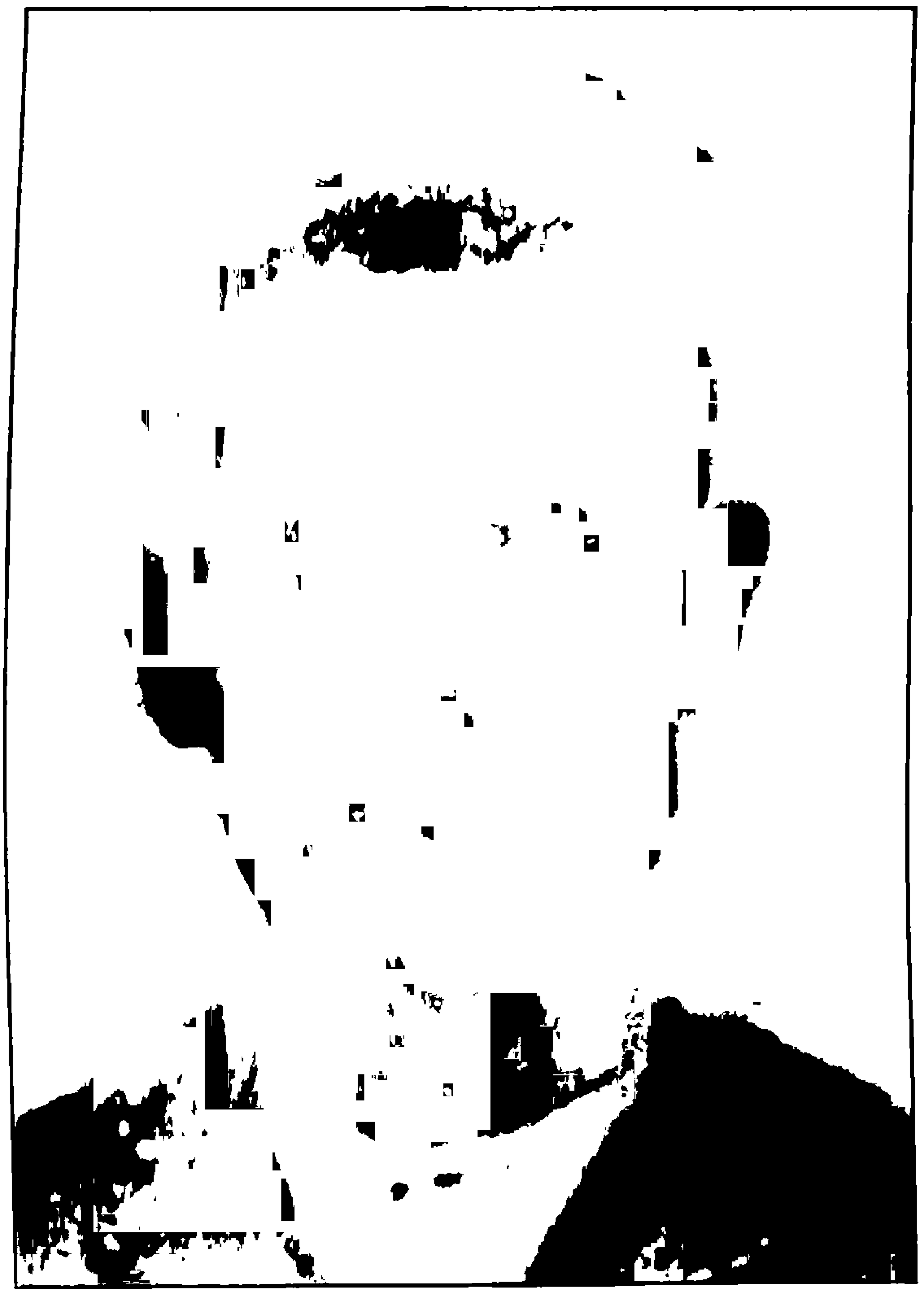

उस्ताद मुनीर खाँ साहेब (संदर्भ : पृष्ठ क्र. २०)

उस्ताद खलिफा गुलाम हुसेन खाँ (उस्ताद मुनीर खाँ यांचे पुतणे)
(संदर्भ : पृष्ठ क्र. ११, १६, २३)

पंडित देवेन्द्र मुर्डेश्वर दिल्ली आकाशवाणीवर प्रोग्राम एक्झिक्युटिव्ह असताना, त्या वेळच्या चाफ प्रोड्युसरने जुन्या रेकॉर्डिंगजच्या टेप्स पुन्हा वापरण्यासाठी काढण्याचे आदेश दिले. माननीय बाळकृष्ण केसकर नभोवाणी खात्याचे मंत्री असताना त्यांनी अनेक बुजुर्ग व प्रख्यात कलाकारांच्या ध्वनिमुद्रणांचा मोठा संग्रह केला होता. या अर्काइव्हजमधली अनेक स्पूल्स पुर्नमुद्रित करण्यासाठी बाजूला काढून ठेवलेली होती. त्यातून उस्ताद हबिबुद्दिन खाँची एक स्पूल त्यांच्या नजरेस पडली. ती त्यांनी काढून घेतल्यामुळे ते ध्वनिमुद्रण आज माझ्या संग्रहात आहे.

असो! मला नेहमी वाटतं की खाँसाहेबांच्या तबलावादनाच्या दर्जाच्या मानानं सर्वसामान्य रसिकांकडून तसंच सरकार - दरबाराकडून त्यांचं व्हावं तसं कौतुक झालं नाही. मला ते एक शापित गंधर्वच वाटतात!

१९३२-३३ या दोन वर्षांमध्ये उस्ताद मुनीर खाँ हैदराबादला आलेच नाहीत. मध्यप्रदेशातल्या रायगढ संस्थानचे महाराज राजा चक्रधर सिंह यांनी त्यांचा गंडा बांधला. महाराजांना संगीताची खूप आवड होती पण विशेष आकर्षण तबल्याचं होतं. त्यांनी आपल्या दरबारात उस्ताद मुनीर खाँ साहेबांची नेमणूक केली. त्यामुळे त्यांचं वास्तव्य रायगढ व मुंबई इथे होऊ लागलं. दोन वर्षं उस्ताद न भेटल्यामुळे खाँसाहेब खूपच व्यथित झाले. त्यांच्या मनात मुंबईला जाण्याचे विचार घोळू लागले. वडील अहमद बख़्श अत्यंत कोपिष्ट! मुंबईला जाण्याच्या निर्णयास अम्मानेही उत्तेजन दिलं नसतं. त्यामुळे एक दिवस मनाचा हिय्या करून बाड-बिस्तऱ्याची गुपचूप तयारी करून, सर्वांच्या नकळत खाँसाहेब मुंबईला पळून आले. सकाळी आठसाडेआठला फॉकलंड रोडवरच्या अब्दुल्ला चाळीत तबला - बायाँ घेऊन हजर झाले. मुनीर खाँ चकित झाले. चिठ्ठी-चपाटी काही नाही आणि हा असा कसा अचानक उगवला? त्यांनी अमीरला खडसावून विचारलं. ''मामूजी, मैं घर से भाग कर आया हूँ। घर में किसी को कुछ भी पता नही। मैं आप ही के पास रहूँगा और तबला सिखूँगा। आप कई महिनों से हैदराबाद आये नहीं,'' खाँसाहेबांनी सर्व काही एका दमात सांगून टाकलं. खाँसाहेबांच्या बोलण्यातला आवेश व त्यांची तबल्याविषयीची जिद्द मुनीर खाँनी निरखली. त्याला शांतपणे बसण्यास सांगितलं. पाणी व चहा पाजला, व अयुब मियाँना बोलावून अहमद बख़्शांना हैदराबादला तार पाठवली.

''लाला मेरे पास खुशहाल आ पहुँचा है और वह मेरे पास ही रहेगा। आप बिल्कुल बेफिक्र रहिये।''

त्यानंतर खाँसाहेबांची तालीम व रियाझ मुनीर खाँसाहेबांकडे १९३७ पर्यंत अखंड चालू राहिला. मुनीर खाँ राहत असत तो कुरेशी जमातीचा एक उस्तादखाना होता. सोळासतरा कलाकार इथे राहत असत. तबलावादक, गायक, सारंगिये, हार्मोनियमवादक, कथक नर्तक वगैरे. खाँसाहेबांचे बालपणापासूनचे मित्र छोटे खाँ सारंगियेही इथेच होते. मुनीर खाँच्या आदेशानुसार रोज सकाळी नऊच्या सुमारास हे दोघेही ग्रँटरोडच्या मार्केटातून सौदा आणीत. त्यानंतर स्वयंपाकाला लागून छोटे खाँ, वीस जणांना पुरेल एवढा मटन कुर्मा व भात बनवायचे, तर खाँसाहेब तितक्याच जणांना पुरतील एवढ्या तंदुरी रोट्या बनवायचे. खाँसाहेबांना स्वयंपाकाची काहीच माहिती नव्हती. छोटे खाँनी त्यांना या बाबतीत तयार केलं. ही सर्व कलाकार मंडळी 'टाइम वाजवून पहाटे घरी यायची

व पथाऱ्या पसरून गाढ झोपी जायची. दुपारी तीन - चार पर्यंत मुनीर खाँ खाँसाहेबांची तालीम घ्यायचे. सारंगीवर छोटे खाँ असायचे.'

१९३५ च्या डिसेंबर महिन्यात मुनीर खाँ रायगढला गेले. पाचसहा दिवसातच त्यांनी तार करून खाँसाहेबांना व छोटे खाँना रायगढला बोलावून घेतलं. चक्रधरसिंह महाराजांच्या वडिलांच्या पुण्यतिथीचा सोहळा दहा दिवस होता. महाराज रोज अनेक कलाकारांच्या संगीताचा आस्वाद घेत होते व खूष होऊन त्यांच्यावर अश्रफींची उधळण करत होते. मुनीर खाँच्या सांगण्यावरून खाँसाहेब व छोटे खाँ रोज सकाळी दरबारात हजेरी लावत असत. त्यावेळी खाँसाहेबांचा वेष ढाक्क्याच्या मलमलीचा सदरा व सुरवार असा असे. कमावलेलं शरीर व अस्तन्या वर करून छाती पुढे करून ताठ बसण्याची सवय ! एक दिवस चक्रधरसिंह महाराजांचं लक्ष खाँसाहेबांकडे गेलं. त्यांनी मुनीर खाँना विचारलं, ''उस्तादजी यह कौन पहेलवान रोजाना आ कर बैठता है?'' मुनीर खाँ म्हणाले, ''यह मेरा भांजा है अमीर हुसेन - बढिया तबला बजाता है, आप उसे ज़रूर सुन लीजिये।''

खाँसाहेबांनी पहिल्या दिवशी दोन तास नुसते कायदेच वाजवले. खूष होऊन महाराजांनी त्यांच्याकडून सतत सात दिवस तबला ऐकला. सातव्या दिवशी खाँसाहेबांनी सलग सहा तास तबला वाजवला. कायदे, रेले, गती, गततुकडे! महाराज कमालीचे खूष झाले व त्यांनी एक हजार अश्रफींची थैली खाँसाहेबांना अर्पण केली. खाँसाहेबांनी मुनीर खाँच्या पायांना स्पर्श केला व म्हणाले, ''मामूजी, यह मेरी पहली आमदनी है इस के आप ही हक़दार है ।'' व ती त्यांनी मुनीर खाँना अर्पण केली.

खाँसाहेबांना मी एकदा त्यांच्या गुरूंबद्दल (मुनीर खाँ) विचारलं. ते कसे होते, त्यांचा स्वभाव कसा होता, ते कसे शिकवीत असत, रियाझ करीत असत, त्यांचे गुरू कोण? वगैरे - वगैरे!

''मेरे मामूजी और उस्ताद बहोत सलीस थे ।'' मी विचारलं, 'सलीस' का क्या मतलब है? ते म्हणाले, ''बेटा, 'सलीस' याने बहोत सीधा - साधा, और भोला!'' उन के सुरवार का नाडा मोटा और लंबा, पक्के धागे का बुना हुआ रहता था, जैसे आजकल नायलॉन का होता है। टहलने के समय कुछ अच्छे फल, या छोटी - मोटी चीजें वह नाडे मे बांध लेते थे। वह बहोत शौकिन थे। लिवाज़ अच्छे ढंग का और ऊंचे दर्जे का पहनते थे । किसी अंग्रेज कंपनी का 'पंप शू' फिके शेंदरी रंग का पहनते थे। रोज़ाना नमाज़ पढ़ते थे। बाकायदा मस्जीद में जा कर। दस मीटर पहले जूतें उतार कर रखतें थे। नमाज़ पढकर वापीस आने के बाद उन के नये पंप शूज की जोडी गायब हो जाती थी।''

वह कैसे दिखते थे? उन का कद दुबला था, या मोटा और तंदुरुस्त था? उन का फोटो जो आपन ने मुझे दिया है, उस में वह दुबले दिखायी देते हैं। ''बेटा, तुम ने शमसुद्दीन को देखा है ना ! वह तो छे फूट ऊँचा था और अच्छा - खासा तगडा था। उन की कद बिल्कुल शमसुद्दीन की तरह थी। ऊँचाई छे फूट से कम नही थी। उंगलियाँ भाई अहमदजान जैसी मोटी - मोटी थी।''

क्या हुआ, मेरे पास एक तस्बीर थी । उस में मेरे वालिद, मामूजी और बहोत सारे कलाकार मौजूद थे। निखिलने एक बार पूछा, बाबा, आप के पास उस्ताद मुनीर खाँ की तस्बीर नही है? तो मैनें यह 'गुरूप

फोटो' उस को दे दिया। वह बोला, बाबा, मैं आप को उस्तादजी का फोटो बनाकर दे दूँगा। उस ने क्या किया, एक आर्टिस्ट को बुला कर, सिर्फ उन का सर लगा कर तबले के साथ एक फोटो बना दिया। तो बेटा, इस फोटो में वह बहोत दुबले दिखते हैं।

"उन का रंग कैसा था?" "वह मेरे जैसेही काले थे।"

डॉ. गंगाधर कृष्ण गोवंडे यांनी त्यांच्या 'स्मृति-विहार'या ग्रंथात आत्मकथनपर काही हृद्य आठवणी लिहिलेल्या आहेत. त्यांचा अनेक नामवंत कलावंतांशी संपर्क आला. माझ्या अंदाजाप्रमाणे ते आता ८२-८३ च्या घरात असावेत. त्यांच्या या पुस्तकातलं, "वटोदर नगरीच्या शीतल छायेत" या प्रकरणातलं २३ पृष्ठावरचं एक वाक्य मी उस्ताद मुनीर खाँ यांच्या शरीरयष्टीच्या संदर्भात उद्‌धृत करीत आहे.

"नंतर दिलीपने (दिलीपचंद्र बेदी) एक रात्र ठरविली व सहाफूट उंचीच्या, धिप्पाड व काळ्या रंगाच्या मुनीरखाँसाहेबांना घेऊन दिलीप घरी आला... "वगैरे वगैरे, मुनीर खाँनी उस्ताद फैयाझ खाँ (आग्रेवाले) यांच्याबरोबर केलेल्या साथीचेही वर्णन या प्रकरणात त्यांनी केलेलं आहे.

बहुतेक मोठ्या कलावंतांच्या आयुष्यात एखादी छोटीशी घटना अशी घडते की त्यामुळे ते जिद्दीने आपली कला व विद्या आत्मसात करण्यासाठी जिवापाड मेहनत घेतात.

कवी भूषण याचीच गोष्ट पहा. चौदा-पंधरा वर्षांचा झाल्यानंतरही तो उडाणटप्पूच होता. एकदा जेवत असताना भाजीत मीठ नव्हतं. तो रागानं म्हणाला "हे काय? भाजीत मीठ अजिबात नाही. ही काय भाजी करण्याची रीत झाली?" त्याच्या वहिनीला त्याच्या बोलण्याचा राग आला. ती रागाच्या भरात म्हणाली, "भावोजी, एवढंसं मीठ, पण तेही कमावून आणण्याची तुमची ऐपत नाही!" हे वहिनीचं वाक्य त्याला झोंबलं व तो वाढलेल्या ताटावरून उठून घर सोडून गेला. पुढे काशीला विद्वानांकडे शिकला. शीघ्रकवी झाला. औरंगजेब बादशहा व छत्रपती शिवाजीमहाराजांनीही त्याचं कौतुक व त्यांचा सत्कार केला. पुढे त्याने आपल्या वहिनीला दोन बैलगाड्या भरून मिठाची पोती पाठवली.

प्रा. बा. रं. देवधर यांनी उस्ताद अमीर हुसेन खाँसाहेबांची एक मुलाखत घेऊन संगीत कलाविहारच्या फेब्रुवारी १९५४ अंकात 'तबला वादनकार खाँसाहेब मुनीर खाँ मरहूम' या शीर्षकाखाली एक लेख लिहिला होता. त्यातला या संदर्भातला एक उतारा पुढे उधृत करत आहे.

"खाँ मुनीर खाँ यांचे वडील (काले खाँ) तबला वाजवीत व मुंबईतच राहत असत. त्यांचे मूळ गाव मेरठ जिल्ह्यातील ललियाना हे छोटे गाव होय. त्यांना दोन मुलगे व दोन मुली होत्या. खाँ मुनीर खाँ यांचा ललियाना या गावीच जन्म झाला. ते मातेचे अत्यंत लाडके असल्यामुळे वयाच्या सतरा-अठराव्या वर्षापर्यंत मातेच्या लाडातच वाढले व कोणतीही विद्या शिकले नाहीत. त्यांना एक लहान बंधू होते, तेही संगीताच्या फंदात न पडता घरची जमीन करीत असत. त्यांची बहीण मुंबईतील खाँ अमीरहुसेन यांचे वडील अहमदबक्ष यांना दिली होती. हे अहमदबक्ष थोडासा तबला वाजवीत, पण त्यांचा मुख्य व्यवसाय सारंगी वाजविण्याचा असे. मुझफ्फरनगर या गावी आपल्या एका शिष्येच्या घरी ते राहत. पण महिन्यातून एकदा तरी ललियाना या गावी आपल्या नातेवाइकांना भेटण्यास जात. मुनीर खाँचे वय या वेळीं सतरा-अठरा वर्षांचे होते. व आपला गाव सोडून या वेळेपर्यंत ते कधीच बाहेर गेले नव्हते. अहमदबक्ष असेच घरी मंडळींना भेटावयास आले असता मुनीर खाँनी त्यांना विनंती केली की, मी अजून शहर पाहिले नाही, तरी मला तुमच्याबरोबर मुझफ्फरनगर दाखविण्यास घेऊन चला. त्याप्रमाणे अहमदबक्ष त्यांना मुझफ्फरनगरला घेऊन गेले व ते दोघे खांसाहेबांच्या शिष्यिणीकडेच राहिले. ती शिष्या एक धंदेवाइक गायिका होती.

गाव पाहता पाहता दोन चार दिवस निघून गेले. खाँसाहेब अहमदबक्ष काही कामानिमित्त एके दिवशी बाहेर गेले होते. खाँसाहेब मुनीर खाँ घरीच होते. त्यांना त्या गायिकेने बोलावून बाजारातून काही जिन्नस आणावयास सांगितले. एक गायिका आणि आपल्याला काम सांगते हे पाहून मुनीर खाँना राग आला व त्यांनी तिला उत्तर दिले ''मी काही तुझा नोकर नाही, आणि तुझी कामे करण्याकरिता मी येथे आलो नाही.'' थोड्या वेळाने अहमदबक्ष घरी आले. मुनीर खाँ त्यांना म्हणाले ''तुमच्या या शिष्यिणीने मला काम सांगून माझा अपमान केला आहे.'' अहमदबक्षांनी विचार केला की, याच वेळी जर याला टोचेल असे काही बोललो तरच तो काही विद्या शिकण्याचा संभव आहे. म्हणून ते मुनीर खाँला म्हणाले, ''अरे, तुझा कसला मान आणि अपमान, असा कोणत्या विद्येतला तू मोठा विद्वान आहेस की, तुला कोणी कामे सांगू नये? विद्या न येणारा माणूस अशांचीच कामे करण्याच्या लायकीचा असतो.'' हे शब्द मुनीर खाँच्या मनाला झोंबले. आपण आजपर्यंत कोणतीच विद्या शिकलो नाही याबद्दल त्यांना फारच वाईट वाटले व त्याच क्षणी त्यांनी मनाशी निश्चय केला की, अशा गायिकांनीच काय, पण मोठ्या मोठ्या विद्वानांनीसुद्धा आपल्याला मान दिला पाहिजे अशी विद्या आपण शिकू. हा निर्धार करून ते जे निघाले ते घरी ललियानाला पोचले. मातेजवळ हट्ट धरून तिच्याजवळून मुंबईच्या भाड्याचे पैसे घेतले व मुंबईत येऊन वडिलांपुढे हजर झाले.

काही आगासुगा नसताना, मुलगा एकदम पुढे हजर झालेला पाहून वडील खाँ कालेखाँ यांना आश्चर्य वाटले व त्यांनी विचारले की, तू येथे का आलास? त्यावर मुनीर खाँने डोळ्यात पाणी आणून, ''आबाजी, माझे वय सतरा-अठरा वर्षांचे झाले तरी मला काही विद्या येत नाही, म्हणून लोक माझी थट्टा करतात. याचे अत्यंत वाईट वाटल्यामुळे मी एक उच्च तबलावादनकार बनण्याच्या हेतूने तुमच्याकडे आलो आहे. तुम्ही मार्गदर्शन कराल त्याप्रमाणे मेहनत करण्यास मी तयार आहे, तरी माझ्या शिक्षणाची व्यवस्था करा. मुलाचा हा निश्चय पाहून वडिलांना अत्यंत आनंद झाला व ते म्हणाले, ''मला कितीही काबाडकष्ट करावे लागले तरी चालतील; परंतु तू शिकशील तितके शिक्षण तुला मिळवून देण्याची मी प्रतिज्ञा करतो; चल होऊ दे मुहूर्त आजच तुझ्या शिक्षणाचा.'' असे म्हणून ते त्याला लागलीच एका चांगल्या तबला वादनकाराकडे घेऊन गेले.''

फरूखाबाद घराण्याचे संस्थापक व मियाँ बक्षुजींचे जावई उस्ताद हाजी विलायत अली खाँ ऊर्फ हाजी साहब यांना चार पुत्र होते. उस्ताद निसार अली खाँ मोठे. त्यानंतर उस्ताद अमान अली खाँ, उस्ताद हुसेन अली खाँ व धाकटे उस्ताद नन्हे खाँ. काही संशोधकांच्या मते उस्ताद शलारी मियाँ हेही हाजीसाहेबांचे पुत्र पण उस्ताद अमीर हुसेन खाँ, उस्ताद अहंमदनान थिरकवाँ व उस्ताद अता हुसेन खाँ यांच्या सांगण्यानुसार ते हाजी साहेबांचे शिष्य होते. हाजी साहब, शलारी मियाँ, निसार अली खाँ व हुसेन अली खाँ उत्कृष्ट वादक व रचनाकार होते. तसेच हाजी साहेबांचे शिष्य मियाँ इमाम बख़्श चूडियाँवाले, व नटौरचे इलाही बख़्श हेही उत्कृष्ट वादक व रचनाकार होते.

तर प्रा. देवधरांच्या लिहिण्यानुसार उस्ताद काले खाँ मुनीर खाँना उस्ताद हुसेन अली खाँसाहेबांकडे घेऊन गेले. त्यावेळेस उस्ताद हुसेन अली खाँचा मुक़ाम काही महिने मुंबईत होता. त्यांचा विधिवत गंडा बांधून मुनीर खाँनी त्यांचेकडे शिकण्यास सुरुवात केली. दिवसाचे चौदा-पंधरा तास अविश्रांत रियाझ करून त्यांनी हुसेन अली खाँ साहेबांचं मन जिंकून घेतलं. ते मुनीर खाँना लखनौला आपल्याबरोबर घेऊन गेले व गुरुकुल पद्धतीने त्यांना तीन वर्षं सलग तालीम दिली.

एकदा काल्पी येथे झालेल्या एका कार्यक्रमात हुसेन अली खाँनी काही अनोख्या व बेहतरीन गती वाजवल्या. त्या मुनीर खाँना माहीत नव्हत्या. वडील कालेखाँ ही त्या कार्यक्रमाला हजर होते.

कालेखाँ त्यांना म्हणाले, ''आप तो कहते थे कि बेटे मुनीर को मैने अपना पूरा तबला याद करवाया है और आज आपने जो बजाया वह तो अनोखा और बेहत्रीन तबला है!''

हुसेन अली खाँ : ''भाईजान वह तो हमारे खानदान की शान है । यह जो गतें मैनें बजायीं वह सब दहेज की गतें हैं । मेरे वालिद को निकाह में मियाँ बख़्शु खाँ ने दहेज की तौर पे बख़्शी हैं । अत्रौली में मैंने ज़मीन खरीद ली है और अब मकान बनाना चाहता हूँ । अगर आप मुझे पाँच सौ चाँदी के रुपिये नगद देंगे तो मैं मुनीर को पाँच सौ दहेज की गतें सिखाऊंगा। '' काले खाँनी दुसरेचं दिवशी पाचशे रुपये हुसेन अली खाँ यांना दिले व खाँसाहेबांनी त्या सर्व गती मुनीर खाँना शिकवल्या.

मुनीर खाँ आपल्या वडिलांबरोबर मुंबईस जाण्यास निघणार होते. हुसेन अली खाँचं प्रेम मुनीरवर एवढं बसलं होतं की त्यांनी त्यांचं जाणं रद्द केलं. म्हणाले, ''बेटा, मेरे से कई मर्तबा अच्छा-खासा पुराना तबला मेरे बडे भाईजान के पास है । वह भी तो तू याद कर!'' ते मुनीरला निसार अलींकडे घेऊन गेले व त्यांचाही गंडा मुनीर खाँनी बांधला. निसारअली खाँ त्यावेळेस खूपच वयोवृद्ध झालेले होते. तरीसुद्धा दोन वर्षांच्या वास्तव्यात मुनीर खाँना त्यांच्याकडून बरीच विद्या मिळाली. पुढे अली खाँनी त्यांना मियाँ इमाम बख़्श चूडियाँवाले यांच्याकडे भटौला येथे नेलं. त्याचाही गंडा बांधवला. मियाँ इमाम बख़्श खाँनी त्यांना त्यांच्या उत्तमोत्तम बंदिशी शिकवल्या. एका मैफलीत इमाम बख़्श खाँचा मुलगा हैदर बख़्श याचा तबला मुनीर खाँच्या तबल्यापुढे जमला नाही. ही रुखरुख व डूख हैदर बख़्श खाँच्या मनात सदैव डाचत राहिला. पुढे अनेक वर्षानंतर त्यांच्याकडे उस्ताद अहंमदजान थिरखवा व उस्ताद अमीर हुसेन खाँ हैदराबाद येथे शिकत होते. त्यावेळी हैदर बख़्श खाँ म्हातारे होते. त्यांना ज्यावेळेस समजलं की एक मुनीर खाँचा भाँजा आहे व एक शागीर्द आहे, त्यावेळेस त्यांनी या दोघांना शिकवणं बंद केलं. ही गोष्ट मी अमीर हुसेन खाँ व उस्ताद अहमदजान थिरकवाँ या दोघांकडून पारखून घेतली आहे.

याशिवाय उस्ताद मुनीर खाँनी नटौरचे इलाही बख़्श दिल्लीचे बोली बख़्श इत्यादी चोवीस उस्तादांकडून विद्या घेतली. ते स्वतः एक प्रतिभाशाली रचनाकार होते. त्यावेळेस अखंड हिंदुस्थानात त्यांनी शेकडो शिष्य निर्माण केले. त्यापैकी काही नामवंत असे आहेत.

१. उस्ताद अमीर हुसेन खाँ (भाचे)
२. उस्ताद गुलाम हुसेन खाँ (पुतणे)
३. उस्ताद अहमदजान थिरकवाँ (शिष्य)
४. उस्ताद हबीबुद्दीन खाँ (शिष्य)
५. पंडित सुब्रावमाम अंकोलेकर (शिष्य)
६. पंडित विष्णूजी शिरोडकर, गोवा (शिष्य)
७. महाराजा चक्रधरसिंह, रायगढ (शिष्य)
८. उस्ताद अयुब मियाँ
९. उस्ताद हसना खाँ
१०. उस्ताद नझिर खाँ पानिपतवाले
११. उस्ताद बाबालाल इस्लामपूरकर
१२. उस्ताद अल्लाह मेहेर
१३. उस्ताद सादक हुसेन
१४. उस्ताद मुश्ताक हुसेन

१५. उस्ताद विलायत हुसेन
१६. उस्ताद निस्सार हुसेन
१७. डॉ. फैज़ जंग बहादूर (हैदराबाद)
१८. उस्ताद औलाद हुसेन खाँ (खैरागढ)
१९. उस्ताद अब्दुल रहीम मियाँ (बऱ्हानपूर)
२०. प. गणपतराव डवरी (कवठेकर)
.... इत्यादी

अमीर हुसेन खाँसाहेबांचा संपूर्ण जीवनवृत्तान्त माहीत असलेले थोडेच लोक आज हयात आहेत. त्यांच्या वादनाची ध्वनिमुद्रणं अत्यल्प आहेत. त्यांच्या श्रोत्यांच्या व अभ्यासूंच्या दुर्देवाने त्यांचं दृक्‌श्राव्य मुद्रण अथवा चित्रफीतही आज उपलब्ध नाही. १९५८ च्या सुमारास एक फ्रेंच तालवादक (ड्रमर) मिशेल बारपोत मुंबईत आला होता. सुरुवातीस तो खाँसाहेबांचे एक ज्येष्ठ शागीर्द पंडित निखिल घोष यांच्याकडे तबला शिकत होता. परंतु त्यांचे गुरू उस्ताद अमीर हुसेन खाँ हे मुंबईतच राहतात हे कळल्यानंतर त्यांच्याकडे तो शिकू लागला. खाँसाहेबांची अनेक सुंदर छायाचित्रं त्याने काढली. तसंच आठ एम्.एम्.च्या मूव्ही कॅमेऱ्यावर त्याने त्यांची पंधरा-एक मिनिटांची एक चित्रफीतही काढली. तो पॅरिसला परतल्यानंतर त्याला अनेक पत्रं पाठवूनही तिची प्रत मिळू शकली नाही.

कित्येकदा मोठ्या खानदानी उस्तादांची एकमेकांमध्ये कुठल्याही प्रकारची तेढ अथवा अढी नसते. ते आपापल्या परीनं पारंपरिकरीत्या मिळालेल्या ज्ञानानं, रियाझानं व स्वतःच्या जन्मजात असणाऱ्या प्रतिभेनं स्वयंपूर्ण झालेले असतात. खाँसाहेबांना त्यांच्या समकालीन तबलावादकांविषयी विचारलं तर ते कुणाचाही तिरस्कार करत नसत. ते म्हणत, ''बेटा, तबला यह किसी की कोतवाली नही है। सब अपने अपने जगहपर अच्छे हैं । जो करता है उस को ही उस का फल मिलता है।''

परंतु अशा उस्तादांचे काही शागीर्द स्वतः केवळ एखाद्या मोठ्या उस्तादाचा शिष्य असण्याचा वृथा अभिमान बाळगून त्यांचे कान एकमेकांविरुद्ध भरण्याचे, लावालाव्या करण्याचे दुष्कृत्य करण्यातच समाधान मानतात. अशा कारणांमुळे त्या त्या उस्तादांवर व ज्या शिष्यांना त्यांचा प्रदीर्घ सहवास लाभला आहे अशांवर अन्याय होतो. त्याचप्रमाणे एखाद्या लेखकाने चुकीचं काही लिहिलं किंवा एखाद्या वयस्कर कलावंताने काही म्हटलं तरीसुद्धा एखादा विकृत स्वरूपाचा इतिहास निर्माण होऊ शकतो.

उदाहरणार्थ, खाँसाहेबांचे कित्येक ज्येष्ठ शागीर्द सांगतात की खाँसाहेब 'पेशकार' कधीच वाजवत नसत. आता, त्यांच्या उपलब्ध असलेल्या ध्वनिमुद्रणात जर 'पेशकार' आढळला नाही किंवा केवळ 'रेल्याने' वा 'कायद्यानेच' वादनाची सुरुवात झालेली असेल तर केवळ याच आधारावर असं विधान करणं अत्यंत चुकीचं आहे. मी ऐकलेल्या खाँसाहेबांच्या असंख्य जाहीर कार्यक्रमांमधल्या कमीत कमी सहांमध्ये तरी त्यांनी वादनाची सुरुवात पेशकाऱ्याने केलेली होती. कायदे, रेले व गती - गततुकड्यांसारख्या बंदिशींचा प्रचंड साठा त्यांच्याकडे होता. त्यात त्यांच्या प्रतिभाशाली बंदिशींची भर! त्यामुळे, त्यांना वादनासाठी दिलेल्या वेळाचा ते अतिशय सपर्मकपणे उपयोग करत. आकाशवाणीच्या कित्येक छोट्या कार्यक्रमांध्ये त्यांची शेवटची तिहाई शेवटच्या सेकंदाला संपत असे. असो! माझ्या 'तबला' या पुस्तकात खाँसाहेब 'पेशकार' कसा वाजवीत हे त्याच्या विस्तारासह लिहिलेले आहे.

कित्येकांनी असा प्रचार केला की खाँसाहेब त्यांच्या स्वतःच्याच बंदिशी वाजवत. खाँसाहेबांच्या जवानीतल्या तबल्यामध्ये त्यांना मुनीर खाँकडून व हैदर बख़्श खाँकडून मिळालेल्या अनेक जुन्या बंदिशी असत. याचं एक उदाहरण म्हणजे १९६५ सालची सवाई गंधर्वांची पुण्यतिथी ! या सालच्या महोत्सवात योगायोगाने पहिल्या रात्री उस्ताद अहमदजान थिरखवाँ अमीर हुसेन खाँ यांचे तबलावादनाचे कार्यक्रम होते. मी, पापामियाँ, आनंद बोडस व पांडुरंग साळुंके खाँसाहेबांबरोबर या दोन्ही कार्यक्रमांना उपस्थित होतो. पुण्यातल्या जीवन लॉजमध्ये आमची राहण्याची व्यवस्था केली होती. एक डबलरूममध्ये खाँसाहेब, पापामियाँ व मी व दुसऱ्या सिंगल रूममध्ये आनंद व पांडुरंग. थिरकवा खाँसाहेबांचा तबला नेहमीच्या तडफेने रंगला. सुरुवातीपासूनच प्रचंड जनसमुदाय जमला होता. सर्व कार्यक्रम ऐकून आम्ही पहाटे तीन वाजता लॉजवर पोहोचलो. दुसऱ्या दिवशी सकाळी नऊच्या सुमारास मला जाग आली. पापामियाँ गाढ झोपला होता. पण खाँसाहेब कॉटवर बसून मात्रा मोजत बंदिशींची पढन्त करत होते. दहाच्या सुमारास आनंद व पांडुरंग आमच्या खोलीत आले. पापाही तितक्यात उठला होता. खाँसाहेब म्हणाले,''आप सभीं दो-तीन घंटा कहीं घूम कर आओ। अरविंद मेरे साथही रहेगा। मुझे कुछ सोचना है, रात के प्रोग्राम के बारे में । थोड्या वेळाने ते सर्वजण भटकायला गेले. खाँसाहेबांनी तबला-डग्गा काढला, व अतिशय जुन्या-जुन्या बंदिशी आठवून-आठवून दोन-एक तास रियाझ केला.''

साडेबाराच्या सुमारास उस्ताद महम्मद हुसेन खाँ त्यांना भेटायला आले. त्यांच्याबरोबर थोड्याशाच गप्पा मारून ते म्हणाले, ''भाईजान, रातभर सोया नही हूँ, अब थोड़ासा आराम करता हूँ।'' महम्मद हुसेन खाँ समंजसपणे त्यांचा निरोप घेऊन गेले.

आम्ही सर्वजण तीन वाजता जेवलो. खाँसाहेबांनी थोडी झोप काढली. थोडक्यात, त्या दिवशी खाँसाहेब थोडे अस्वस्थच होते!

रात्री नऊला आम्ही कार्यक्रमाच्या स्थळी पोहोचलो. खाँसाहेबांचा कार्यक्रम सुरुवातीलाच होता. रसिकांची गर्दी अशी नव्हतीच! पण खाँसाहेबांची घाई चालली होती की ''चलो साज लेकर स्टेजपर चलो'' पांडुरंगने तबला मिळवला. सर्व काही व्यवस्थित झालं. आनंद पडद्याच्या आडून बाहेर डोकावून आला. म्हणाला,''बाबा, बाहर अब कोई पब्लिक नही है, आप ज़रा रुक जाईये।'' बाबा म्हणाले, ''मै पाँच मिनिट रुकता हूँ उस के बाद मैं तबला शुरू करूँगा।'' आणि त्यांनी प्रेक्षकांकडे न पाहता डोळे मिटून एक रेला वाजवण्यास सुरुवात केली. जवळजवळ पंधरा मिनिटं ते हा रेला त्याच्या अनेक पलट्यांसह ते वाजवत होते. आम्ही सर्वजण पाहत होतो. हा रेला संपण्यापूर्वीच अख्खं मैदान भरलं होतं. कुणीतरी उस्ताद अहमदजान थिरकवाँना आदराने पुढच्या सोफ्यावर आणून बसवलं. खाँसाहेबांनी काही कायदे अत्यंत तयारीत वाजवले व दुगुण करून बंदिशी वाजवण्यास सुरुवात केली. मियाँ बख़्शुजी, हाजीसाहब, मियाँ चूडियाँवाले इमाम बख़्श, शलारी मियाँ, पंजाबचे करीम बख़्श पेरना असं क्रमाने वाजवत त्यांनी त्यांचे उस्ताद मुनीर खाँ यांची गेंद उछाल गत वाजवली.

''धाकिट्तक् तक्धिंऽऽ ऽतक् तक्धिंऽ तक्तक्तक् तिर्किट्तक् तिर्किट्तक् तक्धिंऽ तक्तक्तिंऽ ऽतक्तक् तिंऽतक् तिर तिरकिटतक् तकतिंऽ धिर्धिर्किट् तक्धिंऽ तक्धिंऽ तक्धिंऽ'' मधूनच कोणीतरी ओरडलं. ''इर्शाद - इर्शाद दुबारा सुनाइये।'' ते खाँसाहेबांचे एक ज्येष्ठ शिष्य गुलाम रसूल होते.

खाँसाहेबांनी दोनतीन वेळा ही गत वाजवली. थिरकवाँ खाँसाहेब आपल्या आसनावरून उठले व शेरवानीच्या दोन्ही खिशांमध्ये हात घालून हाताला येतील तेवढ्या नोटा त्यांनी खाँसाहेबांच्या मांडीवर टाकल्या. म्हणाले, ''सुभानल्ला, आज तुम्हारा तबला कुछ अलग ही रंग ला रहा है।''

खाँसाहेबांनी समोरचा मायक्रोफोन काढून तोंडाजवळ नेला व म्हणाले, ''भाई अहमदजान मेरे बडे भाई है, आज तक उन्हों ने मुझे कभी नज़र नही की। यह उन की पहली और आखरी नज़र है। इस के बाद मैं उन की नज़र कभी नही लूँगा। मेरा दिल आज भर गया है।''

त्यानंतर त्यांनी अनेक बुजुर्गांच्या बंदिशी वाजवून तबलावादन संपवलं. सवाई गंधर्वांच्या पुण्यातल्या पुण्यतिथी समारोहाचे त्याकाळचे आयोजक प्रा. श्रीराम पुजारी यांच्या कराडमध्ये नुकत्याच झालेल्या भेटीत ही आठवण पुन्हा ताजी झाली. लखनौ, फरूखाबाद, देहली, अजराडा, पंजाब अशा विविध घराण्यांच्या सुमारे हजार बंदिशी खाँसाहेबांनी स्वतःच्या सुंदर उर्दू हस्ताक्षरात त्यांच्या रचनाकरांच्या नावांसह लिहून ठेवलेल्या आहेत. त्यातील बऱ्याच त्यांनी अनेक शागिर्दांना शिकवल्या आहेत व हा दुर्मिळ खजिना त्यांच्या वंशजांकडे आजही उपलब्ध आहे.

खाँसाहेबांनी स्वतः जवळ - जवळ चारशे बंदिशी रचल्या. या बंदिशींवर मियाँ बख़्शुजी, हाजीसाहब, शलारिमियाँ, चूडियाँवाले इमाम बख़्श इत्यादी बुजुर्ग रचनाकारांची छाप आहे. परंतु काही बंदिशी तर त्यांच्या चमत्कृतिपूर्ण व अमोघ अशा प्रतिभाशाली कल्पनाविलासातून निर्माण झालेल्या आहेत. तर, खाँसाहेब केवळ स्वतःच्याच बंदिशी वाजवत असत असं कुठेतरी लेखी स्वरूपात येणं म्हणजेच इतिहास विकृत करणे होय.

त्यांचे कित्येक शागीर्द व जुने लोक सांगत असतात की खाँसाहेबांनी कधी साथ-संगत केली नाही. ते केवळ तबला-सोलोच वाजवत. खाँसाहेबांनी मला सांगितल्यानुसार त्यांनी उस्ताद अब्दुल करीम खाँ (किराना घराना), उस्ताद अल्लादिया खाँ, आफताब-ए-मुसिकी उस्ताद फैय्याझ हुसेन खाँ, उस्ताद विलायत हुसेन खाँ, उस्ताद खादिम हुसेन खाँ, उस्ताद अझमत हुसेन खाँ, उस्ताद लताफत हुसेन खाँ, उस्ताद अमीर खाँ (इंदोर वाले), उस्ताद हफिज़ अली खाँ (सरोदिये), तसंच अख़्तरीबाई फैज़ाबादी यांची अनेकदा तबल्यावर संगत केलेली आहे. अख़्तरीबाई त्यांनी वाजवलेल्या लग्गीनाड्यावर एवढ्या खूष झाल्या होत्या, की त्यांनी खाँसाहेबांना त्यांचे पुढचे सर्व कार्यक्रम वाजवण्याची गळ घातली होती. पंडित शरच्चंद्र आरोलकर, त्यांनी त्यांच्याबरोबर गिरगावातल्या वागळे हॉलमध्ये केलेल्या अप्रतिम साथीची अनेकदा आठवण काढीत असत. उस्ताद अमीरखाँ यांच्याबरोबर त्यांनी वाजवलेला ठाय झूमरा व एकताल मी अनेकदा ऐकलेला आहे.

खाँसाहेबांच्या मुंबईतील दुसऱ्या वास्तव्यात सुरुवाती सुरुवातीला सनराईज - पिक्चर्स, वाडिया, मेहबूब स्टुडिओज इत्यादी चित्रप्रवर्तकांकडे, पन्नालाल घोष, पहाडी सन्याल, नौशाद अली इत्यादी संगीत दिग्दर्शकांकडे त्यांना खूप मागणी होती. खाँसाहेब सांगायचे, मी हे क्षेत्र सोडले नसते तर आज माझी एक गाडी आणि आलिशान मकान नक्कीच असते. परंतु उस्ताद मुनीर खाँच्या खानदानी तबल्याच्या प्रचाराचे व्रत घेतल्यामुळे या रेशमी दुनियेतून मी लवकरच आणि योग्य वेळी निवृत्त झालो.

एकदा सायनला श्री. पहाडी सन्याल यांच्या घरी अनेक संगीत दिग्दर्शक जमले होते. त्यावेळी खाँसाहेबांचे तबलावादन एवढे रंगले की, श्री. पन्नालाल घोषांनी आपल्या धाकट्या भावाला श्री. निखिल घोषला–तार करून कलकत्त्याहून बोलावून घेतले आणि त्याचे खाँसाहेबांकडे गंडाबंधन केले.

खाँसाहेबांनी साथसंगत करणे सोडून देण्याचे एक महत्त्वाचे कारण होते. एकदा त्यांनी उस्ताद अल्लारखांना विचारले, ''रविशंकर और अली अकबर के साथ आप कई प्रोग्राम बजाते है, माशाल्ला जम के बेहत्रीन संगत करते हैं और आप की संगत से उन की मेहफील दस गुना रंग जमाती है। इस प्रोग्राम की आमदनी में आप का हिस्सा क्या होता है?'' अल्लारखा म्हणाले, ''हजार रुपियों में दो सौ।'' खाँसाहेब म्हणाले, ''आप को तो कमस्-कम् आधा हिस्सा तो मिलनाही चाहिये।''

डावीकडून पंडित जगन्नाथबुवा पुरोहित, उस्ताद मेहबूब खाँ मिरजकर, उस्ताद म्हम्मूलाल सांगावकर, अज्ञात.
(संदर्भ : पृष्ठ क्र. १६, १७)

डावीकडून १. सुधीर संसारे २. अब्दुल सत्तार ३. खाँसाहेब ४. मिशेल बारपोत
५. दत्तू तेंडोलकर - पुढ्यात त्यांचा मुलगा कुमार (संदर्भ . पृष्ठ क्र. २४)

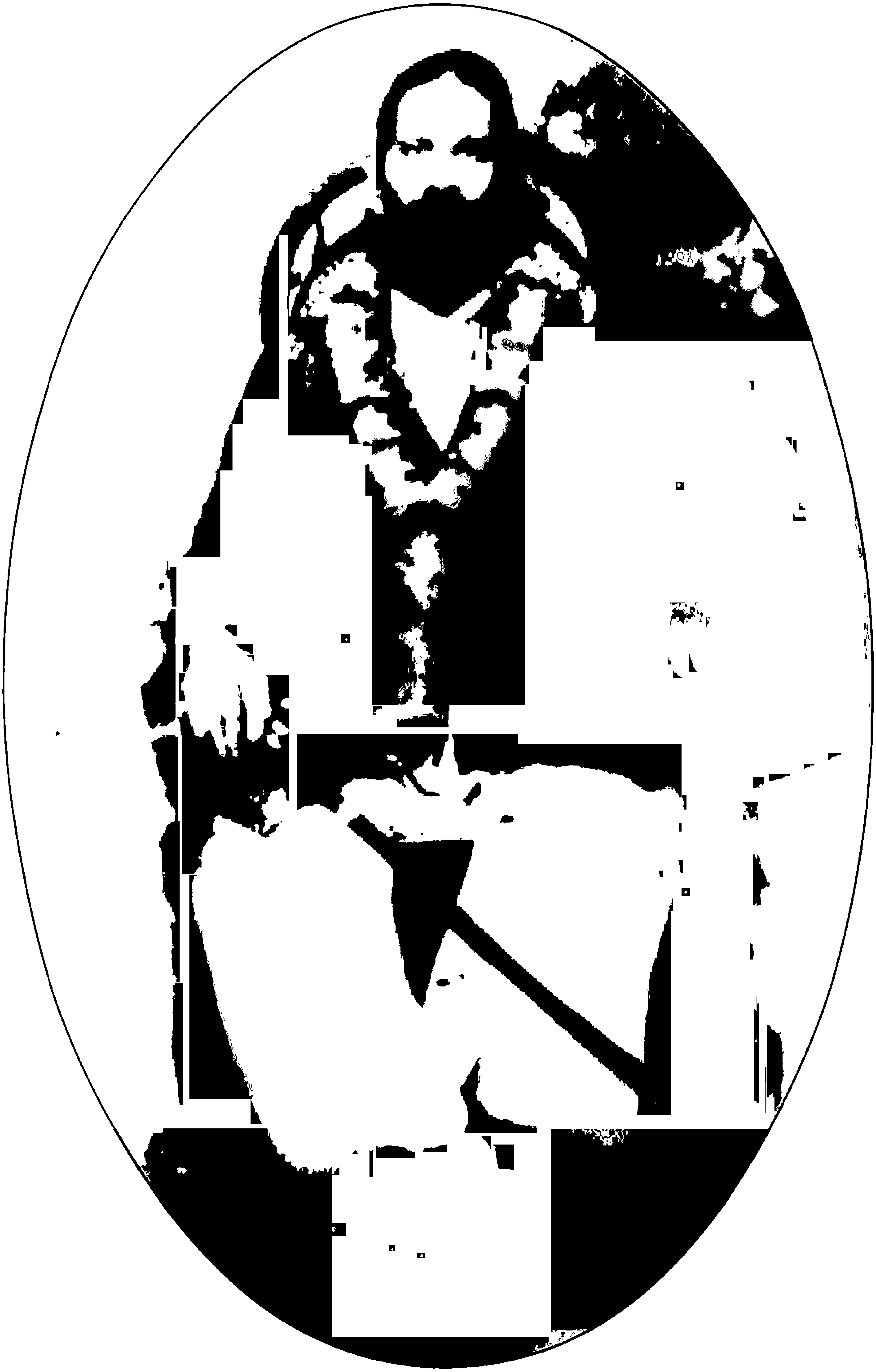

उस्ताद अझिम खाँ जावरेवाले (उस्ताद निझामुद्दिन खाँ यांचे वडील)
(संदर्भ : पृष्ठ क्र. ३४)

साथसंगत करणाऱ्या तबलावादकांवर अन्याय होत आहे ही गोष्ट त्यांच्या मनाला सदैव सलत असे. त्यामुळे त्यांनी साथसंगत करणे सोडून दिले. त्याचप्रमाणे त्यांनी त्यावेळच्या दर्जाप्रमाणे कुठल्याही जाहीर कार्यक्रमात स्वतंत्र तबलावादन करण्याचे आपले मानधन कमीत कमी रु. ५००/- एवढे ठरवले.

१९५७ च्या एका शुक्रवारी संध्याकाळी मी खाँसाहेबांकडे गेलो होतो. मला शिकवून झाल्यावर ते म्हणाले, ''इस इतवार सी.जे. हाल में एक प्रोग्राम है। मेरे साथ चलोगे?'' ''चलूँगा बाबा''– मी कोणताही विचार न करताच माझा होकार सांगितला. सूर सिंगार संसदच्या खास मैफलीची आमंत्रणपत्रिका होती. पत्रिकेवर 'कलाकार' हा रबरी शिक्का होता. गझलसम्राज्ञी बेगम अख़्तर व शहनाईनवाज़ उस्ताद बिस्मिल्ला खाँ यांची खास मैफल होती. मी मनोमन खूप आनंदलो. रविवारी सकाळी खाँसाहेबांकडे तालमीला जाऊन दुपारी बाराच्या आतच घरी परतलो. आईने विचारलं, ''का रे? आज लौकर कसा उगवलास?'' मी म्हणालो, ''अगं, संध्याकाळी एका कार्यक्रमाला खाँसाहेबांबरोबर जायचं आहे.'' बाबांनी आमचा संवाद ऐकला. ''कसला कार्यक्रम? कार्यक्रम-बिर्यक्रम काही नाही. आज तू, मी व चंदू (माझा मोठा भाऊ) अप्पाला भेटायला सायन हॉस्पिटलला जायचं आहे. पाच ते सात व्हिजिटिंग अवर्स आहेत. अप्पा म्हणजे माझे सर्वात मोठे काका, शाणू रावजी मुळगांवकर. त्यांचे पोटाचं एक कठीण ऑपरेशन सर्जन चिटणिसांनी केलं होतं. त्यावेळी त्यांचं वय ८६ होतं. या वयातही ऑपरेशन व्यवस्थितपणे पार पडलं होतं. नातेवाईक त्यांना भेटायला जायला लागले होते. मी खूप हिरमुसला झालो. मला काहीही करून संध्याकाळच्या कार्यक्रमाला जायचं होतं. मी काही बोललो नाही. अर्ध्या-एक तासाने आतल्या खोलीत मी आईला म्हटलं - ''आई, तुला आठवत असेल, माझे एक आवडते गायक डी.व्ही. पलुस्कर यांचं गाणं माझ्या एस.एस.सी.च्या परीक्षेच्या आधी आपल्या पाठीमागच्या पोदार कॉलेजात होतं. त्यावेळेलाही तू असंच करून माझ्या जाण्यावर मोडता घातलास. आणि एका आठवड्यातच वर्तमानपत्रात त्यांचा फोटो आणि अकाली मृत्यूची बातमी आली. मला आठवतं – तुझ्या डोळ्यात पाणी आलं आणि तू म्हणालीस, 'माझं चुकलंच रे! तुला पाठवायला हवं होतं.''

ही मात्रा मात्र बरोबर लागू पडली. आई म्हणाली, ''तुला किती वाजता जायचंय खाँसाहेबांकडे?'' चारला पोचायचंय ... मी. ''हे बघ, आता जेवल्यानंतर हे झोपतील. साडेचारपर्यंत उठायचे नाहीत. तू तीनलाच बाहेर पड.'' ... आई. ''अगं... पण मी रात्री उशिरा घरी आल्यावर त्यांनी जर एकच थोबाडीत मारली, तर ते काळ्या - निळ्या बोटांचे ठसे गालावर घेऊन मी ऑफिसला कसा जाऊ?''

''त्यांची तू काळजी करू नकोस. तसं काही होणार नाही. मी संभाळून घेईन.'' माझे बाबा खूप तापट पण भावनाप्रधान होते. त्यांचा मला तरी खूप धाक होता. त्यांनी मारलेले धपाटे आणि नंतर ओल्या डोळ्यांनी मला जवळ ओढून घेतल्याचे कित्येक प्रसंग माझ्या आठवणीत आहेत. रात्री अकराला मी भीतभीतच दरवाजाची कडी वाजवली. दादाने दार उघडलं. मी चोरासारखा आतल्या खोलीत जात होतो. इतक्यात बाबांनी विचारलं, ''बाजीराव, कसा झाला कार्यक्रम?'' मी एक सुटकेचा निःश्वास टाकत म्हणालो, ''खूपच सुंदर झाला.'' आईने काय जादू केली होती ते कळलंच नाही!

महत्त्वाचं सांगायचं म्हणजे ही मैफल. आज सत्तेचाळीस वर्षानंतरही ती सुरावट कानात गुंजत राहिलीय. कधीतरी मी एकटाच असताना त्या जुन्या आठवणी रुंजी घालत राहतात व मन विकल होतं. गेले ते दिवस – गेले ते क्षण !

कार्यक्रम सहाचा होता. खाँसाहेबांच्या सवयीनुसार आम्ही पाच वाजताच हॉलवर पोहोचलो. सूर सिंगार संसदचे सर्वेसर्वा ब्रिजनारायण यांनी खाँसाहेबांना आदरपूर्वक ग्रीनरूममध्ये नेलं. मी त्यांच्या शेपटाप्रमाणे त्यांच्या मागे होतोच. एका खोलीत उस्ताद बिस्मिल्ला खाँ व त्यांची पार्टी गालिचावर स्थानापन्न झाली होती. खाँसाहेबांना पाहताच त्यांनी शहनाई बाजूला ठेवली. आदरपूर्वक एका तक्क्यावर बसवलं. नमस्कार-चमत्कारांची देवाणघेवाण झाल्यानंतर खाँसाहेब उठले. ''भाई, जरा बेगमसाहिबा की खैरियत पूछ लेता हूँ।'' स्टेजच्या दुसऱ्या बाजूच्या ग्रीनरूममध्ये अख्तरीबाई बाजाच्या पेटीवर सूर धरून आवाज लावीत होत्या. एका ॲशट्रेवर अर्धवट जळलेली सिगारेट. नुकतंच पान खाल्ल्यामुळे लाल झालेलं तोंड. असं त्यांचं रूप मी प्रथमच पाहत होतो. शकूर खाँ सारंगीच्या खुंट्या मधूनच पिरगाळत होते. तारांवर बोटे ओढून स्वर कणभर उतरवीत होते. तबल्यावर महम्मद अहमद खाँ चीज सुरू होण्याची वाट पाहत होते. खाँसाहेबांना पाहताच सर्वांच्याच चेहऱ्यावर एक प्रकारचे आदरयुक्त भाव तरळले.

अख़्तरीबाईंनी खाँसाहेबांना पाहिलं. आसनावरून उठण्याची त्यांची लगबग चालू असताना खाँसाहेब म्हणाले, ''बैठी रहियो, बैठी रहियो! तक़्लीफ ना करना'' ''बडी मुद्दत के बाद हम देखा - कैसी है तबीयत?'' अख़्तरी बाई. ''इन्शाल्ला, अब तक तंदुरुस्त हूँ कल का क्या मालूम?'' ब्रुढापा बुरापा होता है।'' – खाँसाहेब.

खूप जुन्या आठवणींना उजाळा मिळाला. एका मैफलीत खाँसाहेबांनी अख़्तरीबाईंची तबल्यावर संगत केली होती. अख़्तरीबाईंचे हजार-बाराशे चाहते होते. त्यातले निवडक– रामूभैय्या दाते, पु.ल.देशपांडे, वसंतराव देशपांडे वगैरे. अख्खी रात्र मैफल जमली. खाँसाहेबांची तबल्यावरची व रमझानखाँची सारंगीची संगत हा एक अचानक जुळून आलेला योग होता. सात ते आठ आवर्तन अतिशय चपखल अशा लग्गीनाड्यांचा वर्षाव करून एका छोट्या तिहाईने खाँसाहेब समेवर येत व क्षणार्धात मूळ चिजेचा ठेका पकडत. अख़्तरीबाईंची, कौतुकमिश्रित दाद त्यांना सतत मिळत असे. अखेरीस अख़्तरीबाई म्हणाल्या, ''रंग जमाना साजिंदोसेही होता है। आज मैं इतनी खूष हूँ उस्ताद अमीर हुसेन खाँसाहेब ने मेरी लाजवाब संगत की।''

या मैफलीनंतर अख़्तरीबाईंनी खाँसाहेबांना यापुढचे त्यांचे सर्व कार्यक्रम वाजवण्याची गळ घातली. खाँसाहेब म्हणाले,''बाईजी, महम्मदभाई आजतक आपके साथ हमेशा बजाते आयें हैं – मैं उनकी आमदनी छीनना नही चाहता और मेरा शागीर्दोंको सिखाने का सिलसिला तो ज़ारी है । आपके दरख़ास्त की मैं कदर करता हूँ, फिर भी मुझे मुआफ करना।''

''खाँसाहेब, आप मुझे शरमिंदा कर रहें हैं। ख़ैर आप को, ये अग्गल-बाँये की जोडी कैसी लगी? लखनौ का सत्तार खाँ तबलेवाला बहोत बेहत्रीन तबले बनाता है – भाई अहमदजान भी उन्ही का बनाया हुआ साज़ इस्तेमाल करतें है. बहोत बढिया कारीगर है. तो यह मेरी तरफ से आप को ''तोहफा''।

''अच्छाजी, यह वाकई आप की याददाश्त रहेगी।'' – खाँसाहेब. खाँसाहेबांच्या घरात अजून ही ही जोडी जतन केलेली आहे.

खाँसाहेबांनी विचारलं – ''बाईजी, आज आप क्या सुनायेगी?'' ''वोही तो सोच रही हूँ। कुछ तय नही हुआ अभी तलक। यहाँ की पब्लिक कैसी है कुछ समझ नही आता। आप की क्या फर्माईश है?''

''पूरी करोगी तो सुनाऊंगा''– खाँसाहेब. ''कैसी बात कर रहे हो?, आप का हुक्म सरताज़ है।'' – बेगम साहिबा.

आपकी जवानी में अख़्तरी फैज़ाबादी नाम से आप जो पुरानी पूरबी सुनाया करती थी, याद है? मिसाल के तौरपर –

''तूने मेरी राजा दरदियों ना जानी... गिन गिन तारे रैन गुज़ारी, या, कहाँ गवाँई सारी रैन हो, साची बोल राजा, राह तकत मोरे नैन हारे, रात बलम नही आये हो, साची बोल राजा'' - खाँसाहेबांनी जुन्या पूरबींच्या या चार ओळी त्यांना मिष्किलपणे हसत म्हणून दाखवल्या. दोन मिनिटे हशा पिकला. महम्मद अहमद खाँसाहेबांनी कानाच्या पाळ्या धरल्या, म्हणाले –''वाकई, बाबा, आप का जवाब नही।''

त्यानंतर बऱ्याच चर्चेनंतर बिस्मिल्ला खाँ यांनी शहनाईवादनाला सुरूवात केली, मुलतानीचा रंग त्यांनी तासभर भरला व खमाज व पहाडीतल्या दोन धुनी वाजवून आदाब केला. स्वतः ब्रिजनारायणजींनी खूप आग्रह केला परंतु त्यांनी काही ऐकलं नाही. दुसरा कार्यक्रम बेगमसाहिबांचा. त्यांची वाद्ये स्टेजवर आली. शकूर खाँ आपली सारंगी घेऊन आले. महम्मद अहमद खाँसाहेबांनी तबला पुन्हा मिळवला. रिटा गांगुलीकडून तंबोरा घेऊन बाईंनी सुरात मिळवला व सर्व श्रोत्यांची इज़ाजत घेतली. ''कोयलिया मत कर पुकार करेजवा लागे कटार''हा काळजाचे तुकडे पाडणारा दादरा गाण्यास सुरुवात केली. सुमारे अर्धा तास बाईंनी सर्वांच्या काळजाचा ठाव घेतला होता. दादऱ्यातल्या दुगुणीत महम्मद अहम्मद खाँसाहेबांनी खूप रंग भरून तिहाई घेतली व पुन्हा दादऱ्याचा ठेका चालू केला. आणि काय आश्चर्य। बिस्मिल्ला खाँ ताजेतवाने होऊन एकटेच शहनाई घेऊन हसत हसत स्टेजवर आले. तितक्यात बाईंनी दादरा थांबवला. ''अरे, तोबा तोबा रुक क्यूँ गयी? मैं तो तुम्हारी संगत करने आया हूँ.'' बाईंनी आदाब करून त्यांना शेजारी बसण्यास सांगितलं. मी खाँसाहेबांच्या शेजारी पहिल्या रांगेत मध्यभागी बसलो होतो.

बाईंनी आता पूरबी गझल गायला घेतली. ''उन आँखो का आलम गुलाबी गुलाबी, मेरे दिल का आलम शराबी शराबी''

बिस्मिला खाँनी आपल्या पिपाण्यांच्या माळेतून एक हळूच वाजवून निवडली व शकुरखाँच्या सारंगीत हळुवार सूर केव्हा मिसळला हे कुणालाच कळलं नाही. शकुरखाँनी गज अलगद धरला व एक वेगळाच माहौल मैफलीत भरला. बाई मध्येच म्हणाल्या, ''हाय अल्लाह मैं कितनी खुशनसीब हूँ''

त्यानंतर 'साकिया छोड न खाली मेरे पैमाने का' ही पुराण्या अंदाजची केहरव्यातली गज़ल जराशी संथच ठेक्यात गायला सुरुवात केली. मध्ये सोडलेल्या जागा बिस्मिलाखाँनी अवीट सुरावटींनी भरून काढल्या. इतक्यात काय गंमत झाली, उस्ताद थिरकवाँ व उस्ताद बडे गुलाम अली खाँ यांना घेऊन ब्रिजनारायणजी आले. आमच्या बाजूची आसने रिकामीच होती. माझी जरा चुळबूळ झाली. मी उठून पाठीमागे जाण्याच्या विचारात होतो. पण खाँसाहेबांनी माझा हात दाबून खाली बसण्यास सांगितलं. खाँसाहेबांच्या बाजूला थिरकवाँ बसले व त्यांच्या बाजूला बडे गुलाम अली आता या दोघांमध्ये फर्माइश करण्याची स्पर्धा लागली. त्यांना हसत हसत थांबण्याची खूण करून बाईजी म्हणाल्या, ''पहले जनाब अमीर हसन खाँ की दरख्वास्त तो पूरी करने दीजिये?'' त्यांनी खाँसाहेबांनी सुचवलेल्या दोन-तीन पूरबी म्हणून दाखवल्या. त्यानंतर थिरकवाँनी सुचवलेली 'ये हुस्नवाले मुहब्बत

छुपा रहा है कोई' ही व बडे गुलाम अलींची फर्माईश 'बनवारी हो' त्या गायल्या. एव्हाना पावणे दहा वाजले होते. ब्रिजनारायणजींकडे एक कटाक्ष टाकून बाई म्हणाल्या, बस, अब थक गई हूँ – एक आखरी कजरी पेश करती हूँ'' आणि त्यांनी जोगिया रागातली 'सोवत नींदिया जगाये हो रामा' ही कजरी अशी काही आळवून म्हटली की सर्वांच्याच अंगावर काटा उभा राहिला. बिस्मिल्ला व शकूर खाँ यांनाही आपली प्रतिभा दाखवण्यास त्यांनी अवसर दिला, आणि टाळ्यांच्या प्रचंड कडकडाटानंतर ही एक अविस्मरणीय मैफल संपली.

श्री. ब्रिजनारायण हे त्यांच्या 'सूर सिंगार संसद' या संस्थेतर्फे दरवर्षी एक मोठी संगीत-सभा मुंबईत आयोजित करत असत. भारतातील अनेक नामवंत कलावंत या सभेत सहभागी होत असत. एकदा त्यांनी खाँसाहेबांचे तबलावादन ठेवले. तारीख, वेळ व पाचशे रुपये मानधन पक्के झाले. निरनिराळ्या वृत्तपत्रात तसेच जाहिरात-फलकांवर उस्ताद अमीर हुसेन खाँच्या तबलावादनाची जाहिरात झळकली. खाँसाहेबांचा कार्यक्रम शनिवारी संध्याकाळी आठ वाजता बिर्ला मातुश्री सभागृहात होता. शनिवारी मला अर्धा दिवसच काम असल्यामुळे मी नेहमीप्रमाणे दुपारी अडीच वाजताच खाँसाहेबांच्या घरी पोहोचलो. खाँसाहेबांचा असा रिवाज होता की, कुठल्याही कार्यक्रमाला ठरलेल्या वेळेच्या तासभर आधीच पोहोचायचे. त्यानुसार त्यांची कडक इस्त्रीच्या रेशमी कुडत्याला सोन्याची बटने लावणे, धोतर, जॅकेट काढून ठेवणे, खसच्या उंची कनौजी अत्तराचा फाया लावणे अशी तयारी चालू होती. त्यांनी मला तबल्याचा जोड, हातोडी, पावडर वगैरे गोष्टी बॅगेत भरून ठेवण्यास सांगितले. इतके होईपर्यंत चार वाजले. इतक्यात श्री. ब्रिजनारायण घाईघाईने घामाघूम अवस्थेत खाँसाहेबांच्या खोलीत आले. म्हणाले, ''खाँसाहेब, मै बहोत जल्दी में हूँ, मेरी एक बात अगर आप मानेंगे तो बडी इनायत होगी।''खाँसाहेब म्हणाले, ''जी, बताइयेगा।'' ब्रिजनारायणः ''क्या हुआ है, के, बनारस के पंडित सामता प्रसादजी बम्बई आये हुए है और कलही वापस बनारस जा रहे हैं । मेरे बिनतीपर उन्होंने आज की संगीत सभा में बजाने के लिये हाँ कर दी है । तो आप आज के बदले अगर कल बजायेंगे तो मैं आप का बडा एहसानमंद रहूँगा ।'' खाँसाहेब एक मिनिटभर स्तब्ध राहिले. त्यांच्या मनात उफाळलेला संताप त्यांनी मोठ्या संयमाने चेहऱ्यावर प्रकट होऊ दिला नाही. ते म्हणाले, ''ब्रिजनारायणजी, मैं आप की बहोत इज्जत करता हूँ। आप अेक अच्छे वकील होते हुए भी संगीत की इतनी सेवा कर रहे हैं। अल्लाह आप को खूष रखे! देखिये, आपने सभी अखबारों मे मेरे तबले का इश्तेहार दिया है। यह बच्चा मेरा शागीर्द है, यह प्रोग्रॅम के लिये दूर से आया है, और कई शागीर्द दूर दूर से आयेंगे और मायूस होकर वापस चले जायेंगे। इस कॉन्फरन्समें मैं नही बजाऊंगा ।'' ब्रिजनारायणजींनी खाँसाहेबांची अनेकवेळा दुसरे दिवशी वाजविण्याविषयी मनधरणी केली. परंतु खाँसाहेब आपल्या निश्चयापासून ढळले नाहीत. खाँसाहेबांचा आजचा तबला ऐकायला मिळणार नाही म्हणून मीही मनातल्या मनात खट्टू झालो होतो. पण नंतर एक गंमतच झाली। ब्रिजनारायण उतरत आहेत तोच खाँसाहेबांचा एक गरीब विद्यार्थी यशवंत

तावडे आला. यशवंत एका गिरणीत काम करायचा. तो चाचरत चाचरतच खाँसाहेबांना म्हणाला, ''माझी मुलगी एका मोठ्या दुखण्यातून वाचली. मी सत्यनारायणाला नवस केला होता. तो फेडण्यासाठी आज घरी पूजा केलीय. माझी इच्छा होती की, तुम्ही येऊन थोडा वेळ आपल्या तबलावादनाचा प्रसाद द्यावा.'' खाँसाहेबांनी त्यांच्या नेहमीच्या मिष्किल नजरेने माझ्याकडे एक कटाक्ष टाकला आणि म्हणाले, ''अरविंद बेटा, आज तो बजानाही था।'' त्यानंतर आम्ही आरामात टॅक्सी करून चिंचपोकळी पुलाजवळच्या एका चाळीत आलो. यशवंतने चाळीतील एका मित्राच्या घरी बसण्याची व्यवस्था केली होती. चहा वगैरे सांगण्यासाठी यशवंताची धावपळ चालली होती. खाँसाहेब म्हणाले, ''यशवंत बेटा, पूजा कहाँ? कहाँ बाँधी है?'' यशवंत म्हणाला, ''बाबा, वो तो मेरे कमरे में हैं. उपर।'' खाँसाहेब म्हणाले, ''तो हम यहाँ क्या कर रहे हैं? – चलो, उपर जाते हैं।'' मग आम्ही वर गेलो. खाँसाहेबांनी हातपाय धुऊन सत्यनारायणाला फुलं-दक्षिणा वाहिली आणि नमस्कार करुन कपाळाला बुक्का लावला, तीर्थ-प्रसाद घेतला आणि म्हणाले, ''अब बोलो, तुम्हारा क्या हुक्म है?'' यशवंत ओशाळला!

चाळीला लागून असलेल्या बोळात यशवंतने एक छोटे स्टेज केले होते व लोकांना बसण्यासाठी ताडपत्र्या आणि सतरंज्या अंथरल्या होत्या. मायक्रोफोन्स व स्पीकर्सची चांगली व्यवस्था केली होती. सुरुवातीला दशरथ पुजारींनी दोन-तीन भक्तिगीते आणि भावगीते म्हटली नंतर तेच खाँसाहेबाबरोबर लेहरा धरायला बसले. खाँसाहेबांनी खुषीत येऊन सुमारे दोन तास तबला वाजवला. रस्त्यातून जाणारे दोन सरदारजी हे काय चाललंय म्हणून कुतूहलाने ऐकायला उभे राहिले. इतक्यात खाँसाहेबांचे त्यांच्याकडे लक्ष गेले. म्हणाले, ''अरे भाई, सत् श्री अकाल। जरा पंजाब दा चाला तो सुण्णो।'' असे म्हणून त्यांनी दीपचंदी अंगातले पंजाबचे अनेक चाले ऐकवले. कार्यक्रम संपल्यावर यशवंत खाँसाहेबांना पैशाचं एक पाकीट देऊ लागला. खाँसाहेब म्हणाले, ''बेटा, यह मेरी तरफ से तुम्हारी लाडली बच्ची के लिये ।'' तत्त्वनिष्ठा आणि कनवाळूपणा यांचा असा संगम क्वचितच एखाद्याच्या स्वभाव आढळतो!

दुसरा एक किस्सा ! गिरगाव बॅकरोडवरील पारेख स्ट्रीटवर नांदणीकर वैद्य राहायचे. ते आयुर्वेदाचे एक प्रगाढ अभ्यासक आणि नावाजलेले वैद्य होते. महात्मा गांधींनी एकवीस दिवसांचे जे कडक निर्जळी उपोषण केले होते त्यावेळी त्यांच्या सहकाऱ्यांनी नांदणीकरांना मुद्दाम साबरमतीला बोलावून नेले होते. हॉस्पिटलमध्ये जाणार नाही, अन्न-पाणी घेणार नाही अशी कठोर प्रतिज्ञा होती गांधीजींची! नांदणीकरांनी पंधरा दिवस गांधीजींच्या सर्वांगाला बदामाच्या तेलाचे मालीश करून शक्तीचा ऱ्हास होऊ दिला नाही.

श्री. नांदणीकरांना संगीताची खूप आवड होती. दरवर्षी मुंबईतील सर कावसजी जहांगीर हॉलमध्ये तीन दिवसांचा मार्तंडेश्वर संगीत महोत्सव ते नेमाने साजरा करत असत. खाँसाहेबांवर त्यांचे खूप प्रेम होते आणि त्यांच्याबद्दल आदर होता. खाँसाहेबांचे कुटुंबीयच काय पण कोणीही कलावंत त्यांच्याकडे औषधपाण्यासाठी गेला तर त्याच्याकडून एक दिडकीही ते घेत नसत. या महोत्सवात मुंबईतले अनेक प्रथितयश तसेच उदयोन्मुख कलावंत उत्साहाने सहभागी होत. मी, आनंद बोडस, पांडुरंग साळुंखे, सदाशिव पवार, आत्माराम थत्ते, कल्लन खाँ, फिद्दा हुसेन, इक्बाल हुसेन, सरवर खाँ इत्यादींची नावे साथ-संगतकारांच्या यादीत दरवर्षी असायची. इक्बाल हुसेन सारंगीसाठी, तसेच पी. मधुकर संवादिनीच्या संगतीसाठी आवर्जून उपस्थित राहायचे. संगीतकार व संगीतशिक्षक संघाचे अध्यक्ष श्री. ए. पी. नारायणगावकर हा सर्व सोहळा उत्साहाने आयोजित करायचे. एकदा अशाच एका महोत्सवात तिसऱ्या दिवशी खाँसाहेबांचे तबलावादन होते. नेहमीच्या शिरस्त्याप्रमाणे मी, राम, पापामियाँ आणि खाँसाहेब टॅक्सी करून रात्री आठला सी. जे. हॉलमध्ये पोहोचलो. संगीताचे

कार्यक्रम चालू होते. त्यादिवशी खाँसाहेबांची तब्येत खास चांगली नव्हती. मूळव्याधीच्या त्रासाबरोबरच त्यांना दम्याचा त्रास होत होता. दहा-साडेदहा वाजले. खाँसाहेब म्हणाले, ''बेटा, नारायणगांवकर को कहो, मेरा 'आयटम' जरा जल्द ही रख लो, मेरी तबीयत कुछ ठीक नही है। ''मी ताबडतोब श्री. नारायणगावकरांना त्यांचा निरोप सांगितला. ते म्हणाले, ''बरं, बरं, मी ह्या कार्यक्रमानंतर लगेच त्यांच्या तबल्याची अनाउन्समेंट करतो.'' मी खाँसाहेबांना त्यांचा निरोप सांगितला. ते म्हणाले, ''चलो, अच्छा हो गया! आधेक घंटा तबला बजा लेता हूँ - सेवा तो करनी ही है।'' मी, पांडू, पापामियाँ खाँसाहेबांना घेऊन ग्रीनरूममध्ये गेलो. श्री. दशरथ पुजारींना बोलावून आणले. पांडूने तबला सुरात मिळवला. खाँसाहेबांनी अक्षरश: पाच मिनिटात हात गरम केला. तितक्यातच पडदा पडला आणि नारायणगांवकरांची अनाउन्समेंट आली – ''आता सुप्रसिध्द तबलानवाज़ उस्ताद अमीर हुसेन खाँ यांचे तबलावादन होईल.'' मी घाईघाईने तबला-डग्गा उचलून स्टेजवर नेला. स्वयंसेवकांनी हार्मोनियम आणली. दशरथ पुजारी आले आणि खाँसाहेब मांडी घालून बसले, इतक्यात दुसरी अनाउन्समेंट ऐकू आली. ''उस्ताद अमीर हुसेन खाँ यांच्या तबलावादनाच्या आधी सुप्रसिध्द कथक नृत्यकार उस्ताद गुलाम हुसेन खाँ यांची पट्टशिष्या मिस आयडा यांचे कथक नृत्य होणार आहे. त्यांच्याबरोबर तबल्यावर इक्बाल हुसेन, सारंगीवर अन्वर हुसेन व हार्मोनियमवर मेहफूझ हुसेन साथ करणार आहेत.''

ही घोषणा ऐकल्यानंतर खाँसाहेब खूपच संतापले. मला म्हणाले, ''बेटा, तबला उठा लो ! अब मैं नही बजाऊंगा !'' त्यांचा क्रोधाविष्ट चेहरा आम्ही सर्वांनीच न्याहाळला. आम्ही तबला-डग्गा त्यांच्या कॅनव्हासच्या पिशवीत भरला आणि ते तरातरा हॉलच्या बाहेर आले. नारायणगावकर आणि त्यांचे सहकारी इतर कलाकार यांना काहीच उमगले नाही. सी. जे हॉलच्या बाहेर आल्यानंतर मी आणि राम सुगवेकर टॅक्सीची वाट बघत थांबलो होतो. इतक्यात ही सर्व मंडळी खाँसाहेबांच्या विनवण्या करण्यासाठी आली. पी. मधुकर सांगायला लागले, ''नारायणगांवकर की गलती हो गयी, मेरे लिये उनको माफ कर दो। चाहिये तो आप अभी बजाओ'' — खाँसाहेब म्हणाले, ''बेटा मधुकर, हमारा खानदानी रिवाज़ है, एक बार साज़ तख़्त पे चढता है तो उस का इमान रखते ही हम उतर जाते हैं। माफ करना, अब मुझे कोई भी नही रोक सकता। ''मिस् आयडाबरोबर तबला वाजवणारा खाँसाहेबांचा भाचा इक्बाल हुसेन यानेही त्यांची मनधरणी केली. पण खाँसाहेब आपल्या निश्चयावर अढळ होते. शेवटी ते म्हणाले, ''देखो, अब मुझे कोई न मनाओ, अन्नू की सौगंध खाता हूँ, किसी भी हालत में मैं आज तबला नही बजाऊंगा।'' त्यांनी त्यांच्या धाकट्या मुलीची, अन्वरीची शपथ घेतली. टॅक्सी आली – आम्ही कल्याण बिल्डिंगमध्ये पोहोचलो.

दुसरे दिवशी बातमी कळली की, पी. मधुकर, तसेच मिस् आयडाचे साथीदार इक्बाल हुसेन वगैरेनी पुढचा कार्यक्रम करण्याचे नाकारले व महोत्सव तिथेच संपला. कारणे काहीही असोत पण, त्यानंतर पुढे १९७८ पर्यंत हा संगीत महोत्सव झालाच नाही!

खाँसाहेबांची शिस्तप्रियता त्यांच्या दैनंदिन वागणुकीवरून ठळकपणे दिसायची. खाँसाहेबांचा गंडा बांधून ज्यावेळेस मी त्यांच्याकडे जावयास लागलो (१९५६), त्यावेळी त्यांचं वय ५७-५८ होतं. एका रविवारी बस लौकर मिळाल्यामुळे मी सकाळी नऊ वाजताच त्यांच्याकडे पोहोचलो. दार उघडंच होतं, पण पडदा होता. मी नेहमीच्या सवयीप्रमाणे दारावर टकटक केलं व म्हणालो, ''कोई है ? मैं अरविंद आया हूँ।'' क्षणार्धात खाँसाहेबांचा आवाज आला – ''आओ बेटा आओ।'' मी आत

आलो. घरात सगळीकडे सामसूम होती. खाँसाहेब तबल्याडग्ग्यावर 'दरी' घालून दोन बोटांच्या 'धिर्‌धिर्' चा एक रेला तुफान वेगात वाजवत होते. उघडेच, घामानं चिंब भिजलेले! बाजूला घामाने थबथबलेला बनियन पडला होता.

''धाऽऽधिर्‌ धिर्‌किट्‌धागेतग्‌ धिन्‌घिड्‌नग्‌धिर्
धिर्‌किट्‌धागेतग्‌ धिन्‌घिड्‌नग्‌धिर धिर्‌किट्‌धागेतग्
धिन्‌गिन्‌धागेतिट धागेतक्‌तिन्‌किन्‌ ताऽऽतिर्
तिर्‌किट्‌ताकेतक्‌ तिन्‌किड्‌नक्‌तिर्‌ तिर्‌किट्‌ताकेतक्
धिन्‌घिड्‌नग्‌धिर्‌ धिर्‌किट्‌धागेतग्‌ धिन्‌गिन्‌धागेतिट्
धागेतग्‌धिन्‌गिन्.

जाड सतरंजीमधूनसुद्धा बायाँवरची ''धाऽऽ'' ची मींड स्पष्टपणे ऐकू येत होती. मी अवाक्‌ होऊन त्यांचं हे एक वेगळंच रूप डोळ्यांत साठवत होतो. पंधरा-वीस मिनिटांनी त्यांनी डोळे उघडले व तबला पुढे सरकवला. पुन्हा त्याच बनियननं घाम पुसला.

मी म्हणालो, ''बाबा, सब लोग अभीतक सोये हुए हैं?'' – ''हाँ बेटा, मैं तो रोजाना पाँच बजे उठता हूँ और थोडासा हाथ गर्म कर लेता हूँ – अब पहले जैसा रियाज़ नही होता।''

मी – ''तो आप पाँच बजे से रियाज़ कर रहें थे?'' खाँसाहेब – ''नही बेटा, संडास जाना, मूँह-हाथ धो लेना, इतने में आधेक घंटा चला जाता है, तो छे के करीबन शुरू करता हूँ और दो-तीन घंटा हथ्थे-पंजे चालू रखता हूँ। यह लोग तो (पापामियाँ व घरची बायकामंडळी) रात बहोत देर से सोतें हैं और देर से उठते हैं – मेरा इन का नहीं जमता।''

खाँसाहेबांची तबल्याची जोडी इतर जोड्यांपासून वेगळीच ठेवलेली असायची. तबल्यासाठी पावडर ते क्वचितच वापरायचे. उजव्या तळव्यांना आलेला घाम ते बायाँमध्येच मुरवायचे. त्यांचं म्हणणं असं केल्यानं बायाँ मुलायम होण्यास मदत होते. तर, खाँसाहेब स्वतःच्या जोडीची खूपच काळजी घेत. एखादा पारशी आपल्या मोटरकारची घेतो तशी ! त्यांचं उर्दू अक्षर तर सुंदर होतंच, पण चित्रकलाही अप्रतिम होती. काड्यापेटीची काडी मेहंदीत भिजवून ते आपल्या तबल्याच्या किनारीवर खूपच सुंदर नक्षीकाम करायचे. डग्गा खूप चढवलेला त्यांना कधीच आवडायचा नाही. कधी तो चढलेला आढळल्यास त्यांच्या उजव्या हाताच्या एकाच बळकट थापेत तो नरम व्हायचा. त्यांच्या डग्ग्याची पुडी त्यांच्या सांगण्यावरून अजितभाई नेहमीच जाड पानाची करत असे. उस्ताद थिरकवाँ नेहमी त्यांना सांगायचे, ''लाला, तुम्हारा बायाँ मुझे नहीं जमता।'' डग्गा ढिला ठेवण्याचं कारण हेच होतं की, त्यांच्या उजव्या हातातल्या जबरदस्त ताकदीमुळे ते त्यातून हवी तशी मींड व दाब-गाज काढू शकत असत.

तरुणपणी वस्तादांच्या तालमीत केलेल्या मेहनतीमुळे उतारवयातही त्यांच्या मनगटात व हाता-भुजांमध्ये प्रचंड ताकद होती.

एका सकाळी पापा त्यांच्या अंगाला तेल लावून मालीश करत होता. त्याचवेळी मी तिथे पोहोचलो. दणकट पापामियाँ जोर काढून त्यांची पाठ व खांदे रगडत होता. मला समोर बसलेला पाहून खाँसाहेब मिष्किलपणे पापाला म्हणाले, ''यह मेरे हथ्थे जरा नीचे करवायिओ'' — त्यांनी बसल्याबसल्याच आपले दोन्ही हात आपल्यासमोर ताठ व सरळ ठेवले. पापाने दोन्ही हात आपला जोर एकवटून खाली आणण्याचा प्रयत्न केला. पण दोन्ही हात त्यांच्या अधांतरी जागेवरून तसूभरही ढळले नाहीत.

मनाच्या एका कोपऱ्यात मला या बापलेकांचा संशय आला. मी उठलो, म्हणालो, ''मुझे भी तो कोशिश करने दो ?''

त्यावेळी मीही मजबूत होतो. सुरुवातीला दादाबरोबर (माझ्या मोठ्या भावाबरोबर माटुंग्याच्या पायोनिअर हायस्कूलजवळच्या जिम्नॅशियममध्ये जायचो. नंतर घरीच डिप्स् काढणं, उठाबशा काढणं, वजन लावून मनगटांचा व्यायाम करणं वगैरे चालू होतं. मी जीव एकवटून खाँसाहेबांचे हात खाली नेण्याचा प्रयत्न केला, पण व्यर्थच ! माझा भ्रमनिरास झाला ! खाँसाहेबांचा रियाज़, शरीराच्या तंदुरुस्तीसाठी त्यांनी आखाड्यात केलेली मेहनत व दुर्दम्य आत्मविश्वास या त्यांच्या गुणांबद्दलचा माझा आदर द्विगुणित झाला.

खाँसाहेबांना आपल्या तबल्याच्या जोडीला सांगितल्याशिवाय कोणीही हात लावलेला आवडत नसे. एखाद्या कार्यक्रमाच्यावेळी ग्रीनरूममध्ये ते पांडूला, आनंदला किंवा मला तबला मिळवून देण्यास सांगत. कार्यक्रम चालू असताना तबला उतरला, तर ते स्वत:च सुरात मिळवून घेत.

एकदा खाँसाहेबांना अतिसार झाला होता. दर दहापंधरा मिनिटांनी ते संडासात जात होते. त्यांच्या गैरहजेरीत आमचा एक ज्येष्ठ गुरुबंधू पाचकळे एका कनिष्ठ गुरुबंधूला खाँसाहेबांचाच तबला-डग्गा घेऊन एक कायदा शिकवत होता. इतक्यात पापामियाँ बाहेरून आला. त्याचं लक्ष खाँसाहेबांच्या जोडीकडे व पाचकळेकडे गेलं. त्याने आपली पिशवी बाजूला ठेवली व पाचकळेला रग्गड दम दिला.

''एक तो, बाबा के साज़ को कभी हाथ मत लगाना, दुसरी बात यह है की इस घर में दूसरे किसी को बताना या सिखाना तुम्हारा काम नही – वह बाबा का काम है, समझे?'' पाचकळे शरमिंदा होऊन बाजूला जाऊन बसला. पापा इतका रागावलेला मी पहिल्यांदाच पाहत होतो.

ही एक खूपच जुनी गोष्ट आहे. खाँसाहेबांचे एक ज्येष्ठ शागीर्द उस्ताद गुलाम रसूल खाँ यांनी सांगितलेली. १९४३ साली मुंबईत भटवाडीतल्या लक्ष्मीबागेत उस्ताद हफिझ अली खाँसाहेबांच्या (उस्ताद अमजद अलींचे वडील) सरोदवादनाचा कार्यक्रम होता. त्यांच्याबरोबर तबल्याची साथ उस्ताद अझिम खाँ जावरेवाले (उस्ताद निझामुद्दिन खाँचे वडील) करणार होते. पण, उस्ताद अझिम खाँची तब्येत अचानक बिघडल्यामुळे त्यांनी खाँसाहेबांकडे माणूस पाठवून त्यांना साथ करण्याची गळ घातली. खाँसाहेब आपल्या काही शागीर्दांसह लक्ष्मीबागेत आले. शरीफ अहमद व तुफेल अहमद हे खाँसाहेबांचे त्याकाळचे शागीर्द खूपच सुंदर व तयार तबला वाजवत असत. (१९४८ ला फाळणीनंतर ते पाकीस्तानला स्थायिक झाले.) ग्रीनरूममध्ये उस्ताद हफिझ अहमद खाँनी सरोद मिळवलं. शरीफ अहमद ने खाँसाहेबांचा तबला खोळीतून काढून स्वरात मिळवला, व तो उस्ताद हफिझ अहम्मद खाँबरोबर ठेका लावून स्वत:चं कसब चार - चौघांना दाखवू लागला. इतक्यात खाँसाहेब ग्रीनरूममध्ये आले. शरीफला आपल्या तबल्यावर साथ करत असलेला पाहून त्यांचा चेहरा क्रोधाविष्ट झाला. काहीही न बोलता ते म्हणाले, ''हफिझ मियाँ, आप का संदेसा मुझे था या शरीफ को?'' हफिझ अलींना काही कळलंच नाही, पण शरीफ उठला व खाँसाहेबांचे पाय धरून माफी मागू लागला.

जुन्या काळच्या शिष्यांना कला व विद्या मिळवण्यासाठी खूपच काबाडकष्ट व उमेदवारी करावी लागत असे. गुरूची व गुरुपत्नीची लहर संभाळून विद्यार्जन करणं ही एक मोठीच समस्या त्यांच्यापुढे होती. हा शिष्य पुढे आपल्या कर्तृत्वानं गुरू झाल्यानंतर स्वत:वर झालेल्या अन्यायाचा सूड आपल्या शिष्यांवर घेत असे. ही प्रथा एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धापर्यंत बहुतांशानं रूढ झाली होती.

आजचं युग सर्वार्थानं प्रगत आहे. पूर्वीच्या काळी उपलब्ध नसलेली अनेक संगीतोपयोगी वैज्ञानिक साधनं आज आपल्याला पाहावयास मिळतात. साक्षरतेमुळे, तसंच आकाशवाणी, दूरदर्शन, दृक्‌श्राव्य

१९५३ साली देवधर्स स्कूलमध्ये साजरी झालेली उस्ताद मुनिर खाँ यांची पहिली बरसी.
डावीकडून : प्रो. देवधर, लयभास्कर खाप्रुमाम पर्वतकर, उस्ताद थिरकवाँ, पापामियाँ, उस्ताद अमीर हुसेन खाँ, उस्ताद विलायत हुसेन खाँ, उस्ताद अब्दुल हलीम जाफर खाँ, उस्ताद विलायत खाँ, उस्ताद इम्रत खाँ, पंडित निखिल घोष
पाठीमागे : एस. व्ही. पटवर्धन, पं. श्रीपाद नागेशकर, पं. पंढरीनाथ नागेशकर. (संदर्भ : पृष्ठ क्र. ३६)

उस्ताद गुलाम रसूल खाँ यांच्या गंडासमारंभाचे छायाचित्र. डावीकडून : पं. निखिल घोष, पं. पंढरीनाथ नागेशकर, गुलाम रसूल खाँ, पापामियाँ, उस्ताद अमीर हुसेन खाँ, उस्ताद नियाझ अहमद खाँ, उस्ताद फैय्याझ अहमद खाँ, शब्बीर हुसेन.

सूर सिंगार संसदच्या स्वामी हरिदास संगीत संमेलनाचे छायाचित्र.
डावीकडून : पांडुरंग साळुंके, पापामियाँ, पं. तारानाथ राव, उस्ताद अमीर हुसेन खाँ,
पं. निखिल घोष व उस्ताद अहमदजान थिरकवाँ (संदर्भ : पृष्ठ क्र. ३८)

पंजाब घराण्याचे उस्ताद अल्ला धेत्ता यांनी खाँसाहेबांच्या
दाढीला मेहंदी लावल्यानंतर स्टुडिओत घेतलेले छायाचित्र
(संदर्भ पृष्ठ क्र. ३९)

ध्वनिमुद्रण, इंटरनेट इत्यादी संचार माध्यमांमुळे आजच्या विद्यार्थ्यांचा वेळ खूपच वाचलेला आहे. तरीसुद्धा पारंपरिक कला पुढे जतन करण्यासाठी प्रत्येक शिष्याने व गुरूनेही जुन्या रूढीला, परंपरेला, पूर्णत: झिडकारून चालणार नाही. जुन्या परंपरेतले आदर्श रीतिरिवाज सदैव जोपासण्यासारखेच आहेत.

प्रत्येक शिष्याला आपल्या गुरूबद्दल, त्याचप्रमाणे या क्षेत्रातल्या ज्येष्ठ वा कनिष्ठ कलावंतांबद्दल आदर, आपुलकी बाळगणं आवश्यक आहे. एखादा शिष्य आपल्या कर्तृत्वामुळे कितीही यशस्वी झाला, तरीही आपल्या गुरूच्या ज्ञानाबद्दल वा विशेषत:, त्यांच्या अनुभवाबद्दल त्याचा आदर करणं योग्य आहे. या संदर्भात एकदा कोल्हापूरला, शिवाजी विद्यापीठात नूतन गंधर्व अप्पासाहेब देशपांडे यांनी त्यांच्या सप्रयोग व्याख्यानात एक अतिशय समर्पक गोष्ट सांगितली होती.

इंग्लंडमधल्या सरदार - सरंजामशाहीच्या काळातली ही एक गोष्ट आहे. एकदा एका नाणावलेल्या तलवारबहाद्दर गुरूच्या पट्टशिष्याने त्याच्या फाजील आत्मविश्वासामुळे गुरूलाच द्वंद्वयुद्धाचं दर्पोक्तीयुक्त आव्हान दिलं. या गुरूने त्याला अनेक वर्षं जिवापाड मेहनत करून तलवारीच्या द्वंद्वयुद्धातल्या सर्व खासियती उदारपणे शिकवून त्याला पूर्णत: तयार केला होता. आव्हान स्वीकारतेवेळी गुरूने त्याला एक निर्वाणीचा उपदेश दिला. या द्वंद्वयुद्धात एकतर तू, किंवा मी आपला जीव गमावणार! तर, पुन्हा एकदा नीट विचार कर व निर्णय घे. हा निर्णय तू अजूनही बदलू शकतोस. मला काहीही वाईट वाटणार नाही. शिष्य त्याच्या जवानीतल्या जोशामुळे त्याच्या निश्चयात दृढ व बेफिकीर होता. हे द्वंद्वयुद्ध, त्याची पंधरा दिवसांनंतरची जागा, तारीख, वेळ वगैरे निश्चित झाल्यानंतर गुरू त्यांच्या नेहमीच्या तलवारी बनवणाऱ्या लोहाराकडे गेला. एक दहा हात लांबीची म्यान बनवून देण्यास त्याने त्याला सांगितलं. शिष्य, गुरूच्या मागावरच होता! पाठोपाठ तोही, त्या लोहाराकडे गेला. म्हणाला, माझ्या गुरूने काय बनवण्यास सांगितलं आहे? लोहार प्रामाणिकपणे म्हणाला, दहा हाती तलवारीची म्यान! शिष्याने त्याला दहा हाती म्यान व दहा हाती तलवार बनवण्यासाठी आगाऊ पैसे दिले व उत्साहात घरी गेला. द्वंद्वयुद्धाचा दिवस उजाडला. दोघेही आपापल्या लांबलचक तलवारी घेऊन समोरासमोर आले. शिष्य आपली दहा हाती तलवार म्यानातून उपसण्याचा आटापिटा करत असतानाच गुरुने आपल्या दहा हाती म्यानातून पाच हाती तलवार निमिषार्धात सहजपणे उपसून शिष्याच्या गळ्याला लावली. तात्पर्य, शिष्याने आपल्या गुरूच्या ज्ञानानुभवाबद्दल सदैवच विनम्र राहणं आवश्यक आहे.

शिष्यांना तबला शिकवण्याची खाँसाहेबांची पद्धत अनुभवसिद्ध होती. शास्त्राच्या होणाऱ्या वेगवान प्रगतीमुळे, तसंच भारतातल्या, विशेषत: मुंबईतल्या चाकरमान्यांच्या पोटासाठी चाललेल्या धावपळीमुळे त्यांनी शिकवण्याच्या पारंपरिक रुढींमध्ये आवश्यक ते बदल केले.

सुरुवाती - सुरुवातीला ते कुठलीही बंदिश, मग तो कायदा असो वा रेला किंवा गततुकडा असो, लिहून घेऊ देत नसत. ते म्हणत, "हमारे उस्तादने हम से ऐसाही याद करवाया और इसीलिये अभी बूढ़ापे में भी मेरी याददाश्त अच्छी है और घंटो तक तबला बजा सकता हूँ।" त्यामुळे मी, पांडुरंग आणि आनंद खिशातून कागद घेऊन जात असू आणि खाँसाहेबांकडून बाहेर आल्यावर हॉटेलात बसून त्यांनी शिकवलेल्या चिजा, कायद्यांचे पलटे वगैरे आठवण ताजी असतानाच लिहून काढत असू. पुढे पुढे खाँसाहेबांनी एखादी बंदिश तोंडात आणि हातांमध्ये व्यवस्थित बसल्यानंतर उतरवून घेण्याची मुभा दिली. या एकंदर पाठांतराच्या सवयीचा फायदा आज अनेक वर्षांनंतर प्रत्ययाला येतो आहे. कारण बऱ्याचशा कठीण आणि आड बंदिशीसुद्धा अद्याप चांगल्या स्मरणात आहेत.

कुठलीही बंदिश तिच्या योग्य निकासासह आणि योग्य लयीत वाजवण्याकडे त्यांचा कटाक्ष असे. काही विचित्र आणि आड बंदिशांचे निकास ते योग्य अशा 'तरकिबा' सांगून समजावून देत. चिजेची पढन्त तिच्या योग्य उच्चारांनुसार करण्याकडेही त्यांचा कटाक्ष असे. मैफलीत तबलावादन करतेवेळी ते नेहमी म्हणत, ''जरा गौर कीजिये, जो मैं मूँह से पढ़ता हूँ वह मेरे हाथों से निकलता है या नहीं ।''

वादनात वारंवार येणारे कठीण-कठीण बोल कौशल्याने एकत्र गुंफून त्यांनी रियाज़ासाठी काही बोलपंक्ती बनवल्या होत्या.

उदा. ''धात्तकिट धात्रकधिकिट कतगदिगन,''
''कत्तिटतिट केत्रकधिकिट कतगदिगन,''
''धिरधिरकिट्तक् तक्ट्धिर्धिर् किट्तक्धिर्धिर् किट्तक्तक्ट् धा''
– वगैरे.

खाँसाहेब एकदा त्यांची एक बंदिश एका शिष्याला शिकवत होते. बंदिश अशी होती –

''ताकिट्तक् धेऽत्ता किट्तक्तिर् किट्तागेतिट्
धिडाऽन् धाऽधिंता कऽत्त धाऽ ऽ धाऽगेन
धाऽ धाऽगेन धिंऽ धाऽगेन धात्रक धिकिट
घिंत्रान् केत्रकधिकिट कतगदिगन
धाऽ केत्रक धिकिटकतग दीगनधाऽ
केत्रकधिकिट कतगदिगन । धा ऽ

तो शिष्य ही बंदिश वाजवताना 'धिडाऽन्' ह्या बोलातला 'अवग्रह' किंवा 'घुमक' (छोटी मींड) दाखवत नव्हता. तसंच ''धाऽगेन धा ऽ धाऽगेन'' या बोलपंक्तीतील 'अवग्रह' विसरल्यामुळे त्यातलं मार्दव बायाँवर उमटत नव्हतं. म्हणजे राग आल्यामुळे, चिडून वाजवल्याप्रमाणे, 'धागेनधा धागेनधिं' असं होत होतं. खाँसाहेबांनी त्याला ह्या विशिष्ट बोलपंक्तीचा निकास ती तोंडाने म्हणून आणि वाजवून दाखवला. इतकं होऊनही पालथ्या घड्यावर पाणी! पण खाँसाहेबांचा संयम दांडगा होता. ते मुळीच रागावले नाहीत. म्हणाले, ''बेटा तुम गुस्से से बजा रहे हो, धाऽगेन धाऽ धाऽगेन धिंऽ धाऽगेन ये लब्ज़ प्यार से निकालो।''

खाँसाहेब दिवसभर घरीच असत. आकाशवाणीच्या अथवा इतर कार्यक्रमांसाठी म्हणून बाहेर पडले तरच! ते म्हणत, ''बेटा, मेरे पास बच्चे दूरदूर से तबला सीखने आते हैं, और अगर मैं घर पर नही रहूँगा तो वे मायूस होते हुअे चले जायेंगे ।''

पंडित विष्णु दिगंबर पलुस्करांनी जसं गांधर्व महाविद्यालय मंडळ स्थापन केलं व शास्त्रीय गायनाच्या प्रचारासाठी त्या काळच्या हिंदुस्थानात असंख्य विद्यालयं काढली, तसंच आपणही तबल्याच्या प्रचारासाठी एखादं तरी काढावं व उस्ताद मुनीर खाँसाहेबांचं तबल्याच्या प्रचाराचं व्रत पुढे चालवावं ही, प्रबळ इच्छा त्यांनी त्यावेळच्या अनेक शागीर्दांकडे प्रकट केली होती. मुंबईत, प्रशस्त अंगण असलेली एखादी बैठी इमारत असावी, त्या अंगणात अनेक सुवासिक फुलझाडांच्या ताटव्यांमध्ये उस्ताद मुनीर खाँसाहेबांचा एक सुंदर संगमरवरी अर्धपुतळा असावा. त्या इमारतीतल्या दिवाणखान्यात आपण अनेक शागीर्दांना हाजीसाहेबांच्या लखनौतल्या शाळेप्रमाणे शिकवावं अशी त्यांची स्वप्नं होती. पण ती कधीच पूर्ण झाली नाहीत.

अशा प्रकारची संस्था स्थापन करून देण्याबद्दल ते प्रो. बा. रं. देवधरांना अनेकदा बोलले.

निदान, आपले मामा व उस्ताद मुनीर खाँ यांची बरसी दरवर्षी साजरी करायची इच्छा त्यांनी त्यांचे शिष्य पंडित निखिल घोष, पंडित पंढरीनाथ नागेशकर वगैरे शिष्यांजवळ प्रकट केली. निखिलबाबूंनी पुढाकार घेऊन ''उस्ताद मुनीर खाँ अकादमी ऑफ तबला आर्ट'' ही संस्था १९५३ साली स्थापन केली. कै. बा. र. देवधर यांनी ऑपेरा हाऊस येथील देवधर्स स्कूल ऑफ इंडियन म्युझिकचं सभागृह या बरसीसाठी विनामूल्य देऊ केलं. यानंतर १९५६ पर्यंत उस्ताद मुनीर खाँची बरसी दरवर्षी मोठ्या उत्साहात साजरी झाली. पुढे पंडित निखिल घोष आणि पंडित नागेशकर आपापल्या व्यवसायात गुंतून गेल्यामुळे खाँसाहेबांनी हा भार माझ्यावर टाकला आणि तो मी त्यांच्या मृत्यूपर्यंत म्हणजे जानेवारी १९६९ पर्यंत सांभाळला. दरवर्षी अनेक नामवंत गायक-वादक बरसीला आपापल्या कार्यक्रमाची हजेरी लावून जायचे. खूप गर्दी होऊ लागल्यामुळे मी गिरगावात भटवाडीतलं लक्ष्मीबाग सभागृह भाड्याने घेण्यास सुरुवात केली. कार्यक्रम संध्याकाळी पाच वाजता सुरू होऊन तो दुसऱ्या दिवशी पहाटे खाँसाहेबांच्या तबलावादनाने संपत असे. आम्ही शिष्यमंडळी कार्यक्रमासाठी लागणारी सर्व वाद्यं कै. पी. मधुकर यांच्या फणसवाडीतील तानसेन संगीत विद्यालयातून आणत असू. ती सर्व वाद्यं व्हिक्टोरियातून त्यांच्याकडे सुखरूप पोहोचवली की आमच्या शिरावरचा एक मोठा भार उतरत असे. त्यानंतर पिला हाऊसच्या कोपऱ्यावर 'स्टार रेस्टॉरंट नामक चिलियाच्या एका हॉटेलात आमचा नाश्त्याचा कार्यक्रम व्हायचा. नुकतीच उकळत्या कढईतून बाहेर काढलेली जिलेबी, भावनगरी गाठ्या आणि तळलेली मिरची!

इकडे कल्याण बिल्डिंगमध्ये खाँसाहेब एका मोठ्या घमेल्यात 'मुर्ग मसल्लम' शिजवण्यात गढून गेलेले असायचे. खाँसाहेबांनी स्वत: शिजवलेल्या ह्या अतिशय चविष्ट पदार्थासाठी आम्ही प्रत्येकी पाच रुपयांची वेगळी वर्गणी जमा करत असू. पापाची बायको हफिज़न आणि त्याची बहीण अकबरी बासमतीचा भात आणि रोट्यांसाठी कणीक भिजवण्यात मग्न असायच्या. आमच्यात अट्टल खादाड तिघेजण होते. पांडुरंग साळुंखे, आबा दाभोळकर आणि पंढरी नावेलकर.

पंढरीचं 'पंढरी' हे नाव खाँसाहेबांनीच ठेवलेलं होतं. कारण, तो 'असा कसा झाला रे पंढरीनाथ' हे भजन खूप चांगलं गायचा. खाँसाहेब दत्तू तेंडोलकरलाही विनोदाने 'चेंडुलकर' म्हणायचे.

दुपारी तीन-साडेतीनला जेवणाचा मस्त कार्यक्रम आटोपून आम्ही घरी परतायचो आणि दुसरे दिवशी खूपच उशिरा उठायचो.

ह्याच संदर्भात आठवलेली खाँसाहेबांच्या पाककला कौशल्याविषयी एक घटना.

नांद्रणीकर वैद्यांच्या मार्तंडेश्वर संगीत महोत्सवाच्या कार्यक्रमातून खाँसाहेब चिडून घरी आले. राम सुगवेकर शेवटची एस. टी. पकडून पेणला गेला. खाँसाहेब मला म्हणाले, ''घर में टेलिफोन है ?'' मी म्हणालो ''नहीं, लेकिन ऊपर पडोसी के पास है, क्यूँ बाबा?'' ''घर में इत्तलाह कर दो की तुम कल सुबह घर लौटोगे – मैं थोडासा बजा लूँगा – बाद यहाँ ही खाना खा लो'' । आमच्या वरच्या मजल्यावर चंदू पारेखकडे फोन आला होता. त्याला मी घरी निरोप देण्यास सांगितलं. खाँसाहेबांचा एक शिष्य नंदू वरळीकर कोळी होता. त्याने बरीचशी मोठमोठी वाघ्या कोलंबी दुपारीच आणून दिली होती. पापाच्या बायकोला ती नीट करून ठेवण्यास खाँसाहेबांनी सांगितले होतं. घरी आल्यानंतर खाँसाहेबांनी कपडे बदलले व ते आतल्याखोलीत बराच वेळ ती चवळीच्या पालेभाजीत शिजवीत होते. थोड्याच वेळात दोन्ही खोल्यांमध्ये एक मसालेदार घमघमाट दरवळू लागला. मी, पांडू व पापा बाहेरच्या खोलीत

गप्पा मारीत बसलो होतो. थोड्या वेळाने अकबरीने एक रोट्यांनी चवड व एका कढईत शिजवलेली कोलंबी आणली. खाँसाहेब हसत हसत बाहेर आले. घाम पुसत त्यांच्या आसनावर बसले. ''मैं तो खाऊंगा नही – आज जरा साँस लग रही है – तुम लोग खाओ – जरा चखना तो, कैसी हुई है ?

चवळीच्या पालेभाजीत भरपूर तेल व मसाला घालून शिजवलेल्या त्या खरपूस कोलंबीचा स्वाद अजूनही माझ्या जिभेवर आहे.

उस्ताद मुनीर खाँ यांच्या साधनेमुळे आणि तबल्याच्या प्रचारामुळे त्यावेळच्या अखंड हिंदुस्थानातील असंख्य तबलावादक त्यांच्यावर एखाद्या संतावर वा पीरावर करावं तसं प्रेम करत असत. एखाद्या जत्रेला किंवा ऊरुसाला हजेरी लावण्यासाठी यावं तसं ते या बरसीला दूर-दूरवरून येत असत. दिल्ली, अजराडा, मेरठ, लखनौ इथून आलेल्या अनेक तबलियांचं सारंगियांचं अप्रतिम वादन ऐकण्याचं भाग्य त्यामुळे मला लाभलं.

याशिवाय मुंबईत स्थायिक झालेल्या किंवा कलकत्ता वगैरे शहरांमधून इथे आलेल्या अनेक कलावंतांचीही हजेरी इथे लागत असे.

१९५७ च्या सुमारास सूरसिंगार संसदचा संगीत समारोह सी. जे. हॉलमध्ये चालला होता. इतर कार्यक्रमांबरोबरच त्यादिवशी खाँसाहेबांचाही सोलो होता. आम्ही सर्व शिष्यमंडळी कार्यक्रम ऐकत होतो. त्यावेळी थिरकवाँही खाँसाहेबांबरोबर बसले होते. थोड्या वेळाने थिरकवाँ म्हणाले, ''लाला, अब तुम्हारी बारी है ना? चलो हाथ गरम कर लेतें हैं ।'' आम्ही सर्वजणही उठून त्यांच्याबरोबर ग्रीनरूममध्ये गेलो. खाँसाहेबांचा तबला पंडित तारानाथांनी मिळवला. खाँसाहेब वाजवायला सुरुवात करणार इतक्यात थिरकवाँनीही तिथला एक काळी चारचा तबला उचलला. निखिलबाबूंनी तोही सुरात मिळवला. खाँसाहेबांनी डोळे मिटून त्यांचा आवडता आध्यातला रेला वाजवायला सुरुवात केली. दोन-तीन मिनिटांनी एक आमद घेऊन थिरकवाँ खाँसाहेबांनी तोच रेला आडलयीत वाजवायला सुरुवात केली. दोघेही आलटून पालटून त्या रेल्याची मजा घेत राहिले. हळूहळू गर्दी जमून ग्रीनरूम तबलावादकांनी गच्च भरली. कुणीतरी ब्रिजनारायणजींना बोलावून आणलं. त्यांच्याबरोबर एक फोटोग्राफरही होता. मध्यंतरी ठेका चालू असताना ब्रिजनारायणजी त्या दोघांना उद्देशून म्हणाले,'' क्या बात है! आप दोनों एक ही उस्ताद के चेले हो - परिभाई हो, क्यों नही जुगलबंदी का प्रोग्रॅम जमाते?''

थिरखवाँनी ताबडतोब खाँसाहेबांच्या तबल्यावर हात ठेवला आणि मिष्किलपणाने ब्रिजनारायणजींना उद्देशून म्हणाले, ''क्यों नही? अभ्भी जमा लेते हैं। हम दोनों को एक एक हजार रुपिया दीजिये।''

१९५९ च्या एका शनिवारी मी, पांडू, यशवंत माळी वगैरे खाँसाहेबांकडे तालमीस बसलो होतो. खोलीचा दरवाजा उघडाच होता. इतक्यात कुडता-पायजमा व काळं जॅकेट घातलेली, खांद्याला शबनम बॅग लटकावलेली एक मध्यम बांध्याची व्यक्ती दरवाजात उभी राहिली. खाँसाहेबांनी डोळे किलकिले करून विचारलं? ''कौन है भाई?''

‘‘अबे ×××× अमीर, ... लाहौल वल्ला कुअत ... मुझे पहचाना नही क्या?’’ एक शिवी हासडून खाँसाहेबांशी एकेरीत बोलणारा हा गृहस्थ कोण असावा? आम्ही चक्रावून गेलो. ‘‘तेरी ऐसी की तैसी’’ असं म्हणत पांडू त्याला चांगला धडा शिकवावा म्हणून अर्धवट उठलाही होता. पण खाँसाहेबच उठले. ‘‘अबे धेत्ते, कित्ती मुद्दत के बाद मिला बे तू!’’ असं म्हणून खाँसाहेबांनी त्याला मिठी मारली. म्हणाले, ‘‘उजाले की वजह से, और चष्मा नही लगाया, तुम को झट से पहचान नही पाया, लेकिन आवाज से पहचान लिया.’’ खाँसाहेबांनी त्या गृहस्थाची ओळख करून दिली. ‘‘यह मेरा अच्छाखासा दोस्त है, अल्लाधेत्ता. पंजाब का तबला बेहत्रीन बजाता है, उस्ताद करीम बख़्श पेरना और कादिर बख़्श से तबला सीखा है; बंदिशों में हम दोनों की काफी अच्छी लेन-देन हो चुकी है. सन पैंतालिस में लाहोर गया जभी से आज लौटा है।’’ आम्ही सर्वजण त्यांच्या आदराने पाया पडलो. थोडा वेळ त्यांच्या गप्पा चालू होत्या. इतक्यात अल्लाधेत्ता म्हणाले, ‘‘अबे अमीर, यह क्या हुलिया बना रख्खा है? जरा आयने में झाँको.’’ खाँसाहेबांनी त्यावेळी दाढी वाढवलेली होती. एकदा सेफ्टी रेझरने दाढी करतेवेळी ब्लेड लागून सेप्टिक झालं होतं. दाढी भरपूर पण विचित्र वाढली होती. करड्या रंगाची. छोटा तुफेल जवळच बसला होता. त्याला त्यांनी सांगितलं, ‘‘बेटा, जाओ जरा किसी हजाम को पकड कर ले आओ’’ हजामाने खाँसाहेबांची दाढी खूप कोरीव काम करून व्यवस्थित केली. तरी अर्धवट पिकलेल्या केसांमुळे ती करडीच दिसत होती. अल्लाधेत्ता खाँसाहेबांनी खाँसाहेबांचा चेहरा स्वत: धुतला व नॅपकिनने घासून पुसून सुकवला. आपल्या शबनम बॅगेतून पेशावरहून आणलेली अस्सल मेहंदी काढली, एका वाडग्यात भिजत ठेवली व थोड्या वेळाने खूपच कुशलतेने खाँसाहेबांच्या दाढी - मिशीला चोपडली. खूप थर लावले. खाँसाहेबांचा चेहरा जरा विचित्रच व हिरवागार दिसत होता. थोड्याथोड्या वेळाने ते मेहंदी कितपत सुकली आहे याचा अंदाज घेत होते. दोनएक तासांनी मेहंदीच्या खपल्या आपोआप पडू लागल्या. मग मात्र त्यांनी ती खरवडून काढली. पुन्हा चेहरा धुतला. खाँसाहेबांची दाढी व केस गडद व काळसर तपकिरी रंगाचे दिसत होते. ते नैसर्गिक वाटत होते. अल्लाधेत्ता खाँ उठले. आपली पोतडी सावरली व म्हणाले ‘‘अब मुझे जाना है– तुम्हारे उस्ताद की तस्वीर आज ही खिंचवा लेना – ये अल्लाधेत्ते का नाम याद करोगे’’ असे म्हणून सर्वांना खुदा हफिज़ करून तरातरा निघून गेले. आम्ही खाँसाहेबांना चौपाटीजवळच्या एका मोठ्या फोटो स्टुडिओत नेऊन त्यांचा फोटो काढला.

तिसरे दिवशी संध्याकाळी रंगभवनला अल्लाधेत्तांचा ‘तबला’ झाला. त्यावेळी मुंबईतला एकूण एक तबलावादक हजर होता. तबला इतका चांगला वाजला की पूर्वी कधी न ऐकलेल्या पंजाबच्या गती व गतपरणी ऐकून खात्री झाली, की तबला व प्रत्येक घराणं किती समृध्द आहे. उस्ताद अल्लाधेत्तांच्या आग्रहाखातर घेतलेलं खाँसाहेबांचं छायाचित्र खाली देत आहे.

जून १९६१. अखिल भारतीय गांधर्व महामंडळाचा वार्षिक संगीत महोत्सव कोल्हापुरातील ताराबाई कन्याशाळेच्या पटांगणात साजरा होत होता.

मी, आनंद आणि पांडू खाँसाहेबांबरोबरच शाळेच्या एका वर्गात उतरलो होतो. हिंदुस्थानातील नामवंत कलावंत तिथे कार्यक्रमात सहभागी होण्यासाठी आले होते. कार्यक्रम रोज रात्री दहाला सुरू होऊन सकाळपर्यंत चालत असे. एका रात्री खाँसाहेबांचा सोलो होता. सर्वांना खाँसाहेबांचा तबला

खूप आवडला, पण त्यांचं स्वतःचं मात्र समाधान झालं नाही. कारण, त्यांच्याबरोबर हार्मोनियमवर लेहरा धरणारे गृहस्थ खूपच चुका करत होते. खाँसाहेबांचा सर्व वेळ त्यांना संभाळून घेण्यातच गेला. आदल्या दिवसाचा प्रवासाचा शीण व जागरण यामुळे आम्ही सगळेच खूप थकलो होतो. उशीसाठी तबल्याच्या चुंबळी घेऊन आम्ही सर्वांनीच ताणून दिली. पटांगणात कार्यक्रम चालूच होते. सकाळीसकाळीच तबल्याच्या नादाने जाग आली. उठून पाहतो तर पंडित तारानाथ आपल्या दोन छोट्या शिष्यांकडून बसवलेल्या विषम तालांच्या बंदिशा वाजवून घेत होते. खाँसाहेब त्यांना समजावून सांगत होते की कुठलीही पुराणी बंदिश एक कविता असते. तिचे शब्द बदलणे म्हणजे त्या कवीचा अपमान करण्यासारखे आहे. तेव्हा बंदिशीची मोडतोड न करता ती कुठल्या तालात बसते आहे ते आपण पाहिलं पाहिजे. एकवेळ तिहाई बदलून किंवा मधलं अंतर कमी अधिक करून.

पंडित तारानाथ उस्ताद शमसुद्दिनखाँचे शिष्य. स्वभावाने अतिशय उमदे. खाँसाहेबांच्या जवळच ताडदेवला राहत असल्यामुळे आठवड्यातून एकतरी फेरी खाँसाहेबांकडे असायची. तबल्याच्या चुंबळी खूप सुंदर बनवीत. तबल्याची शाई ओली असताना पताकांची वेलबुट्टी खूपच आकर्षक कोरीत. असो. त्याच सकाळी मधुराने (व्ही. शांताराम) आम्हाला चहासाठी घरी बोलावलं होतं. आम्ही तिघांनी यशवंत माळीच्या घरून त्याला घेतला व मधुराच्या घरी गेलो. चहा, पाणी, गप्पा असा कार्यक्रम उरकून अकराच्या सुमारास शाळेकडे येण्यास निघालो. वाटेत मुसळधार पावसानं गाठलं. थोडावेळ एका झाडाखाली थांबलो व पाऊस कमी झाल्यावर वर्गाकडे गेलो. पण काय ? वर्गात शिरण्यासाठी जागा नव्हती.

खाँसाहेब तबला वाजवत होते. सारंगीवर बाबुराव कुमठेकरांनी सुंदर नग्मा धरला होता. समोर तारानाथ, सामताप्रसाद, अनोखेलालांचा मुलगा रामजी, विलायत खाँ वगैरे कलाकार दाटी-वाटीने बसले होते. मी कोणालातरी विचारलं. तबला सुरू होऊन अर्धा-पाऊणतास झाला होता. त्यानंतर जवळजवळ तीन तास खाँसाहेबांनी तबला वाजवला. दिल्ली, अजराडा, फरुखाबाद घराण्यांचे विविध प्रकारचे कायदे, रेले, गतांग रेले, गतकायदे व बुजुर्गांच्या आणि स्वतःच्या असंख्य बंदिशा यांनी भरगच्च असा तबला झाला. मी, पांडू, यशवंत व आनंद त्यानंतर एकमेकांशी बोलत होतो. बाप रे! खाँसाहेबांची विद्वत्ता, आणि दायाँ-बायाँवरची हुकुमत किती अगाध आहे. तबला संपताच तिथल्या एकूण एक कलावंतांनी खाँसाहेबांचे पाय धरले. सर्वजण निघून गेल्यानंतर खाँसाहेब खुषीत येऊन सांगत होते – ''क्या हुआ बेटा, मेरी ही गलती हो गयी. किसी अच्छे नग्मेवाले को हमेशा साथ में ही लाना चाहिये. आज अचानक कुमठेकर सारंगी लेकर आये, तारानाथ भी बैठा था, तो मैनें शुरू किया. देखते देखते सामताप्रसाद आ गया, ये सब लोग आ गये।'' पांडू म्हणाला, ''बाबा, सामताप्रसादनेही आप को चुनौती दी होगी'' – ''और कुछ नही है काल्या, कल के प्रोग्राम में मेरा दिल भरा नही और इत्तफाकसे मामूजीनेही मेरे को बजवाया.''

आमचे सर्वांचे चिंब भिजलेले कपडे पूर्णतः सुकले होते.

खाँसाहेबांचा तबल्या-बायाँवरचा निकास मुनीरखाँसाहेबांनी शिकवल्यानुसार तंतोतंत होता. सुब्बरावमाम अंकोलेकर सांगायचे की, अमीर हुसेनच्या प्रत्येक बोलाचा निकास हुबेहूब उस्तादांच्या वाजवण्यासारखा आहे. सुब्बरावमाम थिरकवाँपेक्षाही वयाने मोठे होते. ते समोर असल्यास थिरकवाँ वाजवण्यापूर्वी त्यांच्या पायांना स्पर्श करून त्यांची इज़ाजत घेत असत.

खाँसाहेब डावखुरे असल्यामुळे सर्वसाधारण: आपल्या उजव्या हातात जो जोर असतो तो त्यांच्या डग्यावरच्या उजव्या हातात होता. त्यांच्या डग्याची पुडी त्यांच्या सांगण्यानुसार मुद्दाम दाट चामडयाची बनवलेली असायची. शाईचा थर भरपूर व घुमटाकार असायचा. डग्गा नेहमी ढिला ठेवायचे. उजव्या हाताला आलेला घाम ते डग्यातच मुरवत असत. त्यांचं म्हणणं असं, की त्यामुळे डग्गा लवकर मुलायम होतो. डग्गा ढिला किंवा उतरवलेला ठेवण्याचं स्पष्टीकरण ते असं देत, की – '' हमारा साँस का चढ-उतार जैसा होता है, ऐसी ही मींड बाँयेसे निकलनी चाहिये।'' याचं प्रत्यंतर त्यांच्या तीनतालाच्या तिरप्या झोकाच्या रेल्यात आपल्याला स्पष्टपणे आढळून येतं. तबल्यावरच्या चाँटीचा निकास, सुरावरची, शाईच्या कडेची तर्जनीची थाप, तसंच तर्जनी, मध्यमा, अनामिका व करंगळी यांच्या मिलाफाने झालेली खास फरुखाबाद शैलीची थाप ही त्यांच्या वादनातली अवर्णनीय वैशिष्टये आहेत.

खाँसाहेबांचा शाईवरच्या बोटांचा निकास धीम्या लयीतल्याप्रमाणेच अतिद्रुत लयीतही अतिशय स्पष्ट व जोरकस होता. दिल्ली घराण्याची शैली असो, वा पूरबची! ते त्या त्या शैलीशी अतिशय प्रामाणिक होते. पूरब घराण्याच्या 'तक' या बोलाचा नाद ते पंजांची शेवटची तीन बोटे जुळवून, त्यात थोडीशी पोकळी ठेवून अशा रीतीने वाजवत की तो नाद 'पक' असा ऐकू यायचा. जसं, ''तकृतकृधिन् तकृतकृधिन्'' किंवा ''तकृतकृधिनृतक् धिनृतकृतकृतक् धिनृतकृधिनृतक् तकृतकृधिनृतक्''.

''धिनधिनधिन'' या बोलांमधली घुमक अथवा छोटीशी मींड ते इतक्या वजनदारपणे वाज़वत असत, की अशा बोलांच्या बंदिशींना त्यांना अनेकदा 'इरशाद' किंवा 'वन्समोअर' ची फर्माईश होत असे.

''तकिटधिकिट तकिटधिकिट तकिटधिकिट तकिटधिकिट

धिनधिनधिन धिनधिनधिन धिनधिनधिन धिनधिनधिन'' ही त्यांनी रचलेली चौधारी गत वाजवताना त्यांच्या बायाँवरचा जोर व मींड एवढी वजनदार व ताकदीची असे की भटवाडीतल्या लक्ष्मीबागेचं अख्खं स्टेज अक्षरश: हलत असे.

''धिरकिटतकधिर किटधिरकिटतक धिंतराऽनतक

धिंऽताऽत्रकधेत् ......'' या त्यांच्या बंदिशीतल्या ''धाऽधाऽधाऽ धाऽधिंता'', तसंच ''धिंऽधिंऽधाऽधिरृधिर् किटृतकृतकृट्धाऽधिंऽधिंऽ धिंऽधाऽ ....'' या बोलसमूहांमधली घुमक इतकी आकर्षक होती, की असं वाटतं. ज्यांनी ती प्रत्यक्ष ऐकली ते सर्व खरोखरच खूप भाग्यवान !

थिरकवाखाँसाहेबांचं दृकृश्राव्य ध्वनिमुद्रण जर कोणी लक्षपूर्वक पाहिलं व ऐकलं, तर त्यांना असं आढळून येईल की, ते ज्यावेळेस त्यांचं आवडतं 'फरुखाबादी चलन' वाजवत, त्यावेळेस 'तकृट्धा' हा बोल ते तर्जनी व मध्यमा या बोटांच्या संयोगानेच काढत. या दोन बोटांमधला त्यांचा निकास खूप जोरकस होता. परंतु, हेच चलन वाजवताना खाँसाहेब 'तकृट्धा' या बोलासाठी मध्यमा, अनामिका व करंगळी या शेवटच्या तीन बोटांचा एकत्र वापर करीत असत. यामुळे नादांमध्ये किंचित फेरबदल होतो, पण, उस्ताद मुनीरखाँ यांनी दिलेल्या तालमीनुसारच या बोलाचा निकास मी काढतो असं ते सांगत.

''तकटतकट तकृघिडनग् तकृघिडनग् तिटकताऽन् .....'' या त्यांच्या बंदिशीत ते या बोलांसाठी 'त' साठी शेवटची तीन बोटे व 'ट' या अक्षरासाठी तर्जनीचा वापर करत. ते नेहमी सांगत – ''हुरुफों का

निकास सही हो, तो तबले की खुबसूरती बढती है।'' ते म्हणत तबला बोलतो पण बायाँ त्याच्याकडून अक्षरांचा योग्य व स्पष्ट उच्चार काढून घेतो. या संदर्भात त्यानी सांगितलेलं एक उदाहरण असं :- एक आई आपल्या पावणेदोन वर्षांच्या मुलीला शब्दांचे उच्चार समजावीत होती. ''बेटा, बोलो, 'हरदम', ती छोटी म्हणत होती, ''हल्‌दम''. तिला 'र' चा उच्चार नीट येत नव्हता. तर त्याचं म्हणणं असं की नीट उच्चार शिकवण्याचं हे आईचं काम हा 'बायाँ' करतो. ''दायाँ बोलता ज़रूर है लेकिन बायाँ उसे सही बोल निकालने के लिये सिखाता है।'' हे सर्व समजावून सांगण्यासाठी ते तबल्यावर ''तिट तिट तिट'' हे बोल सतत सलगपणे वाजवत व बायाँचा वापर करून ''क्डधिकिट'' – म्हणजेच ''तिटक्डधितिट'' हे बोल वाजवत असत. त्यामुळे तबलावादनात डग्याचं केवढं महत्त्व आहे हे विद्यार्थ्यांच्या चटकन लक्षात येत असे.

''धात्रकधिकिट कतगदिगन धाऽऽऽ कतगदिगन
धात्रकधिकिट कतगदिगन तक्‌धिन्‌तक्‌ दिंग्‌दिना''

ही उस्ताद रहमान खाँ इंदोरवाले यांची गत ते ठाय-दूनमध्ये खूपच तयारीत वाजवत असत.

या गतीतली ''धात्रकधिकिट कतगदिगन'' ही बोलपंक्ती दुगुणीत ते अत्यंत वेगात वाजवत. तरीसुध्दा त्यातील अक्षर अन् अक्षर अतिशय स्पष्ट व दाणेदार वाजत असे. वरच्या वेगवान लयीतला एवढा स्पष्ट निकास मी दुसऱ्या कोणत्याच तबलावादकाकडून ऐकलेला नाही.

'खिलत कमल खिल जात कमल' या कवितेच्या छंदावर त्यांनी बांधलेल्या बंदिशीत ते 'न' या अक्षराचा दोन प्रकारांनी निकास काढत. ''तिर्‌किट्‌तक्‌ता ऽनधिट धिटकता ऽनधागे....'' या सुरुवातीच्या बोलपंक्तींमधला पहिला 'न' हळुवारपणे तर्जनीने, तर, 'ऽ नधागे' मधला दुसरा 'न' हा अनामिकेने काढत असत. अशा अनेक बंदिशींमध्ये त्यांचं सौंदर्य टिकवण्यासाठी एकाच अक्षरासाठी वेगवेगळ्या बोटांचा विशिष्ट जागी वापर करण्याच्या त्यांच्या शैलीमुळे त्यांच्या वादनात एक प्रकारचं चमत्कृतिपूर्ण संगीत निर्माण होत असे.

खाँसाहेबांच्या कायद्यांच्या नाजूक व स्पष्ट निकासात दिल्ली घराण्याची शैली जशी दिसायची, तशीच लखनौ व फरुखाबादच्या जोरकस बाजांची तितक्याच समर्पकपणे दिसून यायची.

खाँसाहेबांच्या वादनशैलीबद्दल लिहिणं ही एक अत्यंत अवघड गोष्ट आहे, व त्याबद्दल जेवढं लिहावं, बोलावं, तितकं कमीच !

पांडुरंग तुकाराम साळुंखे ! खाँसाहेबांचा एक अत्यंत आवडता शागीर्द. १९५३ साली त्याने खाँसाहेबांचा गंडा बांधला. वडलांचं सनई - चौघड्यांचं, लग्न - मुंजी - प्रसंगी वाजंत्री वाजवण्याचं दुकान व घर ठाकुरद्वारच्या मुगभाटातल्या हरखुबाईच्या चाळीत जिन्याखालच्या एका अरुंद खोलीत होतं. अजूनही आहे. घरात अठराविश्वे दारिद्र्य! पांडूचे वडील सनई, चौघडा, वगैरे वाद्यं वाजवायचे. लग्ना - मुंजीच्या मोसमात बरी कमाई व्हायची. पण पैसे आले की दारू व कोंबडी-मटणात कधी संपायचे हे कळायचंच नाही. आई पहाटे उठून भायखळ्याच्या होलसेल मार्केटात जायची व मोठी टोपलीभर

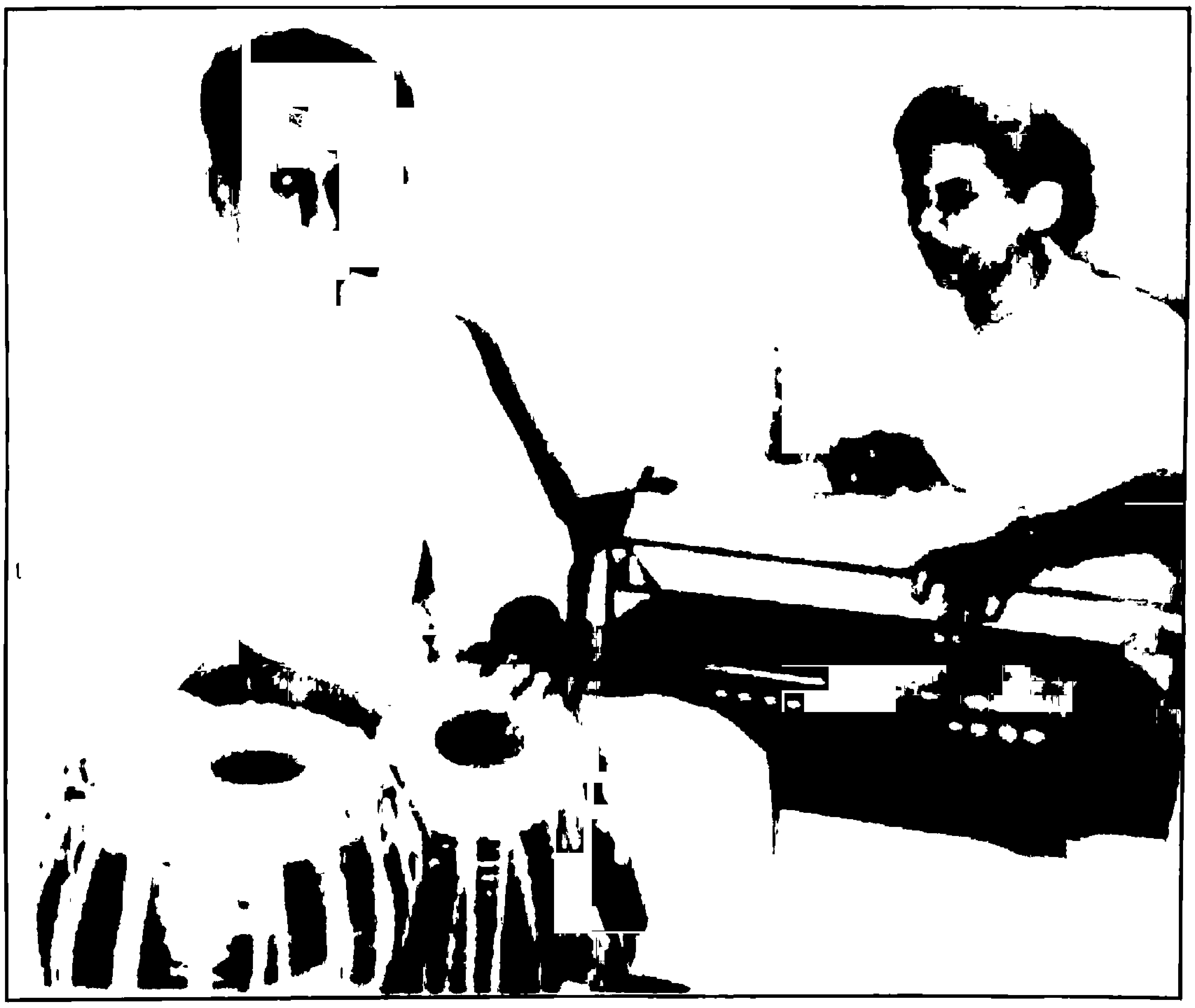

पांडुरंग साळुंके, संवादिनीवर दत्तू तेंडोलकर (संदर्भ : पृष्ठ क्र. ४२)

उस्ताद अमीर हुसेन खाँ व पं. तारानाथ राव (संदर्भ पृष्ठ क्र. ३९)

अ. भा. गांधर्व महाविद्यालय मंडळ आयोजित जून १९६१ ला कोल्हापूर येथे साजऱ्या झालेल्या संगीत महोत्सवात - डावीकडून - लेखक, तुफेल अहमद, पांडुरंग साळुंके, अज्ञात, खाँसाहेब, वसंत गाडेकर, माधव तारे, अज्ञात (संदर्भ : पृष्ठ क्र. ३९)

भाजी आणून ठाकुरद्वारच्या नाक्यावर विकायची. पांडू लहान असताना चौघडा खूपच सुंदर वाजवत असे. एकदा त्याचे वडील तुकारामबुवा मला म्हणाले, ''आमच्या घडशी समाजात माझाच पणजोबा हरिश्चंद्र याचा चौघडावादनात कोणीही हात धरत नसे. तोच पांडूच्या रूपाने जन्माला आलेला आहे.'' पांडूला आपल्या या घडशी जातीचा उल्लेख केलेला मुळीच आवडत नसे. नंतर तबल्याकडे लक्ष लागल्यामुळे व तबल्यातल्या अगाध ज्ञानाचा प्रभाव पडल्यामुळे उस्ताद अमीर हुसेन खाँ यांचे एक ज्येष्ठ शिष्य उस्ताद जमाल खाँ यांच्याकडे तो तबला शिकायला लागला. त्यानंतर एक-दोन वर्षांनी पंडित यशवंतराव केरकर यांच्याकडेही तालीम घेऊ लागला. खूप रियाझी, लयदार व गायकाची वा वादकाची तोडीस तोड अशी उत्स्फूर्त साथ करणारा. पांडूला त्यावेळच्या प्रथितयश गायकांची, तंतकारांची तसंच नृत्यकारांचीही खूपच मागणी असे. पंडित जगन्नाथबुवा पुरोहित, राजारामबुवा पराडकर, राम मराठे, जितेंद्र अभिषेकी, सी. आर. व्यास वगैरे, वगैरे. पं. सी. आर. व्यास त्यावेळी माटुंग्याला भुता निवासात राहत. मीही त्यावेळेस बकुल मॅन्शनजवळ झूठाभाई मॅन्शनमध्ये जवळच राहत होतो. एकदा, व्यास मुगभाटात आले. मी व पांडू त्याच्या ओट्यावर बसलो होतो. म्हणाले, ''पांडोबा, उद्या गुरुजींचं गाणं आहे. पांडू म्हणाला, कोणाचं? राजारामबुवा, का जगन्नाथबुवा? व्यास म्हणाले, जगन्नाथबुवांचं रे ! त्यांचा निरोप मुद्दाम तुझ्यासाठी घेऊन आलेलो आहे. व्यासबुवा माझ्या एवढ्या जवळ राहतात हे कळल्यानंतर मी खूप वेळा त्यांच्या भुता निवासातल्या घरी जाऊन त्यांच्या रियाझाबरोबर माझ्याही साथ - संगतीचा रियाझ केलेला आहे.

माझे ज्येष्ठ गुरुबंधू अण्णा थत्ते यांच्या घरी, बाँबे सेंट्रलला कलकत्तावाला इस्टेट येथे दर रविवारी एक संगीताची मैफल ठरलेली असायची. मी नेमाने जायचो. सर्वश्री गोखले, टिकेकर, कान्हेरे, प्रभाकर जठार, अण्णा बोडस (पंडित लक्ष्मणराव बोडस) इ. गायक तसेच अनेक तबलावादक तिथे हजेरी लावायचे. अण्णा एक मोठे दिलदार माणूस! स्वत: अनेकांची उत्तम साथ-संगत करायचे. चहाची लहर आली, की एक गोड शिट्टी मारायचे. ती सौ. सिंधुताईंना उद्देशून असायची. एकदा अण्णा माझ्या मागे लागले की तू सोलो वाजव, मी लेहरा धरतो. मी वाजवला, पण त्यांचं सर्व लक्ष तबल्याकडे असल्यामुळे आमचं तितकं जमलं नाही. श्री. प्रभाकर जठार तेथेच मन लावून ऐकत होते. ते माझ्या तबल्यावर खूष झाले. मला बाल्कनीत घेऊन गेले व म्हणाले, ''तुम्हाला कथक नृत्याबरोबर साथ करायला आवडेल?'' मी म्हणालो, नक्कीच आवडेल, पण मला काहीच अनुभव नाही. रोहिणी तुम्हाला गत परणी, तोडे वगैरे शिकवतील. एका शनिवारी मी त्यांचा चर्चगेट येथील क्लास खूप शोधला, परंतु मिळाला नाही. मी नंतर पांडुरंगला सांगितलं. तो रोहिणीताईंना भेटला व त्याने त्यांच्याकडे तालीम धरली. रोहिणीताई आणि त्यांच्या सर्व शिष्या अत्यंत रियाझी! पांडूसुद्धा खूप रियाझी! मन्नामास्टर, गुलाम हुसेन यांच्या शिष्यांबरोबर त्याने अनेकदा नृत्याची साथ केलेली होती. तसंच उपज अंगाने नृत्याची समर्पक साथ करण्यात त्याचा हातखंडा होता. रोहिणीताईंकडून त्याला अनेक छंदोबद्ध रचना शिकायला मिळाल्या. त्यांच्या अनेक बंदिशी, गततोडे, परणी त्याने आपल्या हातात खूपच सुंदर रीतीने बसवल्या. मी पांडूबरोबर अनेकदा त्यांच्या चर्चगेट येथील नृत्यशाळेत गेलो व त्यांचा रियाझ पाहिला. रोहिणीताई व त्यांच्या शिष्या सकाळी नऊ वाजता घुंगरू बांधत व दुपारी दीड - दोनच्या सुमारास सोडत असत. साडेचार - पाच तासांचा अखंड रियाझ असायचा. पांडूने रोहिणीताईंची साथ केलेले अनेक कार्यक्रम मी पाहिले. विषय निघाला की रोहिणीताई सांगतात की पांडुरंग साळुंक्यांनी माझी साथ जितक्या समजूतदारपणे व समर्पकपणे केली तितकी क्वचितच कोणी केली असेल.

त्या काळी वरचेवर होणाऱ्या तबलावादनाच्या कार्यक्रमांच्या प्रभावामुळे त्याचं चौघड्यावरचं लक्ष उडालं. त्याने तबल्याचा ध्यास घेतला. खाँसाहेबांचा तबला ऐकल्यानंतर १९५३ साली त्याने गंडा बांधला. गंडाबंधनाचा नजराणा म्हणून त्याने खाँसाहेबांना फक्त १०१ रुपये दिले. म्हणाला, ''बाबा, मैं आप का तबला ऐसा बजाऊंगा की, आप को एक लाख एक रुपियेका नज़राना मिलने की खुषी होगी ।'' आणि त्याने हे शब्द अक्षरशः खरे करून दाखवले. खाँसाहेबांनी शिकवलेले दिल्ली, अजराडा घराण्याचे कायदे, फरुखाबादचे रेले, गती गततुकडे त्याने कल्पनातीत रियाझ करून हातात असे बसवले की, मला वाटतं त्या काळी खाँसाहेबांच्या सर्व शिष्यांमध्ये त्याच्याइतका तयार व योग्य निकास असलेला शिष्य कोणीच नव्हता. पांडू गायनाची व कथक नृत्याची साथ खूपच चांगली करत असे. ज्या गायकीत लयकारी आहे अशा ख्यालांबरोबर त्याची लयदार व तोडीस-तोड अशी उस्फूर्त साथ अशा गायकांना नेहमीच आवडत असे. वसंत आचरेकरने त्याला संगीत नाटकांमध्ये तबल्याची साथ करण्याची संधी दिली. त्यानंतर त्याने 'संगीत विद्याहरण, संशय कल्लोळ, शारदा, तसंच मत्स्यगंधा, कट्यार काळजात घुसली' अशा नाटकांचे अनेक प्रयोग वाजवले. त्यामुळे वसंतराव देशपांडे, छोटा गंधर्व, रामदास कामत यांच्या अनेक वैयक्तिक मैफली त्याने रंगवल्या.

बुजुर्गांच्या उत्तमोत्तम बंदिशींमधलं सौंदर्य जोखण्याची, त्यातला नेमका अंदाज, वजन समजून घेण्याची आवड मला पांडुरंग व आनंद बोडस यांच्या सहवासामुळे लागली. अण्णा, ऊर्फ पंडित लक्ष्मणराव बोडस पंडित विष्णू दिगंबर पलुस्करांचे एक ज्येष्ठ शिष्य. पूर्वी, कराचीला ते गांधर्व महाविद्यालयाची एक शाखा चालवत असत. पंडित शरच्चन्द्र आरोलकर सुरुवातीस त्यांच्याकडेच शिकले. अण्णा व आई अत्यंत प्रेमळ होते. अण्णांना रियाझी व होतकरू कलावंतांचं खूप कौतुक! मला आठवतंय, पांडू रोज पहाटे उठून नानाची (पंडित नारायण बोडस) साथ करायला त्यांच्या केम्प्स कॉर्नरच्या तारापोरवाला बिल्डिंगमध्ये जायचा. स्वतःचा मुलगा आनंद एक चांगला संगतकार असूनसुद्धा अण्णांनी पांडूलाच तालमीसाठी ठेवलं होतं. त्याच्या आर्थिक दुःस्थितीला थोडासा हातभार लावावा व त्याला सुसंस्कृत माणसांची संगत लाभावी हा अण्णांचा मूळ उद्देश! पांडूची मुळातली शिवराळ भाषा सुधारण्याचं श्रेय अण्णांनाच द्यावं लागेल. एखाद्या चांगल्या घरातली संगतीची तालीम मिळाली, तर घरातल्या माणसांशी कसं अदबीनं वागावं तसंच आपण त्याच कुटुंबातला एक आहोत अशा तऱ्हेने वागणं त्याला अण्णांनीच शिकवलं.

पांडू कित्येकदा रात्रीही अण्णांकडे यायचा. तो व आनंद एकत्र रियाझ करायचे. तो तेथेच झोपायचा व सकाळी घरी जायचा. नानाने सांगितलेली एक आठवण! एकदा खाँसाहेब तारापोरवाला बिल्डिंगमध्ये आनंदच्या आग्रहाखातर आले. अण्णा त्यावेळी एका मुलीला ठुमरी शिकवत होते. नंतर गप्पा मारताना खाँसाहेबांनी दोन दुर्मिळ ठुमऱ्या गमतीनं ऐकवल्या. नाना म्हणाला, की ते त्या ठुमऱ्या इतक्या उत्तम तऱ्हेने गायले, की एखादा तबलानवाज इतका चांगला गाऊ शकतो यावर आमचा विश्वासच बसेना.

पंडित राम मराठे यांची संगत करण्यासाठी पांडू एकदा अलिबागला गेला होता. कार्यक्रम खूप रंगला. पांडूच्या समर्पक संगतीचं राम मराठ्यांनी खूप कौतुक केलं. परतीच्या प्रवासात थिरकवांचा व अमीर हुसेन खाँचा विषय निघाला. राम मराठे म्हणाले, ''मीही थोडा तबला शिकलोय. पांडोबा, तुम्ही काहीही म्हणा, थिरकवाँ ते थिरकवाँच! ते तबल्याचे बादशहा आहेत.'' पांडू खाँसाहेबांचा अतिशय अभिमानी. तापट व निर्भीड स्वभावाचा. त्याला रामभाऊंचं म्हणणं मुळीच आवडलं नाही. तो संतापाने थरथरत म्हणाला. ''रामभाऊ, तुम्ही आमच्या खाँसाहेबांचा तबलाच ऐकलेला

दिसत नाही, व जर ऐकला असेल, तर तो समजण्याची तुमची कुवतच नाही.'' उरलेला सर्व प्रवास अशा वादावादीत व तणातणीतच संपला. दुसऱ्या दिवशी पांडू खाँसाहेबांकडे आला. मीही तेथे होतो. एरव्ही घरात शिरल्याशिरल्याच छोट्या अन्नूच्या, तुफेलच्या खोड्या काढण्यात रंगणारा पांडू गुपचूप एका कोपऱ्यात बसून राहिला. खाँसाहेबांनी ओळखलं की याचं काहीतरी बिनसलंय! – ''अबे काल्या, आज सूम में क्यूँ बैठा है? कुछ हुआ क्या?'' खाँसाहेबांनी त्याच्या चेहऱ्यावरचा दु:खी भाव निरखून विचारलं मग त्याने ही घडलेली गोष्टी सविस्तर सांगितली.

''अरे पगले, भाई अहमदजान और मैं एक ही उस्ताद के चेले हैं । वह अपनी जगह पे हैं और मैं भी अपनी जगह पे हूँ। देख बेटा, किसी को सेब अच्छा लगता है तो किसी को आम! दोनों फल अपनीअपनी जगह पे हर एक को मधुर ही लगते हैं। भाई अहमदजान मुझ से पंदरह-बीस साल से बडे हैं। मेरी अम्मा उन्हें कहती थी, ''बे, अहमद, जरा लाला को घूमा के लयियावो'' और वह मुझे कंधे पे लेकर पूरा मुहल्ला घूमा लाते थे। इस में बुरा मानने की कोई बात नही है बेटा ! इस सिलसिले में तुम्हारा ही नुकसान होगा । मेरी बात सुनो, यह राम मराठे अब तेरे को कभी संगत में नही लेगा। मेरा कहना यह है की सब से हमेशा मिल-जुल के रहो । ''पुढे खाँसाहेबांच्या म्हणण्याप्रमाणेच झालं. रामभाऊंनी पुढे पांडूला साथीस घेतलं नाही. कुठल्याही कलावंताने आपल्या संगतकाराचा स्वभाव समजून घेणं, त्याच्या आपल्याला वाटणाऱ्या चुकांकडे (?) मोठ्या मनाने दुर्लक्ष करणंच श्रेयस्कर!

याच संदर्भात खाँसाहेब पुढे म्हणाले, ''बेटा, भाई अहमदजान को मेरे तबले का, मैनें जो कुछ भी हासिल किया है, उस का बहोतही गरूर है। इस का एक मसला सुनाता हूँ। मेरे एक अझीज दोस्त थे। देहली घराने से खून का ताल्लूक रखते थे। लेकिन उन का स्वभाव कुछ अलग ढंग का था। अपने खानदान का खूब गरूर! आमने-सामने मिले, तो आप की खूब तारीफ़ करते थे। लेकिन आप के पीछे आप की ही इतनी बुराई करते थे, कि लाहौल वल्ला कुवत! तो क्या हुआ, कि बच्चुभाई की बाडी में एक सुबह, भाई अहमदजान, लंगडे अहमद बख़्श, रमझानखाँ सारंगिये वगैरह हुक्कापानी करते हुअे गप्पे छाँट रहें थे। तो यह हज़रत एक-एक तबलिये के बजाने पर उन की बुराई करने लगे। करते-करते उन्हों ने कहा, — ''अरे वह अमीर हसन क्या तबला बजाता है? हमारे खानदान के बाज़ को तो उस ने छूना तक नहीं चाहिये । नथ्थू खाँसाहबने उस की तारीफ़ की तो वह चढ गया । बस ! भाई अहमदजान को इतना गुस्सा आ गया कि बेशुमार ! कुछ बोले नही! मन में सोचा इन को अब सबक सिखाना ही चाहिये । चूपचाप उन्हों ने एक लडके को बुलाया, और कहा, अभ्भी, इसी वक़्त अमीर हुसेन को यहाँ जल्दी से बुला लाओ। कहना, भाई अहमदजान का जरुरी काम है। भाईजान का संदेसा पहुँचते ही मैं बाडी में जल्दही से पहुँच गया । तब तक यह देहलीवाले जनाब और किसी तबलानवाज की बुराई करने पर तुले हुए थे। भाईजानने रमझान खाँ को कहलवाकर पहले ही सारंगी और अग्गल सूर में मिला कर रखी थी। मेरे पहुँचतेही भाई अहमदजान बोले, '' लाला, आओ बैठो । जनाब को ज़रा देहली के चंद कायदे सुनाओ ।''

''मैनें, यह कायदा – ''धाऽक्डधिकिटधाऽऽ
ऽधिटधिटधागे तिटक्डधिकिटधागे तग्तिंग्तिनाकिन''
ठाय, दून, और चौगुन में बजाया। उस के बाद,
''धाऽऽऽधिर धिर्किट्धागेतग् धिनघिड्नग्धिर
धिरकिट्धागेतग् धिनघिड्नग्धिर् धिर्किट्धागेतग्
धिनगिनधागेतिट धागेतग्तिनकिन .. ताऽऽऽतिर् ...''

यह, और एक-दो रेले पूरे पल्टों के साथ बजाये । इतने में एक घंटा कैसा गुजरा पता ही नही चला ।

जगह-जगह से माशाल्ला, सुभानल्ला, क्या बात हैं, इन लब्जों की बारिश हो रही थी। मैंने सभीं को आदाब कर के तबला सरकाया। तालियों की बरसात के बाद थोडासा सन्नाटा छा गया। भाई अहमदजान जरा सी ऊँची आवाज में बोले –

''अब फर्माइयेगा, है कोई देहली के खानदान में ऐसा देहली का असली तबला बजाने वाला? ..... वह जनाब चूपचाप उठकर तशरीफ़ ले गये ।''

अण्णा थत्तेंचा एक विद्यार्थी राजीव शाह यांचं गंडाबंधन खाँसाहेबांच्या हस्ते झालं. लॅमिंग्टन रोडवरच्या एका चाळीच्या लांबरुंद व्हरांड्यात कार्यक्रमाची व्यवस्था करण्यात आली होती. खाँसाहेबांच्या तबल्याचेवेळी नेहमी मी, पांडू, आनंद, यशवंत माळी, अण्णा असे त्यांच्या आजुबाजूला बसत असू. शिवाय एक प्रथा अशी होती की खाँसाहेब गत-तुकडे वाजवत असताना एकेक शिष्य येऊन त्यांच्या मांडीवर आपापल्या कुवतीप्रमाणे नजराणा टाकीत असे. या कार्यक्रमाला पांडू जरा उशिराच आला व दूर कुठेतरी बसला. खाँसाहेब एवढे चाणाक्ष होते की त्यांनी ओळखलं, पांडूच्या खिशात पैसे नाहीत, त्याची आजच्या 'नजराण्याची' व्यवस्था झालेली दिसत नाही. घाम पुसण्याच्या निमित्ताने त्यांनी चेहऱ्यावरुन रुमाल फिरवत असताना गुपचूप एक शंभराची नोट माझ्याकडे सरकवली व हळूच म्हणाले, ''कालिया के पास देना.'' ती पांडूला मिळाल्यावर पांडू उठला व खाँसाहेबांना त्याने नजर केली. कार्यक्रमानंतर ही गोष्ट मी पांडूला सांगितली. तो गहिवरला.

१९५८ च्या नोव्हेंबर महिन्यात पंडित ज्ञानप्रकाश घोष यांनी खाँसाहेबांना कलकत्त्यात बोलावलं. खाँसाहेब, पापामियाँ, आनंद बोडस, पांडुरंग व मी असे पाचजण हावडा एक्सप्रेसने कलकत्त्याला गेलो. कलकत्त्यात त्यावेळी थंडीची जबरदस्त लाट आलेली होती. आम्हाला नेण्यासाठी ज्ञानप्रकाश घोषांनी दोन मोटारी आणल्या होत्या. मला नेहमीच थंडी खूप वाजते. स्वेटर नेला होता, पण तो बॅगेत होता. त्या जीवघेण्या थंडीमुळे माझे दात अक्षरशः वाजत होते. माझी ही अवस्था पाहून खाँसाहेबांनी स्वतःची ऊनी शाल माझ्या अंगाभोवती जबरदस्तीने लपेटली. ''बेटा, तू फिकर मत कर मेरी ये कानटोपी मेरे लिये बहोत है''

खाँसाहेबांना व पापामियाँला त्यांनी एका चांगल्या हॉटेलात उतरवलं होतं. मी, आनंद व पांडुरंग हाजरा रोडवरच्या महाराष्ट्र निवासात उतरलो. तिसऱ्या दिवशी ज्ञानप्रकाशांच्या 'बाडी'मध्ये कार्यक्रम होता. सकाळी कार्यक्रमाची तयारी धावपळीत करत होते. एका प्रशस्त दिवाणखान्यात एका सुंदर गालिच्यावर पाठीमागे टेकायला एक मोठा तक्क्या, बाजू - बाजूला अंतरा - अंतराने सारंगिया, हार्मोनियम वादक, तानपुरावादक यांना ऐसपैस बसण्याची व्यवस्था होती. एका बाजूला अजूनही वाखाणला जाणारा 'फेरोग्राफ' हा परदेशी टेप रेकॉर्डर सात इंची स्पूल व उत्कृष्ट मायक्रोफोनसह सज्ज होता. फरुखाबादचे एक खलिफा उस्ताद मसीत खाँ, त्यांचा मुलगा करामतुल्ला खाँ, बादल खाँ सारंगिये, शंकर घोष, श्यामल बोस, कनाई दत्त इत्यादी तबल्यातले दर्दी हळूहळू हजर झाले. माहोल जमवण्यासाठी सुरुवातीस

खाँसाहेबांनी आनंदला तबला वाजवण्यास सांगितलं. आनंद खूप रियाझी! त्याने अर्ध्या-पाऊण तासाचं तबलावादन अतिशय आकर्षक पद्धतीने बसवलं होतं. त्याच्या छोट्याशाच वादनानं सर्व श्रोते प्रभावित झाले. खाँसाहेब म्हणाले, ''यह बच्चा साल – दो साल से सिख रहा है।'' त्यानंतर पापमियाँने जवळ जवळ पाऊण तास तबला वाजवला. ''धागेतिरकिटघेगे तिरकिटधिनगिन धागेतिरकिटघेगे नानाकिनतिनकिन'' हा रेला त्याने त्याच्या अनेक मुष्कील पलट्यांसह इतका तयार वाजवला, की नंतर खाँसाहेबांनीही त्याची पाठ थोपटली. उस्ताद मसीत खाँ म्हणाले, ''भाईसाहब, इन का हाथ तो कुदरती है।'' खाँसाहेब उस्ताद मसीत खाँना उद्देशून म्हणाले, ''यह मेरा बेटा खानदान का खलिफा होगा, लेकिन क्या मालूम, मुझ से इतना डरता है की, मेरे सामने बैठ कर कभी रियाझ नही करता। यह सब इल्म इस ने सुन-सुन कर हासिल किया है।

एक छोटसं मध्यन्तर झालं. खाँसाहेब तबला वाजवण्यास बसले. त्यांच्याबरोबर नग्म्याला हार्मोनियमवर ज्ञानप्रकाश घोष बसले. खाँसाहेबांनी उस्ताद मसीत खाँ व इतर जाणकारांची इजाज़त घेतली. तबल्या - बायाँला दोन्ही हातांची बोटे लावून त्यांचा मिटलेल्या डोळ्यांवर व कपाळावर भक्तिभावाने स्पर्श केला. मामूजी उस्ताद मुनीर खाँ, उस्ताद हाजी साहब व अजमेरच्या गरीब नवाज़ पिराचा मनातल्या मनात दुवा मागून तबलावादनास सुरुवात केली.

माझ्या स्मरणातल्या खाँसाहेबांच्या अनेक सुंदर मैफलींमधला अतिशय सरस, तयार व कर्णमधुर असा तबला वाजला.

''धाऽघेघेतग्धिंऽ ऽधिरधिरकिट धाधाघेघेतग्दिंग् दिनागिननागेतिट्''

''ताऽऽधातिर्घिट्तग् धिन्तक्तातिरकिटतक्'' हे रेले, ''धागेनाधींऽन्न धागेतिराकिट धागेनधाधाग् धिनाधिनागिन धाऽगेनधाधाग् धिननधागेन धाधाग्घिनाग् तिनतिनाकिन'' तसंच ''धातिधाग् तिंन्नाधिर्धिर् किट्तक्धाति धाग्तिंन्ना धिर्धिर्किट्तक् ताग्धिर्धिर्किट् धातिधाग् तिनाकिन'' हे कायदे व त्यांच्या रचना तसंच बुजुर्गांच्या अनेक दर्जेदार बंदिशी खाँसाहेबांनी खूप तयारीत वाजवल्या. उस्ताद मसीत खाँसारखे श्रोते समोर बसून दाद देत असल्यामुळे खाँसाहेबांनी खूप मूडमध्ये येऊन तबला वाजवला.

या कार्यक्रमाची ध्वनिफीत मिळावी म्हणून मी व पापामियाँने खूप प्रयत्न केले. ज्ञानबाबूंशी पत्रव्यवहार केला. परंतु त्यावेळी ती मिळू शकली नाही. सत्त्याण्णवच्या डिसेंबरला कलकत्त्याच्या काही रसिकांनी माझा तबल्याचा कार्यक्रम केला. ही संधी साधून माझे एक सन्मित्र - सुप्रसिद्ध मूर्तिकार व संगीताच्या ध्वनिमुद्रणाचे एक श्रीमंत कोठीवाले - शर्बरी राय चौधरी यांच्या घरी शांतिनिकेतनला गेलो. तेथे त्यांनी मला हवी असलेली अनेक दुर्मीळ ध्वनिमुद्रणे दिली व त्यात खाँसाहेबांच्या या अजोड तबलावादनाचीही ध्वनिफीत मिळाली. तिची कित्येक पारायणे मी नित्यनेमाने करत असतो.

खाँसाहेबांच्या या मैफलीत एक चित्रकार सर्वांच्या नकळत खाँसाहेबांचं एक पोर्ट्रेट चितारण्यात मग्न झाला होता. तो माणूस म्हणजे भारतातले प्रसिद्ध चित्रकार सुशीलबाबू उर्फ बाबा ठाकूर! कार्यक्रम संपल्यानंतर त्यांनी ते खाँसाहेबांना आदरपूर्वक अर्पण केलं.

ब्रिटिशांनी 'डिव्हाईड ॲन्ड रुल'चं राजकारण अंगीकारून भारताचे दोन तुकडे केले. काही मुसलमान कलावंत स्वेच्छेने पाकिस्तानात गेले. काही इथेच राहिले. भारत स्वतंत्र झाल्यानंतरही हिंदू - मुसलमानांमधली धार्मिक तेढ कायम राहिली. आपल्याकडील राजकारण्यांनी त्यात खतपाणी घालून ती अद्यापि जिवंत ठेवली आहे. त्यामुळे हिंदू - मुसलमानांच्या दंगली होतच राहिल्या. १९५९ च्या सुमारास भारतभर वेगवेगळ्या राज्यात अशाच दंगली उसळल्या. खाँसाहेबांचे पीरभाई उस्ताद हबीबुद्दिन खाँ यांचं वडिलोपार्जित घर मेरठला होतं. ते दिल्ली रेडिओ स्टेशनला तबल्याच्या कार्यक्रमासाठी आले होते. संध्याकाळच्या बसने घरी जाणार होते. देवेन्द्रांना (मुर्डेश्वर) ही बातमी फोनवर मिळाली. त्यांनी खाँसाहेबांना जाण्यास मज्जाव केला व बळजबरीने आपल्या घरी ठेवून घेतलं. दोन - तीन दिवसांनतर मेरठमधली कर्फ्यू ऑर्डर मागे घेण्यात आल्याचे कळल्यानंतर ते मेरठला गेले. पण दुर्दैव असं की त्यांच्या मोहल्ल्यातलं त्यांचं घर ते ओळखूच शकले नाहीत. ते जळून बेचिराख झालं होतं. सुदैवाने घरच्या मंडळीला शेजारपाजाऱ्यांनी आश्रय दिल्यामुळे ती सुखरूप होती.

एकदोन महिने लोटले. खाँसाहेबांना ही दुःखद घटना समजली. मला म्हणाले, "बेटा, तुम्हारे दफ़्तर से दस-पंद्रह दिन की छुट्टी मिल सकती है? हबीबुद्दिन के लिये हमें ज़रुर कुछ करना पडेगा। मैंने उन को तार भिजवाई है तुरन्त बम्बई आने के लिये। हम लोग एखाद प्रोग्राम करेंगे और कुछ चंदा इकठ्ठा करके उनको दे देंगे, उनके घर के लिये" मी पंधरा दिवसांची प्रिव्हिलेज लीव्ह घेतली. आम्ही सर्व शिष्य हिरिरीने कामाला लागलो. माझे ज्येष्ठ गुरुबंधू पंडित पंढरीनाथ नागेशकर यांनी यात पुढाकार घेतला. त्यांचे शिष्य, केरकर मास्तरांचे शिष्य अशा सर्वांना पावती पुस्तके देऊन पाच - सहा दिवसात तीन हजार रुपये जमा केले. घुमटकर हाऊसमध्ये उस्ताद अमीर हुसेन खाँ साहेबांचा व त्यांच्यानंतर उस्ताद हबीबुद्दिन खाँ साहेबांचा तबला ठेवला. खाँसाहेबांनी तासाभरातच अतिशय तयार तबला वाजवून हबीबुद्दिन खाँना वाजवण्यास विनंती केली. खाँसाहेबांच्या आदरातिथ्याने उस्ताद हबीबुद्दिन खाँ आधीच भारावून गेले होते. "अब, क्या बजाऊँ? भाईजान अमीर हसन ने इत्ता बढ़िया तबला बजाया है! खुदा उन को सौ साल की उम्र बख़्शे। मेरठ ने आजतक बहोत से मशहूर तबलिये दिये लेकिन अमीर हसन जैसा एकही है, जो अच्छा बजायक है, बतायक है और बनायक भी है"। त्यानंतर उस्ताद हबीबुद्दिन खाँसाहेबांनी दोन तास असा तयार व मिठास तबला वाजवला की आम्ही सर्वजण तृप्त होऊन खाली उतरलो.

उस्ताद हबीबुद्दिन खाँ मुंबईस आल्यानंतर व्ही.टी. स्टेशनजवळच्या एका लॉजमध्ये उतरले. पण खाँसाहेबांना हे समजल्यानंतर त्यांना आपल्याकडे बोलावून दुसऱ्या मजल्यावर जमातखान्यात त्यांची राहण्याची सोय केली. एक मोठा टेबलफॅन रोजी पाच रुपये भाड्याने आणून खोलीत लावून घेतला. सकाळ-संध्याकाळचं जेवण घरूनच यायचं व स्वतः खाँसाहेब गप्पा मारत त्यांच्याबरोबर जेवायचे. मी रोज सकाळी खाँसाहेबांकडे जायचो. ते म्हणायचे "बेटा, वोह अपने मेहमान है, उनकीही खातिरनवाज़ी करो." हबीबुद्दिन खाँना पान खाण्याची सवय होती. त्यांचं स्पेशल पान होतं. बनारसी पान, त्यात किवाम, खुशबू, बाबाछाप १२० चा जर्दा, कथ्था, चुना व शेकेली सुपारीबरोबर बाहेरच्या पानाला थोडा चुना. एकदा त्यांनी मला पानाचा हा फॉर्म्युला सांगून पान बनवून आणण्यास सांगितलं. मी दोन पानं पुडीत बांधून आणली. पान तोंडात कोंबल्यावर त्याच अवस्थेत बोबड्या बोलीत म्हणाले, "बेटा, पान बढिया जम गया है - खुस रहो." त्या दिवशी दोन-तीन वेळा मला पानं आणण्यासाठी खाली जावं लागलं. दुसऱ्या दिवसापासून मी रोज सकाळीच दहा-बारा पानांचा मोठा पुडा बांधून नेत असे. एकदा मला उशीर झाला. ते कोणालातरी विचारत होते "वोह पानवाला लडका कहाँ गया?

आज आया नही? ते इथे असताना हमदू मियाँला शिकवीत. हमदूचा हात खूप गोड होता, तयार होता. तो खूप रियाझी होता. कल्याण बिल्डिंगमध्ये असताना त्याच्या हातात सदैव तबला असायचा. अधूनमधून हबीबुद्दिन खाँसाहेब मलाही काही कायदे दाखवायचे म्हणायचे ''बेटा. याद कर लो, यह अपने खानदान का इल्म है''. मी, पांडुरंग, यशवंत माळी, खाँसाहेब मुंबईत असेपर्यंत त्यांच्या मागेच असायचो. या पंधरावीस दिवसात त्यांचा खूप सहवास घडला. काँग्रेस हाऊस, बच्चूभाई की बाडी अशा अनेक ठिकाणी त्यांच्या तबलावादनाच्या मैफली रंगल्या. त्यातली एकही सोडली नाही.

खाँसाहेबांचं चरित्र लिहावं, त्यांच्या अजोड कलायोगदानाचा, त्यांच्या अमोघ व्यक्तिमत्त्वाचा परिचय सर्व रसिकांना करून द्यावा हा विचार माझ्या मनात कित्येक वर्षं घोळत होता. खाँसाहेबांचे अनेक ज्येष्ठ शिष्य माझ्या परिचयातले होते व आहेत. या निमित्ताने मी एक पत्र माझ्या माहितीतल्या सर्व गुरुबंधूंना एका छापील प्रश्नपत्रिकेबरोबर पाठवलं. (परिशिष्टामध्ये हे पत्र देत आहे.) बऱ्याच शिष्यांचा व त्यांच्या संभाषणाचं अनुमुद्रण (Transcription) मी व माझ्या काही विद्यार्थ्यांनी केलं. त्यातील काही संस्मरणीय प्रसंग व त्यांच्या आठवणी लिहिण्याचा मोह मला आवरत नाही.

खाँसाहेबांचे एक ज्येष्ठ शागीर्द उस्ताद जमाल खाँ यांनी सांगितलेली एक हृद्य आठवण. खाँसाहेबांना हैदराबादहून मुंबईत आणण्यात व स्थायिक करण्यात पंडित पंढरीनाथ नागेशकर, उस्ताद गुलाम रसूल खाँ, उस्ताद जमाल खाँ यांचा खूपच सहभाग होता. त्यावेळी खाँसाहेबांनी कुठे रहायचं हा एक मोठा प्रश्न होता. प्रत्येकजण आपापल्या संसारात गुरफटलेला. सगळीकडे चाळीतल्या एक - दोन खोल्या, मुलाबाळांची वर्दळ अशा प्रकारची स्थिती होती. जमाल खाँची एकच मोठी खोली होती. त्यात एक छोटीशी मोरी. तेथेच पलीकडे एक छोटासा ओटा. त्यावर सिमेंटची मोठी शेगडी. एक प्रायमस स्टोव्ह. स्वयंपाक तेथेच व्हायचा. एका मोठ्या पलंगाने खोलीचा पाऊण हिस्सा व्यापला होता. राहणारे जमालखाँ, बायको व चार मुलं. घरात अठराविश्व दारिद्र्य! जमालखाँना नुकतीच ऑल इंडिया रेडिओवर साथीदार तबलावादकाची नोकरी लागली होती. पगार रुपये तीस! तरीसुद्धा मागेपुढे न पाहता त्यांनी खाँसाहेबांना आपल्या घरी ठेवून घेतलं. खाँसाहेब जमालखाँना रात्री तबला शिकवायचे. एका रात्री दोन - अडीचपर्यंत जागरण झाल्यामुळे खाँसाहेब दुपारी बारा - साडेबारापर्यंत पलंगावर झोपले होते. जमालखाँ एक वाजता घरी आले. बिबीला म्हणाले, ''बाबा की आँख लगी है, उन्हें सोने दो - हम सब खाना खा लेतें हैं। सिर्फ़ दाल और रोटीही देना। बाबा के लिये गोश्त, सालन रखना और सुन, रोटी और चावल गरम पका कर देना।'' खाँसाहेबांची झोप पुरी झाली होती. ते यांचा संवाद पडल्या पडल्या ऐकत होते. या कुटुंबाचं जेवण झाल्यानंतर ते उठले, व जमाल खाँना थोड्याशा घुश्श्यातच म्हणाले, ''अबे जमाल, आज मैं गोश्त खा लेता हूँ, लेकिन, कल से सिर्फ डाल-रोटीही पकेगी, और सुन लो, इतनी जानमारी कर के मुझे घर में पालना है, तो मैं कल ही हैदराबाद चला जाऊंगा।''

योगायोगाने दुसऱ्याच दिवशी खाँसाहेबांच्या तबलावादनाचा कार्यक्रम शेठ रजनीकांत गमाडिया यांनी आपल्या मलबार हिलवरच्या प्रशस्त बंगल्यात ठेवला. ३०० रुपयांची बिदागी त्यांना दिली, व मर्सिडिज कारमधून जमाल खाँच्या घरी पोहोचवलं. ते सर्व पैसे खर्चून खाँसाहेबांनी जमालखाँच्या कुटुंबाला वर्षभर आरामात पुरेल एवढा चांगला शिधा - त्यात बासमती तांदूळ, गहू, डाळ, मसाल्याचे पदार्थ घरी आणून ठेवले. त्या खोलीत एवढं सामान साठवून ठेवण्याइतकी जागाही नव्हती. इतकंच नाही, तर तिसऱ्या दिवशी पाच रत्तल गोश्त आणून ते त्यांनी स्वतः शिजवलं. मुलाबाळांसह सर्वजण आनंदात जेवले. ही आठवण मला सांगत असताना जमाल खाँ अक्षरशः ढसढसा रडले.

सुप्रसिद्ध बासरीवादक व पन्नालाल घोषांचे जावई पंडित देवेन्द्र मुर्डेश्वर हे खाँसाहेबांचे एक गंडाबांध शागीर्द होते हे कित्येकांना माहीत नाही. देवेंद्रांचे तालमकी वाडी येथील शेजारी एस. व्ही. गोकर्ण हे पंडित तारानाथांचे शिष्य. त्यांनी एकदा खाँसाहेबांचा तबला ऐकला व त्यांचा गंडा बांधून त्यांच्याकडे शिकण्यास सुरुवात केली: पुढे गोकर्णांच्या आग्रहाखातर देवेंद्रांनीही खाँसाहेबांचा गंडा बांधला. देवेंद्रांची. १९ ऑगस्ट १९९१ साली गोरेगावच्या त्यांच्या घरी एक मुलाखत मी ध्वनिमुद्रित केली. त्यांनी खाँसाहेबांच्या अनेक आठवणी सांगितल्या. त्यातल्या एकदोन मला अतिशय भावलेल्या अशा।

''मी त्या वेळेला नोकरी करत होतो. पगार विचारशील तर फक्त चाळीस रुपये महिना! खूप काटकसर करून खाँसाहेबांना अधुनमधून वीस रुपये द्यायचो. एकदा माझ्या वडलांची गावाहून तार आली. ''तुझी आई सिरियस आहे. ताबडतोब ये.'' बँकेत थोडेसे पैसे होते ते काढण्यासाठी मी स्लेटर रोडच्या बँकेत गेलो. तिकडून येताना वाटेतच मला खाँसाहेब भेटले. माझा उतरलेला चेहरा त्यांनी पाहिला. आईची आठवण व काळजी मला त्रस्त करत होती. खाँसाहेब म्हणाले, ''बेटा, क्या हुआ? परेशान नज़र आते हो।'' मी म्हणालो, ''क्या कहूँ बाबा, मेरी माँ सख़्त बीमार है,'' मी त्यांना मला आलेली तार दाखवली. त्यांनी कुडत्याच्या खिशात हात घातला व हाताला येतील तितक्या नोटा बाहेर काढल्या, व माझ्या हातात कोंबल्या. मी म्हणालो, ''बाबा, यह क्या है? मुझे इस की कोई ज़रुरत नही है। मैने अभ्भी बँक से पैसा निकलवाया है''। ते म्हणाले; ''बेटे, रख लो, तेरे ज़रुर काम आ जायेंगे।''

१९६४ च्या ऑक्टोबर महिन्यात पंडित देवेंद्र मुर्डेश्वर यांच्या शिफारशीमुळे खाँसाहेबांना आकाशवाणीच्या दिल्ली केंद्राकडून राष्ट्रीय प्रसारणाच्या कार्यक्रमात तबलावादन करण्यासाठी आमंत्रण आले. देवेंद्र त्यावेळी दिल्ली केंद्रावर प्रोग्राम एक्झिक्युटिव्ह होते व आचार्य बृहस्पती हे चीफ प्रोड्युसर होते. त्याकाळी राष्ट्रीय प्रसारणाचा कार्यक्रम दिल्लीतल्या सप्रू हॉलमध्ये कलावंत व रसिक यांच्या विशेष उपस्थितीत होत असे व हा एक तासाचा कार्यक्रम आकाशवाणीच्या भारतातील सर्व केंद्रावर प्रक्षेपित केला जात असे. आचार्य बृहस्पतींनी विचार केला की एक तासाच्या केवळ तबलावादनाच्या कार्यक्रमामुळे श्रोते कंटाळून जातील व या कारणासाठी त्यांनी केरळचे सुप्रसिद्ध मृदंगम्‌वादक पालघाट रघू यांनाही आमंत्रित केले. उत्तर हिंदुस्थानी तबला व कर्नाटक संगीतातला मृदंगम् या वाद्यांची जुगलबंदी सादर करण्याचा त्यांचा मानस होता. हे दोन्ही कलावंत आपापली वाद्ये घेऊन हजर झाले होते. परंतु त्यांच्या स्वरपट्टीचा मेळ जमत नव्हता. पालघाट रघूंनी खाँसाहेबांना टीपेचा तबला घेण्यास सुचवलं. पण त्यांनी या गोष्टीला साफ नकार दिला. शेवटी खाँसाहेबांनी व पालघाट रघूंनी वेगवेगळे ताल आलटून-पालटून वाजवावेत हे ठरलं व कार्यक्रम खूपच सुंदर झाला. कार्यक्रमानंतर आचार्य बृहस्पतींनी देवेंद्राना दुसऱ्या दिवशी सकाळी दहा वाजता खाँसाहेबांना ऑफिसात घेऊन येण्यास सांगितलं. त्याच दिवशी संध्याकाळी डॉ. सुमती मुटाटकर यांच्या घरी खाँसाहेबांचं तबलावादन झालं. संगीतातले विशेषतः तबल्यातले अनेक जाणकार उपस्थित असल्यामुळे हा कार्यक्रम खूपच रंगला. या कार्यक्रमाचं ध्वनिमुद्रण देवेंद्रानी माझ्या संग्रहासाठी दिलेलं आहे.

दुसऱ्या दिवशी देवेंद्र खाँसाहेबांना घेऊन आचार्य बृहस्पतींना भेटण्यास गेले. आचार्यांनी त्यांना मोठ्या आदरानं आपल्यासमोर बसवलं व चहापान झाल्यानंतर ते म्हणाले,

''खाँसाहब, मैंने पहले ही मर्तबा इतना सुंदर और विद्वत्ताप्रचुर तबलावादन सुना। हमारे स्टुडिओमें कई कलाकार आते रहते हैं। इन में कई नामचीन और बुजुर्ग तबलावादक भी होते हैं। मैने कई तबलावादकों को एक सवाल पूछा लेकिन आज तक मुझे उस का सही जवाब नही मिला। किसी ने कोशीश की,

डावीकडून - १. पाकिस्तानात स्थायिक झालेला खाँसाहेबांचा शिष्य सरवर याचा छोटा मुलगा - आज पाकिस्तानात तो एक प्रख्यात सतारवादक आहे. शिक्षण सतारनवाझ उस्ताद रईस खाँ यांचेकडून. २. पांडुरंग साळुंके ३. यशवंत माळी ४. राम सुगवेकर ५. लेखक ६. उस्ताद अमीर हुसेन खाँ ७. मन्ना मास्टर - प्रख्यात कथ्थक नृत्यकार व गुरू ८. दत्तू तेंडोलकर संवादिनीवर ९. आबा दाभोलकर १०. पापामियाँ (संदर्भ : पृष्ठ क्र. ४३, ६२)

उस्ताद हबीबुद्दिन खाँ (संदर्भ : पृष्ठ क्र. ४८)

संगीत दिग्दर्शक वसंत देसाई व लेखक (संदर्भ . पृष्ठ क्र. ५६)

लेकिन मेरा समाधान नही हुआ। मै आप को यही सवाल पूछता हूँ। हिंदुस्थानी संगीत में तबले का सिलसिला क्या है?''

देवेंद्र पुढे आपल्या मुलाखतीत म्हणतात की, ''मी आचार्यांच्या या प्रश्नामुळे चक्रावून गेलो. मला तर या प्रश्नाचा अर्थच कळला नाही. खाँसाहेब आता काय उत्तर देतात या संभ्रमात मी पडलो.''

खाँसाहेब आचार्यांना म्हणाले, ''आप तो संगीत के बडे विद्वान है और इसी वजह से आप इस कुर्सी पर बैठें हैं। मै आप की बडी इज्जत करता हूँ। संगीत, और उस की एक शाखा तबला इतना अपरंपार है - जैसा समिंदर, मै तो इस में का एक कतरा हूँ। एक बात ज़रूर है कि मुझे मेरे उस्ताद मुनीर खाँ साहब से तबले की बातें इतनी मिली हैं कि शायदही और किसी को मिली होंगी। इसलिये मैं उनका और अल्लाह तालाह का हमेशा शुक्रगुज़ार रहूँगा। आप के सवाल का जवाब देने की कोशिश करुँगा। संगीत में कितने सूर हैं? सात सूर हैं ना। और उसमें राग कैसे बनाते हैं? दो सूर उडा दिये गये और ''सा रे ग प ध सा'' किया तो उसे भूपाली कहतें हैं। और ''सा रे म प ध सा'' किया तो राग दुर्गा बन गया। ऐसे ही है ना? तो इस प्रकार से ही तबले में सात अक्षर हैं। 'क', 'ग', 'त', 'न', 'घ', 'ट' और 'र'। आप लोगों के जैसे राग होतें हैं, इस प्रकार हमारे 'कायदे' होते हैं। कायदे इसीलिये हैं यूँ की एक ही हिसाब से उनकी बढंत करनी है। कायदा का मायना यह है कि उस के मुखडे में या मुखमें जितने प्रमुख हुरुफ आते हैं, उनका ही बिस्तार हमें आगे करना है। जैसे, ''धाति टधा तिट धाधा तीट धागे तिना किन और खाली, ताति टता तिट धाधा तीट धागे धिना गिन'' जैसे आरोह और अवरोह। हम इसे खाली-भरी कहते हैं। तो इसे कायदे में कितने अक्षर हैं? 'धा', 'ती', 'ट', 'ग' और 'ना' या 'न'। याने की पाँच हैं। कुल सात अक्षरों में से इस कायदे में दो अक्षर कम हैं। तो फलाने राग में जैसे वर्ज्य स्वरों का इस्तेमाल नही होता. इस प्रकार ही, कायदे में वर्ज्य अक्षरों का इस्तेमाल नही होता है। राग में जैसा आरोह और अवरोह होता है, ऐसे ही कायदों में खाली और भरी का चढ-उतार ताल के हिसाब से रहता है। खयाल में जैसा आलाप होता है वैसे ही तबले में 'पेशकार' होता है। धीमी लय में होता है। जैसे बोलों की लगड ली, ''धिंऽक्ड धिंऽधाऽ ऽधाऽ धिंऽन्नाऽ धाऽतित् धाऽतित् धाऽधाऽ तिंऽन्नाऽ तकधिडा ऽनधाऽ धिंऽन्नाऽ धाऽतित् धाऽकिट् तकृधिंऽ न्नाऽधाऽ तिंऽन्नाऽ किटतक् तिंऽन्नाऽ किटतक तिंगृतिना किटतक तिरकिट तागेत्रक तिनाकिन तकघिडा ऽनधाऽ धिंऽन्नाऽ धाऽतित् धाऽकिट् तकृधिंऽ न्नाऽधाऽ तिंऽन्नाऽ'' यह पहली लगड पक्की रहती है - फिक्स् रहती है। लेकिन आगे आप की कल्पना से कायदे की तरह ही आप उस का बिस्तार कर सकते हैं।

पेशकार, कायदा, रेला, बजाते बजाते लय आहिश्ता आहिश्ता बढती है और द्रुत लय में बंदिश शुरू हो जाती है। बंदिश एक कविता है। तो यह बंदिश की याने गतों की, गत टुकडों की, चक्करदारों की लय भी आहिश्ता बढती जाती है। याने चढती हुई लय में बाँधे हुअे गतटुकडे बजाये जाते हैं। आखरी में एक सलामी की तिहाई ले कर, याने एक सलाम नग्मेवाले सारंगिये को, एक सलाम बाजा बजानेवाले को और तीसरा आप सभी श्रोतागण को कर के, हम हमारा तबला सोलो ख़त्म कर देतें हैं। तो यह है हमारे तबले का सिलसिला। और भी बहोत सारी बातें कहने जैसी हैं, लेकिन मै आप का कीमती वक्त खामोखाँ बरबाद नही करना चाहता।''

पुढे देवेंद्र म्हणतात, ''आचार्य बृहस्पती क्षणभर अवाक झाले. आपल्या खुर्चीतून उठले व त्यांनी खाँसाहेबांच्या पायांना स्पर्श केला. म्हणाले, ''खाँसाहब, आप गुरुवर्य हैं। आप के विश्लेषण से मेरा पूरा समाधान हुआ। मै बहोत खुशनसीब हूँ।'' इतके म्हणून त्यांनी खाँसाहेबांना खोलीबाहेर नेऊन तेथे एका सोफ्यावर बसवलं व म्हणाले, ''खाँसाहब आप सिर्फ दस मिनिट यहाँ तशरिफ रखिये मैं अभी

हाज़िर हो जाता हूँ।'' देवेंद्रला ते आपल्या खोलीत घेऊन गेले व घंटी दाबून त्यांनी आपल्या स्टेनोला बोलावून घेतलं. म्हणाले, ''देवेंद्र, खाँसाहब की रेडिओ की ग्रेड कौन सी है?'' देवेंद्र - ''उन की 'ए' ग्रेड है''। आणि त्याच क्षणी त्यांनी ती 'ए-स्पेशल' करण्याविषयी स्टेनोला एक ऑर्डर डिक्टेट केली.

आचार्य बृहस्पतींमुळे एक आठवण झाली. पूर्वी मुंबई आकाशवाणीवर 'बी', 'बी-हाय', 'ए' व 'ए - स्पेशल' या श्रेणी असलेल्या सर्वच तबलावादकांना आपली कला प्रक्षेपित करण्याची संधी मिळत असे. कालांतराने आकाशवाणीच्या वरिष्ठ सरकारी अधिकाऱ्यांनी 'बी' व 'बी - हाय' या श्रेणी रद्द केल्यामुळे या श्रेणी असलेल्या सर्वच तबलावादकांना आपल्या कार्यक्रमांना मुकावे लागले. खरं तर, 'बी' व 'बी-हाय' श्रेणीचे कलावंत 'ए' या श्रेणीच्या कित्येक तबलावादकांपेक्षाही सरस तबलावादन करीत असत. बऱ्याच तबलावादकांनी खूप वरपर्यंत वशिला लावून 'ए' श्रेणी मिळवली होती. (ही प्रथा अजूनही चालूच आहे.) असो! १९६२-६३ च्या दरम्यान आकाशवाणीच्या वरिष्ठ अधिकाऱ्यांची एक सभा मुंबईत आचार्य बृहस्पतींच्या अध्यक्षतेखाली झाली. आचार्यांनी खाँसाहेबांना एक मान्यवर सदस्य म्हणून या सभेला उपस्थित राहण्यास आमंत्रित केलं होतं. या आधी खाँसाहेबांच्या व इतर तबलानवाजांच्या शिष्यांनी आपल्यावर होत असलेल्या अन्यायासंबंधी त्यांच्याकडे आपली व्यथा प्रकट केली होती. (तबलावादकांवर समाजाकडून वा सरकारकडून होणाऱ्या अन्यायाबद्दल तसंच अवहेलनेबद्दल मी पुढे सविस्तर लिहिणारच आहे.) तर, या सभेमध्ये खाँसाहेबांनी हा प्रश्न उपस्थित केला. इतकंच नाही, तर याावर एक उपायही सुचवला. तो म्हणजे, 'ए' श्रेणीच्या तबलावादकांची 'बी-हाय' अथवा 'बी' या श्रेणीच्या वादकांबरोबर जुगलबंदी ठेवावी, व प्रत्येकाला त्याच्या श्रेणीप्रमाणे मानधन दिलं जावं. खाँसाहेबांचा हा प्रस्ताव आचार्य बृहस्पतींना खूप आवडला, व तो सर्वानुमते संमतही झाला. त्यामुळे यापुढे तीन-एक वर्षं अशा अनेक जुगलबंदी मुंबई आकाशवाणीवर प्रसारित झाल्या.

यांपैकी काही प्रक्षेपित झालेले कार्यक्रम असे होते :-

'ए' श्रेणीचे तबलावादक	'बी-हाय' श्रेणीचे तबलावादक
१) श्री. आत्माराम थत्ते	श्री. भाई गायतोंडे
२) उस्ताद अब्दुल करीम खाँ	श्री. पांडुरंग साळुंखे
३) श्री. नारायणराव इंदोरकर	श्री. भाई गायतोंडे
४) श्री. सदाशिव पवार	श्री. भाई गायतोंडे

------- वगैरे, वगैरे.

यानंतर 'बी' श्रेणीच्या तबलावादकांना दोन स्वतंत्र तबलावादनाचे कार्यक्रम व एक साथीचा (गायक वा तंतुवादकाबरोबर) असे मिळू लागले. बऱ्याच तबलावादकांना या सुधारणेचे कल्पक सूत्रधार खाँसाहेब होते हे अजूनही अज्ञात आहे.

खाँसाहेबांचे मुंबई आकाशवाणीवर अनेक कार्यक्रम झाले, परंतु त्याकाळी आजच्यासारख्या टेप रेकॉर्डर्सची अथवा 'वॉकमन' सारख्या 'टू - इन - वन' अशा आयुधांची कमतरता व त्यांच्या प्रमाणाबाहेरील किंमतीमुळे त्यांच्या वादनाचं ध्वनिमुद्रण होऊ शकलं नाही. आकाशवाणीनेसुद्धा चांगल्या कलाकारांच्या ध्वनिमुद्रणाच्या फिती पुनःपुन्हा वापरून एकही चांगलं ध्वनिमुद्रण आपल्या संग्रही ठेवलं नाही. खाँसाहेबांना येणाऱ्या कॉन्ट्रॅक्टचा मसुदा त्यांच्या सांगण्यानुसार मीच भरून देत असे. दीड महिन्यातून एकदा त्यांना आकाशवाणीवर कार्यक्रम मिळत असे. एका दिवसात त्यांना तीन वेळा आकाशवाणीवर जावं लागत असे. आताप्रमाणे तुमच्या व आकाशवाणीच्या सहकार्याने कोणत्याही दिवशी एकाच वेळेस तीन कार्यक्रम ध्वनिमुद्रित करून प्रक्षेपित करण्याची सोय त्याकाळी नव्हती. खाँसाहेब तबल्याच्या

तीन कार्यक्रमांसाठी सुरुवातीस तीनतालाचेच तीन प्रकार लिहून देत व त्याप्रमाणे वादन करत. जसं सकाळी 'पेशकार' व कायदा, दुपारी रेले व संध्याकाळी 'गत-तुकडे'. पुढेपुढे त्यांनी एक कार्यक्रम तीनतालाचा व दुसरे दोन विषम तालांचे म्हणजेच ११ मात्रा, १३ मात्रा, १९ मात्रा असे वाजवण्यास सुरुवात केली. अशा विषम तालांचा लेहरा वाजवण्यास दत्तू तेंडोलकरची त्यांना खूपच मदत झाली. अर्ध्या-अर्ध्या तासांचे विषम तालातलं तबलावादन बसवण्यासाठी थोड्या रियाझाची जरूर होती. दत्तू त्यावेळी ठाणे येथील फायझरच्या प्लँटमध्ये नोकरीस होता. शनिवार, रविवारशिवाय तो खाँसाहेबांकडे येऊ शकत नव्हता. खाँसाहेबांना त्याने सांगितलं की, मी शनिवार व रविवारी दुपारी बरोबर दोन वाजता येत जाईन. खाँसाहेबांचा वक्तशीरपणा व दुसऱ्याच्या अडचणींची त्यांना असणारी जाणीव एवढी होती की दुपारी दीड वाजल्यापासून ते तबला पेटीच्या सुरावर मिळवून दत्तूची वाट पाहत असत.

एका शनिवारी त्यांचा रेडिओवर कार्यक्रम होता. मला त्या दिवशी सुट्टी असल्यामुळे मी त्यांना टॅक्सीने रेडिओ स्टेशनला मरिन लाइन्स येथे घेऊन गेलो. त्या दिवशी खाँसाहेबांची तब्येत विशेष बरी नव्हती. त्यांना मूळव्याधीचा व थोडाफार दम्याचा विकार होता. दुपारी बाराचा कार्यक्रम आटपल्यानंतर मी व खाँसाहेब घरी येण्यास निघालो. ठाकुरद्वारपर्यंत आम्ही आलो असू. खाँसाहेबांना खूप दम लागायला लागला व ते खूपच अस्वस्थ दिसू लागले. मी ताबडतोब टॅक्सी थांबवली व तेथेच असलेल्या कुळकर्णी चष्मेवाल्यांच्या दुकानाच्या पायरीवर त्यांना बसवलं. शेजारून पाणी आणून पाजलं. घाम पुसला. मराठा मंदिर शाळेजवळ आमचे फॅमिली डॉक्टर एम.सी.तेंडुलकर यांचा दवाखाना होता. तीच टॅक्सी वळवून त्यांना दवाखान्यात नेलं. डॉ. तेंडुलकर हे एक अत्यंत नाणावलेले व अनुभवी जनरल फिजिशियन. मेडिसीन तसेच इतर अनेक विषयांवरचं त्यांचं वाचन अफाट होतं व त्यामुळे अद्ययावत ज्ञानही! त्यांनी खाँसाहेबांना नीट तपासलं, व एक इंजेक्शन दिलं. खाँसाहेबांना अनेक प्रश्न विचारले. बिडी, सिगरेट ओढता का? खाँसाहेबांनी आपल्या कुडत्याच्या खिशातून सिगरेटचं एक पाकिट काढलं व म्हणाले, "हाँ, यह ताज सिगारेट पीता हूँ।" जेवण तिखट असतं का? "बहोत तीखा होता है - मैं तीखाही पसंद करता हूँ। गोश्त हम लोग हरी सब्जियाँ मिलाकर बनाते हैं।"

डॉ. तेंडुलकरांनी त्यांना तिखट मटन खाण्यास, सिगारेट पिण्यास बंदी केली. काही दिवस नुसत्या पालेभाज्यांचा आहार घेण्यास सांगितला व काही गोळ्या दिल्या. खाँसाहेबांनी विचारलं, "क्या मैं शाम का प्रोग्राम बजा सकूँगा?" डॉक्टरांनी विचारलं?

"क्यों नही? आप को, जो साँस लगता था कुछ देर पहले, वह तो पूरा बंद हो चुका है।"

मी त्यांना घरी घेऊन गेलो व आराम करण्यास सांगितलं. संध्याकाळचा कार्यक्रम नेहमीसारखा जोरदार झाला. त्यानंतर खाँसाहेबांना महिना-दोन महिने कसलाही त्रास झाला नाही. त्यांनीही डॉक्टरांनी सांगितलेली पथ्यं पाळली. पण त्यामुळे डॉ. तेंडुलकरांवर त्यांचा खूपच विश्वास बसला. पंडित पन्नालाल घोषांची शिष्या डॉ. ललिता राव व वैद्यराज नांदणीकर हे खाँसाहेबांचे फॅमिली डॉक्टर्स. डॉ. ललिता राव यांची आर्थररोडला डिस्पेन्सरी होती. एकदा रात्री अचानक खाँसाहेबांच्या बायकोच्या पोटातून कळा येऊ लागल्या. पापाने डॉ. ललिता रावांना मध्यरात्री फोन केला. त्याही लागलीच आपली कार घेऊन सायनहून आल्या व त्यांनी तिला नायर हॉस्पिटलमध्ये दाखल करून घेतलं. सर्व टेस्ट्स झाल्यानंतर निदान असं झालं की त्यांच्या पोटात पाणी साठलं आहे, जलोदर झालेला आहे, आणि कित्येक कॉम्प्लिकेशन्सही आहेत. दोन दिवस आम्ही हॉस्पिटलमध्ये ठेवून शक्यतो प्रयत्न करतो. खाँसाहेबांनी दुसऱ्या दिवशीच तिला घरी आणलं. मी ऑफिसातून नेहमीप्रमाणे खाँसाहेबांकडे आलो होतो. खाँसाहेब म्हणाले, "अरविंद बेटा, वह तुम्हारा डाक्तर था ना, जिस ने मेरे उपर इलाज किया था - क्या नाम था

उनका?'' ''डॉ. तेंडुलकर,'' मी म्हणालो. डॉ. तेंडुलकरांना मी खाँसाहेबांच्या घरी घेऊन आलो. त्यांनी अम्माला तपासलं. एक इंजेक्शन दिलं. मला व पापामियाँला बाहेर घेऊन गेले व म्हणाले, ''तीन, या ज़्यादा से ज़्यादा चार पाँच घंटे तुम्हारी माँ को जिंदगी है।'' आणि अगदी तसंच झालं. रात्री दीडच्या सुमारास ती गेली.

दुसरे दिवशी मी खाँसाहेबांना भेटायला गेलो. या प्रसंगापूर्वी, त्यांनी मला एक निळ्या रंगाची, थोडीशी फिक्क्या मोरपिशी रंगाची अंगठी दाखवली होती. ते म्हणाले होते एक अफगान फकीरने मेरा तबला सुना। बहोत खूष हुआ। जाते टाइम मुझे यह अंगुठी दे कर गया। और बोला ''कुछ बुरी घडन बनने के पहलेही यह अंगुठी का रतन टूँट जायेगा। उसमें एक सुराख़ गिर जायेगा। खाँसाहेबांनी मला ती अंगठी आणि त्यातला खडा दाखवला. त्याला खरोखरच एक तिरपी स्पष्ट भेग पडली होती.

नंतर एकदा डॉ. तेंडुलकरांकडे गिरगावात गेलेलो असताना ते म्हणाले, ''अरविंद, हे सर्व मुसलमान लोक आपल्या बायकांना नुसत्याच बुरख्यात ठेवत नाहीत, तर त्यांच्या घरी पडदे, दारं, खिडक्या बंद ठेवणं असंच असतं! त्यामुळे त्यांना आवश्यक तेवढा प्राणवायू-(ऑक्सिजन) मिळत नाही. मुंबईतल्या दोन मोठ्या क्षयरोग्यांच्या हॉस्पिटल्समध्ये या बायकांचं तसंच पुरुषांचंही प्रमाण ७० टक्के असतं.

मुंबईत अनेक वर्षं राहिल्यामुळे खाँसाहेबांचा संपर्क खूप वेगवेगळ्या लोकांशी, शिष्यांशी आला. त्यामुळे बऱ्याचशा इंग्रजी शब्दांचा वापर ते बोलण्यात अधूनमधून करत. कित्येकदा अजाणता त्यांच्या बोलण्यातून विनोदनिर्मिती होत असे. एकदा मी व प्रमोद नाईक खाँसाहेबांकडे तालमीस बसलो होतो. उस्ताद हाजी विलायत अली खाँसाहेबांची एक सुंदर गत त्यांनी आम्हांला शिकवली. म्हणाले ''बेटा, हाजी साहब बहोत बेहतरीन बंदिशे बनाते थे. वोह सात बार हज गये ओर हर वक़्त परवर दिगार से ये ही माँगा कि मेरी बंदिशे हमेशा खूबसूरत बना दे — परवरदिगार ने उनकी ख़्वाईश मान ली। जब से मैं, या भाई अहमदजान अपने प्रोग्राम में उन की अगर सिर्फ़ एक गत बजाते हैं तो हमारा पूरा प्रोगाम, ''सेक्सफूल'' होता है।''

मला आणि प्रमोदला हसू आवरेना. खाँसाहेबांना कळलं नाही, की ते एवढ्या गंभीरपणे हाजीसाहेबांची गोष्ट सांगताहेत आणि हे कूड खदखदा हसत राहिले आहेत. दुसऱ्याच क्षणाला आम्ही हसू आवरलं. रुमालाने डोळे पुसले व 'सेक्सफूल' या इंग्रजी शब्दाचा खरा अर्थ त्यांना समजावून सांगितला. ते म्हणाले, ''बताओ तो असली शब्द क्या है?'' मी म्हणालो, ''सक्सेसफूल'' याने यशस्वी. जिस का मायना आप के मन में था'' — ''हाँ तो क्या? ''ससेक्सफूल''? आम्ही म्हणालो नही बाबा, ''सक्सेसफूल.'' दोन-तीन वेळा ते 'ससेक्सफूल'च म्हणत राहिले. शेवटी त्यांनी त्याचा नाद सोडला. स्वतःच्या कानाच्या पाळ्या पकडल्या व म्हणाले ''तोबा, तोबा, आइंदा इस लब्ज़ का जिक्र तक नही करुँगा''

खाँसाहेबांच्या शिष्यांना व चाहत्यांना मी १९९० साली केलेल्या आवाहनाला खूपच चांगला प्रतिसाद मिळाला. ह्यापैकी काही निवडक आठवणी मी परिशिष्टामध्ये अंतर्भूत करीत आहे. त्यांपैकी

उस्ताद बाबासाहेब मिरजकर यांचा उल्लेख मी आवर्जून करतो. ते धर्माने मुसलमान! शिक्षण काहीही झालेले नाही. परंतु महाराष्ट्रात लहानाचे मोठे झाले. मला वाटतं की, खाँसाहेबांच्या सर्व ज्येष्ठ शिष्यांमध्ये ह्यांनी केलेल्या गुरूच्या सेवेला तोड नाही. ह्यांचे हस्ताक्षर चांगले नाही. भाषा चांगली नाही. लिखाण अशुद्ध आहे. परंतु ह्या लिखाणामध्ये त्यांनी आपला प्राण ओतप्रोत भरलेला आहे. त्यांनी पत्राच्या अखेरीस लिहिले आहे की, हे सर्व सुधारून चांगल्या भाषेत लिहा. पण मला त्यांचे लिखाण एवढे आवडले की, ते जसेच्या तसेच परिशिष्टात छापण्याचा मोह मला आवरत नाही.

खाँसाहेब बोलण्याच्या ओघात त्यांच्या तरुणपणीच्या अनेक गोष्टी सांगत आणि त्या प्रत्येक गोष्टीमधून काहीतरी चांगलं तात्पर्य निघत असे. एकदा ते म्हणाले, ''अरविंद बेटे, मेरे जवानी में कई जगह संगीत के मेले लगते थे। मेरठ, लखनौ, जलंधर, देहली वगैरह। एक बडे मैदान में खूब बडे-बडे तंबू लगते थे। हरेक तंबू में कलाकारों के लिये अच्छी बिछायत और सुननेवालों के लिये बडी बडी दरियाँ बैठने के लिये होती थी। हर तंबू में अलग अलग किस्म के कलाकार अपनी अपनी कला पेश करते थे। कहीं गाना, कहीं सरोद, रबाब या तबला ऐसी अलग अलग महफिलें जम जाती थी। तो सुननेवाले भी जिस का दिल जहाँ लगता था वहाँ बैठ जाते थे। जिनमें कई अच्छे कलाकार होते थे तो कई होनहार बच्चे भी होते थे। तो उभरते हुअे बच्चों को अपना इल्म लोगों को दिखाने का मौका मिलता था। तो मैंने सोचा, हम तो इतने बडे बडे मेले नही लगा सकते। क्यूँ न हम छोटे पैमाने पर ऐसी कोशीश करे? एक छोटीसी महफिल हर हफ्ते किसी छोटीसी जगह करें तो हमारे जो शागीर्द हैं उनको, या और कई उभरते हुअे कलाकारों को अपनी कला पेश करने का मौका मिलेगा। अब बेटे, तुमही सोच लो, आज पांडुरंग ने तबला अच्छा बजाया, तो अगले हफ्ते जिद लगाकर रियाझ कर के और कोई शागीर्द अच्छा तबला बजाऐगा।''

खाँसाहेबांची ही कल्पना मला खूप आवडली. मी अनेक मित्रांना गाठून चर्चा केली. मग एक दिवस मी, पांडुरंग साळुंखे, अशोक रानडे, सुधीर माईणकर, दत्तू तेंडोलकर वगैरे गिरगावच्या चौपाटीवर जमलो आणि 'रसिकवृंद' या छोट्या संस्थेची स्थापना केली. ठाकुरद्वारच्या मराठामंदिर शाळेच्या प्राचार्यांना भेटलो. त्यांनी प्रत्येक रविवारी संध्याकाळी चार ते नऊ या वेळेत शाळेचा एक वर्ग विनामूल्य देण्याचं मान्य केलं. परंतु त्यांनी अट घातली की, वर्गातले बाकडे कार्यक्रमाच्यावेळी बाहेर काढल्यास कार्यक्रम संपल्यानंतर होते तसे ठेवून द्यायचे. तेव्हापासून खाँसाहेबांच्या अध्यक्षतेखाली दर रविवारी शाळेच्या एका वर्गात नियमितपणे बैठक सुरू झाली. पुढच्या रविवारी होणारा कार्यक्रम आदल्या रविवारीच ठरवत असू. त्यामुळे खाँसाहेबांचे शिष्य, तसेच इतर गायक वा तंतुवादक आठवडाभर कार्यक्रमाची कसून तालीम करत असत व कार्यक्रम खूपच बहारदार होई. प्रत्येक रविवारी खाँसाहेब, पापामियाँ आवर्जून उपस्थित राहत असत. पापामियाँ तर सुरुवातीपासून बाकडे बाहेर ठेवण्यासाठी व सतरंज्या अंथरण्यासाठी तसंच ते पुन्हा वर्गात व्यवस्थित लावण्यासाठी आमच्याबरोबर अंग मोडून मेहनत घेत असे.

एकदा आम्ही सर्वांनी वर्गणी काढून गिरगावातल्या आर्यन एज्युकेशन सोसायटीच्या सभागृहात एक सायंकालीन मैफल भरवली. सुरुवातीला पंडित अरविंद पारिख यांची सतार, पंडित गजाननबुवा जोशीचं वॉयलीन व शेवटी उस्ताद अमीर हुसेन खाँ यांचं तबलावादन असा कार्यक्रम खूपच रंगला. पुढे सर्वच सभासद आपापल्या संसारात व व्यवसायात गुरफटून गेल्यामुळे ही संस्था बंद पडली आणि त्यावेळच्या ह्या सुखद आठवणीच फक्त शिल्लक राहिल्या.

खाँसाहेबांच्या षष्ठ्यब्दीपूर्तीच्या दोन कार्यक्रमांच्या क्लेशदायक आठवणी मला अजूनही अस्वस्थ करतात.

पहिला कार्यक्रम लक्ष्मीबागेत झाला. मी आणि प्रमोद नाईक, सुप्रसिद्ध संगीत दिग्दर्शक वसंत देसाई यांना भेटलो. त्यांना अध्यक्ष म्हणून येण्याची विनंती केली. ते आमच्याशी खूपच उत्साहाने आणि प्रेमाने बोलले. म्हणाले, ''खाँसाहेबांना मी खूप पूर्वीपासून ओळखतो व त्यांच्याबद्दल मला खूपच आदर आहे. राजकमलमध्ये मी असताना ते किरणला (किरण शांताराम) तबला शिकवण्यास येत. किरण त्यावेळी छोटा होता व थोडासा हूडही होता. कधी पतंग उडव तर कधी पोरांबरोबर क्रिकेट खेळ असं करत असल्यामुळे तो बऱ्याच वेळा तबला शिकण्यास बसतच नसे. ही गोष्ट शांताराम बापूंच्या नजरेस आली, तर खाँसाहेबांची ट्युशन ते बंद करतील याकरता मी वसंत आचरेकरला खाँसाहेबांसमोर तबला घेऊन बसवत असे.'' असो! ते म्हणाले, ''मी तर कार्यक्रमाला येईनच, पण तुम्ही असं करा, की राज्यमंत्री सालेभाई अब्दुल कादर यांनाही प्रमुख अतिथी म्हणून बोलवा. पाहूया, सरकारतर्फे या थोर कलावंतासाठी काही होतंय का!'' वसंत देसाईंनी त्या दिवशी खूपच चांगलं व ओघवतं भाषण केलं. खाँसाहेबांच्या तबल्याच्या प्रचार कार्याबद्दल, वाचनाबद्दल व विद्यादानाबद्दल ते बोलले व बोलण्याच्या ओघातच सरकारने खाँसाहेबांसाठी काहीतरी करावं याबद्दल त्यांनी सूतोवाच केलं. मंत्रीमहोदय पण चांगलं बोलले व आपण सांस्कृतिक खात्याकडे खाँसाहेबांना अनुदान देण्याविषयी शिफारस करू असं त्यांनी आश्वासन दिलं. खाँसाहेबांना याप्रसंगी थैली अर्पण करण्यासाठी आम्ही सर्व शिष्यांनी व चाहत्यांनी खूप कष्ट करुन खर्च वजा जाता दोन हजार रुपये जमवले होते. फ्लोरा फाऊंटन येथील खादी ग्रामोद्योग भवनमधून मी मखमलीचा एक सुंदर बटवा व चंदनाच्या फुलांचा हार खरेदी केला होता. त्या बटव्यात ते पैसे ठेवून अध्यक्षांच्या हस्ते तो खाँसाहेबांना देण्यात आला. तो बटवा पापामियाँने ग्रीनरूममध्ये एक-दोन तबल्यांच्या जोडांच्या आड सुखरूप (?) ठेवून दिला. परंतु, कार्यक्रम संपल्यानंतर खूप शोध करूनही तो सापडला नाही. मी खूप दुःखी-कष्टी होऊन ग्रीनरूममध्ये सुन्न होऊन बसलो होतो. पांडुरंग व पापा माझं सांत्वन करत होते. इतक्यात खाँसाहेब तेथे आले. त्यांना ही गोष्ट समजली. मला म्हणाले, ''बेटा, इस में तुम्हारा क्या कुसूर है? मेरे नसीब यह पैसा नही था, लेकिन प्यार बहोत बडी चीज है, बेटा! वह तो मुझे मिल गया!''

याच कार्यक्रमात खाँसाहेबांच्या एका ज्येष्ठ शिष्याने मायक्रोफोन हातात घेऊन खाँसाहेबांना पाचशे रुपयांची देणगी मोठ्या आदरपूर्वक घोषित केली. पुढे दोन-तीन वर्षांच्या दरम्यान पापामियाँने त्याच्याकडून थोडे थोडे करून ते पैसे वसूल केले.

खाँसाहेबांना दिलेली दोन हजार रुपयांची थैली चोरीला गेल्याची गोष्ट माझ्या मनात बरेच दिवस जाचत राहिली. मी ती थैली पापामियाँकडे सुपूर्द करण्यात माझी चूक झाली, किंवा पैसे माझ्याकडेच ठेवून, कार्यक्रमाच्यावेळी नुसताच रिकामा बटवा जरी दिला असता व नंतर दुसऱ्या दिवशी पैसे खाँसाहेबांच्या घरी दिले असते तरीही चाललं असतं. असो!

त्याच दिवाळीला आमचा बोनस व काही ॲरिअर्स मिळून मला दोन हजार रुपये अचानक मिळाले. रमाकांत किन्नरकर हा आमचा कॅशिअर व एक जिगरी दोस्त! त्याला मी म्हणालो, मला शंभराच्या कोऱ्या-करकरीत नोटा दे. त्याने कोऱ्या नोटाचं बंडल काढून मला पाठोपाठच्या क्रमांकाच्या वीस नोटा दिल्या. त्यातल्या दहा नोटा मी एका पाकिटात घातल्या व उरलेल्या दहा आईला देण्यासाठी वेगळ्या ठेवल्या. संध्याकाळी ऑफिस सुटल्यानंतर सहा वाजता मी खाँसाहेबांच्या घरी गेलो. त्यांच्या पाया पडलो व काहीही न बोलता मी ते पाकिट खाँसाहेबांच्या हातात आदरपूर्वक दिलं. खाँसाहेबांची प्रतिक्रिया :- ''यह क्या है बेटा?'' मी :- ''आप खोल कर तो देखिये!'' त्यांनी पाकिट उघडलं व त्यातून शंभर रुपयांच्या दहा कोऱ्या नोटा बाहेर काढल्या. मी म्हणालो, ''बाबा, आज कंपनी का

दिवाली का बोनस मिल गया, यह मेरी गुरुदक्षिना है''। खाँसाहेबांच्या डोळ्यात पाणी तरारलं. ते म्हणाले, ''अल्लाह तालाह तुम्हें खुष रखे। बेटा, यह मेरे उस्ताद की दुवायें हैं। समोर ठेवलेल्या तबल्या-बायाँवर दोन्ही हात ठेवून ते म्हणाले, ''बेटा, यह शारदामाता है, उस की सौगंध खा कर कहता हूँ...'' आणि त्यांनी त्यांचं डेस्क उघडून त्यातून दहा रुपयाची एक नोट व थोडीशी चिल्लर काढून दाखवली व म्हणाले, ''अभ्भी पापा आया था। कह रहा था, कल के लिये कोई राशन बचा नही, तेल भी खत्म हुआ है। कुछ पैसा दीजिये।'' मैने उस को यह ही दस रुपिया और चिल्लर बतायी और कहा, पापा आज के दिन लाला पठान से उधार लै लो।'' (खाँसाहेबांच्या शेजारची एक खोली सोडून लाला पठान नावाचा एक उंच धिप्पाड गृहस्थ राहत होता. तो बाँबे पोर्टट्रस्टच्या एका गोदीमध्ये हमाल होता. पण त्याला खाँसाहेबांबद्दल खूप प्रेम व अतीव आदर होता.) खाँसाहेब पुढे म्हणाले, ''बेटा, अब मेरी फिक्र दूर हुई। तुम मेरी इतनी सेवा कर रहे हो मै अल्लाह-तालाह से हमेशा दुवा माँगूगा वह तुम्हें हमेशा बरकत दे, तुम्हारा नाम रोशन कर दें''

या एकसष्ठीच्या अनुभवानंतर आम्ही सर्व शिष्यांनी ठरवलं की एक मोठा कार्यक्रम करायचा, व खाँसाहेबांना भरगच्च थैली अर्पण करायची. कार्यक्रमाचं आयोजन आम्ही सहा महिने आधीच सुरू केलं होतं. श्रोत्यांची आवड, प्रथितयश कलावंतांचे श्रोत्यांना आकर्षित करून घेण्यातलं यश, कार्यक्रम खूप न लांबता प्रत्येक कलावंताला भरपूर वेळ वगैरे गोष्टींचा विचार झाला. कित्येकदा कलावंत उपलब्ध असतात, परंतु त्या वेळेस आपल्या आवाक्यात असलेलं सभागृह मिळत नाही. या कारणास्तव एका शनिवारची तारीख पक्की करून महाराष्ट्र शासनाच्या सांस्कृतिक खात्याचं रवींद्र नाट्यमंदिर आम्ही ठरवलं. सभागृह मोठं होतं. त्या काळच्या पद्धतीनुसार सर्वसामान्यांना परवडतील अशी तिकिटे ठेवली. कलावंतांना देण्याचं मानधन व इतर खर्च निभावून नेण्यासाठी एक स्मरणिका काढायचं ठरवलं. पंडित निखिल बॅनर्जी यांना त्यांच्या कलकत्त्याच्या पत्त्यावर मी एक पत्र पाठवून कार्यक्रमाचा उद्देश सांगितला. उलट टपालीच त्यांचं पत्र आलं. ''उस्ताद अमीर हुसेन खाँबद्दल मला खूप आदर आहे व कुठलाही मोबदला न घेता मी सतार वाजवण्यास आलो असतो, परंतु माझी तब्येत ठीक नसल्यामुळे मी येऊ शकत नाही.'' नंतर कळलं की त्यांना हृदयविकाराचा एक सौम्य झटका आला होता. नंतर मी व पापामियाँ उस्ताद अल्लारखा खाँसाहेबांकडे गेलो. पंडित रविशंकर वाजवतील का हे विचारण्यासाठी. उस्ताद अल्लारखा म्हणाले, ''क्यूँ नही वह ज़रूर बजायेंगे। मेरी बात वह टालेंगे नही।'' मी त्यांना आमच्या कमी बजेटविषयी व त्यातून खाँसाहेबांना एक भरगच्च थैली देण्याविषयी सांगितलं. ते म्हणाले, ''अरविंद बेटा, मै मेरी तरफ़ से पूरी कोशिश करूँगा आप इत्मनान रखो।'' उस्ताद बडे गुलाम अली खाँसाहेबांना अर्धांगवायूचा झटका आल्यामुळे त्यांना सेंट जॉर्जेस हॉस्पिटलमध्ये ठेवलं होतं. एका रविवारी मी, पांडुरंग व सुधीर माईणकर त्यांना भेटायला गेलो. तेथे शौकत अली, उस्ताद अल्लारखा व नसीर अहंमद बसले होते. उस्ताद बडे गुलाम अली खाँ आपल्या नेहमीच्या सवयीप्रमाणे दोन मांड्यांमध्ये एक तक्क्या घेऊन एका कुशीवर लोळत होते. मला त्यांनी ओळखलं. खाँसाहेबांचे अनेक निरोप, आमंत्रणं मी त्यांच्या चौपाटीवरच्या घरी जाऊन देत असे. मी त्यांच्या प्रकृतीची चौकशी केली. ते म्हणाले, ''बेटा, मुझे क्या हुआ है? मैं तो अच्छाखासा तंदुरस्त हूँ। ले, मेरा हाथ पकड'' असं म्हणून त्यांनी त्यांच्या डाव्या हाताची चार बोटं माझ्या उजव्या हाताच्या चार बोटात घट्ट पकडली व मला जोरात आपल्याजवळ ओढलं. त्यांच्या बोलण्यात थोडा चाचरेपणा होता. पुढे खाँसाहेबांनी त्यांना एका वृद्ध हकिमाकडे नेऊन इलाज केल्यानंतर तो नाहीसा झाला व त्यांनी नंतर अनेक मैफलीही गाजवल्या. असो! उस्ताद अल्लारखांना सिगारेट पिण्याची लहर आली व त्यांनी मला व पांडूला बाहेरच्या

कॉरिडॉरमध्ये वोलावलं. सुधीर माईणकरही बाहेर आले. अल्लारखा त्यांच्या नेहमीच्या विनोदी शैलीत म्हणाले, ''देखो बेटे, मैंने रविजी को पंचम सवारी से झपताल तक खींचकर लाया। (म्हणजे पंचम सवारीच्या पंधरा मात्रांपासून म्हणजे दीड हजार रुपयांपासून झपतालाच्या दहा मात्रांपर्यंत अर्थात एक हजार रुपयांवर आणलं आहे.)

पांडू म्हणाला, ''आब्बाजी आप रूपक भी अच्छा बजा लेते हैं, क्यूँ नही सात तक हो जाय?'' अल्लारखा मनापासून हसले. पण पुढे पंडित रविशंकरांना लॉस एंजलिसला एक महत्त्वाचा कार्यक्रम आल्यामुळे ते आमच्या तारखेला मुंबईत उपस्थित नव्हते.

त्याच सुमारास उस्ताद अली अकबर खाँ मुंबईत होते. मी त्यांचा पत्ता काढून कुलाब्याला त्यांच्या घरी एका सकाळी जाऊन भेटलो. त्यांच्या हॉलमध्ये कालीमाता, रामकृष्ण परमहंस व शारदामाता यांच्या मोठ्या तस्विरी लावलेल्या होत्या व ते त्यांच्या खालच्या फळीवर उदबत्त्यांचा झुबका लावण्यात गर्क झाले होते. मला खूप आश्चर्य वाटलं! मनोहर ओक माझ्याबरोबर होता. त्याने विचारलं, ''खाँसाहब ये तो हिंदुओं की देवताअें हैं और आप?'' अली अकबर खाँ म्हणाले ''हम तो पहले हिंदू ही थे— मेरे बापजादे हिंदू थे, तो हमारा यह रिवाज़ कई सालों से ज़ारी है।''

त्यांना मी खाँसाहेबांच्या एकसष्ठीत सरोद वाजवाल का असं विचारलं. खाँसाहेबांबद्दल त्यांनी खूप आदर दाखवला. लागलीच त्यांनी आपली डायरी पाहिली व म्हणाले, ''चलो अच्छा हुआ। इस समय मैं बम्बई में ही हूँ। और तारीख भी खाली है। तुम्हारा मुझे देने का कलकत्ता-बम्बई जाने-आने का हवाई जहाज का किराया तो बच गया।'' ''खाँसाहब, आप को यह कार्यक्रम के लिये कितना मानधन देना होगा?'' मी घाबरतच विचारलं. ते म्हणाले, ''देखिये, ऐसा तो आज-कल मैं दस हजार रुपिया लेता हूँ और कलकत्ता-बम्बई आने-जाने का प्लेन का किराया अलग।'' क्षणभर माझ्या डोळ्यांसमोर अंधार दाटला. पण दुसऱ्याच क्षणी ते म्हणाले, ''उस्ताद अमीर हुसेन को मैं बहोत मानता हूँ और इसलिये मैं सिर्फ एक हजार रुपिया लूँगा। लेकिन कल ही मुझे छे सो रुपिया ॲडव्हान्स ला कर देना।''

मनोहर ओक माझ्याबरोबर आला होता. दुसऱ्या दिवशी मला ऑफिसला जाणं जरुरीचं असल्यामुळे मी त्याच्याकडे ६०० रुपये दिले. तो म्हणाला उद्या सकाळी त्यांना नेऊन देतो.

कार्यक्रम ठरला. उस्ताद अली अकबर खाँ व तबल्याला बडोद्याचे पंडित सुधीर सक्सेना, त्यानंतर खाँसाहेबांचा तबला सोलो व श्रीमती निर्मलादेवी अरुण यांचं गायन असे मोजके तीन कलाकार. फोर्टमधील 'चेतना', शिवाजीपार्क येथील समर्थ आर्ट सर्व्हिस, कॉफी सेंटर, माटुंगा, कुळकर्णी चष्मेवाले गिरगाव अशा विविध ठिकाणी तिकिटविक्री ठेवली. निरनिराळ्या वर्तमानपत्रांमधून निवेदनाद्वारे, दैनंदिन कार्यक्रमसूचीत याशिवाय जाहिराती व बॅनर्स लावून कार्यक्रमाची खूप प्रसिद्धी केली.

पण काय कोण जाणे, त्या दिवसापर्यंत तिकिटांची म्हणावी तशी विक्री झाली नाही. सकाळी मी अली अकबर खाँसाहेबांना फोन केला. त्यांनी पहिला प्रश्न विचारला, ''टिकिट का सेल कैसा है?'' मी म्हणालो, ''खाँसाहेब कुछ खास नही है।''त्यांनी मला धीर दिला. म्हणाले, ''मुझे चाहनेवाले कुछ फॉरेनर्स तो जरूर आयेंगे।, शाम तक ऑडिटोरियम पूरा भर जायेगा।''

कार्यक्रम खूपच सुंदर झाला. सांस्कृतिक मंत्री निर्मलाराजे भोसले आल्या नाहीत. सुरुवातीस निर्मला अरुण मुलतानी व नंतर काही दुसऱ्या कजऱ्या मन लावून गायल्या. त्यानंतर उस्ताद अली अकबर खाँसाहेबांचा कार्यक्रम होता. ग्रीनरूममध्ये खाँसाहेब पंडित सुधीर सक्सेनांबरोबर हात गरम करत होते. मी ग्रीनरूममध्ये डोकावलो. अली अकबर खाँसाहेबांनी मला पाहिल्यावर खूण करून आपल्याकडे बोलावलं. म्हणाले, ''मैं आया हूँ, लेकिन मैंने जो छसो रुपिये का ॲडव्हान्स माँगा था वह आपने नही

पापामियाँ व उस्ताद अमीर हुसेन खाँ यांचे अखेरचे छायाचित्र (संदर्भ : पृष्ठ क्र. ६२)

उस्ताद अमीर हुसेन खाँ व पापामियाँ यांचे जुने छायाचित्र (संदर्भ : पृष्ठ क्र. ६२)

भेजा! मी म्हणालो, खाँसाहेब, मैने तो दुसरे दिन ही भेज दिया था! कोई बात नही, मैं अभी दे देता हूँ।'' इतकं बोलून मी बाहेर आलो. धावत जाऊन काऊंटरवर तिकिटांची कॅश किती जमली ते पाहिलं. फक्त अडीचशे-तीनशे होते, ते जमा केले आणि मी घाबरा-घुबरा होऊन अण्णांना (थत्ते) हे सांगत होतो. इतक्यात खाँसाहेब तेथे आले. त्यांना हे समजताच त्यांनी कुडत्याच्या खिशातून शंभराच्या सात नोटा मला दिल्या. म्हणाले, ''बेटा, दिक्कत मत करो और चाहिये तो है मेरे पास!'' मी म्हणालो, ''फिलहाल तो इतना काफी है'' मी पळतच ग्रीनरूममध्ये येऊन अलीअकबर खाँना त्यांचं पूर्ण मानधन दिलं व पावतीवर त्यांची सही घेतली. उस्ताद अली अकबर खाँसाहेबांनी स्वतः रचलेला राग चंद्रनंदन माझ्या विनंतीला मान देऊन वाजवला. त्यानंतर गौरीमंजिरी रागाची आलापी केली व शेवटी एक भटियाली धून वाजवली. खाँसाहेबांनी दीड-एक तास तीनताल वाजवून कार्यक्रमाची सांगता केली. श्रोते कमी होते, पण जे कोणी होते ते रसिक व दर्दी होते. त्यामुळे एकंदर कार्यक्रम खूपच रंगला.

आम्ही सर्व शिष्यांनी खूप धावपळ करून एक स्मरणिका काढली होती. धावपळ जाहिराती मिळविण्यासाठी होती.

थोड्या जाहिरातीही मिळाल्या. स्मरणिका अगदीच पातळ दिसू नये म्हणून मी उस्ताद मुनिरखाँ, खाँसाहेब, व एकंदरीत तबल्याविषयी काय? अशा प्रकारचा एक लेख लिहिला. मध्यंतरात एक अमेरिकन मला स्टेजच्या विंगमध्ये येऊन भेटला. मोडक्या-तोडक्या परदेशी हिंदीच्या उच्चारात त्याने मला विचारलं. ''आप... अरविंद मूलगाँवकर है?'' मी म्हणालो, ''जी हाँ।'' त्याची हिंदीतली ओढाताण पाहून मीच इंग्रजीतून बोलण्यास सुरूवात केली. त्याने समाधानाचा एक निश्वास टाकला. मला म्हणाला, I liked your article in this periodical. I would like to know more details about the Tabla, and the cultural history, that is the 'Gharanas', lineage etc. I will be in Bombay for two days more. I am learning Indian classical vocal music. Would you kindly make it convenient to meet me tomorrow evening at Hotel Ambassador in Room 306?"

"Can you make it the day after?" मी म्हणालो, त्याने आपली डायरी पाहिली, व म्हणाला, "Yes, Yes, it's fine!" Can we make it arround seven?" मी त्याला होकार दिला. तिसऱ्या दिवशी मी बरोबर सात वाजता त्याच्या रूमवर गेलो. ती एक मोठी रूम होती. जमिनीवर भिंती-भिंतीपर्यंत जाड वुलनचा गालिचा होता. माझं स्वागत करून त्याने मला एका सोफ्यावर बसवलं व स्वतः एक छोटा टेप रेकॉर्डर व मोठी डायरी नोट्स उतरवून घेण्यासाठी बसला. जवळ-जवळ तासभर त्याने माझं तबल्याविषयीचं बोलणं रेकॉर्ड करून घेतलं. मी निघण्याच्या तयारीत होतो. इतक्यात बेल वाजली व पंडित रविशंकर आले. मी आश्चर्यचकित झालो. कारण खाँसाहेबांच्या परवाच झालेल्या एकसष्टीच्या कार्यक्रमात त्यांनी उस्ताद अल्लारखांना सतार वाजवण्याविषयी कबूल केलं होतं व लॉस एंजलिसला जावं लागत असल्यामुळे नकार दिला होता. या अमेरिकन गृहस्थाने माझी पंडित रविशंकरांशी ओळख करून दिली. इतक्यात पंडित रविशंकरांचा एक शिष्य — बहुतेक कार्तिककुमार असावा व एक मुलगा त्यांची सतार व तंबोरी घेऊन आले. माझा पाय तेथून निघत नव्हता तरी आमचं काम झालेलं असल्यामुळे मी त्या अमेरिकन गृहस्थाचा निरोप घेऊ लागलो. पुन्हा टेलिफोनची बेल वाजली. फोन पंडित रविशंकरांचा होता. अल्लारखा फोनवर होते. ''कोई बात नही - डॉक्टरसाहब की दवा लेते रहिये.'' एवढं म्हणून त्यांनी फोन ठेवून दिला व म्हणाले, Ustad Allarakha has pain in the stomach due to

gastric trouble and he will not make it to the recording– Can we make it some other day?"

या गृहस्थाने मला बाजूला बोलावून हळूच विचारलं, "Can you accompany Panditji on the Tabla?" मी हरखूनच गेलो! मी म्हणालो,"It's my pleasure, but will Panditjai allow me?" तो म्हणाला "You please leave it to me"

त्याने रविजींना सतार वाजवण्यास गळ घातली व सांगितलं की मी त्यांची तबल्यावर संगत करण्यास तयार आहे. पंडितजी म्हणाले, सिर्फ पंधरा-बीस मिनिट मैं बजाऊंगा। ये मेरे दोस्त को मेरा रेकॉर्डिंग करना है।'' सतार व तंबोरी मिळवण्यातच अर्धा तास गेला. सफेत एकची कलकत्याची एक सुंदर पुडी होती. बायाँ पण मातीचा, कलकत्त्याचा होता. मी तबला सुरात मिळवला.

पंडितजींनी मायक्रोफोनकडे तोंड करून सांगितलं "Now I am going to play Raga Sumindra Madhyam –Alap, Jod, Zala and Gat". पाच सहा मिनिटं त्यांनी इतकी सुरेख आलापी केली की अंगावर रोमांच उभे राहिले व डोळ्यांत पाणी तरारलं. गत वाजवण्यास सुरूवात करण्यापूर्वी त्यांनी सतार एकदा सुरात मिळविली. मी ही तबला पुनः मिळवला, व तीनतालातल्या मध्य लयीत ठेका धरला. सुमारे तीन आवर्तनं मी नुसताच सरळ ठेका लावला होता. त्यांनी डोळे उघडून माझ्याकडे पाहिलं व मंदस्मित करून म्हणाले, ''दिल से कुछ बजाइये, आप का ठेका बहोत सुरीला है।'' मी खूप आनंदून गेलो व पेशकाऱ्याची दोन समर्पक आवर्तनं घेऊन एक छोटीशी तिहाई घेतली. त्यानंतर पुनः ज्यावेळेस त्यांनी गत घेतली त्यावेळेस ''हाँ हो जाय'' असं म्हणाले. मग मी कायदा घेऊन त्याचे दोन-तीन उत्स्फूर्त पलटे वाजवून तिहाई घेतली. अशी रीतीने सुमारे तासभर त्यांचं वादन झालं. त्यांच्या मानाने इतक्या कमी वेळात त्यांनी आलाप, जोड, झाला, गत, द्रुत बंदिश व अतिद्रुत लयीतलं वादन इतक्या कौशल्याने बसवलं की जणू एखाद्या लाँग प्लेइंग रेकॉर्डचं ध्वनिमुद्रणच एका व्यावसायिक स्टुडिओतच होत आहे. त्यांनी सतार खाली ठेवली, घाम पुसला व माझ्याशी हस्तांदोलन केलं. मला घरी जायला खूप उशीर होत होता. मी उठलो व त्यांच्या पाया पडून निरोप घेतला. मला म्हणाले, मैं जब बम्बई आता हूँ तो लिटल् गिब्ज रोड में 'पावलोवा' में रहता हूँ। फोन कर के रियाझ करने आ जाना'' त्यांनी आपलं व्हिजिटींग कार्ड दिलं. त्यानंतर एक-दोन वेळा मी त्यांच्या घरी रियाझही केला होता. सात-आठ वर्षांच्या दीर्घ मुदतीनंतर त्यांचा षण्मुखानंद सभागृहात सतारीचा कार्यक्रम होता. साथीला उस्ताद अल्लारखा होते. तिकिटांचे दर खूप असल्यामुळे मी वरच्या बाल्कनीचं तिकिट काढलं होतं. एक राग वाजवून झाल्यानंतर दहा मिनिटांचं मध्यंतर होतं. मी धावत खाली येऊन ग्रीनरूममध्ये आधी उस्ताद अल्लारखांना भेटलो. पंडितजी बाजूलाच बसले होते. मी त्यांच्याकडे आदरपूर्वक हसत त्यांच्या पायाला स्पर्श केला. मला म्हणाले, ''अरविंदजी कैसे हो?'' मला त्यांच्या स्मरणशक्तीबद्दल अचंबा वाटला.

हे सर्व आठवणींच्या ओघात लिहिलं गेलं. पंडित रविशंकरांसारख्या महान कलावंताबरोबर घरगुती कार्यक्रमात का होईना, मला साथ करण्यास संधी मिळाली, व त्या साथीमुळे त्यांना कुठलाही व्यत्यय न येता ते खूष झाले ही, मी माझ्या आयुष्यातील एक अत्यंत सुखद व महत्त्वपूर्ण घटना समजतो.

माझं मृणालशी लग्न ठरलं. लग्नपत्रिका व पेढे घेऊन मी खाँसाहेबांकडे गेलो. पत्रिका त्यांना आदरपूर्वक दिली व पाया पडलो. घरात सर्वांना आनंद झाला खाँसाहेबांची पत्नी, पापा, भाभी, अकबरी, अन्वरी सर्वजण बाहेरच्या खोलीत आले. अकबरी व अन्नूने प्रश्नांचा भडीमार केला. ''कैसी दिखती है? भाभी का फोटो क्यूँ नही लाये... वगैरे, वगैरे... खाँसाहेबांनी सर्वांना आत पिटाळलं. म्हणाले ''बेटा, मेरे हाथ में ये आठ अंगुठिया है इन में से कोई भी चुनलो. मेरी तरफ से यह तोहफा'' मी म्हणालो, ''बाबा मै तो यह नही लूँगा लेकिन शादी में मैं ही आपको नज़राना देनेवाला हूँ।'' खाँसाहेबांनी खूप आग्रह केला. तीन डिसेंबर १९६१ ला शिवाजी पार्क येथील वनिता समाजच्या प्रांगणात संध्याकाळी रिसेप्शन होतं. खाँसाहेब व पापा दोघेही आले. मी खाँसाहेबांना कोटाचं कापड, धोतर जोडी व पापाला कुडत्याचं व पायजम्याचं सिल्कचं कापड भेट दिलं. खाँसाहेबांनी जाकिटाच्या खिशातून एक लिफाफा काढला व माझ्या हातात दिला. मी तो त्यांना परत देत म्हणालो, ''बाबा, ये क्या? मैंने आपने दी हुअी अंगुठी तक नही ली, और ये देकर आप मुझे शरमिंदा कर रहे हैं।'' ''नही बेटा, इस में कुछ पैसे-वैसे नही है, घर जाकर उसे खोल दो खुश हो जाओगे'' मी तो लिफाफा कोटाच्या आतल्या खिशात जपून ठेवला. घरी गेल्यानंतर सर्वात आधी उघडून पाहिला. त्यात सहा अतिसुंदर खानदानी बंदिशी होत्या. देवनागरीत सुंदर अक्षरात त्या कोणाकडून तरी लिहून घेतल्या होत्या. पुढे मी त्यांच्याकडून त्या शिकून घेतल्या.

दुसरे दिवशी माझे सासरे श्री. पुरुषोत्तम आत्माराम चित्रे मला म्हणाले, तुमच्या लग्नाच्या निमित्ताने आपण एखादी संगीताची मैफल करूया का? मी जागेचा बंदोबस्त करतो. व्ही. शांताराम यांची मुलगी मधुरा त्यावेळेस पंडित जसराज यांचेकडे गाणं शिकत होती. पांडुरंग तिच्या तालमीसाठी घरी जात असे. कित्येकदा मीही जायचो. तर पंडित जसराजांना विचारलं अशा छोट्याशा मैफलीत तुम्ही गायला याल का? ते आनंदाने कबूल झाले. खाँसाहेब येणार याची मला खात्रीच होती. माझ्या सासऱ्यांचे एक जिवलग मित्र श्री. चंदूशेठ असगेकर (Asgec Socks चे मालक) यांचं एक मोठं घर ॲश लेनमध्ये होतं. तेथे या मैफलीची व्यवस्था झाली. सुरूवातीस पंडित जसराज मनमुराद गायले. साथीला पांडुरंग तबल्यावर व अप्पा जळगांवकर हार्मोनियमवर त्यामुळे खूपच रंग भरला. शेवटी खाँसाहेबांनी दीड-दोन तास मनसोक्त तबला वाजवला. आज चाळीसेक वर्षांनंतरसुद्धा पंडित जसराज भेटले तर इतरांना सांगतात ''इनके शादी में मै गाया था''

खाँसाहेबांच्या रवीन्द्र नाट्यमंदिरातल्या एकसष्ठीनिमित्त काढलेल्या स्मरणिकेतल्या जाहिरातींच्या द्वारे खर्च वजा जाता अडीच हजार रुपये मिळाले. ते जाहिरातींची वसुली झाल्यानंतर त्यांना घरी जाऊन दिले.

स्मरणिका काढल्यानंतर सर्व जाहिरातदारांकडून धनादेश अथवा रोख पैसे मिळतातच असं नाही. या बाबतीत मला खूपच वाईट अनुभव आलेले आहेत. संगीताशी सुतराम संबध नसलेले उद्योजक केवळ ओळखीनंतर, किंवा एका चांगल्या कार्यासाठी आपण काहीतरी अनुदान देत आहोत या भावनेने दिल्या जाणाऱ्या जाहिरातींचे धनादेश कुठलेही आढेवेढे न घेता आगाऊच देतात. पण ज्यांचा संगीताशी घनिष्ठ संबंध आहे, किंवा ते खाँसाहेबांच्या विद्वत्तेला, त्यांच्या वादनाला, प्रचारकार्याला ओळखतात अशांकडून

खूप खेटे घालूनही धनादेश मिळत नाहीत, व नंतर ही रक्कम "बॅड डेट्स्" या मथळ्यात निकाली काढली जाते. मलाच नाही, तर अशा प्रकारचं कार्य करणाऱ्या अनेकांना हा अनुभव आलेला असेल.

पापामियाँ ऊर्फ फकीर हुसेन! हा खाँसाहेबांचा एकुलता एक मुलगा. १९५४-५५ साली ज्यावेळी माझा भाऊ सुरेश याच्या गंडाबंधनाच्या कार्यक्रमात मी खाँसाहेबांचा तबला अगदी जवळून ऐकला, त्याचवेळी सुरुवातीला पापामियाँने अर्धा तास तबला वाजवला होता. मला आठवतं, त्यादिवशी खाँसाहेब म्हणाले होते "ये मेरा बेटा है, पापा! सुन-सुन कर बजाता है। मुझे बहोत डरता है, सामने तबला लेकर नहीं बैठता, फिर भी आप इसे सुनो"

मी त्या वेळेस अगदीच अनभिज्ञ होतो. या गंडाबंधनानंतरच मी सुरेशकडे "धातीटधा तिटधाधा" या कायद्याचा श्रीगणेशा केला. तरीसुद्धा काही वर्षांनंतर, म्हणजे मी खाँसाहेबांकडे शिकू लागल्यानंतर पापाने त्यादिवशी काय वाजवलं होतं हे मला पक्कं आठवू लागलं. त्याने तीनतालच वाजवला. सुरूवात त्याने "धिरकिट्तक् तातिर्किट्तक् तातिरकिटधा धाताऽत्ता धाऽकिट्तक् तातिर्किट्धा धाताऽत्ता धाऽकिट्तक् तातिर्किट्धा धाताऽत्ता धाऽऽ" या मध्यलयीतल्या चक्रदाराने केली. पुढे फरूखाबादचा पेशकार त्याच्या अनेक पलट्यांसह वाजवला, व "धाऽनधाऽन धागेतिरकिट् धाऽघिडनग् धिनधिनागिन धिनधिनागिन धागेतिरकिट् धाऽघिडनग् धिनधिनागिन ताक्ताक्ताक् धिनधिनागिन ताक् ताक् ताक् धिनधिनागिन धिनधिनागिन धागेतिरकिट धाऽघिड्नग् तिनतिनाकिन"

हा कायदा स्थायीत सुरू केला. नंतर दुगुणीत "धाऽधान्धागेतिरकिट् धाघिड्नग्धिनाधिनागिन..." अशी सुरुवात करून सर्व पलटे त्याने असे काही वाजवले की सर्वच थक्क झाले. त्यानंतर त्याने "धागेतिरकिटघेगे तिरकिटधिनगिन धागेतिरकिटघेगे नानाकिन तिनकिन" हा त्याचा आवडता रेला अतिशय तयारीत वाजवला. असे काही कायदे व रेले त्याने हातात उत्तम तऱ्हेने चढवून ठेवले होते. एखादी तिहायी सुचत नसल्यास तो एखादा कायदा वीस-एक मिनिटं सहज रेटत असे. त्याचा हात शेवटपर्यंत दमत नसे. शिवाय हात इतका कुदरती होता की दायाँ-बायाँ कुठलेही श्रम न घेता अतिशय सहजतेने वाजला जायचा.

हातात एवढी ताकद होती की तबल्याचे गट्ठे अगदी खाली गेलेले असल्यास ग्रीनरूममध्ये स्वतःच ओढ काढायचा, किंवा एखादी वादी चढवायचा. पण कार्यक्रमाच्या वेळी त्याच्या बोटांवर वा वादनावर या श्रमांचा यत्किंचितही परिणाम होत नसे.

पापाशी माझी खूपच मैत्री होती. आमच्या वयात तसा खूप फरक नव्हता. खाँसाहेब त्याच्यावर कधी रागावले, तर दुसऱ्या दिवशी माझ्या ऑफिसात यायचा. मला त्यांच्या रागावण्याचं कारण सांगायचा. मी कामात असलो, तर त्याला रिसेप्शनमध्ये बसवून ठेवायचो. हेतू इतकाच की आमच्या आलिशान उपहारगृहात त्याला एक वेगळ्या प्रकारचं सुंदर भरपेट जेवण मिळेल. मला म्हणायचा, "तुम ही बाबा को समझाव, तुम्हारा कहना वो मान लेते हैं।

खाँसाहेबांच्या खूप मनात होतं. पापाने साथ-संगत करावी. त्याला लयीचा चांगला अंदाज येईल. पं. अरविंद परिख खाँसाहेबांना खूप मानत असत. पापाचे मेहुणे उस्ताद नियाझ अहंमद खाँ परिखांच्या

पत्नीला, किशोरीला गाणं शिकवण्यास जात असत. एकदा खाँसाहेब मला म्हणाले, ''बेटा, जरा अरविंदभाई को फोन करो, यह नंबर है, और पूछो कल सुबह हम आपको मिलना चाहते हैं अगर फुरसद नही होगी तो और किसी दिन का वादा करना'' मी फोन केला. अरविंद पारिखच फोनवर आले. म्हणाले, ''कल आप खाँसाहब को घर ज़रूर लेकर आईये। मै उनकी राह देखता हूँ। दुसरे दिवशी मी खाँसाहेबांना व पापामियाँला त्यांच्या 'पाल्मेरा' या अल्टामाऊंट रोडवरच्या घरी घेऊन गेलो.

पंडित अरविंद पारिखांबरोबर व किशोरीताईंबरोबर उस्ताद महम्मद अहमद साथ करत असत.

खाँसाहेब अरविंद पारिखांना म्हणाले, ''बेटा, पापा को तुम्हारे साथ बिठाओ, उस को थोडी संगत की आदत होनी चाहिये। मैं यह नही कहता की महम्मद अहमद को हटाओ और पापा को रख लो – नही! पापा को एक दमडाही मत देना, सिर्फ तुम्हारे साथ संगत का रियाझ होना ज़रूरी है। पारिख म्हणाले, ''खाँसाहेब यह आप का ही घर है, पापामियाँ कभी भी यहाँ आ सकते हैं। लेकिन मेरे कारोबार के लिये मुझे ऑफिस जाना होता है, कभी परदेस जाना होता है, इस लिये उन्हे फोन कर के आना चाहिये। मैं ज़रूर उनको अपने साथ लूँगा।'' त्यांच्याकडून आम्ही चहा-पाणी नाश्ता घेऊन घरी आलो. परंतु पापा पुढे त्यांच्याकडे रियाझासाठी गेला वा नाही हे कळलेच नाही.

एकदा 'बेन हर' हा सिनेमा पाहण्यास मी खाँसाहेबांना रीगल सिनेमाला घेऊन गेलो होतो. त्यांना सिनेमा खूपच आवडला. संध्याकाळचे साडेसात वाजले होते. खाँसाहेब म्हणाले, ''बेटा, जरा सामने चाय पी लेंगे, तुम उपर मत आना, मैं चला जाऊंगा'' आम्ही कल्याण बिल्डिंग समोरच्या नेहमीच्या हॉटेलात गेलो. खूप गर्दी होती. पण खाँसाहेबांना पाहिल्यावर एक टेबल आपोआप रिकामं झालं. आम्ही बसलो. दोन पावण्यांची ऑर्डर दिली. खाँसाहेब म्हणाले, बेटा, पापा का कुछ करना होगा। मुझे उसकी रोजाना फिक्र पडती है। आप सब शागीर्द मेरे पास आते है, गुरुदक्षिणा देते है, कभी रेडिओ का प्रोग्राम, कभी बाहर का पैसा मिलता है- मेरे गुज़र ने के बाद इस का क्या होगा?

मी म्हणालो, ''बाबा, आप ही तो कहतें है– अल्लाह-तालाह हरेक को रोटी देता है, पापा का भी अच्छा चलेगा, आप क्यूँ फिक्र करते है? मै कल ही दत्तू के साथ बात करूँगा – पापा उसके सरोद के साथ ज़रूर रियाझ करेगा।

''बेटा, तुम्हारेपर मेरा पूरा भरोसा है, तुम चाहे जैसा करो।'' मी खाँसाहेबांना बिल्डिंगपर्यंत पोचवलं व घरी परतलो.

त्यानंतर काही दिवस पापा दत्तूकडे गोरेगावला नियमितपणे रियाझासाठी जात होता. पुढे खंड पडला व ते बंदच झालं

घरच्या आर्थिक अडचणींमुळे पापाचा या तबल्याच्या खानदानी ऐश्वर्यावरचा विश्वासच उडाला होता. दर शुक्रवारी पापा चोरबाजारात जायचा. तेथून विविध प्रकारच्या वस्तू कमी किंमतीत विकत आणायचा. कधी जुने-पुराणे तबले-डग्गे! हे ही त्याने आणले असते व चांगले करून अधिक किंमतीला विकले असते तरीही चालले असते. पण पुढे तो वाटेल त्या वस्तू आणू लागला, ट्रान्झिस्टर्स, सिगारेट लायटर्स, टेपरेकॉर्डर्स वगैरे, वगैरे. मी त्याला खूप समजावलं. ह्या सर्व वस्तू फेकून दिलेल्या व कधी पूर्ववत चालू होणाऱ्या नाहीत. त्याचं समाधान झालं नाही.

खाँसाहेबांचं खानदान पुढे चालू ठेवावं. आपण या घराचे खलिफा आहोत. या गोष्टीकडे त्याने नेहमीच दुर्लक्ष केलं. समोरचा तबलेवाला अजितभाई याच्याकडे तो तासन् तास विड्या फुंकत बसत असे. एकदा खाँसाहेबांचा तबला पुडी घालण्यासाठी त्याने अजितभाईकडे दिला होता. मी कल्याण

बिल्डिंगमध्ये खाँसाहेबांच्या घरी जात असताना त्याने मला हाक मारली. म्हणाला, "अरविंदभाई, देखो अग्गल कैसी बनी है! मी चाट-थाप वाजवून पाहिली. फरक लागत होता. पापाला विचारलं, "मै इस का ट्यूनिंग करवा के लूँ?" तो म्हणाला - "बेशक!" मी अजितभाईला म्हणालो सेंटर से स्याही के तीन स्तर (लेयर्स) खापी से निकालिये। अब पहला स्तर थोडा पतला, दूसरा थोडा उससे मोटा और तीसरा सब से मोटा लगाइये। एक एक स्तर लगाने के बाद स्याही घोटने के लिये दीजिये।" इतकं झाल्यावर खापीने त्या स्तरांचा पातळ पापुद्रा काढण्यास सांगितलं, व पुन्हा शाई घोटावयास दिली. अधूनमधून मी व अजितभाई चाटे-थापेच्या नादांकडे बारीक कान देऊन होतो. रस्त्यावरून जाणाऱ्या-येणाऱ्या मोटारींच्या कर्ण्यांचे आवाज व इतर गोंधळ आमचं मन एकाग्र करू देत नव्हते. अजितभाई म्हणाले, " अब तो ये बेहतरीन बन गयी है, अब कुछ ना करो"। मी पुन्हा एकदा चाट-थाप पाहिली. मी म्हणालो, "अजितभाई, मेरे खातिर एक राई के बराबर छोटी स्याही की गोली बिल्कूल सेंटर में चढाना" त्याने माझं म्हणणं मानलं. जवळजवळ अडीच तास या ट्युनिंगमध्ये गेले. मला उशीर होत असल्यामुळे मी खाँसाहेबांकडे न जाताच घरी परतलो. इकडे पापा खाँसाहेबांचा तबला वर घेऊन गेला. खाँसाहेबांनी चाँट-थाप वाजवून पाहिली व म्हणाले, "सुभानल्ला! ऐसा बढिया ट्यूनिंग मेरे तबले का पहले ही बार हुआ है।"

मी दुसऱ्या दिवशी खाँसाहेबांकडे गेलेलो असताना ते म्हणाले, "बेटा, इस के बाद जब जरूरत पडी, तो मेरा तबला तुम ही बना लो, माशाल्ला! यह पुडी बहोत खूबसूरत बनी है।" त्यानंतर हे काम माझ्याच गळ्यात पडलं.

एक दिवस पापा मला सांगू लागला की कुठेही छोटीशी जागा मिळाली, तर मी तबल्याचं दुकान घालतो. चांगले-चांगले कारागीर माझ्या ओळखीचे आहेत. थोडाफार पैसा लागेल तो कर्जाऊ मिळवता येईल. पापा खूप पाठी लागल्यामुळे आम्ही त्या परिसरात राहणाऱ्या एका दलालाला भेटलो तो म्हणाला, "साब, पाँच बाय दस के गाले को कमस्-कम् अस्सी हजार, और दस प्रतिशत मेरे को और मालिक को अलग देना पडेगा। यानी नब्बे और छह — आप एक लाख ही पकड कर चलिये।" मी पापाला या त्याच्या उत्तुंग कल्पनाविश्वातून जमिनीवर आणले. पुढे तो नाद त्याने सोडून दिला.

माझे ऑफिसमधील सहकारी डॉ. प्रभाकर जामखेडकर यांचे मेहुणे पंडित रामभाऊ कुलकर्णी यांचं नाशिकला 'श्रद्धा संगीत विद्यालय' आहे. त्यांनी दत्तूचं सरोद, साथीला मी व पापामियाँचा तबला असा कार्यक्रम नाशिक महापालिकेच्या सभागृहात ठरवला. थंडीचे दिवस होते. सकाळची भुसावळ एक्सप्रेस. पापाला मी गाडीची वेळ निक्षून सांगितली होती. पापा वेळेवर आला, पण त्याच्या उजव्या हाताची बोटे प्रचंड सुजलेली होती. मी विचारलं, "क्या हुआ?" पापा म्हणाला, कोई बात नही, कल रात मैं ट्यूशनसे घर लौट रहा था, बिल्कूल घर के नजदिक एक आदमी ने मेरे कुरते का जेब काटा और छसौ रूपिये निकाले, मेरे पसिने की कमाई! मुझे इतना गुस्सा आगया के मैंने उसे दो चार फाईट मार दिये। हाथ में मोच आ गयी" मी विचारलं, "पैसा तो मिल गया ना?" "नही वह तो तुरन्त भाग गया"

आम्ही साडे अकराच्या सुमारास सकाळी नाशिकला पोहोचलो. तेथल्याच एका दुकानातून 'रूब्रामिंट ' या आयुर्वेदिक औषधाची ट्यूब विकत घेतली व पापाच्या हाताला चोपडली. रात्री कार्यक्रम होता. दिवसातून जवळजवळ तीन-चार वेळा मी त्या मलमाचं मालीश त्याच्या बोटांना करत होतो. रामभाऊंच्या सांगण्यावरून त्याला कॉंबिफ्लॅमच्या गोळ्याही दिल्या. सुरुवातीस आमचा सरोदचा कार्यक्रम झाला. मी त्याला सांगू लागलो, "अगर हाथ में दर्द है तो नही बजाना" त्याने ऐकलं नाही आणि

दुखवणाऱ्या व सुजलेल्या बोटांनीच असा काही तबला वाजवला की आमचा विश्वासच बसला नाही. पुढे दोन आठवडे त्याला तबला वाजवण्याची मुंबईच्या डॉक्टरांनी बंदी घातली होती.

पापामियाँ अतिशय सरळ व साधा-भोळा होता. आपल्यासाठी कोणीही काहीतरी चांगलंच करतोय अशी त्याची भावना होती. पैशाने तो दरिद्रीच होता. पण त्याच्याकडे उत्तमोत्तम खानदानी बंदिशींचा खजाना होता. १९६९ साली खाँसाहेब वारल्यानंतर त्यांच्या शेवटच्या दिवसात शिकायला आलेले काही शिष्य या बंदिशी उकळण्यासाठी पापाच्या मागे असत. त्याला थोडीशी लालूच दाखवून शक्य तितक्या बंदिशी आपल्या पदरात पाडून घेण्यास बघत. त्याच्या भोळ्या स्वभावाचा फायदा घेऊन त्याला कोणीही शेंड्या लावाव्या वा टोप्या घालाव्या! अशाच एका शिष्याला पापा शिकवीत असे. तो एक मोठा धनाढ्य उद्योजक होता. तो पापाला महिन्याला पाचशे रुपये गुरुदक्षिणा देत असे. एकदा पापाबरोबर तो घरी कल्याण बिल्डिंगमध्ये आला. म्हणाला, पापामियाँ बम्बई में टेलिविजन आके सात आठ महिने हुअे, और आप के घर में टेलिविजन नहीं? बहुत अचंबे की बात है! चलो मेरे साथ, आज ही आप के घर में टेलिविजन का सेट लगा देता हूँ '' अकबरी व अन्नू हा संवाद ऐकत होत्या. त्या खूष झाल्या. पापा त्याच्याबरोबर खाली उतरला व अर्ध्या पाऊण तासात घरात इ.सी. टी. व्ही. चा एक सेट चालू झाला. दहा-बारा दिवसांनी पापा माझ्या घरी आला. मी म्हणालो, ''चलो बहुत अच्छा हुआ घर में टेलिविजन तो आ गया''! पापा म्हणाला, '' क्या अच्छा हुआ? वह तो मेरे पाँचसो के फीज से हर महिना ढाई सो वसूल कर रहे है। मुझे टी. व्ही. की क्या ज़रूरत थी? गले में ही पड गया!''

नोव्हेंबर १९६८ च्या शेवटच्या आठवड्यात खाँसाहेबांचा तबलावादनाचा कार्यक्रम अंधेरीतल्या विजयनगर सोसायटीतल्या सभागृहात झाला. त्यावेळी त्यांची प्रकृती खालावलेली होती. सुरुवातीस पापामियाँने एकताल वाजवला. खाँसाहेबांनी फक्त अर्धा पाऊणतास तीनताल वाजवला. खाँसाहेबांना थोड्याच वेळात थकवा आला व दम लागायला लागला. अण्णासाहेब थत्ते यांचा भाचा अनंत लेले त्याच सोसायटीत राहत होता. त्याच्या खूप मनात होतं की खाँसाहेबांचे पाय आपल्या घराला लागावे. त्याने एका खुर्चीचा बंदोबस्त करून खाँसाहेबांना अलगद आपल्या घरी आणलं. त्यांचा व पापामियाँचा हार घालून सत्कार केला. हा खाँसाहेबांचा अखेरचा कार्यक्रम!

त्यानंतर खाँसाहेब दिवसेंदिवस कृश होत चालले. सतरा डिसेंबर १९६८ ला सकाळी ऑफिसमध्ये मला पापामियाँचा फोन आला. म्हणाला, ''बाबा को ॲडमिट किया है नायर अस्पताल में, तबियत बहोत नासाज़ है, आप जल्दही आइये।'' मी माझे सहकारी डॉ. जामखेडकर यांच्या केबिनमध्ये बसलो होतो. माझ्यामुळे त्यांचा खाँसाहेबांशी जवळचा संबंध आला होता व ते त्यांना एखाद्या देवतेप्रमाणे मानत असत. ते म्हणाले, ''आपण ताबडतोब निघूया, प्रभूंनाही बोलवा'' आम्ही तिघेजण टॅक्सी करून नायर हॉस्पिटल गाठलं. व्हिजिटिंग अवर नसल्यामुळे पहारेकऱ्याने आमचा प्रवेश नाकारला. डॉ. जामखेडकरांनी आपलं व्हिजिटिंग कार्ड दाखवलं व म्हणाले, ''मुझे कोई रोक नहीं सकता,

लेकिन इनका अंदर जाना जरूरी है।'' त्यांच्या या तत्परतेमुळे मी व प्रभू (दत्तू) वर खाँसाहेबांना जाऊन भेटू शकलो. त्यांना पाहून मला रडूच आलं. एके काळी पहेलवान असलेल्या खाँसाहेबांचा जवानीतला फोटो मी पाहिला होता. त्यानंतरही वयाच्या सत्तरीपर्यंत त्यांची तब्येत व ताकद एखाद्या तरुणालाही लाजवण्यासारखी होती आणि अचानक वीस-पंचवीस दिवसांच्या अवधीत त्यांची गालफडं बसली होती, हातापायांची हाडं दिसायला लागली होती. मला माझ्या बाबांची-वडिलांची आठवण झाली. ते १९६४ साली वयाच्या चौऱ्याहत्तराव्या वर्षी गेले. शेवटच्या दीड महिन्यापर्यंत त्यांची शरीरयष्टी अतिशय मजबूत होती. परंतु शेवटच्या दीड महिन्यात त्यांना गॅलपिंग् कॅन्सरनं ग्रासलं व त्यातच त्यांना अतिशय वेदनामय मरण आलं.

खाँसाहेबांनी माझ्याकडे अशक्त नजरेनं पाहिलं व म्हणाले, ''तीन दिन से यहाँ पडा हूँ। सुबह ये डाकतरी करनेवाले बच्चों का एक गुरूप आता है। उन के साथ एक बडा डाक्तर होता है। उन में से एक पूछता है, 'खाँसाहेब आप शराब पिते हैं?' मैं बोलता हूँ 'नही', 'आप बिडी पिते है?' 'हाँ! मैं ताज सिगारेट पिता हूँ।' 'आप तीखा खाना खाते हैं?' 'पहले खाता था, मुझे बवासीर की बिमारी है इसलिये डाक्तर ने मना किया। अभी नहीं खाता' इस के बाद मैं उन को बोलता हूँ 'तीन दिन से मुझे संडास नही हुआ, उस का कुछ बंदोबस्त करो।'''

''हाँ खाँसाहब, अब नर्स आयेगी और आपको एनिमा देगी। आप बेफिकर रहिये। वह नर्स एनिमा देने को नहीं आती। दुसरे दिन यह डाक्तरवाले बच्चों का दुसरा गुरूप आता है फिर वोही सवाल - वोही जवाब। बेटा मैं तो तंग आ गया हूँ। मुझे लगता है मेरा शरीर बच्चे को पढाने के लिये रखा है।''

मी म्हणालो, ''दूसरे डॉक्टर्स आप की सब जाँच करने के बाद ही आप को दवाइयाँ देना शुरू करेंगे। आप और एक-दो दिन यहाँ रहिये, मै आप को ज़रूर बॉम्बे अस्पताल के स्पेशल रूम मे दाखिल करूँगा।''

दुसरे दिवशी ऑफिसमधून लवकर निघून मी पाचच्या आतच नायर हॉस्पिटलमध्ये गेलो. खाँसाहेबांखी खाट रिकामी होती. माझ्या मनात चर्रर्र झालं. मी तिथल्या मेट्रनला विचारलं. ती म्हणाली, "This Patient is absconding from last evening" मी खाँसाहेबांच्या घरी गेलो. खाँसाहेब घरी त्यांच्या नेहमीच्या जागी एका गोधडीवर पडले होते. पापामियाँ जवळच बसला होता. मला म्हणाला, ''कल चार बजे मैं अस्पताल गया था। बाबा बोले, अगर इसी वक्त मुझे घर नहीं ले जाता, तो मैं इसी कॉट के लोहे की कठडी पर सर पटक कर के खुदकुशी कर दूँगा। मैने कुछ देखा नहीं। बाबा को कंधे पे उठाया और सीधा टॅक्सी पकड कर घर ले आया।'' मी विचारलं,''बाबा के रिपोर्टस् लाये?'' ''नहीं''!

खाँसाहेब आपल्या अशक्त आवाजात मला समजाऊ लागले. ''बेटा, नांदनीकरजी आयें थे। उन्होने एक दवा दी और आधेक घंटे में मुझे खूब संडास हुआ, और इतना आराम हुआ के पूछो मत।'' खाँसाहेबांच्या अशक्ततेकडे पाहून माझं समाधान झालं नाही. मी ताबडतोब उठलो. त्यांचा निरोप घेऊन सरळ खेतवाडीतल्या 'आशा' बिल्डिंगमध्ये जितेंद्र अभिषेकींना भेटलो. जितेंद्राबरोबर मी अनेकदा साथ-संगतीचा रियाझ करण्यासाठी जात असे. त्यांना मी खाँसाहेबांच्या प्रकृतीविषयी सविस्तर सांगितलं. ते म्हणाले मी देतो त्या पत्त्यावर कुलाब्याला, विद्या गोडसे हिला भेट. ती तुला जे. जे. हॉस्पिटलचे डीन डॉ. करंदीकर यांच्याकडे घेऊन जाईल. ते खाँसाहेबांना ओळखतात. मी ताबडतोब टॅक्सी करून तेथे गेलो. (पुढे मला कळलं की चॅरिटी कमिशनर श्री. चंद्रकांत गोडसे यांची ती मुलगी, व तिचं जितेंद्राशी पुढे लग्न झालं.) ती टी. आय. एस. एस. चा कोर्स करत होती. दुसऱ्या दिवशी सकाळी दहा

वाजता ती मला डॉ. करंदीकरांकडे घेऊन गेली. त्यांनी खाँसाहेबांची केस शांतपणे ऐकून घेतली, व म्हणाले, त्यांच्याबद्दल मला खूप आदर आहे. त्यांना नांदणीकर वैद्यांच्या औषधाने बरं वाटत असेल, तर त्यांना घरीच राहू द्या. खूपच इमर्जन्सी असेल तर कुठल्याही वेळी, रात्री तीन-साडेतीनलाही मला फोन करून उठवलंत तरीही मी जातीने त्यांची स्पेशल रूममध्ये सोय करीन व त्यांच्या देखभालीत कुठलीही कमतरता राहणार नाही. माझ्या डोक्यावरचा भार खूपच हलका झाला. दुसरे दिवशी सकाळी मी डॉ. ललिता राव यांना घरी फोन केला व सायनला त्यांच्या घरी गेलो. खाँसाहेब घरी कसे निघून आले वगैरे सांगितले. त्यांचा आजार कोणता आहे? त्यांचे रिपोर्ट्स नायर हॉस्पिटलमधून मिळतील का, यासंबंधी विचारलं. त्या म्हणाल्या मी आत्ताच फोन करून विचारते. निदान होतं कॅन्सरचं!

त्यानंतर मी खाँसाहेबांच्या घरी गेलो. खाँसाहेबांचा डोळा लागला होता. मी तसाच पंधरा-वीस मिनिटं त्यांच्या बाजूला बसून राहिलो. कपाळाला अलगद हात लावून पाहिला. ताप नव्हता. थोड्या वेळाने ते जरा कण्हले. डोळे उघडून माझ्याकडे पाहिलं. म्हणाले, ''रातभर सोया नही, पूरा बदन दुख रहा था। करवटें बदल रहा था। पापा अभ्भी-अभी सोया है– ये सभी लोग।'' मी विचारलं, ''बाबा, ये दिवारे क्यूँ खाली है? यहाँ आप के अब्बाजान का फोटो था, आप के और कईं बुजुर्गों के फोटो थे, वे सब कहाँ चले गये?''

''बेटा, मैने ही निकलवाये। जीने की अभी कोई उम्मीद नही, फरिश्ता जब मुझे लेने आएगा तो उसे मुझे ढूँढने की कोई दिक्क़त नहीं होनी है, इसलिये मैनेही पापा को कहकर ये सब हटवाये।

मी म्हणालो, ''बाबा, आप कैसी बातें कर रहे हैं, मैं, पांडू, आनंद वगैरेह आप के शागीर्द चंदा इकठ्ठा कर के आप को मक्का भेजनेवाले हैं।'' कपाळाला हात लावून बाबा म्हणाले, ''बेटा, अगर करोडपती के नसीब मक्का नहीं होती है तो वह भी कुछ नही कर पाता।'' मी बाबांचा निरोप घेतला. त्यांना सांगितलं, आजच दुपारी मला ऑफिसच्या कॉन्फरन्ससाठी बंगलोरला जावं लागत आहे. आठ जानेवारीला मी परत येऊन तुम्हाला भेटेन. खाँसाहेब म्हणाले, ''जाओ बेटा, खूश रहो अल्लाह-तालाह तुम्हें हमेशा बरकत देगा, जो तुम मेरी इतनी सेवा कर रहे हो''।

तितक्यात पापा उठला. त्याला घेऊन मी नांदणीकर वैद्यांकडे गेलो. त्यांना विचारलं, खाँसाहेब खूपच अशक्त दिसताहेत. त्यांना आमच्या कंपनीचं प्रोटिनेक्स दिलं तर चालेल काय? ते म्हणाले बेशक द्या. दुधात थोडी साखर घालून व प्रोटिनेक्स एक मोठा चमचा घालून चांगलं ढवळून द्या. त्याने फायदाच होईल. मी बाहेरच्या केमिस्टकडून एक डबा घेतला व पापाला दिला. लगेच टॅक्सी करून घरी आलो. पाच जानेवारी १९६९ ला आमच्या ॲन्युअल कॉन्फरन्समध्ये दुपारी चार वाजता माझं प्रेझेंटेशन चालू होतं. इतक्यात दत्तूने पाठवलेली दुष्ट तार आली. "OUR KHANSAHEB EXPIRED AT 2.00 PM ON FIFTH JAN SIXTYNINE" आमचा कर्नाटक व तामिळनाडूचा डिस्ट्रिक्ट मॅनेजर डी. के. वैद्यनाथन याने तो माझे बॉस, मार्केटिंग डायरेक्टर श्री. के. जी. पिलाई यांच्याकडे दिला. माझं प्रेझेंटेशन संपल्यानंतर माझ्या खांद्यावर हात ठेवून ते मला बाहेर घेऊन आले व तो मला वाचायला दिला. माझ्या पायातलं बळच गेलं. त्यांनी मला धीर दिला. म्हणाले, "I know your affection and attachment towards your master. I will ask somebody to find out about the immediate flight to Bombay. My heartfelt condolences to you!"

मी खाँसाहेबांच्या प्रेतयात्रेला हजर राहू शकलो नाही. दुसऱ्या दिवशी दुपारी मी घरी आलो. लागलीच पापामियाँला व घरच्या मंडळींना भेटलो. मी काय त्यांचं सांत्वन करणार? त्यांच्याच रडण्यात

सामील झालो. सात जानेवारीला उस्तादखान्यात एक शोकसभा झाली. जमातीचे पदाधिकारी आले होते. पंडित निखिल घोष, अण्णा थत्ते व मी हजर होतो. बाहेरचा एक छोटासा हॉल ज्या तारखेस मिळेल त्या तारखेस एक आम शोकसभा घेण्याचं ठरलं. निखिलबाबूंनी हे सर्व माझ्यावरच सोपवलं. मी खाँसाहेबांचे एक अज़ीज़ दोस्त उस्ताद अमीरखाँना भेटलो. त्यांनी अध्यक्ष या नात्याने येण्याचं कबूल केलं. त्या शोकसभेकरिता रॉबर्टमनी हायस्कूलचा हॉल मिळाला. उस्ताद अमीरखाँ, उस्ताद खादिम हुसेन खाँ, सीताराम फातरपेकर, पंडित पंढरीनाथ नागेशकर, अण्णासाहेब थत्ते, पंडित निखिल घोष वगैरे मंडळी पापामियाँ व जमातीचे पदाधिकारी हजर होते. सर्व मंडळींनी खाँसाहेबांच्या आठवणी सांगून त्यांना श्रद्धांजली वाहिली. माझ्या मनात खूपच काही बोलायचं होतं. परंतु, वेळच उरला नाही. तरी मी जिद्दीने मायक्रोफोन हातात घेतला व म्हणालो, सर्वजण खूप बोलले, मला दोन शब्द बोलायलाही वेळ उरला नाही. फक्त, खाँसाहेबांची अत्यंत आवडती अशी हाजीसाहेबांची बंदिश म्हणून मी माझी श्रद्धांजली त्यांना अर्पण करतो. असं म्हणून मी हाजीसाहेबांच्या गेंदउछाल गतीची पढंत केली.

''धगत्तकिटधातिर् किट्तकृतेत्धिर्धिर्किट्तक्
तेऽत्धींऽऽ ऽघिनकृतिं तींऽतींऽनाऽ
नाऽनागेतिरकिट धिंऽन्नाऽकत गद्दींऽऽधिन
धाऽगेऽतिट धिनाऽकत धागेनधात्रक
धिनागदिगन तक्डाँतितिं नान्नान्नागेतिरकिट्
धगत्तकिट धातिरकिट्तक् तेत्धिरधिर किटतक् तकूट ।Ÿधा

उस्ताद अमीर खाँ म्हणाले, वाह, क्या बात है! सुभानल्ला, प्लीज दुबारा सुनायिये! यह, यह, असली श्रद्धांजली है।''

मी मनात खूप सुखावलो!

उस्ताद अमीर खाँहेबांनी आपल्या भाषणात व नंतरही पापाला खूप समजावलं. उपदेश केला. म्हणाले, ''बेटा, आप इतने नामचीन तबलानवाज़ के शाहजादे हो, उनके बाद खानदान के खलिफा हो, आपका फर्ज है कि खूब रियाझ करना और अपने वालिद का नाम रोशन करना'' पापाने अमीर खाँसाहेबांचा उपदेश मनावर घेतला. कंबर कसून रियाझ करण्यास सुरूवात केली.

माझ्या बिल्डिंगमध्ये रजनीकांत ठक्कर नावाचे एक कापडाचे मोठे व्यापारी राहायचे. मंगलदास मार्केटमध्ये त्यांचं दोन गाळ्यांचं मोठं कापडाचं दुकान होतं. त्यांना संगीताची, विशेषतः गझला, उर्दू शेरोशायरी ऐकण्याचा विलक्षण शोक होता. घरात खूप चांगली सोनी कंपनीची साऊंड सिस्टिम होती. त्यामुळे आमची मैत्री होण्यास वेळ लागला नाही. पापाच्या आर्थिक ओढाताणीची त्यांना कल्पना होती. ते म्हणाले, ''आज कल गझल के प्रोग्राम बहोत हिट जाते हैं। मुझे मालूम हैं, आपका रिश्ता कई कलाकारों के साथ अच्छा-खासा है, क्यों हम ऐसा एखाद प्रोग्राम खाँसाहेब के फॅमिली के लिये ना करें? रजुभाईचे मित्र कांतिभाई तन्ना यांचं भटवाडीत इलेक्ट्रॉनिक्सचं मोठं दुकान होतं. तेथे आम्ही पहिली मीटिंग घेतली. पापा, पांडुरंग, प्रमोद नाईक इत्यादी खाँसाहेबांचे शिष्य, स्वतः रजुभाई व त्यांचे ३-४ मित्र असे उपस्थित होते. उस्ताद अमीर हुसेन खाँ फॅमिली रीलीफ फंड कमिटी स्थापन झाली. १५ डिसेंबर १९७२ रोजी पाटकर हॉल ठरवला, व नंतर गझल गायक-गायिका ठरवण्यासाठी मी, प्रमोद नाईक, रजुभाई वगैरे फिरू लागलो. पापाचे मेव्हणे मौलाना उर्फ नियाज अहंमद खाँ व फैय्याझ अहमदखाँ

यांच्याकडे बरेच प्रथितयश व उभरते कलावंत शिकत होते. कुदरती गळा लाभलेले उस्ताद युनूस मलिक, सुप्रसिद्ध गझल गायिका मधुराणी वगैरे. गझल सम्राज्ञी शोभा गुर्टू, निर्मला अरुण, आजचे गझल सम्राट जगजित सिंग अशा अनेकांनाही आम्ही भेटलो. अमीर हुसेन खाँसाहेबांवरील प्रेमामुळे आम्हांला खूपच चांगला प्रतिसाद मिळाला. एकदा रजुभाई म्हणाले, आपल्या कार्यक्रमाचं निवेदन करण्यासाठी आपण सुप्रसिद्ध शायर कैफी आझमींना बोलावलं तर? ही कल्पना मला खूप आवडली. त्यांचा पत्ता काढून दुसरेच दिवशी सकाळी त्यांच्या जुहू येथील बैठ्या बंगल्यात भेटायला गेलो. ना ओळख ना पाळख! पण त्यांनी आमचं चांगलं स्वागत केलं. आमचं सर्व बोलणं शांतपणे ऐकून घेतलं. म्हणाले, मी तर येईनच पण खाँसाहेबांच्या मुलासाठी तुम्ही गव्हर्नर अली यावर जंग यांना जरूर भेटा. त्यांना आग्रहाने कार्यक्रमाला बोलवा. त्यांच्याकडून खाँसाहेबांच्या कुटुंबीयांना भरघोस मदत मिळू शकेल. त्यांनी जवळच पडलेलं एक पॅड उचललं व राज्यपालांना एक पत्र लिहिलं. ते असं :–

''मुहिब्बी ख्वाजा साहिब–आदाब अर्ज़ है। आज अचानक दो खुश मज़ाक और कल्चर्ड जवान मेरे पास एक प्रोग्राम के सिल्सिलेमें आये।मैं उन से मिलके बहुत खुश और मुतास्सर हुआ। ये लोग १५ दिसम्बर को एक मुस्तहक आर्टिस्ट की मदद के लिये शामेगज़ल मुनाकिद करना चाहतें हैं और यह भी चाहते हैं कि आप इस की सदारत फ़र्मायें। अगर आप प्रोग्राम की तफ्सिलात सुन लेने के बाद उन की दरख़ास्त कुबूल कर लें तो मैं भी शुक्रगुज़ार हूँगा।

नियाज़मंद कैफी''

शाम-ए-गझलचा कार्यक्रम खूपच आकर्षक झाला. महाराष्ट्र राज्य शासनाचे कोणीही अधिकारी उपस्थित राहिले नाहीत. राज्यपालांच्या सोशल सेक्रेटरी सौ. एस्. डागर थोडा वेळ उपस्थित राहून निघून गेल्या. त्यांचं व राज्यपालांचं पत्र खाली उद्धृत करीत आहे.

उस्ताद अहमदजान थिरकवाँ, उस्ताद अल्लारखा, कैफी आझमी, तसेच उस्ताद ताज अहमद खाँ यांची छोटी शिष्या कुमारी सुषमा श्रेष्ठ, स्वतः ताज अहमद खाँ, जगजित सिंग, युनुस मलिक, शब्बीर अहमद, शोभा गुर्टू व निर्मलादेवी यांनी नाममात्र प्रत्येकी १०१ रू. घेऊन आपापली हजेरी लावली. सुरुवातीस पापाने तबला सोलो वाजवला व थिरकवाँ व अल्लारखा यांच्याकडून प्रशंसा मिळवली. नारायणराव इंदोरकर, कल्लन खाँ, सत्तार खाँ यांनी तबल्याची साथसंगत केली. कल्लन खाँ या माझ्या पीरभाईने वाजवलेल्या लग्गीनाड्यावर खूष होऊन अल्लारखांनी त्याला स्टेजवर येऊन मिठी मारली व

Baroda (94)
24. 12. 64

Dear Dr Mulgaonkar,

Thanks a lot for your letter of 23rd December 64.

I very much appreciate your sincere efforts for such a noble cause. I know Ustad Amir Hussain Khan very well and have great respect for his brilliance and mild manners.

I will surely do my bit for him and will accompany Ustad Ali Akbar Khan on Tabla as desired by you all.

Please convey my respects to both of them.

Hence forward please direct all correspondence on the following address since my college will remain closed from 25th Dec to 7th Jan 65.

Address:-
S. K. Saxena.
'VISHWAS'
Sia Bagh
BARODA.

Any service?

Affly.

Saxena.

P.S. Please let me know about the other details of the concert and also let me know the exact time of my progr

ALI AKBAR KHAN

PHONE :
162/186, LAKE GARDENS,
CALCUTTA-45.

December 28, 1964.

Dear Shri Mulgaonkar,

Thank you very much for your letter of Dec. 24th and I here by sending my confirmation for my performance on 25th January which will held at Ravindra Natya Mandir Prabhadevi, Bombay.

I shall be reaching to Bombay in due time and shall inform you before I start.

Hope you are proceeding well with all other arrangements for the grand success of the conference.

With all good wishes. Thanking you.

Yours sincerely,

(Ali Akbar Khan)

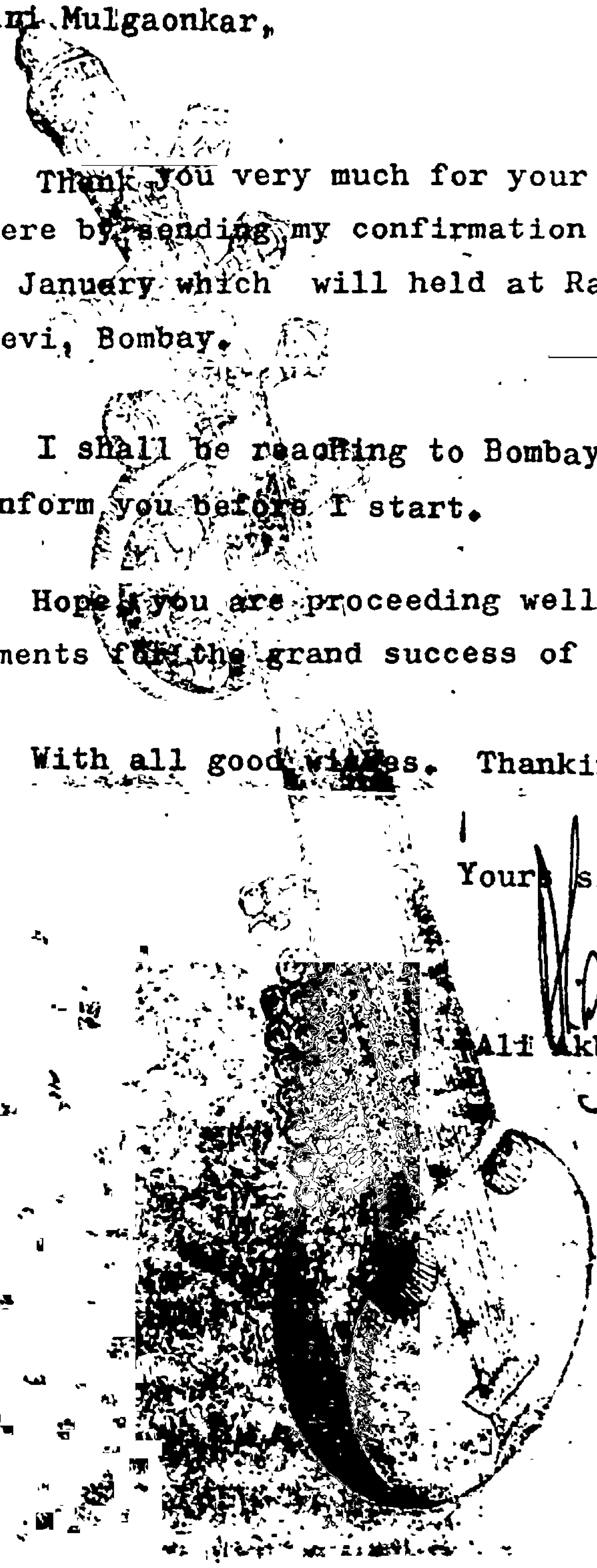

त्याची पाठ थोपटली. खर्च वजा जाता उरलेल्या रकमेतून पापाने खाँसाहेबांच्या चिहलूमसाठी काढलेलं तसंच जमातीकडून काढलेलं संपूर्ण कर्ज फेडून टाकलं.

खाँसाहेबांच्या निधनानंतर त्यांच्याकडे येणाऱ्या शिष्यपरिवाराचा ओघ कमी झाला. पापा त्यांच्या शिष्यांकडे जाऊन त्यांना शिकवण्याचा प्रयत्न करत असे. मी, अण्णासाहेब थत्ते वगैरे काही मोजके शिष्य त्याला वेळोवेळी आर्थिक मदत करत होतो. अडचणींशी झगडत खानदानी परंपरेने मिळालेल्या विद्वत्तेवर रियाझाचा साज चढवण्याचा आटोकाट प्रयत्न तो करत होता. रात्रभर तबल्यावर दरी घालून अनेक कायदे व फरूखाबाद घराण्याच्या लाजवाब बंदिशा पिसत होता. पहाटे जराशी पाठ टेकल्या-टेकल्या भाभीचं टुमणं सुरू व्हायचं, ''आज खाना क्या – चाय तक भी नहीं बना सकती! शक्कर नहीं, मिट्टी का तेल नहीं है और कोयला भी''. रोज हा प्रकार सुरू झाल्यानंतर पापानं ठरवलं. हे तबल्याचं खानदान, ही तीनशे वर्षांपासून चालत आलेली परंपरा, हा मान-सन्मान सब झूठ है'' खऱ्या कलावंताने कलेसाठी कितीही कष्ट केले तरी तो स्वतःचे, आपल्या पोराबाळांचे पोट भरू शकत नाही. पापा तीन-चार दिवस अस्वस्थ होता. तबल्याचा रियाझ झाला नाही. रात्रीचा उपास. सकाळी खाली उतरला. दुसऱ्या माळ्यावरच्या उस्तादखान्यात नैमुद्दिन व कदीर पाव-कबाबचा नाश्ता चहाबरोबर करत होते. त्यांनी पापाला बिस्मिल्ला करण्यास सुचवलं. पापा म्हणाला ''बिस्मिल्ला'' व तडक दोन जिने उतरून खाली आला. रस्त्यावर एक फाटका माणूस चिंध्या-चपाट्यांनी भरलेलं पोतं पाठीवर घेऊन घाईघाईने निघाला होता. रस्त्याच्या कडेला दिसणारे मोठे कागद, प्लॅस्टिकच्या, रबराच्या मोडक्या तोडक्या वस्तू तो उत्साहाने पोत्यात भरत चालला होता. पापाने त्याला अडवलं. ''ये सब कहाँ ले कर जा रहे हो?'' त्याने चमकून पाहिलं व पापाला दलालाचा पत्ता सांगितला. ''रोजाना आप कितना कमाते हो?''– पापा. 'सुबह पाँच बजे ये बोरी लेकर निकलता हूँ। हमारी कचरे की कमाई आठ बजे के पहले ही होती हैं, उसके बाद म्युनसिपालिटी के लोग कचरा उठाने आते हैं। ये लोहे का आकडा हमेशा हाथ में रहता है, उस के दो काम बनते हैं – एक कचरा खींचने के लिये और दुसरा कुत्तों को भगाने के लिये। शाम तक दो या तीन बोरीयाँ जमा कर लेता हूँ। रोजाना तीस पचास रुपये की आमदनी होती है। मेहनत तो करनी पडती है लेकिन इस धंदे में मुनाफा ही मुनाफा है।'' पापाने त्या तरुणाला हाताशी धरलं त्याच्या अनुभवांच्या बोलांचा फायदा घेऊन चार-पाच दिवसातच बाँबेसेंट्रलच्या पुलाखालची एक चिंचोळी जागा निवडली. भिकारी व गरीब पोरांना हाताशी धरून भयानक दुर्गंधीने भरलेला तो भाग स्वच्छ करून घेतला आणि भंगारच्या या धंद्याची मुहूर्तमेढ केली. सात-आठ दिवसातच पापा या धंद्यात रुळला. पोलिस हवालदाराचा हप्ता, महापालिकेच्या ओव्हरसीयरचा हप्ता, एरीयाच्या 'दादा'चा हप्ता नेमाने चुकता करू लागला. कचरापट्टीतून वेगळ्या केलेल्या मूल्यवान वस्तूंच्या विक्रीसाठी पापाची एक फेरी चोरबाजारात नेमाने होऊ लागली.

एक दिवस पापा नेहमीप्रमाणे रात्री अकरा वाजता घरी आला. बकरी ईदचा दुसरा दिवस होता. म्हणाला, ''तेरे भाभीने गोश्त भेजा है'' त्याच्या चेहऱ्यावर खूप दिवसांनी त्याचे जुने मिस्कील हसू दिसत होते. म्हणाला, ''अल्लाह के दुवा से सब कुछ बढ़िया चल रहा है – ये भंगार का धंदा सोना है, नगद सोना!'' मी मनातून खचलो! फरूखाबाद घराण्याचा 'खलिफा' ! हा शंभर वर्षांपूर्वी जन्मला

असता तर ह्याला त्याच्या शागिर्दांनी नव्हे तर राजा महाराजांनी डोक्यावर घेतलं असतं. फरूखाबादच्या खलिफाकडून जी अपेक्षा होती तिला डावलून तो एका सामान्य व्यापाराच्या व्यवसायात गुंगून जात होता. मी त्याला दोन शब्द गुरुबंधूच्या नात्याने ऐकवले. फरूखाबाद घराण्याची शान राखण्याची त्याला कळकळीने विनंती केली. म्हणाला, '' आप वहाँ आईये मैने वहाँ तबले की एक जोडी ला कर रख्खी है। फालतू टाइम रियाझ में गुज़र लेता हूँ''

योगायोगाने दुसरेच दिवशी माझा मित्र गजानन ताडे खैरागढहून आला. त्याला पापाची मुलाखत घ्यायची होती. पापाच्या त्या विचित्र जागी गजाननला घेऊन जाणं माझ्या अगदी जिवावर आलं होतं. परंतु धीर करून त्याला घेऊन गेलो. दुपारचे ४-४।। वाजले होते. पापा फक्त लुंगी नेसून उघडा घामाने निथळत तबला वाजवत बसला होता. दोनतीन मिनिटं त्याचंआमच्याकडे लक्षही गेलं नाही. मी मनातून सुखावलो. काहीही झालं तरी ह्या परंपरेचं भूत आपल्याला सोडणार नाही आणि त्यातसुद्धा ''फरूखाबाद'' चं रक्त ज्याच्या धमन्यांमधून अविरत वाहत आहे त्या पापासारख्या 'खलिफाला'!

दुर्दैवाने पिडलेल्या पापाच्या नशिबी हे सुखाचे क्षण फारच थोडे दिवस होते. बॉम्बे सेंट्रलच्या पुलाशेजारच्या एका कापडाच्या गिरणी मालकाने पापाविरूद्ध तक्रार गुदरली. ह्या कचऱ्याच्या ढीगाला लागूनच आमची तेलाची टाकी आहे. विडीचं एक छोटसं थोटूक बस आहे. कुठल्याही क्षणी ही टाकी पेट घेऊन आमची भव्य गिरणी आगीच्या घशात भस्मसात होऊ शकेल. गिरणी मालकाच्या लांबवर पोचलेल्या हातांपुढे पापाच्या 'कुदरती' आणि खानदानी 'पंजानी' हात टेकले! दुसरेच दिवशी मुंबई महानगरपालिका पोलिसांच्या मदतीने कार्यरत झाली आणि पापाच्या आशा-आकांक्षा धुळीस मिळाल्या.

जगाकडून, समाजाकडून उपेक्षित असलेल्या ह्या अस्सल कलावंताच्या माणुसकीची एक सत्य घटना आता थोडक्यात सांगतो. १९७६-७७ ची गोष्ट. कल्याण बिल्डिंगमधील 'ज़मातखान्यात' एक निकडीची सभा भरली होती. एका तान्ह्या जिवाला जगवण्याच्या धडपडीसाठी! एक अत्यंत हृदयद्रावक प्रसंग होता तो! मुलाचा बाप एका भीषण अपघातात जागच्या जागीच ठार झालेला आणि आई ह्या लहानग्याला जन्म देऊन पतीच्या निधनाच्या धक्क्याने नुकतीच दगावलेली. त्या तान्हुल्याला सभेत आणलेलं. जमातीच्या सचिवाने सर्वांपुढे या मुलाच्या लालन-पालनाची जबाबदारी ठेवली. सभेत गरीब, मध्यम व सुखवस्तू लोक आपपल्या बायकांसह हजर होते. प्रत्येकजण पाणावलेल्या डोळ्यांनी हळहळत होता. ''तोबा, या अल्लाह, ये सब क्या हुआ?'' परंतु, कोणीही पुढे येत नव्हता. पापाने मागचा पुढचा विचार केला नाही. स्वतःच्या कुटुंबाच्या घासाची चिंता भेडसावत होती. तरीही भाभीला म्हणाला, ''इन्शा अल्ला, हम इस को पालेंगे-सम्हालेंगे। जो हमको सम्हलता है वो उसे भी सम्हालेगा''। हा अक्रम आज मोठा झाला आहे. त्याच्यावर पापाने, भाभीने अस्लमसारखंच, आपल्या पोटच्या पोरासारखंच प्रेम केलेलं आहे.

मध्यंतरी पापा खूप आजारी झाला. सर्व प्रकारच्या चाचण्या करून झाल्यावर डॉक्टरांनी क्षयाचं निदान केलं. लवकरच एका रात्री मी माझ्या गुरुबंधूना बोलावून घरीच एक मीटिंग घेतली. सर्व समजावून सांगितलं. एका झटक्यात अडीच हजार जमले. पापाच्या औषधांचा व त्याच्या पौष्टिक आहाराचा प्रश्न सुटला. त्यानंतर आमच्या जवळच्याच टी. बी. ग्रूप ऑफ हॉस्पिटल्समध्ये माझी पत्नी मृणाल त्याला घेऊन गेली. श्रुतीच्या मैत्रिणीची आई तेथे क्षयरोगावरची स्पेशालिस्ट होती. पापाचे एक्सरेज व रिपोर्ट्स् पाहून तिने आधी दिलेली ट्रीटमेंट नक्की केली. व पापाच्या जवळच असणाऱ्या बाळाराम स्ट्रीटवरच्या म्युनिसिपल दवाखान्यात नऊ महिन्यांचा इंजेक्शन्सचा कोर्स नेमाने घेण्यास त्याला सांगितलं. त्याला खूप धीर दिला. या दवाखान्यात पैसे द्यावे लागणार नाहीत पण सांगितल्याप्रमाणे न चुकता औषधोपचार

करावयास पाहिजे. वर्षभरात पापा खूपच बरा झाला. पण काही महिन्यांच्या अंतरात त्याचं वजन हळूहळू घटत चाललं. चाचण्या झाल्या आणि निदान मधुमेहाचं निघालं. सुरुवातच होती त्यामुळे डॉक्टरांच्या सल्ल्याने त्याला आमच्या कंपनीच्या डायाबिनेज ह्या गोळ्या चालू केल्या. खाँसाहेबांचे एक शिष्य डॉ. एन. ए. पाटकर यांचा भायखळ्याला दवाखाना होता. तेही पापासाठी आपल्याकडे येणारी सॅंपल्स पुरवीत होते. पापाला डॉक्टरांनी सांगितलेलं पथ्यपाणी काटेकोरपणे संभाळता आले नाही.

खूप दिवसांनी एका रविवारी रात्री दहाच्या सुमारास पापा माझ्याकडे आला. खूपच अशक्त दिसत होता. मृणालने त्याला जेवण्याचा आग्रह केला. नको म्हणाला. ''चाय पी लूँगा थोडीसी – बिनाशक्कर'' अर्धाच कप प्यायला. खूप गप्पा मारल्या. मला म्हणाला, ''अस्लम को तुम्हारे पास भेज देता हूँ, उसे अच्छी तालीम देना.'' त्याच रात्रीची पहाट म्हणजे सोमवार, १७ नोव्हेंबर १९८६. चारलाच टेलिफोन घणघणला. छातीत धस्स झालं. मृणालने उचलला; म्हणाली, ''तुम्हालाच आहे. कोण आहे माहीत नाही. बोला.'' तो फोन निंबूचा-नैमुद्दीनचा होता. म्हणाला, ''पापाभाई का इन्तकाल हो गया'' हम लोग नायर अस्पताल ले गये डॉक्टर लोगों ने बहुत कोशिश की लेकिन बच नहीं पाया. आप जरा थत्ते साहब, निखिल भैय्या और सभी को इत्तलाह कर दीजिये.'' मी सर्वांना टेलिफोन केले. सकाळी मी, अण्णा थत्ते, प्रमोद नाईक, पांडुरंग साळुंखे इत्यादी घरी गेलो. तेथे मला पांडुरंग घोटकर व शंकर घोटकर भेटले. ते म्हणाले रात्री तुमच्याकडून निघाल्यावर लालबागला ते आमच्याकडे आले होते. नैमुद्दिन तेथेच होता. तो म्हणाला, ''करिबन बारह बजे बाडी में आयें. मैं टाइम बजा रहा था. बीच में ही मुझे उठाया, बोले बाहर चल, मुझे ठीक नही लगता. हम दोनो बाहर आयें खुली हवा में. लेकिन वो इतने घबरा गये थे कि उन का कुर्ता पूरा भीग गया था। मैंने लोगों को आवाज दी और बाहर बुलवाया. हम लोग तुरन्त टॅक्सी करके नायर अस्पताल पहुँचे। ''देख निंबू, ये मेरी आखिर है, अब मैं नही बचता, अबे डॉक्टर को जल्दही बुलाओ और.... मुझे किसी ज़ालीम जहर का इंजक्शन मारो और खत्म कर डालो... मैं अब सह नहीं सकता'' झगडत, तडफडत पापाने प्राण सोडला.

नींबूने सांगितलेले पापाचे हे अखेरचे शब्द!

उस्ताद अमीर हुसेन खाँसाहेबांच्या रचना

खाँसाहेब एक अतिशय प्रतिभाशाली रचनाकार होते. त्यांच्या विविध प्रकारच्या रचनांमध्ये त्या वाजवण्यास कशा सुलभ होतील, त्यांच्या योग्य निकासांमधून गोडवा कसा निर्माण होईल या गोष्टींकडे त्यांचा कटाक्ष होता. एखाद्या रचनेच्या वादनातील बोटांची जंत्री योग्य असली तर ती खूप वेगातही सहज वाजू शकते. या गोर्ष्टींचा सूक्ष्म विचार त्यांच्या प्रत्येक रचनेत दिसून येतो. अगदी प्राथमिक विद्यार्थ्यापासून प्रगल्भ विद्यार्थ्यांपर्यंत सर्वांना आवडतील व त्यांची तबलावादनाची आवड पदोपदी वाढत जाईल अशा त्यांच्या रचना सुलभ आहेत. त्याचप्रमाणे त्यांनी रचलेल्या अवघड रचनाही त्यांना अपेक्षित असलेल्या निकासांनुसार वाजवण्यास अभ्यासूलाही खूप परिश्रम घ्यावे लागतात. त्या आपल्या हातात व्यवस्थित बसवणे हे त्याच्यापुढे एक मोठे आव्हानच ठरते.

एखाद्या नवख्या शिष्याला नीट समजावून शिकवण्याची त्यांची हातोटी विलक्षण होती. एखादी बंदिश त्याच्या हातातून योग्य प्रकारे येण्यासाठी लागणारा प्रचंड संयम व आत्मविश्वास त्यांच्याकडे होता.

आज भारतात व विदेशातही खाँसाहेबांच्या रचनांचा प्रसार झालेला आहे, कारण त्यांच्या शिष्यांचा, प्रशिष्यांचा व चाहत्यांचा प्रचंड परिवार. आजकाल प्रथितयश तबलावादकही त्यांच्या रचनांचा वापर आपल्या वादनात त्यांचे नाव घेऊन आवर्जून करतात.

खाँसाहेबांच्या २२६ निवडक रचना अभ्यासूंकडे सुपूर्द करण्यात मला मनस्वी आनंद होत आहे.

– अरविंद मुळगांवकर

अनुक्रमणिका

विस्तारक्षम रचना

क्र. रचनेचा प्रारंभ पृ. क्र.

१. कायदा - तीनताल/एकताल - धागृधि नागिन धातिरृकिट् तकतिरृकिट्............... ७९
२. कायदा - तीनताल/एकताल - धाऽघिड्नगतिरृकिट् धातिरृकिट्तकृतिृरकिट्............ ८१
३. कायदा - तीनताल/एकताल - धातिरृकिट्तकृतिरृकिट् धातिगदिगन धातिघिनधाति ... ८५
४. कायदा - तीनताल/एकताल - धाऽक्ड धिकिट धिनधा तिघिन धाऽक्ड धिकिट ८७
५. कायदा - तीनताल/एकताल - धागेनधिंऽन्न धागेतिरकिट धागेनधाधाग् ९२
६. कायदा - तीनताल/एकताल - धाऽगेनधात्रक धिकिटधाऽगेन धात्रकधिनाग् ९४
७. रेला - तीनताल/एकताल - धाऽघेगेनग् धिरधिरकिट धाधाघेगेनग् धिनधिनागिन ९८
८. रेला - तीनताल/एकताल - धातिघिनधिन गिनतकृतकृ धिनगिनतकृ तकृधिनगिन... १०२
९. रेला - तीनताल/एकताल - धातिरृकिट् तकृधिरृधिर् धिरृधिरृकिट तकृतिरकिट्...... १०६
१०. रेला - तीनताल/एकताल - ताऽऽधा तिटघिड्नग् धिनृतकृतागे तिटकिड्नग् ११०
११. कायदा - तीनताल - धिटधाग् धिनागिन धिटधाग् धिनागिन धिटधिट धातिटधा ... १११
१२. कायदा - तीनताल - धातिऽध्धा तिध्धातिरृकिट् धातिधागे तिनाकिन............... ११५
१३. कायदा - तीनताल - धातिधाग् तिनाधिरृधिर् किट्तकृधाति धागृतिना
धिरृधिरृकिट्तकृ ११९
१४. कायदा - तीनताल - धाऽक्डधि किटधाऽ ऽऽधिट धिटधागे तिटक्डधि १२४
१५. रेला - तीनताल - धागेतिर किटघेगे तिरकिट धिनगिन धागेतिर किटघेगे........... १२६
१६. रेला - तीनताल - धाऽघेगे तगृधिंऽ ऽधिर धिरकिट धाधाघेगे तगृधिन्.............. १२९
१७. रेला - तीनताल - धाऽतिरृकिट्तकृ तकृतकृधिनगिन धाऽतिरृकिट्धिन्
नानागिनतिनकिन १३२
१८. रेला - तीनताल - धिनगिन तकृतकृ धिनगिन नगृतकृ तिनकिन तकृतकृ १३३
१९. रेला - तीनताल - तिरृकिट् तकृतिर् किट्तकृ तकृतकृ तिरृकिट् तकृधिन् १३५
२०. कायदा - तीनताल/रूपक/आडाचौताल - धागेन धिटधिट धागेन धाऽगेतिना १३६
२१. कायदा - तीनताल/रूपक/आडाचौताल - धागेन धागेधिन धागेन धिटधिट........ १३९
२२. कायदा - तीनताल/रूपक/आडाचौताल - धागेन धातिरकिटतकृ धागेन
तिनाकिड्नग् १४२
२३. कायदा - तीनताल/रूपक/आडाचौताल - धातित् धाधातिरकिट धातितृधाऽ ....
घिडनगतिरकिट १४५

२४. कायदा - तीनताल/रूपक/आडाचौताल - धागेन धिटधिट धागेन तिनाघिना तिटधाऽ १४९
२५. रेला - तीनंताल/रूपक/आडाचौताल - धाऽघेगेनग् धिरधिरकिट्तक् धागेतिरकिट १५३
२६. रेला - तीनताल/रूपक/आडाचौताल - धातिरकिटतक्तिरकिट् धाऽऽधिरधिरकिटतक् १५७

१) कायदा - देहली शैली - दादरा अंग - (त्र्यश्र जाति) तीनताल/एकताल

१) मुख

धागृधि नागिन धाऽतिर्किट् तक्तिर्किट् धाऽतिर्किट् तक्तिर्किट्
धागृति नाकिन
ताकृति नाकिन ताक्तिर्किट् तक्तिर्किट् धाऽतिर्किट् तक्तिर्किट्
धागृधि नागिन

२) दोहरा

(धागृधि नागिन धाऽतिर्किट् तक्तिर्किट्)×३ धाऽतिर्किट् तक्तिर्किट्
धागृति नाकिन
(ताकृति नाकिन ताकृतिर्किट् तक्तिर्किट्)×२ धागृधि नागिन
धाऽतिर्किट् तक्तिर्किट् धाऽतिर्किट् तक्तिर्किट्
धागृधि नागिन

३) आधा दोहरा

(धागृधि नागिन)×३ धाऽतिर्किट् तक्तिर्किट् धागृधि नागिन
धाऽतिर्किट् तक्तिर्किट् धाऽतिर्किट् तक्तिर्किट् धागृति नाकिन
(ताकृति नाकिन)×३ ताकृतिर्किट् तक्तिर्किट् धागृधि नागिन
धाऽतिर्किट् तक्तिर्किट् धाऽतिर्किट् तक्तिर्किट् धागृधि नागिन

४) विश्राम

धागृधि नागिन धाऽतिर्किट् तक्तिर्किट् धाऽऽ धाऽतिर्किट् तक्तिरकिट्
धागृधि नागिन धाऽतिर्किट् तक्तिर्किट् धाऽतिर्किट् तक्तिर्किट्
धागृति नाकिन
ताकृति नाकिन ताकृतिर्किट् तक्तिर्किट् ताऽऽ ताकृतिर्किट् तक्तिर्किट्
धागृधि नागिन धाऽतिर्किट् तक्तिर्किट धाऽतिर्किट् तक्तिर्किट्
धागृधि नागिन

५) आधा विश्राम

धागृधि नागिन धाऽ धाऽतिर्किट् धागृधि नागिन धाऽतिर्किट्
तक्तिर्किट् धागृधि नागिन धाऽतिर्किट् तक्तिर्किट् धाऽतिर्किट् तक्तिर्किट्
धागृति नाकिन
ताकृति नाकिन ताऽ ताकृतिर्किट् ताकृति नाकिन ताकृतिर्किट्
तकतिर्किट् धागृधि नागिन धाऽतिर्किट् तक्तिर्किट् धाऽतिर्किट् तक्तिर्किट्
धागृधि नागिन

६) पलटा

धागृधि नागिन धाऽतिर्किट् तक्तिर्किट् धाऽऽ धाऽतिर्किट् तक्तिर्किट्
धाऽऽ धागृधि नागिन धाऽतिर्किट् तक्तिर्किट् धाऽतिरकिट्
तक्तिर्किट् धागृति नाकिन

ताकृति नाकिन ताकृतिर्‌किट्‌ तकृतिर्‌किट्‌ ताऽऽ तातिर्‌किट्‌ तकृतिर्‌किट्‌
ताऽऽ धागृधि नागिन धाऽतिर्‌किट्‌ तकृतिर्‌किट धाऽतिर्‌किट्‌
तकृतिर्‌किट्‌ धागृधि नागिन

७) **पलटा -**

धागृधि नाधाग्‌ धिनाधा गृधिना धागृधि नागिन धाऽतिर्‌किट्‌
तकृतिर्‌किट्‌ धागृधि नागिन (धाऽतिर्‌किट्‌ तकृतिर्‌किट्‌)×२
धागृति नाकीन
ताकृति नाताक तिनाता कृतिना ताकृति नाकिन ताकृतिर्‌किट्‌
तकृतिर्‌किट्‌ धागृधि नागिन (धाऽतिर्‌किट्‌ तकृतिर्‌किट्‌)×२
धागृधि नागिन

८) **पलटा -**

(धाऽतिर्‌किट्‌ तकृतिर्‌किट्‌)×२ धागृधि नागिन धाऽतिर्‌किट्‌ तकृतिर्‌किट्‌
धागृधि नागिन (धाऽतिर्‌किट्‌ तकृतिर्‌किट्‌)×२ धागृति नाकिन
(ताकृतिर्‌किट्‌ तकृतिर्‌किट्‌)×२ ताकृति नाकिन ताकृतिर्‌किट्‌ तकृतिर्‌किट्‌
धागृधि नागिन (धाऽतिर्‌किट्‌ तकृतिर्‌किट्‌)×२ धागृधि नागिन

९) **पलटा -**

(धाऽतिर्‌घिट)×३ तकृतिरकिट धाऽतिर्‌घिट्‌ तकृतिरकिट्‌ ताकृतिर्‌घिट्‌
तगृतिर्‌घिट्‌ धागृधि नागिन (धाऽतिरकिट तकृतिरकिट)×२ धागृति नाकिन
(ताकृतिर्‌किट)×३ तकृतिरकिट धाऽतिर्‌घिट्‌ तकृतिरकिट्‌ ताऽतिर्‌घिट्‌
तगृतिर्‌घिट्‌ धागृधि नागिन (धाऽतिरकिट तकृतिरकिट)×२ धागृधि नागिन

१०) **पलटा -**

(धाऽतिर्‌घिट)×२ तकृतिरकिट (धाऽतिर्‌घिट्‌)×२ तकृतिरकिट्‌ धाऽतिर्‌घिट्‌
तकृतिर्‌किट धागृधि नागिन (धाऽतिरकिट तकृतिरकिट)×२ धागृति नाकिन
(ताकृतिर्‌किट)×२ तकृतिरकिट (ताकृतिर्‌किट्‌)×२ तकृतिरकिट्‌ ताकृतिर्‌किट्‌
तकृतिर्‌किट धागृधि नागिन (धाऽतिर्‌किट तकृतिरकिट)×२ धागृधि नागिन

११) **पलटा -**

(धाऽतिर्‌घिट तकृतिरकिट ताकृतिर्‌घिट्‌ तगृतिरकिट्‌)×२ धागृधि नागिन
धाऽतिर्‌किट्‌ तकृतिर्‌किट्‌ धाऽतिर्‌किट्‌ तकृतिर्‌किट्‌ धागृति नाकिन
ताकृतिर्‌किट तकृतिरकिट ताकृतिर्‌घिट्‌ तगृतिरकिट्‌ धाऽतिरघिट्‌
तकृतिर्‌किट्‌ ताकृतिर्‌घिट्‌ तगृतिर्‌किट्‌ धागृधि नागिन
धाऽतिर्‌किट्‌ तकृतिर्‌किट्‌ धाऽतिर्‌किट्‌ तकृतिर्‌किट्‌ धागृधि नागिन

१२) **तिहाई**

(धागृधि नागिन धाऽतिर्‌किट्‌ तकृतिर्‌किट्‌ धाऽतिर्‌किट्‌ तकृतिर्‌किट्‌
धागृति नाकिन धाऽऽ धाऽतिर्‌किट्‌ तकृतिर्‌किट्‌ धागृति नाकिन
धाऽऽ धाऽतिर्‌किट्‌ तकृतिर्‌किट्‌ धागृति नाकिन धाऽऽ)×३

२) कायदा-देहली शैली-दादरा अंग-(त्र्यश्र जाति) तीनताल/एकताल

१) मुख -

धाऽघिड्नगतिर्किट् धाऽतिर्किट्तक्तिर्किट् धाऽतिर्किट्तक्धाति
धागेतिनाकिन धागेतिनाघिन् तिंनाकिडनग्तिरकिट्
धाऽतिर्किट्तक्धाति धागेतिनाकिन
ताऽकिड्नग्तिर्किट् ताक्तिर्किट्तक्तिरकिट् ताक्तिर्किट्तक्ताति
ताकेतिनाकिन धागेधिनाघिन् तिंनाकिड्नगतिर्किट्
धाऽतिर्किट्तक्धाति धागेधिनागिन

२) दोहरा -

(धाऽघिड्नग्तिर्किट् धाऽतिर्किट्तक्तिर्किट् धाऽतिर्किट्तक्धाति
धागेतिनाकिन)×३ धागेतिनाघिन् तिंनाकिड्नग्तिर्किट्
धाऽतिर्किट्तक्धाति धागेतिनाकिन
(ताऽकिड्नग्तिर्किट् ताक्तिर्किट्तक्तिर्किट् ताक्तिर्किट्तक्ताति
ताकेतिनाकिन)×२ धाऽघिड्नग्तिर्किट् धाऽतिर्किट्तक्तिर्किट्
धाऽतिर्किट्तक्धाति धागेतिनाकिन धागेतिनाघिन् तिंनाकिडनग्तिर्किट्
धाऽतिर्किट्तक्धाति धागेधिनागिन

३) आधा दोहरा -

(धाऽघिड्नग्तिर्किट् धाऽतिर्किट्तक्तिर्किट्)×३ धाऽतिर्किट्तक्धाति
धागेतिनाकिन धाऽघिड्नग्तिर्किट् धाऽतिर्किट्तक्तिर्किट् धाऽतिर्किट्तक्धाति
धागेतिनाकिन धागेतिनाघिन् तिंनाकिड्नग्तिर्किट् धातिर्किट्तक्धाति
धागेतिनाकिन
(ताऽकिड्नग्तिर्किट् ताक्तिर्किट्तक्तिर्किट्)×३ ताक्तिर्किट्तक्ताति
ताकेतिनाकिन धाऽघिड्नग्तिर्किट् धाऽतिर्किट्तक्तिर्किट् धाऽतिर्किट्तकधाति
धागेतिनाकिन धागेतिनाघिन् तिंनाकिड्नग्तिर्किट् धाऽतिर्किट्तक्धाति
धागेधिनागिन

४) आधा दोहरा -

(धाऽघिड्नग्तिर्किट्)×३ धाऽतिर्किट्तक्तिर्किट्
(धाऽघिड्नग्तिर्किट् धाऽतिर्किट्तक्तिर्किट् धाऽतिर्किट्तक्धाति
धागेतिनाकिन)×२ धागेतिनाघिन् तिनाकिड्नग्तिर्किट्
धाऽतिर्किट्तक्धाति धागेतिनाकिन
(ताऽकिड्नग्तिर्किट्)×३ ताऽतिर्किट्तक्तिर्किट् ताऽकिड्नग्तिर्किट्
ताऽतिर्किट्तक्तिर्किट ताऽतिर्किट्तक्ताति ताकेतिनाकिन
धाऽधिड्नग्तिर्किट् धाऽतिर्किट्तक्तिरकिट् धाऽतिर्किट्तकधाति
धागेतिनाकिन धागेतिनाघिन् तिंनाकिड्नग्तिर्किट्
धाऽतिरकिटतकधाति धागेधिनागिन

५) **विश्राम -**

धाऽघिड्नग्तिर्किट् धाऽतिर्किट्तक्तिर्किट् धाऽतिर्किट्तक्धाति धागेतिनाकिन
धाऽऽ धाऽतिर्किट्तक्तिर्किट् धाऽतिर्किट्तक्धाति धागेतिनाकिन
धाऽघिड्नग्तिर्किट् धाऽतिर्किट्तक्तिर्किट् धाऽतिर्किट्तकधाति धागेतिनाकिन
धागेधिनाघिन् तिनाकिड्नग्तिर्किट् धाऽतिर्किट्तकधाति धागेतिनाकिन
ताऽकिड्नग्तिर्किट् ताक्तिर्किट्तक्तिर्किट् ताक्तिर्किट्तक्ताति ताकेतिनाकिन
ताऽऽ ताक्तिर्किट्तक्तिर्किट् ताक्तिर्किट्तक्ताति ताकेतिनाकिन
धाऽघिड्नग्तिर्किट् धाऽतिर्किट्तक्तिर्किट् धाऽतिर्किट्तक्धाति धागेतिनाकिन
धागेतिनाघिन् तिंनाकिड्नग्तिर्किट् धाऽतिर्किट्तकधाति धागेधिनागिन

६) **आधा विश्राम -**

धाऽघिड्नग्तिर्किट् धाऽतिर्किट्तक्तिर्किट् धाऽऽ धाऽतिरकिटतक्तिरकिट्
धाऽघिड्नग्तिर्किट् धाऽतिर्किट्तक्तिर्किट् धाऽतिर्किट्तकधाति धागेतिनाकिन
धाऽघिड्नग्तिर्किट् धाऽतिर्किट्तक्तिर्किट् धाऽतिर्किट्तक्धाति धागेतिनाकिन
धागेतिनाघिन् तिनाकिड्नग्तिर्किट् धाऽतिर्किट्तक्धाति धागेतिनाकिन
ताऽकिड्नग्तिरकिट् ताक्तिर्किट्तक्तिर्किट् ताऽऽ ताक्तिर्किट्तक्तिर्किट्
ताऽकिड्नग्तिर्किट् ताक्तिर्किट्तक्तिरकिट् ताक्तिर्किट्तक्ताति ताकेतिनाकिन
धाऽघिड्नग्तिर्किट् धाऽतिर्किट्तक्तिरकिट् धाऽतिर्किट्तक्धाति धागेतिनाकिन
धागेतिनाघिन् तिनाकिड्नग्तिर्किट् धाऽतिर्किट्तक्धाति धागेधिनागिन

७) **पलटा -**

धाऽघिड्नगतिर्किट् (धाऽतिर्किट्तक्तिर्किट्)×३ धाऽघिड्नग्तिर्किट्
धाऽघिड्नग्तिर्किट् धाऽतिर्किट्तक्धाति धागेतिनाकिन
धाऽधिड्नग्तिरकिट् धाऽतिर्किट्तक्तिरकिट् धाऽतिर्किट्तकधाति धागेतिनाकिन
धागेतिनाघिन् तिनाकिड्नग्तिर्किट् धाऽतिर्किट्तक्धाति धागेतिनाकिन
ताऽकिड्नग्तिर्किट (ताक्तिरकिट्तक्तिर्किट)×३ ताक्किड्नग्तिरकिट्
ताक्तिर्किट्तक्तिर्किट् ताक्तिर्किट्तक्ताति ताकेतिनाकिन
धाऽघिड्नग्तिरकिट् धाऽतिर्किट्तक्तिर्किट् धाऽतिर्किट्तक्धाति धागेतिनाकिन
धागेतिनाघिन् तिनाकिड्नग्तिर्किट् धाऽतिर्किट्तक्धाति धागेधिनागिन

८) **पलटा -**

धाऽघिड्नग्तिर्किट् धाऽतिर्किट्तक्तिर्किट् तिर्किट्तक्तक्तिर्किट्
धाऽतिर्किट्तक्तिर्किट् धाऽघिड्नग्तिर्किट धाऽतिर्किट्तक्तिर्किट्
धाऽतिर्किट्तक्धाति धागेतिनाकिन धाऽघिड्नग्तिर्किट् धाऽतिर्किट्तक्तिरकिट्
धाऽतिर्किट्तक्धाति धागेतिनाकिन धागेतिनाघिन् तिनाकिड्नग्तिर्किट्
धाऽतिर्किट्तक्धाति धागेतिनाकिन
ताऽकिड्नग्तिरकिट ताक्तिर्किट्तक्तिर्किट् तिरकिट्तक्तक्तिर्किट्
ताक्तिर्किट्तक्तिर्किट् ताऽकिड्नग्तिर्किट् ताक्तिर्किट्तक्तिर्किट्

ताक्तिर्किट्तक्ताति ताकेतिनाकिन धाऽघिड्नग्तिर्किट् धाऽतिर्किट्तक्तिरकिट
धाऽतिर्किट्तक्धाति धागेतिनाकिन धागेतिनाघिन् तिनाकिड्नग्तिर्किट्
धाऽतिर्किट्तक्धाति धागेधिनागिन

९) पलटा -

धाऽतिर्किट्धाऽतिर्किट् तिर्किट्तक्तक्तिर्किट् धाऽतिर्किट्तक्धाति धागेतिनाकिन
(धाऽघिड्नग्तिर्किट् धाऽतिर्किट्तक्तिर्किट् धाऽतिर्किट्तक्धाति धागेतिनाकिन)×२
धागेतिनाघिन् तिनाकिड्नग्तिर्किट् धाऽतिर्किट्तक्धाति धागेतिनाकिन
ताक्तिर्किट्ताक्तिर्किट् तिर्किट्तक्तक्तिर्किट् ताक्तिर्किट्तक्ताति ताकेतिनाकिन
ताऽकिड्नग्तिर्किट् ताक्तिर्किट्तक्तिर्किट् ताक्तिर्किट्तक्ताति ताकेतिनाकिन
धाऽघिड्नग्तिर्किट् धातिर्किट्तक्तिर्किट् धातिर्किट्तक्धाति धागेतिनाकिन
धागेतिनाघिन् तिनाकिड्नग्तिरकिट् धाऽतिर्किट्तक्धाति धागेधिनागिन

१०) पलटा -

(धाऽतिर्किट्तक्धाति धागेतिनाकिन)×२ (धाऽघिड्नग्तिर्किट धाऽतिर्किट्तक्तिरकिट्
धाऽतिर्किट्तक्धाति धागेतिनाकिन)×२ धागेतिनाघिन् तिनाकिड्नग्तिर्किट्
धाऽतिर्किट्तक्धाति धागेतिनाकिन
(ताक्तिर्किट्तक्ताति ताकेतिनाकिन)×२ ताऽकिड्नग्तिर्किट् ताक्तिर्किट्तक्तिर्किट्
ताक्तिर्किट्तक्ताति ताकेतिनाकिन धाऽघिड्नग्तिर्किट् धाऽतिर्किट्तक्तिर्किट्
धाऽतिर्किट्तक्धाति धागेतिनाकिन धागेतिनाघिन् तिनाकिड्नग्तिर्किट्
धाऽतिर्किट्तक्धाति धागेधिनागिन

११) पलटा -

(घिडनग्तिर्किटधाति धागेतिनाकिन)×२ (धाऽघिड्नग्तिर्किट् धाऽतिर्किट्तक्तिरकिट्
धाऽतिर्किट्तक्धाति धागेतिनाकिन)×२ धागेधिनाघिन् तिनाकिड्नग्तिर्किट्
धाऽतिर्किट्तक्धाति धागेतिनाकिन
(किड्नग्तिर्किट्ताति ताकेतिनाकिन)×२ ताऽकिड्नग्तिरकिट् ताक्तिर्किट्तक्तिरकिट्
ताक्तिर्किट्तक्ताति ताकेतिनाकिन धाऽघिड्नग्तिर्किट् धाऽतिर्किट्तक्तिरकिट
धाऽतिर्किट्तक्धाति धागेतिनाकिन धागेधिनाघिन् तिनाकिड्नग्तिरकिट्
धाऽतिर्किट्तक्धाति धागेधिनागिन

१२) पलटा -

धिडनग्तिर्धिड्नग्तिर् घिड्नग्तक्तक्तिर्किट घिडनग्तिरकिटधाति
धागेतिनाकिन (धाऽघिड्नग्तिर्किट् धाऽतिर्किट्तक्तिर्किट् धाऽतिर्किट्तक्धाति
धागेतिनाकिन)×२ धागेतिनाघिन् तिनाकिड्नग्तिर्किट् धाऽतिर्किट्तक्धाति
धागेतिनाकिन
किड्नग्तिर्किड्नग्तिर् किड्नग्तक्तक्तिर्किट् किड्नग्तिर्किट्ताति
ताकेतिनाकिन ताऽघिड्नग्तिर्किट् ताऽतिर्किट्तक्तिर्किट् ताऽतिर्किट्तक्ताति
तागेतिनाकिन धाऽघिड्नग्तिर्किट् धाऽतिर्किट्तक्तिरकिट् धाऽतिर्किट्तक्धाति

धागेतिनाकिन धागेतिनाघिन तिनाकिड्नग्तिर्किट् धाऽतिर्किट्तक्धाति
धागेधिनागिन

१३) पलटा -

(धातिधागेधाति धागेतिनाकिन)×२ (धाऽघिड्नग्तिर्किट् धाऽतिर्किट्तक्तिरकिट
धाऽतिर्किट्तक्धाति धागेतिनाकिन)×२ धागेतिनाघिन् तिनाकिड्नग्तिरकिट्
धाऽतिर्किट्तक्धाति धागेतिनाकिन
(तातिताकेताति ताकेतिनाकिन)×२ ताऽकिड्नग्तिर्किट् ताक्तिर्किट्तक्तिर्किट्
ताक्तिर्किट्तक्ताति ताकेतिनाकिन धाऽघिड्नग्तिर्किट् धाऽतिर्किट्तक्तिर्किट्
धाऽतिर्किट्तक्धाति धागेतिनाकिन धागेतिनाघिन् तिनाकिड्नग्तिर्किट्
धाऽतिर्किट्तक्धाति धागेधिनागिन

१४) पलटा -

धातिधागेतिना घिन्तिनाघिन् तिनाकिनधाति धागेतिनाकिन
(धाऽघिड्नग्तिर्किट् धाऽतिर्किट्तक्तिर्किट् धाऽतिर्किट्तक्धाति
धागेतिनाकिन)×२ धागेतिनाघिन् तिनाकिड्नग्तिर्किट्
धाऽतिर्किट्तक्धाति धागेतिनाकिन
तातिताकेतिना किन्तिनाकिन् तिनाकिनताति ताकेतिनाकिन
ताऽकिड्नग्तिर्किट् ताक्तिर्किट्तक्तिर्किट् ताक्तिर्किट्तक्ताति
ताकेतिनाकिन धाऽघिड्नग्तिर्किट् धाऽतिरकिट्तक्तिर्किट् धाऽतिर्किट्तकधाति
धागेतिनाकिन धागेतिनाघिन् तिनाकिड्नग्तिर्किट् धातिर्किट्तक्धाति
धागेधिनागिन

१५) पलटा -

(घिन्तिनाधाति धागेतिनाकिन)×२ (धाऽघिड्नग्तिर्किट् धाऽतिर्किट्तक्तिर्किट्
धाऽतिर्किट्तक्धाति धागेतिनाकिन)×२ धागेतिनाघिन् तिनाकिड्नग्तिर्किट्
धाऽतिर्किट्तक्धाति धागेतिनाकिन
(किन्तिनाताति ताकेतिनाकिन)×२ ताऽकिड्नग्तिर्किट् ताक्तिर्किट्तक्तिर्किट्
ताक्तिर्किट्तक्ताति ताकेतिनाकिन धाऽघिड्नग्तिर्किट् धाऽतिर्किट्तक्तिर्किट्
धाऽतिर्किट्तक्धाति धागेतिनाकिन धागेतिनाघिन् तिनाकिड्नग्तिर्किट्
धाऽतिर्किट्तक्धाति धागेधिनागिन

१६) पलटा -

घिन्तिनाघिन् तिनाघिन्तिना घिन्तिनाधाति धागेतिनाकिन
(धाऽघिड्नग्तिर्किट् धाऽतिर्किट्तक्तिर्किट् धाऽतिर्किट्तक्धाति धागेतिनाकिन)×२
धागेतिनाघिन् तिनाकिड्नग्तिर्किट् धाऽतिर्किट्तक्धाति धागेतिनाकिन
किन्तिनाकिन् तिनाकिन्तिना किन्तिनाताति ताकेतिनाकिन
ताऽकिड्नग्तिर्किट् ताक्तिर्किट्तक्तिर्किट् ताक्तिर्किट्तक्ताति ताकेतिनाकिन
धाऽघिड्नग्तिर्किट् धातिर्किट्तक्तिर्किट् धातिर्किट्तक्धाति धागेतिनाकिन
धागेतिनाघिन् तिनाकिड्नग्तिर्किट् धाऽतिर्किट्तक्धाति धागेधिनागिन

१७) तिहाई -
(धाऽघिड्नग्तिर्किट् धाऽतिर्किट्तक्तिर्किट् धाऽतिर्किट्तक्धाति
धागेतिनाकिन धागेतिनाघिन् तिनाकिड्नग्तिर्किट् धाऽतिरकिट्तक्धाति
धागेतिनाकिन धाऽऽ धातित् धाऽऽ)×३

३) कायदा - देहली व फरुखाबाद शैलींचे मिश्रण-दादरा अंग-
(त्र्यश्र जाति) तीनताल/एकताल

१) मुख -
(धाऽतिर्किट्तक्तिर्किट् धातिगदिगन धातिघिनधाति धातिगदिकन
ताक्तिर्किट्तक्तिर्किट् तातिकतिकन धातिघिनधाति धातिगदिगन)×२

२) दोहरा
(धाऽतिर्किट्तक्तिर्किट् धातिगदिगन)×३ धातिघिनधाति धातिगदिकन
(ताऽतिर्किट्तक्तिर्किट् तातिकतिकन)×२ धाऽतिर्किट्तक्तिर्किट् धातिगदिगन
धातिघिनधाति धातिगदिगन

३) आधा दोहरा -
(धाऽतिर्किट्तक्तिर्किट्)×३ धातिगदिगन धाऽतिर्किट्तक्तिर्किट् धातिगदिगन
धातिघिनधाति धातिगदिकन
(ताक्तिर्किट्तक्तिर्किट्)×३ तातिकतिकन धाऽतिर्किट्तक्तिर्किट् धातिगदिगन
धातिघिनधाति धातिगदिगन

५) विश्राम -
धाऽतिर्किट्तक्तिर्किट् धातिगदिगन धाऽऽ धातिगदिगन धाऽतिर्किट्तक्तिर्किट्
धातिगदिगन धातिघिनधाति धातिगदिकन
ताक्तिर्किट्तक्तिर्किट् तातिकतिकन ताऽऽ तातिकतिकन धाऽतिर्किट्तक्तिर्किट्
धातिगदिगन धातिघिनधाति धातिगदिगन

६) आधा विश्राम -
धाऽतिरकिट्तक्तिर्किट् धाऽऽधातिर्किट् धाऽतिर्किट्तक्तिर्किट् धातिगदिगन
धाऽतिर्किट्तक्तिर्किट् धातिगदिन धातिघिनधाति धातिगदिकन
ताक्तिरकिट्तक्तिर्किट् ताऽऽतातिर्किट् ताक्तिर्किट्तक्तिर्किट् तातिकतिकन
धाऽतिर्किट्तक्तिर्किट् धातिगदिगन धातिघिनधाति धानिगदिगन

७) पलटा -
धातिर्किट्धातिर्किट् धातिर्किट्तक्तिर्किट् धातिर्किट्तक्तिर्किट्

तिर्किट्तकृतक्तिर्किट् धातिर्किट्तकृतिर्किट् धातिगदिगन
धातिघिनधाति धातिगदिकन
ताकृतिर्किट्तातिर्किट् ताकृतिर्किट्तकृतिर्किट् ताकृतिर्किट्तकृतिर्किट्
तिर्किट्तकृतकृतिर्किट् धातिर्किट्तकृतिर्किट् धातिगदिगन
धातिघिनधाति धातिगदिगन

८) **पलटा -**
धातिर्किट्धातिर्किट् तकृतिर्किट्धातिरकिट् (धाऽतिर्किट्तकृतिर्किट्
धातिगदिनगन)×२ धातिघिनधाति धातिगदिकन
ताकृतिर्किट्ताकृतिर्किट् तकृतिर्किट्ताकृतिरकिट् ताकृतिर्किट्तकृतिर्किट्
तातिकतिकन धाऽतिर्किट्तकृतिर्किट् धातिगदिगन
धातिघिनधाति धातिगदिगन

९) **पलटा -**
धाऽतिर्किट्तकृतिर्किट् तिर्किट्तकृतकृतिर्किट् धातिघिनधाति धातिगदिगन
धातिघिनधाति घिनधातिघिन धातिघिनधाति धातिगदिकन
ताऽतिर्किट्तकृतिर्किट् तिर्किट्तकृतकृतिर्किट् तातिकिनताति तातिकतिकन
धातिघिनधाति घिनधातिघिन धातिघिनधाति धातिगदिगन

१०) **पलटा -**
धाऽतिर्किट्तकृतिर्किट् तिर्किट्तकृतकृतिर्किट् तिर्किट्तकतकृतिर्किट् धातिगदिगन
धाऽतिर्किट्तकृतिर्किट् धातिगदिगन धातिघिनधाति धातिगदिकन
ताकृतिर्किट्तकृतिर्किट् तिर्किट्तकृतकृतिर्किट् तिर्किट्तकतकृतिर्किट् तातिकतिकन
धाऽतिर्किट्तकृतिर्किट् धातिगदिगन धातिघिनधाति धातिगदिगन

११) **पलटा -**
(धातिघिनधाति धातिगदिगन)×२ धाऽतिर्किट्तकृतिरकिट् धातिगदिगन
धातिघिनधाति धातिगदिकन
(तातिकिनताति तातिकतिकन)×२ धाऽतिर्किट्तकृतिरकिट् धातिगदिगन
धातिघिनधाति धातिगदिगन

१२) **पलटा -**
धातिघिनधाति घिनधातिघिन धातिघिनधाति धातिगदिगन
धाऽतिर्किट्तकृतिर्किट् धातिगदिगन धातिघिनधाति धातिगदिकन
तातिकिनताति किनतातिकिन तातिकिनताति तातिकतिकन
धाऽतिर्किट्तकृतिर्किट् धातिगदिगन धातिघिनधाति धातिगदिगन

१३) **पलटा -**
धातिधातिघिन धातिधातिघिन धातिघिनधाति धातिगदिगन
धाऽतिर्किट्तकृतिर्किट् धातिगदिगन धातिघिनधाति धातिगदिकन

तातितातिकिन तातितातिकिन तातिकिनताति तातिकतिकन
धाऽतिर्‌किट्‌तक्‌तिर्‌किट्‌ धातिगदिगन धातिघिनधाति धातिगदिगन

१४) **पलटा -**
घिनधातिघिन धातिधातिघिन धातिघिनधाति धातिगदिगन
धातिर्‌किट्‌तक्‌तिर्‌किट्‌ धातिगदिगन धातिघिनधाति धातिगदिकन
किनतातिकिन तातितातिकिन तातिकिनताति तातिकतिकन
धातिर्‌किट्‌तक्‌तिर्‌किट्‌ धातिगदिगन धातिघिनधाति धातिगदिगन

१५) **पलटा -**
घिनधातिघिन धातिघिनधाति घिनधातिघिन धातिधातिघिन
धाऽतिर्‌किट्‌तक्‌तिर्‌किट्‌ धातिगदिगन धातिघिनधाति धातिगदिकन
किनतातिकिन तातिकिनताति किनतातिकिन तातितातिकिन
धाऽतिर्‌किट्‌तक्‌तिर्‌किट्‌ धातिगदिगन धातिघिनधाति धातिगदिगन

१६) **पलटा-**
(घिनघिनधाति)×३ घिनधातिघिन धातिगदिगन धाऽतिर्‌किट्‌तक्‌तिर्‌किट्‌ धातिगदिगन
धातिघिनधाति धातिगदिकन
(किनकिनताति)×३ किनतातिकिन तातिकतिकन धाऽकिट्‌तक्‌तिर्‌किट धातिगदिगन
धातिघिनधाति धातिगदिगन

१७) **तिहाई**
(धाऽतिर्‌किट्‌तकतिर्‌किट्‌)×२ धातिगदिगन धातिघिनधाति धातिगदिगन
धाऽऽधातिघि नधातिधातिग दिगनधाऽऽ धातिघिनधाति धातिगदिगन
धाऽऽ)×३

४) कायदा - देहली शैली-दादरा अंग (त्र्यश्र जाति) तीनताल/एकताल

१) **मुख -**
धाऽक्ड धिकिट घिनधा तिघिन धाऽक्ड धिकिट घिनति नाकिन
तिटक्ड धिकिट घिनधा तिघिन धाऽक्ड धिकिट घिनति नाकिन
ताऽक्ड तिकिट किनता तिकिन ताऽक्ड तिकिट किनति नाकिन
तिटक्ड धिकिट घिनधा तिघिन धाऽक्ड धिकिट घिनधि नागिन

२) **दोहरा -**
(धाऽक्ड धिकिट घिनधा तिघिन धाऽक्ड धिकिट घिनति नाकिन)×३
तिटक्ड धिकिट घिनधा तिघिन धाऽक्ड धिकिट घिनति नाकिन

(ताऽक्ड तिकिट किनता तिकिन ताऽक्ड तिकिट किनति नाकिन)×२
धाऽक्ड धिक़िट घिनधा तिघिन धाऽक्ड धिकिट घिनति नाकिन
तिटक्ड धिकिट घिनधा तिघिन धाऽक्ड धिकिट घिनधि नागिन

३) आधा दोहरा -

(धाऽक्ड धिकिट घिनधा तिघिन)×३ धाऽक्ड धिकिट घिनति नाकिन
धाऽक्ड धिकिट घिनधा तिघिन धाऽक्ड धिकिट घिनति नाकिन
तिटक्ड धिकिट घिनधा तिघिन धाऽक्ड धिकिट घिनधि नाकिन
(ताऽक्ड तिकिट किनता तिकिन)×३ ताऽक्ड तिकिट किनति नाकिन
धाऽक्ड धिकिट घिनधा तिघिन धाऽक्ड धिकिट घिनति नाकिन
तिटक्ड धिकिट घिनधा तिघिन धाऽक्ड धिकिट घिनधि नागिन

४) विश्राम -

धाऽक्ड धिकिट घिनधा तिघिन धाऽऽ ऽ घिनधा तिघिन
धाऽक्ड धिकिट घिनधा तिघिन धाऽक्ड धिकिट घिनति नाकिन
धाऽक्ड धिकिट घिनधा तिघिन धाऽक्ड धिकिट घिनति नाकिन
तिटक्ड धिकिट घिनधा तिघिन धाऽक्ड धिकिट घिनति नाकिन
ताऽक्ड तिकिट किनता तिकिन ताऽऽ ऽ किनता तिकिन
ताऽक्ड तिकिट किनता तिकिन ताऽक्ड तिकिट किनृति नाकिन
धाऽक्ड धिकिट घिनधा तिघिन धाऽक्ड धिकिट घिनृति नाकिन
तिटक्ड धिकिट घिनधा तिघिन धाऽक्ड धिकिट घिनृधि नागिन

५) आधा विश्राम -

धाऽक्ड धिकिट घिनधा तिघिन ऽऽक्ड धिकिट घिनधा तिघिन
धाऽक्ड धिकिट घिनधा तिघिन धाऽक्ड धिकिट घिनति नाकिन
धाऽक्ड धिकिट घिनधा तिघिन धाऽक्ड धिकिट घिनति नाकिन
तिऽक्ड धिकिट घिनधा तिघिन धाऽक्ड धिकिट घिनति नाकिन
ताऽक्ड तिकिट किनता तिकिन ऽऽक्ड तिकिट किनता तिकिन
ताऽक्ड तिकिट किनता तिकिन ताऽक्ड तिकिट किनति नाकिन
धाऽक्ड धिकिट घिनधा तिघिन धाऽक्ड धिकिट घिनति नाकिन
तिटक्ड धिकिट घिनधा तिघिन धाऽक्ड धिकिट घिनधि नागिन

६) पलटा -

(धाऽक्ड धिकिट)×२ घिनधा तिघिन (धाऽक्ड धिकिट)×२
घिनधा तिघिन धाऽक्ड धिकिट घिनति नाकिन
धाऽक्ड धिकिट घिनधा तिघिन धाऽक्ड धिकिट घिनति नाकिन
तिटक्ड धिकिट घिनधा तिघिन धाऽक्ड धिकिट घिनति नाकिन
(ताऽक्ड तिकिट)×२ किनता तिकिन (ताऽक्ड तिकिट)×२
किनता तिकिन ताऽक्ड तिकिट किनति नाकिन

धाऽक्ड धिकिट घिनधा तिघिन धाऽक्ड धिकिट घिनति नाकिन
तिटक्ड धिकिट घिनधा तिघिन धाऽक्ड धिकिट घिनधि नागिन

७) पलटा -

धाऽक्ड धिकिट (घिनधा तिघिन)×३ धाऽक्ड धिकिट घिनधा तिघिन
धाऽक्ड धिकिट घिनति नाकिन धाऽक्ड धिकिट घिनधा तिघिन
धाऽक्ड धिकिट घिनति नाकिन तिटक्ड धिकिट धिनधा तिघिन
धाऽक्ड धिकिट घिनाति नाकिन
ताऽक्ड तिकिट (किनता तिकिन)×३ ताऽक्ड तिकिट किनता तिकिन
ताऽक्ड तिकिट किनति नाकिन धाऽक्ड धिकिट घिनधा तिघिन
धाऽक्ड धिकिट घिनति नाकिन तिटक्ड धिकिट धिनधा तिघिन
धाऽक्ड धिकिट घिनाधि नागिन

८) पलटा -

धाऽक्ड धिकिट घिनधा तिघिन धातिघि नधाति धिनधा तिघिन
धाऽक्ड धिकिट घिनधा तिघिन धाऽक्ड धिकिट घिनति नाकिन
धाऽक्ड धिकिट घिनधा तिघिन धाऽक्ड धिकिट घिनति नाकिन
तिटक्ड धिकिट घिनधा तिघिन धाऽक्ड धिकिट घिनति नाकिन
ताऽक्ड तिकिट किनता तिकिन तातिकि नताति किनता तिकिन
ताऽक्ड तिकिट किनता तिकिन ताऽक्ड तिकिट किनति नाकिन
धाऽक्ड धिकिट घिनधा तिघिन धाऽक्ड धिकिट घिनति नाकिन
निटक्ड धिकिट घिनधा तिघिन धाऽक्ड धिकिट घिनधि नागिन

९) पलटा -

घिनधा तिघिन धाऽक्ड धिकिट घिनति नाकिन घिनधा तिघिन
धाऽक्ड धिकिट घिनधा तिघिन धाऽक्ड धिकिट घिनति नाकिन
धाऽक्ड धिकिट घिनधा तिघिन धाऽक्ड धिकिट घिनति नाकिन
तिटक्ड धिकिट घिनधा तिघिन धाऽक्ड धिकिट घिनति नाकिन
किनता तिकिन ताऽक्ड तिकिट किनति नाकिन किनता तिकिन
ताऽक्ड तिकिट किनता तिकिन ताऽक्ड तिकिट किनति नाकिन
धाऽक्ड धिकिट घिनधा तिघिन धाऽक्ड धिकिट घिनति नाकिन
तिटक्ड धिकिट घिनधा तिघिन धाऽक्ड धिकिट घिनधि नागिन

१०) पलटा -

घिनधा तिघिन धातिधा तिघिन धाऽक्ड धिकिट घिनति नाकिन
(धाऽक्ड धिकिट घिनधा तिघिन धाऽक्ड धिकिट घिनति नाकिन)×२
ििटक्ड धिकिट घिनधा तिघिन धाऽक्ड धिकिट घिनति नाकिन
किनता तिकिन तातिता तिकिन ताऽक्ड तिकिट किनति नाकिन
ताऽक्ड तिकिट किनता तिकिन ताऽक्ड तिकिट किनति नाकिन

धाऽक्ड धिकिट घिनधा तिघिन धाऽक्ड धिकिट घिनति नाकिन
तिटक्ड धिकिट घिनधा तिघिन धाऽक्ड धिकिट घिनधि नागिन

११) पलटा -

(घिनधा तिघिन घिनति नाकिन)×२ धाऽक्ड धिकिट घिनधा
तिघिन धाऽक्ड धिकिट घिनति नाकिन धाऽक्ड धिकिट घिनधा
तिघिन धाऽक्ड धिकिट घिनति नाकिन तिटक्ड धिकिट घिनधा
तिघिन धाऽक्ड धिकिट घिनति नाकिन
(किनता तिकिन किनति नाकिन)×२ ताऽक्ड तिकिट किनता
तिकिन ताऽक्ड तिकिट किनति नाकिन धाऽक्ड धिकिट घिनधा
तिघिन धाऽक्ड धिकिट घिनति नाकिन तिटक्ड धिकिट घिनधा
तिघिन धाऽक्ड धिकिट घिनधि नागिन

१२) पलटा -

घिनति नाकिन धाऽक्ड धिकिट घिनति नाकिन घिनति नाकिन
धाऽक्ड धिकिट घिनधा तिघिन धाऽक्ड धिकिट घिनति नाकिन
धाऽक्ड धिकिट घिनधा तिघिन धाऽक्ड धिकिट घिनति नाकिन
तिटक्ड धिकिट घिनधा तिघिन धाऽक्ड धिकिट घिनति नाकिन
किनति नाकिन ताऽक्ड तिकिट किनृति नाकिन किनति नाकिन
ताऽक्ड तिकिट किनता तिकिन ताऽक्ड तिकिट किनति नाकिन
धाऽक्ड धिकिट घिनधा तिघिन धाऽक्ड धिकिट घिनति नाकिन
तिटक्ड धिकिट घिनधा तिघिन धाऽक्ड धिकिट घिनधि नागिन

१३) पलटा -

(घिनति नाकिन)×२ धाऽक्ड धिकिट घिनति नाकिन (धाऽक्ड धिकिट
घिनधा तिघिन धाऽक्ड धिकिट घिनति नाकिन)×२ तिटक्ड धिकिट
घिनधा तिघिन धाऽक्ड धिकिट घिनति नाकिन
(किनति नाकिन)×२ ताऽक्ड तिकिट किनति नाकिन ताऽक्ड तिकिट
किनता तिकिन ताऽक्ड तिकिट किनति नाकिन धाऽक्ड धिकिट
घिनधा तिघिन धाऽक्ड धिकिट घिनति नाकिन तिटक्ड धिकिट
घिनधा तिघिन धाऽक्ड धिकिट घिनधि नागिन

१४) पलटा -

(तिटक्ड धिकिट घिनधा तिघिन धाऽक्ड धिकिट घिनति नाकिन)×२
धाऽक्ड धिकिट घिनधा तिघिन धाऽक्ड धिकिट घिनति नाकिन
तिटक्ड धिकिट घिनधा तिघिन धाऽक्ड धिकिट घिनति नाकिन
(तिटक्ड तिकिट किनता तिकिन ताऽक्ड तिकिट किनति नाकिन)×२
धाऽक्ड धिकिट घिनधा तिघिन धाऽक्ड धिकिट घिनति नाकिन
तिटक्ड धिकिट घिनधा तिघिन धाऽक्ड धिकिट घिनधि नागिन

१५) पलटा -

तिटक्ड धिकिट तिटक्ड धिकिट घिनधा तिघिन तिटक्ड धिकिट
तिटक्ड धिकिट घिनधा तिघिन धाऽक्ड धिकिट घिनति नाकिन धाऽकड
धिकिट घिनधा तिघिन धाऽक्ड धिकिट घिनति नाकिन तिटक्ड
धिकिट घिनधा तिघिन धाऽक्ड धिकिट घिनति नाकिन
तिटक्ड तिकिट तिटक्ड तिकिट किनता तिकिन तिटक्ड तिकिट
तिऽक्ड तिकिट किनता तिकिन ताऽक्ड तिकिट किनति नाकिन धाऽक्ड
धिकिट घिनधा तिघिन धाऽक्ड धिकिट घिनति नाकिन तिटक्ड
धिकिट घिनधा तिघिन धाऽक्ड धिकिट घिनधि नागिन

१६) पलटा -

तिटक्ड धिकिट ऽक्ड धिकिट तिटक्ड धिकिट घिनधा तिघिन तिटक्ड
धिकिट घिनधा तिघिन धाऽक्ड धिकिट घिनृति नाकिन धाऽक्ड
धिकिट घिनधा तिघिन धाऽक्ड धिकिट घिनृति नाकिन तिटक्ड
धिकिट घिनधा तिघिन धाऽक्ड धिकिट घिनृति नाकिन
तिटक्ड तिकिट ऽक्ड तिकिट तिटक्ड तिकिट किनता तिकिन तिटक्ड
तिकिट किनता तिकिन ताऽक्ड तिकिट किनृति नाकिन धाऽक्ड
धिकिट घिनधा तिघिन धाऽक्ड धिकिट घिनृति नाकिन तिऽक्ड
धिकिट घिनधा तिघिन धाऽक्ड धिकिट घिनृधि नागिन

१७) पलटा -

तिटक्ड धिकिट तिटक्ड धिकिट तिटति टतिट तिटक्ड धिकिट
तिटक्ड धिकिट घिनधा तिघिन धाऽक्ड धिकिट घिनति नाकिन धाऽक्ड
धिकिट घिनधा तिघिन धाऽक्ड धिकिट घिनति नाकिन
तिटक्ड धिकिट घिनधा तिघिन धाऽक्ड धिकिट घिनति नाकिन
तिटक्ड तिकिट तिटक्ड तिकिट तिटति टतिट तिटक्ड तिकिट
तिटक्ड तिकिट किनता तिकिन ताऽक्ड तिकिट किनति नाकिन धाऽक्ड
धिकिट घिनधा तिघिन धाऽक्ड धिकिट घिनति नाकिन तिटक्ड
धिकिट घिनधा तिघिन धाऽक्ड धिकिट घिनधि नागिन

१८) पलटा -

(तिटति टतिट तिटक्ड धिकिट)×२ तिटक्ड धिकिट घिनधा तिघिन
धाऽक्ड धिकिट घिनति नाकिन धाऽक्ड धिकिट घिनधा तिघिन
धाऽक्ड धिकिट घिनति नाकिन तिटक्ड धिकिट घिनधा तिघिन
धाऽक्ड धिकिट घिनति नाकिन
(तिटति टतिट तिटक्ड तिकिट)×२ तिटक्ड तिकिट किनता तिकिन
ताऽक्ड तिकिट किनति नाकिन धाऽक्ड धिकिट घिनधा तिघिन
धाऽक्ड धिकिट घिनति नाकिन तिटक्ड धिकिट घिनधा तिघिन
धाऽक्ड धिकिट घिनधि नागिन

तिहाई -
(तिटक्ड धिकिट घिनधा तिधिन (धाऽक्ड धिकिट घिनति नाकिन धा तित् धाऽ)×३)×३

५) कायदा-देहली शैली-दादरा अंग (त्र्यश्र जाति) तीनताल/एकताल

१) मुख -
धागेनधिंऽन्न धागेतिरकिट धागेनधाधाग् धिनधिनागिन
धागेनधाधाग् धिननधागेन धाधाग्घिनाग् तिनतिनाकिन
ताकेनतिंऽन्न ताकेतिरकिट ताकेनताताक् तिनतिनाकिन
धागेनधाधाग् धिननधागेन धाधाग्घिनाग् धिनधिनागिन

२) दोहरा -
धागेनधिंऽन्न धागेतिरकिट धागेनधाधाग् धिनधिनागिन
धागेनधिंऽन्न धागेतिरकिट धागेनधाधाग् धिनधिनागिन
धागेनधिंऽन्न धागेतिरकिट धागेनधाधाग् धिनधिनागिन
धागेनधाधाग धिननधागेन धाधागघिनाग् तिनतिनाकिन
ताकेनतिंऽन्न ताकेतिरकिट ताकेनताताक् तिनतिनाकिन
ताकेनतिंऽन्न ताकेतिरकिट ताकेनताताक् तिनतिनाकिन
धागेनधिंऽन्नं धागेतिरकिट धागेनधाधाग् धिनधिनागिन
धागेनधाधाग् धिननधागेन धाधाग्धिनाग् धिनधिनागिन

३) आधा दोहरा -
(धागेनधिंऽन्न धागेतिरकिट)×३ धागेनधाधाग् धिनधिनागिन
धागेनधिऽन्न धागेतिरकिट धागेनधाधाग् धिनधिनागिन
धागेनधाधाग् धिननधागेन धाधागधिनाग् तिनतिनाकिन
(ताकेनतिंऽन्न ताकेतिरकिट)×३ ताकेनताताक् तिनतिनाकिन
धागेनधिंऽन्न धागेतिरकिट धागेनधाधाग् धिनधिनागिन
धागेनधाधाग् धिननधागेन धाधाग्धिनाग् धिनधिनागिन

४) विश्राम -
धागेनधिंऽन्न धागेतिरकिट धाऽऽऽऽऽ धागेतिरकिट
(धागेनधिंऽन्न धागेतिरकिट धागेनधाधाग् धिनधिनागिन)×२
धागेनधाधाग् धिननधागेन धाधाग्धिनाग् तिनतिनाकिन
ताकेनतिंऽन्न ताकेतिरकिट ताऽऽऽऽऽ ताकेतिरकिट
ताकेनतिंऽन्न ताकेतिरकिट ताकेनताताक् तिनतिनाकिन

धागेनधिंऽन्न धागेतिरकिट धागेनधाधाग् धिनधिनागिन
धागेनधाधाग् धिननधागेन धाधाग्धिनाग् धिनधिनागिन

५) पलटा -

धागेनधागेन धिंऽन्नधागेन (धागेनधिंऽन्न)×३ धागेतिरकिट
धागेनधाधाग् धिनधिनागिन धागेनधिंऽन्न धागेतिरकिट
धागेनधाधाग् धिनधिनागिन धागेनधाधाग् धिननधागेन
धाधाग्धिनाग् तिनतिनाकिन
ताकेनताकेन तिंऽन्नताकेन (ताकेनतिंऽन्न)×३ ताकेतिरकिट
ताकेनताताक् तिनतिनाकिन धागेनधिंऽन्न धागेतिरकिट
धागेनधाधाग् धिनधिनागिन धागेनधाधाग् धिननधागेन
धाधाग्धिनाग् धिनधिनगिन

६) पलटा -

(धागेनधागेन धागेनधिंऽन्न)×२ धागेनधिंऽन्न धागेतिरकिट
धागेनधाधाग् धिनधिनागिन धागेनधिंऽन्न धागेतिरकिट
धागेनधाधाग् धिनधिनागिन धागेनधाधाग् धिननधागेन
धाधाग्घिनाग् तिनतिनाकिन
(ताकेनताकेन ताकेनतिंऽन्न)×२ ताकेनतिंऽन्न ताकेतिरकिट
ताकेनताताक् तिनतिनाकिन धागेनधिंऽन्न धागेतिरकिट
धागेनधाधाग् धिनधिनागिन धागेनधाधाग् धिननधागेन
धाधाग्घिनाग् धिनधिनागिन

७) पलटा -

धाधागघिनाग् धिनधिनागिन धाधागघिनाग् धिनधिनागिन
(धागेनधिंऽन्न धागेतिरकिट धागेनधाधाग् धिनधिनागिन)×२
धागेनधाधाग् धिननधागेन धाधागघिनाग् तिनतिनाकिन
ताताक्किनाक् तिनतिनाकिन ताताक्किनाक् तिनतिनाकिन
ताकेनतिंऽन्न ताकेतिरकिट ताकेनताताक् तिनतिनाकिन
धागेनधिंऽन्न धागेतिरकिट धागेनधाधाग् धिनधिनागिन
धागेनधाधाग् धिननधागेन धाधाग्घिनाग् धिनधिनागिन

८) पलटा -

धाधाग्घिनाग् धिननागधिन नागधिननाग धिननागधिन
धाधाग्घिनाग् धिननागधिन धाधाग्घिनाग् तिनतिनाकिन
धागेनधिंऽन्न धागेतिरकिट धागेनधाधाग् धिनधिनागिन
धागेनधाधाग् धिननधागेन धाधाग्घिनाग् तिनतिनाकिन
ताताक्किनाक् तिननाकतिन नाकतिननाक तिननाकतिन
ताताक्किनाक् तिननाकतिन ताताक्किनाक् तिनतिनाकिन

धागेनधिऽन्न धागेतिरकिट धागेनधाधाग् धिनधिनागिन
धागेनधाधाग् धिननधागेन धाधाग्घिनाग् धिनधिनागिन

९) पलटा -

(धागेनधाधाग् तिनतिनाकिन ताकेनधाधाग् धिनधिनागिन)×२
धागेनधिंऽन्न धागेतिरकिट धागेनधाधाग् धिनधिनागिन
धागेनधाधाग् धिननधागेन धाधाग्घिनाग् तिनतिनाकिन
(ताकेनताताक् तिनतिनाकिन ताकेनधाधाग् धिनधिनागिन)×२
धागेनधिंऽन्न धागेतिरकिट धागेनधाधाग् धिनधिनागिन
धागेनधाधाग् धिननधागेन धाधाग्घिनाग् धिनधिनागिन

१०) पलटा -

धागेनधिंऽन्न धागेतिरकिट धाधागिनधाधा गिनधाधागिन
(धागेनधिंऽन्न धागेतिरकिट धागेनधाधाग् धिनधिनागिन)×२
धागेनधाग् धिननधागेन धाधाग्घिनाग् तिनतिनाकिन
ताकेनतिंऽन्न ताकेतिरकिट तातांकिनताता किनताताकिन
ताकेनतिंऽन्न ताकेतिरकिट ताकेनताताक् तिनतिनाकिन
धागेनधिंऽन्न धागेतिरकिट धागेनधाधाग् धिनधिनागिन
धागेनधाधाग् धिननधागेन धाधाग्घिनाग् धिनधिनागिन

११) तिहाई -

धागेनधिंऽन्न धागेतिरकिट धागेनधाधाग् धिनधिनागिन
धागेनधाधाग् धिननधागेन धाधाग्घिनाग् तिनतिनाकिन
धागेनधिंऽन्न धागेतिरकिट धाऽतिरकिट धागेनधिऽन्न
धागेतिरकिट धाऽतिरकिट धागेनधिंऽन्न धागेतिरकिट। धा

६) कायदा-देहली शैली-दादरा अंग (त्र्यश्र जाति) तीनताल/एकताल

१) मुख -

धागेनधात्रक धिकिटधागेन धात्रकघिनाग् तिनतिनाकिन
घिनाग्धिनधि नागेनधागेन धात्रकघिनाग् तिनतिनाकिन
ताकेनतात्रक तिकिटताकेन तात्रककिनाक् तिनतिनाकिन
घिनाग्धिनधि नागेनधागेन धात्रकघिनाग् धिनधिनागिन

२) दोहरा -

(धागेनधात्रक धिकिटधागेन धात्रकघिनाग् तिनतिनाकिन)×३

धिनागिधिनधि नागेनधागेन धात्रकघिनाग् तिनतिनाकिन
(ताकेनतात्रक तिकिटताकेन तात्रककिनाक् तिनतिनाकिन)×२
धागेनधात्रक धिकिटधागेन धात्रकघिनाग् तिनतिनाकिन
घिनाग्धिनधि नागेनधागेन धात्रकघिनाग् धिनधिनागिन

३) आधा दोहरा -

(धागेनधात्रक धिकिटधागेन)×३ धात्रकघिनाग् तिनतिनाकिन
धागेनधात्रक धिकिटधागेन धात्रकघिनाग् तिनतिनाकिन
घिनाग्धिनाधि नागेनधागेन धात्रकघिनाग् तिनतिनाकिन
(ताकेनतात्रक तिकिटताकेन)×३ तात्रककिनाक् तिनतिनाकिन
धागेनधात्रक धिकिटधागेन धात्रकघिनाग् तिनतिनाकिन
घिनाग्धिनधि नागेनधागेन धात्रकघिनाग् धिनधिनागिन

४) विश्राम -

धागेनधात्रक धिकिटधागेन धात्रकघिनाग् तिनतिनाकिन
धाऽऽऽऽऽ धिनधिनागिन धात्रकघिनाग् तिनतिनाकिन
धागेनधात्रक धिकिटधागेन धात्रकघिनाग् तिनतिनाकिन
घिनाग्धिनधि नागेनधागेन धात्रकघिनाग् तिनतिनाकिन
ताकेनतात्रक तिकिटताकेन तात्रककिनाक् तिनतिनाकिन
ताऽऽऽऽऽ तिनतिनाकिन तात्रककिनाक् तिनतिनाकिन
धागेनधात्रक धिकिटधागेन धात्रकघिनाग् तिनतिनाकिन
घिनाग्धिनधि नागेनधाऽगेन धात्रकघिनाग् धिनधिनागिन

५) आधा विश्राम -

धागेनधात्रक धिकिटधागेन धाऽऽधागेन धात्रकधिकिट
(धागेनधात्रक धिकिटधाऽगेन धात्रकघिनाग् तिनतिनाकिन)×२
घिनाग्धिनधि नागेनधागेन धात्रकघिनाग् तिनतिनाकिन
ताकेनतात्रक तिकिटताकेन ताऽऽताकेन तात्रकतिकिट
ताकेनतात्रक तिकिटताकेन तात्रककिनाक् तिनतिनाकिन
धागेनधात्रक धिकिटधागेन धात्रकघिनाग् तिनातिनाकिन
घिनाग्धिनधि नागेनधागेन धात्रकघिनाग् धिनधिनागिन

६) पलटा -

धागेनधाऽगेन धिकिटधागेन धागेनधिकिट धागेनधिकिट
(धागेनधात्रक धिकिटधागेन धात्रकघिनाग् तिनतिनाकिन)×२
घिनाग्धिनधि नागेनधागेन धात्रकघिनाग् तिनतिनाकिन
ताकेनताकेन तिकिटताकेन ताकेनतिकिट ताकेनातिकिट
ताकेनतात्रक तिकिटताकेन तात्रककिनाक् तिनतिनाकिन
धागेनधात्रक धिकिटधागेन धात्रकघिनाग् तिनतिनाकिन
घिनाग्धिनधि नागेनधागेन धात्रकघिनाग् धिनधिनागिन

७) पलटा -

(धागेनधागेन धागेनधिकिट)×२ (धागेनधात्रक धिकिटधाऽगेन धात्रकधिनाग् तिनतिनाकिन)×२ घिनाग्धिनधि नागेनधागेन धात्रकघिनाग् तिनतिनाकिन

(ताकेनताकेन ताकेनतिकिट)×२ ताकेनतात्रक तिकिटताकेन तात्रककिनाक् तिनातिनाकिन धागेनधात्रक धिकिटधागेन धात्रकघिनाग् तिनतिनाकिन घिनाग्धिनधि नागेनधागेन धात्रकघिनाग् धिनधिनागिन

८) पलटा -

धागेनधात्रक धिकिटधागेन धिकिटधागेन धात्रकधिकिट (धागेनधात्रक धिकिटधागेन धात्रकघिनाग् तिनतिनाकिन)×२ घिनाग्धिनधि नागेनधागेन धात्रकघिनाग् तिनतिनाकिन ताकेनतात्रक तिकिटताकेन तिकिटताकेन तात्रकतिकिट ताकेनतात्रक तिकिटताकेन तात्रककिनाक् तिनतिनाकिन धागेनधात्रक धिकिटधागेन धात्रकघिनाग् तिनतिनाकिन घिनाग्धिनधि नागेनधागेन धात्रकघिनाग् धिनधिनागिन

९) पलटा -

धात्रकधिनाग् धिनधिनागिन धात्रकधिनाग् तिनतिनाकिन धागेनधात्रक धिकिटधागेन धात्रकघिनाग् तिनतिनाकिन धागेनधात्रक धिकिटधागेन धात्रकधिनाग् तिनतिनाकिन घिनाग्धिनधि नागेनधाऽगेन धात्रकघिनाग् तिनतिनाकिन तात्रककिनाक् तिनतिनाकिन तात्रककिनाक् तिनतिनाकिन ताकेनतात्रक तिकिटताकेन तात्रककिनाक् तिनतिनाकिन धागेनधात्रक धिकिटधागेन धात्रकघिनाग् तिनतिनाकिन घिनाग्धिनधि नागेनधागेन धात्रकघिनाग् धिनधिनागिन

१०) पलटा -

(धात्रकघिनाग्)×३ धिनधिनागिन धागेनधात्रक धिकिटधागेन धात्रकघिनाग् तिनतिनाकिन धागेनधात्रक धिकिटधागेन धात्रकघिनाग् तिनतिनाकिन घिनाग्धिनधि नागेनधागेन धात्रकघिनाग् तिनतिनाकिन

(तात्रककिनाक्)×३ तिनातिनाकिन ताकेनतात्रक तिकिटताकेन तात्रककिनाक् तिनातिनाकिन धागेनधात्रक धिकिटधागेन धात्रकघिनाग् तिनतिनाकिन घिनाग्धिनधि नागेनधाऽगेन धात्रकघिनाग् धिनधिनागिन

११) पलटा -
(धात्रकधिनाग्)×२ धिनधिनागिन धात्रकधिनाग्
(धागेनधात्रक धिकिटधागेन धात्रकधिनाग् तिनतिनाकिन)×२
घिनाग्धिनधि नागेनधागेन धात्रकधिनाग् तिनतिनाकिन
(तात्रककिनाक्)×२ तिनतिनाकिन तात्रककिनाक्
ताकेनतात्रक तिकिटताकेन तात्रककिनाक् तिनतिनाकिन
धागेनधात्रक धिकिटधागेन धात्रकधिनाग् तिनतिनाकिन
घिनाग्धिनधि नागेनधागेन धात्रकधिनाग् धिनधिनागिन

१२) पलटा -
(घिनाग्घिनाग् धिनधिनागिन)×२ (धागेनधात्रक धिकिटधागेन
धात्रकधिनाग् तिनतिनाकिन)×२ घिनाग्धिनधि नागेनधागेन
धात्रकधिनाग् तिनतिनाकिन
(किनाककिनाक् तिनतिनाकिन)×२ ताकेनतात्रक तिकिटताकेन
तात्रककिनाक् तिनतिनाकिन धागेनधात्रक धिकिटधागेन
धात्रकधिनाग् तिनतिनाकिन घिनाग्धिनधि नागेनधागेन
धात्रकधिनाग् धिनधिनागिन

१३) पलटा -
(घिनाग्घिनाग् घिनाग्घिनाग् धिनधिनागिन)×२ घिनाग्घिनाग्
तिनतिनाकिन धागेनधात्रक धिकिटधागेन धात्रकधिनाग्
तिनतिनाकिन घिनाग्धिनधि नागेनधागेन धात्रकधिनाग्
तिनतिनाकिन
(किनाक्किनाक् किनाक्किनाक् तिनतिनाकिन)×२ किनाक्किनाक्
तिनतिनाकिन धागेनधात्रक धिकिटधागेन धात्रकधिनाग्
तिनतिनाकिन घिनाग्धिनधि नागेनधागेन धात्रकधिनाग्
धिनधिनागिन

१४) पलटा -
घिनाग्धिनधि नागेनघिनाग् धिनधिनागिन धिनधिनागिन
घिनाग्धिनधि नागेनधागेन धात्रकधिनाग् तिनतिनाकिन
धागेनधात्रक धिकिटधागेन धात्रकधिनाग् तिनतिनाकिन
घिनाग्धिनधि नागेनधागेन धात्रकधिनाग् तिनतिनाकिन
किनाक्तिनति नाकेनकिनाक तिनतिनाकिन तिनतिनाकिन
किनाक्तिनति नाकेनताकेन तात्रककिनाक् तिनतिनाकिन
धागेनधात्रक धिकिटधागेन धात्रकधिनाग् तिनतिनाकिन
घिनाग्धिनधि नागेनधागेन धात्रकधिनाग् धिनधिनागिन

१५) तिहाई -

(घिनाग्धिनधि नागेनधागेन धात्रकधिनाग् तिनतिनाकिन
धाऽधागेन धात्रकघिनाग् तिनतिनाकिन धाऽ धागेन
धात्रकघिनाग् तिनतिनाकिन धाऽऽ)×३

७) रेला - देहली शैली - दादरा अंग - (त्र्यश्र जाति) - तीनताल-एकताल

१) मुख -

धाऽघेगेनग् धिरधिरकिट धाधाघेगेनग् धिनधिनागिन
धाधाघेगेनग् धिनगिनधिन धाधाघेगेनग् तिनतिनाकिन
ताऽकेकेनक् तिरतिरकिट ताताकेकेनक् तिनतिनाकिन
धाधाघेगेनग धिनगिनधिन धाधाघेगेनग् धिनधिनागिन

२) दोहरा -

(धाऽघेगेनग् धिरधिरकिट धाधाघेगेनग् धिनधिनागिन)×३
धाधाघेगेनग् धिनगिनधिन धाधाघेगेनग् तिनतिनाकिन
(ताऽकेकेनक् तिरतिरकिट ताताकेकेनक तिनतिनकिन)×२
धाऽघेगेनग् धिरधिरकिट धाधाघेगेनग् धिनधिनागिन
धाधाघेगेनग् धिनगिनधिन धाधाघेगेनग् धिनधिनागिन

३) आधा दोहरा -

(धाऽघेगेनग् धिरधिरकिट)×३ धाधाघेगेनग् धिनधिनागिन
धाऽघेगेनग् धिरधिरकिट धाधाघेगेनग् धिनधिनागिन
धाधाघेगेनग् धिनगिनधिन धाधाघेगेनग् तिनतिनाकिन
(ताऽकेकेनक् तिरतिरकिट)×३ ताताकेकेनक् तिनतिनाकिन
धाऽघेगेनग् धिरधिरकिट धाधाघेगेनग् धिनधिनागिन
धाधाघेगेनग् धिनगिनधिन धाधाघेगेनग् धिनधिनागिन

४) विश्राम -

धाऽघेगेनग् धिरधिरकिट धाधाघेगेनग् धिनघिनागिन
धाऽऽऽऽऽ धिरधिरकिट धाधाघेगेनग् धिनधिनागिन
धाऽघेगेनग् धिरधिरकिट धाधाघेगेनग् धिनधिनागिन
धाधाघेगेनग् धिनगिनधिन धाधाघेगेनग् तिनतिनाकिन
ताऽकेकेनक् तिरतिरकिट ताताकेकेनक् तिनतिनाकिन
ताऽऽऽऽऽ तिरतिरकिट ताताकेकेनक् तिनतिनाकिन

धाऽघेगेनग् धिरधिरकिट धाधाघेगेनग धिनधिनागिन
धाधाघेगेनग् धिनगिनधिन धाधाघेगेनग् धिनधिनागिन

५) आधा विश्राम -

धाऽघेगेनग् धिरधिरकिट धाऽऽ धिरधिरकिट
धाऽघेगेनग् धिरधिरकिट धाधाघेगेनग् तिनतिनाकिन
धाऽघेगेतग् धिरधिरकिट धाधाघेगेनग् धिनधिनागिन
धाधाघेगेनग् धिनगिनधिन धाधाघेगेनग् तिनतिनाकिन
ताऽकेकेनक् तिरतिरकिट ताऽऽ तिरतिरकिट
ताऽकेकेनक् तिरतिरकिट ताताकेकेनक् तिनतिनाकिन
धाऽघेगेनग् धिरधिरकिट धाधाघेगेनग् धिनाधिनागिन
धाधाघेगेनग् धिनगिनधिन धाधाघेगेनग् धिनधिनागिन

६) पलटा -

(धाऽघेगेनग्)×२ धिरधिरकिट धाऽघेगेनग् धाऽघेगेनग्
धिरधिरकिट धाधाघेगेनग् तिनतिनाकिन धाऽघेगेनग् धिरधिरकिट
धाधाघेगेनग् धिनधिनागिन धाधाघेगेनग् धिनगिनधिन
धाधाघेगेनग् तिनतिनाकिन
(ताऽकेकेनक्)×२ तिरतिरकिट ताऽकेकेनक् ताऽकेकेनक्
तिरतिरकिट ताताकेकेनक् तिनतिनाकिन धाऽघेगेनग् धिरधिरकिट
धाधाघेगेनग् धिनधिनागिन धाधाघेगेनग् धिनगिनधिन
धाधाघेगेनग् धिनधिनागिन

७) पलटा -

धाऽघेगेनग् (धिरधिरकिट)×३ धाऽघेगेनग् धिरधिरकिट धाधाघेगेनग्
तिनतिनाकिन धाऽघेगेनग् धिरधिरकिट धाधाघेगेनग् धिनधिनागिन
धाधाघेघेनग् धिनगिनधिन धाधाघेगेनग् तिनतिनाकिन
ताऽकेकेनक् (तिरतिरकिट)×३ ताऽकेकेनक् तिरतिरकिट ताताकेकेनक्
तिनतिनाकिन धाऽघेगेनग् धिरधिरकिट धाधाघेगेनग् धिनधिनागिन
धाधाघेगेनग् धिनगिनधिन धाधाघेगेनग् धिनधिनागिन

८) पलटा -

धाऽघेगेनग् धिरधिरकिट धिरधिरधिर धिरधिरकिट धाऽघेगेनग्
धिरधिरकिट धाधाधेगेनग् तिनतिनाकिन धाऽघेगेनग् धिरधिरकिट
धाधाघेगेनग् धिनधिनागिन धाधाघेगेनग् धिनगिनधिन
धाधाघेगेनग् तिनतिनाकिन
ताऽकेकेनक तिरतिरकिट तिरतिरतिर तिरतिरकिट ताऽकेकेनक्
तिरतिरकिट ताताकेकेनक तिनतिनाकिन धाऽघेगेनग धिरधिरकिट
धाधाघेगेनग् धिनधिनागिन धाधाघेगेनग् धिनगिनधिन
धाधाघेगेनग् धिनधिनागिन

९) पलटा -
घेगेनग्धिर धिरधिरकिट धाधाघेगेनग् धिनधिनागिन धाऽघेगेनग
धिरधिरकिट धाधाघेगेनग् तिनतिनाकिन धाऽघेगेनग् धिरधिरकिट
धाधाघेगेनग् धिनधिनागिन धाधाघेगेनग् धिनगिनधिन
धाधाघेगेनग् तिनतिनकिन
केकेनक्तिर तिरतिरकिट ताताकेकेनक् तिनतिनाकिन ताऽकेकेनक्
तिरतिरकिट ताताकेकेनक् तिनतिनाकिन धाऽघेगेनग धिरधिरकिट
धाधाघेगेनग् धिनधिनागिन धाधाघेगेनग् धिनगिनधिन
धाधाघेगेनग् धिनधिनागिन

१०) पलटा -
(घेगेनग्धिर धिरधिरकिट)×३ धाधाघेगेनग् धिनधिनागिन धाऽघेगेनग्
धिरधिरकिट धाधाघेगेनग् तिनतिनाकिन धाधाघेगेनग् धिनगिनधिन
धाधाघेगेनग् तिनतिनाकिन
(केकेनक्तिर् तिरतिरकिट)×३ ताताकेकेनक् तिनतिनाकिन धाऽघेगेनग्
धिरधिरकिट धाधाघेगेनग् धिनधिनागिन धाधाघेगेनग् धिनगिनधिन
धाधाघेगेनग् धिनधिनागिन

११) पलटा -
(घेगेनग्धिर)×३ धिरधिरकिट घेगेनग्धिर धिरधिरकिट
धाधाघेगेनग् तिनतिनाकिन धाऽघेगेनग् धिरधिरकिट धाधाघेगेनग्
धिनधिनागिन धाधाघेगेनग् धिनगिनधिन धाधाघेगेनग् तिनतिनाकिन
(केकेनक्तिर)×३ तिरतिरकिट केकेनक्तिर तिरतिरकिट
ताताकेकेनक् तिनतिनाकिन धाऽघेगेनग् धिरधिरकिट धाधाघेगेनग्
धिनधिनागिन धाधाघेगेनग् धिनगिनधिन धाधाघेगेनग् धिनधिनागिन

१२) पलटा -
(धिरधिरकिट धिरधिरकिट धाधाघेगेनग् धिनधिनागिन)×२ धाऽघेगेनग् धिरधिरकिट
धाधाघेगनग् तिनतिनाकिन धाधाघेगेनग् धिनगिनधिन धाधाघेगेनग् तिनतिनाकिन
(तिरतिरकिट तिरतिरकिट ताताकेकेनक् तिनतिनाकिन)×२ धाऽघेगेनग् धिरधिरकिट
धाधाघेगेनग् तिनतिनाकिन धाधाघेगेनग् धिनगिनधिन धाधाघेगेनग् धिनधिनागिन

१३) पलटा -
(धाधाघेगेनग् धिनगिनधिन धाधाघेगेनग् धिनधिनागिन)×२ धाऽघेगेनग्
धिरधिरकिट धाधाघेगेनग् तिनतिनाकिन धाधाघेगेनग् धिनगिनधिन
धाधाघेगेनग् तिनतिनाकिन
(ताताकेकेनक् तिनकिनतिन ताताकेकेनक् तिनतिनाकिन)×२ धाऽघेगेनग्
धिरधिरकिट धाधाघेगेनग् तिनतिनाकिन धाधाघेगेनग् धिनगिनधिन
धाधाघेगेनग् धिनधिनागिन

१४) पलटा -

(धाधाघेगेनग्)×२ धिनगिनधिन (धाधाघेगेनग्)×२ धिनगिनधिन
धाधाघेगेनग् तिनतिनाकिन धाऽघेगेनग् धिरधिरकिट धाधाघेगेनग्
धिनधिनागिन धाधाघेगेनग धिनगिनधिन धाधाघेगेनग तिनतिनाकिन
(ताताकेकेनक्)×२ तिनकिनतिन (ताताकेकेनक)×२ तिनकिनतिन
ताताकेकेनक् तिनतिनाकिन धाऽघेगेनग् धिरधिरकिट धाधाघेगेनग्
धिनधिनागिन धाधाघेगेनग् धिनगिनधिन धाधाघेगेनग् धिनधिनागिन

१५) पलटा -

(धाधागिन)×३ धाधाघेगेनग् धिनधिनागिन धाऽघेगेनग् धिरधिरकिट
धाधाघेगेनग् तिनतिनाकिन धाऽघेगेनग् धिरधिरकिट धाधाघेगेनग्
धिनधिनागिन धाधाघेगेनग् धिनगिनधिन धाधाघेगेनग् तिनतिनाकिन
(ताताकिन)×३ ताताकेकेनक तिनतिनाकिन ताऽकेकेनक तिरतिरकिट
ताताकेकेनक तिनतिनाकिन धाऽघेगेनग् धिरधिरकिट धाधाघेगेनग्
धिनधिनागिन धाधाघेगेनग् धिनगिनधिन धाधाघेगेनग् धिनधिनागिन

१६) पलटा -

धाधाघेगेनग् धिनगिनधिन गिनधिनगिन धिनगिनधिन धाधाघेगनग्
धिनगिनधिन धाधाघेगेनग् तिनतिनाकिन धाऽघेगेनग् धिरधिरकिट
धाधाघेगेनग् धिनधिनागिन धाधाघेगेनग् धिनगिनधिन धाधाघेगेनग्
तिनतिनाकिन

ताताकेकेनक् तिनकिनतिन किनतिनकिन तिनकिनतिन ताताकेकेनक
तिनकिनतिन ताताकेकेनक तिनतिनाकिन धाऽघेगेनग् धिरधिराकिट
धाधाघेगेनग् धिनधिनागिन धाधाघेगेनग् धिनगिनधिन धाधाघेगेनग्
धिनधिनागिन

१७) पलटा -

धाधाघेगेनग् धिनगिनधिन धिनधिनधिन धिनधिनगिन
धाधाघेगेनग् धिनगिनधिन धाधाघेगेनग् तिनतिनाकिन
धाऽघेगेनग् धिरधिरकिट धाधाघेगेनग् धिनधिनागिन
धाधाघेगेनग् धिनगिनधिन धाधाघेगेनग् तिनतिनाकिन
ताताकेकेनक् तिनकिनतिन तिनतिनतिन तिनतिनकिन
ताताकेकेनक् तिनकिनतिन ताताकेकेनक् तिनतिनाकिन
धाऽघेगेनग् धिरधिरकिट धाधाघेगेनग् धिनधिनागिन
धाधाघेघेनग् धिनगिनधिन धाधाघेघेनग् धिनधिनागिन

मराठी ग्रंथ संग्रहालय ठाणे
चरित्र
दा. क्र. ३८७५
३३५५८
२३|६|२००८
ग्रंथ शाखा

१८) पलटा -

(धिनधिनधिन धिनधिनगिन)×२ धाधाघेगेनग् धिनगिनधिन
धाधाघेगेनग् तिनतिनाकिन धाऽघेगेनग् धिरधिरकिट धाधाघेगेनग्

धिनाधिनागिन धाधाघेगेनग् धिनगिनधिन धाधाघेगेनग्
तिनतिनाकिन
(तिनतिनतिन तिनतिनकिन)×२ ताताकेकेनक् तिनकिनतिन
ताताकेकेनक् तिनतिनाकिन धाऽघेगेनग् धिरधिरकिट धाधाघेगेनग्
धिनधिनागिन धाधाघेगेनग् धिनगिनधिन धाधाघेगेनग् धिनधिनागिन

१९) तिहाई -
(धाऽघेगेनग् धिरधिरकिट (धाधाघेगेनग् तिनतिनाकिन धाऽऽ)×३)×३

८) रेला- देहली शैली - दादरा अंग - (त्र्यश्र जाति) तीनताल / एकताल

१) **मुख -**
धातिघिनधिन गिनतक्तक् धिनगिनतक् तक्धिनगिन
धातिघिनधिन गिनतक्तक् धिनगिनतक् तिंगूनानाकिन
तातिकिनतिन किनतक्तक् तिनकिनतक् तक्तिनकिन
धातिघिनधिन गिनतक्तक् धिनगिनतक् दिंगूनानागिन

२) **दोहरा -**
(धातिघिनधिन गिनतक्तक् धिनगिनतक् तक्धिनगिन)×३
धातिघिनधिन गिनतक्तक् धिनगिनतक् तिंगूनानाकिन
(तातिकिनतिन किनतक्तक् तिनकिनतक् तक्तिनकिन)×२
धातिघिनधिन गिनतक्तक् धिनगिनतक् तक्धिनगिन
धातिघिनधिन गिनतक्तक् धिनगिनतक् दिंगूनानागिन

३) **आधा दोहरा -**
(धातिघिनधिन गिनतक्तक्)×३ धिनगिनतक् तक्धिनगिन
धातिघिनधिन गिनतक्तक् धिनगिनतक् तक्धिनगिन धातिघिनधिन
गिनतक्तक् धिनगिनतक् तिंगूनानाकिन
(तातिकिनतिन किनतक्तक्)×३ तिनकिनतक् तक्तिनकिन
धातिघिनधिन गिनतक्तक् धिनगिनतक् तकधिनगिन धातिघिनधिन
गिनतक्तक् धिनगिनतक् दिंगूनानागिन

४) **विश्राम -**
धातिघिनधिन गिनतक्तक् धिनगिनतक् तक्धिनगिन
धाऽऽ तक्तक्तक् धिनगिनतक् तक्धिनगिन
धातिघिनधिन गिनतक्तक् धिनगिनतक् तक्धिनागिन

धातिघिनधि गिनतक्तक् धिनगिनतक् तिंग्नानाकिन
तातिकिनतिन किनतक्तक् तिनकिनतक् तक्तिनकिन
ताऽऽ तक्तक्तक् तिनकिनतक् तकतिनकिन
धातिघिनधिन गिनतक्तक् धिनगिनतक् तक्धिनगिन
धातिघिनधिन गिनतक्तक् धिनगिनतक् दिंग्नानागिनं

५) आधा विश्राम -

धातिघिनधिन गिनतक्तक् धाऽऽ तक्तक्तक्
(धातिघिनधिन गिनतक्तक् धिनगिनतक् तक्धिनगिन)×२
धातिघिनधिन गिनतक्तक् धिनगिनतक् तिंग्नानाकिन
तातिकिनतिन किनतक्तक् ताऽऽऽ तक्तक्तक्
तातिकिनतिन किनतक्तक् तिनकिनतक् तक्तिनकिन
धातिघिनधिन गिनतक्तक् धिनगिनतक् तक्धिनगिन
धातिघिनधिन गिनतक्तक् धिनगिनतक् दिंग्नानागिन

६) पलटा -

(धातिघिनं)×३ (धातिघिनधिन गिनतक्तक्)×२ धिनगिनतक् तक्धिनगिन
धातिघिनधिन गिनतक्तक् धिनगिनतक् तकधिनगिन
धातिघिनधिन गिनतक्तक् धिनगिनतक् तिंग्नानाकिन
(तातिकिन)×३ (तातिकिनतिन किनतक्तक्)×२ तिनकिनतक् तक्तिनकिन
धातिघिनधिन गिनतक्तक् धिनगिनतक् तक्धिनगिन
धातिघिनधिन गिनतक्तक् धिनगिनतक् दिंग्नानागिन

७) पलटा -

(धातिधातिघिन)×२ (धातिघिनधिन गिनतक्तक्)×२ धिनगिनतक् तक्धिनगिन
धातिघिनधिन गिनतक्तक् धिनगिनतक् तक्धिनगिन
धातिघिनधिन गिनतक्तक् धिनगिनतक् तिंग्नानाकिन
(तातितातिकिन)×२ (तातिकिनतिन किनतक्तक्)×२ तिनकिनतक् तक्तिनकिन
धातिघिनधिन गिनतक्तक् धिनगिनतक् तकधिनगिन
धातिघिनधिन गिनतक्तक् धिनगिनतक् दिंग्नानागिन

८) पलटा -

(धातिघिनधिनगिन)×३ (धातिघिनधिन गिनतक्तक् धिनगिनतक् तक्धिनगिन)×२
धातिघिनधिन गिनतक्तक् धिनगिनतक् तिंग्नानाकिन
(तातिकिनतिनकिन)×३ तातिकिनतिन क़िनतक्तक् तिनकिनतक् तक्तिनकिन
धातिघिनधिन गिनतक्तक् धिनगिनतक् तक्धिनगिन
धातिघिनधिन गिनतक्तक् धिनगिनतक् दिंग्नानागिन

९) पलटा -

(धातिगिनधाति गिनधिनगिन)×३ धातिघिनधिन गिनतक्तक्

धातिघिनधिन गिनतक्‌तक्‌ धिनगिनतक्‌ तक्‌धिनगिन धातिघिनधिन
गिनतक्‌तक्‌ धिनगिनतक्‌ तिंग्‌नानाकिन
(तातिकिनताति किनतिनकिन)×३ तातिकिनतिन किनतक्‌तक्‌
धातिघिनधिन गिनतक्‌तक्‌ धिनगिनतक्‌ तक्‌धिनगिन धातिघिनधिन
गिनतक्‌तक्‌ धिनगिनतक्‌ दिंग्‌नानागिन

१०) **पलटा -**

धिनगिनतक्‌ तक्‌घिनगिन (धातिघिनतक्‌ तक्‌धिनागिन)×२
धिनगिनतक्‌ तिंगनानाकिन धातिघिनधिन गिनतक्‌तक्‌ धिनगिनतक्‌
तक्‌धिनगिन धातिघिनधिन गिनतक्‌तक्‌ धिनगिनतक्‌ तिंगनानाकिन
तिनकिनतक्‌ तक्‌तिनकिन (तातिकिनतक्‌ तकतिनकिन)×२
तिनकिनतक्‌ तिंग्‌नानाकिन धातिघिनधिन गिनतक्‌तक्‌ धिनगिनतक्‌
तक्‌धिनगिन धातिघिनधिन गिनतक्‌तक्‌ धिनगिनतक्‌ दिंग्‌नानागिन

११) **पलटा -**

(धिनगिनधिन गिनधिनगिन)×२ धातिघिनधिन गिनतक्‌तक्‌ धिनगिनतक्‌
दिंग्‌नानागिन धातिघिनधिन गिनतक्‌तक्‌ धिनगिनतक्‌ तक्‌धिनगिन
धातिघिनधिन गिनतक्‌तक्‌ धिनगिनतक्‌ तिंग्‌नानाकिन
(तिनकिनतिन किनतिनकिन)×२ तातिकिनतिन किनतक्‌तक्‌ तिनकिनतक्‌
तिंग्‌नानाकिन धातिघिनधिन गिनतक्‌तक्‌ धिनगिनतक्‌ तक्‌धिनगिन
धातिघिनधिन गिनतक्‌तक्‌ धिनगिनतक्‌ दिंग्‌नानागिन

१२) **पलटा -**

(धिनगिनधिन गिनतक्‌तक्‌)×३ धिनगिनतक्‌ तक्‌धिनगिन धातिघिनधिन
गिनतक्‌तक्‌ धिनगिनतक्‌ तक्‌धिनगिन धातिघिनधिन गिनतक्‌तक्‌
धिनगिनतक्‌ तिंग्‌नानाकिन
(तिनकिनतिन किनतक्‌तक्‌)×३ तिनकिनतक्‌ तकतिनकिन धातिघिनधिन
गिनतक्‌तक्‌ धिनगिनतक्‌ तक्‌धिनगिन धातिधिनधिन गिनतक्‌तक्‌
धिनगिनतक्‌ दिंग्‌नानागिन

१३) **पलटा -**

धिनगिनतक्‌ तक्‌धिनगिन तक्‌तक्‌तक्‌ तक्‌धिनगिन धिनगिनतक्‌
तक्‌धिनगिन धिनगिनतक्‌ तिंग्‌नानाकिन धातिघिनधिन गिनतक्‌तक्‌
धिनगिनतक्‌ तक्‌धिनगिन धातिघिनधिन गिनतक्‌तक्‌
धिनगिनतक्‌ तिंगनानाकिन
तिनकिनतक्‌ तक्‌तिनकिन तक्‌तक्‌तक्‌ तक्‌तिनकिन तिनकिनतक्‌
तक्‌तिनकिन तिनकिनतक्‌ तिंग्‌नानाकिन धातिघिनधिन गिनतक्‌तक्‌
धिनगिनतक्‌ तक्‌धिनगिन धातिघिनधिन गिनतक्‌तक्‌
धिनगिनतक्‌ दिंग्‌नानागिन

१४) पलटा -

तक्तक्तक् तक्धिनगिन धिनगिनतक् तक्धिनगिन तक्तक्तक् तक्धिनगिन
धिनगिनतक् तिंग्नानाकिन धातिघिनधिन गिनतक्तक्
धिनगिनतक् तक्धिनगिन धातिघिनधिन गिनतक्तक् धिनगिनतक् तिंग्नानाकिन
तक्तक्तक् तक्तिनकिन तिनकिनतक् तक्तिनकिन तक्तक्तक् तक्तिनकिन
तिनकिनतक् तिंग्नानाकिन धातिघिनधिन गिनतक्तक्
धिनगिनतक् तक्धिनगिन् धातिघिनधिन गिनतक्तक् धिनगिनतक् दिंग्नानागिन

१५) पलटा -

(तक्तक्तक्)×३ तक्धिनगिन तक्तक्तक् तक्धिनगिन धिनगिनतक् तिंग्नानाकिन
धातिघिनधिन गिनतक्तक् धिनगिनतक् तक्धिनगिन धातिघिनधिन गिनतक्तक्
धिनगिनतक् तिंग्नानाकिन
(तक्तक्तक्)×३ तक्तिनकिन तक्तक्तक् तक्तिनकिन तिनकिनतक तिंगनानाकिन
धातिघिनधिन गिनतक्तक् धिनगिनतक् तक्धिनगिन धातिघिनधिन गिनतक्तक्
धिनगिनतक् दिंग्नानागिन

१६) पलटा -

(धिनगिनतक् तिंग्नानाकिन)×२ धिनगिनधिन गिनतक्तक्
धिनगिनतक् तिंग्नानाकिन धातिघिनधिन गिनतक्तक्
धिनगिनतक् तक्धिनगिन् धातिघिनधिन गिनतक्तक्
धिनगिनतक् तिंग्नानाकिन
(तिनकिनतक् तिंग्नानाकिन)×२ तिनकिनतिन किनतक्तक्
तिनकिनतक् तिंग्नानाकिन धातिघिनधिन गिनतक्तक्
धिनगिनतक् तक्धिनगिन धातिघिनधिन गिनतक्तक्
धिनगिनतक् दिंग्नानाकिन

१७) पलटा -

(धिनगिनतक)×३ तिंग्नानाकिन धिनगिनधिन गिनतक्तक्
धिनगिनतक् तिंग्नानाकिन धातिघिनधिन गिनतक्तक्
धिनगिनतक् तक्धिनगिन धातिघिनधिन गिनतक्तक्
धिनगिनतक् तिंग्नानाकिन
(तिनकिनतक्)×३ तिंग्नानाकिन तिनकिनतिन किनतक्तक्
तिनकिनतक् तिंग्नानाकिन धातिघिनधिन गिनतक्तक्
धिनगिनतक् तक्धिनगिन धातिघिनधिन गिनतक्तक्
धिनगिनतक् दिंग्नानागिन

१८) पलटा -

(धिनगिनतक्)×२ धिनधिनधिन दिंग्नानाकिन धिनगिनधिन गिनतक्तक्
धिनगिनतक् तिंग्नानाकिन धातिघिनधिन गिनतक्तक्

धिनगिनतक् तक्धिनगिन धातिघिनधिन गिनतक्तक्
धिनगिनतक् तिंगूनानाकिन
(तिनकिनतक्)×२ तिनतिनतिन तिंगूनानाकिन तिनकिनतिन किनतक्तक्
तिनकिनतक् तिंगूनानाकिन धातिघिनधिन गिनतक्तक्
धिनगिनतक् तक्धिनगिन धातिघिनधिन गिनतक्तक्
धिनगिनतक् दिंगूनानागिन

१९) पलटा -

(धिनधिनगिन)×२ धिनधिनधिन धिनधिनगिन धिनगिनधिन गिनतक्तक्
धिनगिनतक् तिंगूनानाकिन धातिघिनधिन गिनतक्तक् धिनगिनतक्
तक्धिनगिन धातिघिनधिन गिनतक्तक् धिनगिनतक् तिंगूनानाकिन
(तिनतिनकिन)×२ तिनतिनतिन तिनतिनकिन तिनकिनतिन किनतक्तक्
तिनकिनतक् तिंगूनानाकिन धातिघिनधिन गिनतक्तक् धिनगिनतक्
तक्धिनगिन धातिघिनधिन गिनतक्तक् धिनगिनतक् दिंगूनानागिन

२०) तिहाई

(धातिघिनधिन गिनतक्तक् (धिनगिनतक् तक्धिनगिन धाऽ)×३)×३

९) रेला - देहली शैली - दादरा अंग - (त्र्यश्र जाति) तीनताल / एकताल

१) मुख -

धाऽतिर्किट् तक्धिर्धिर् धिर्धिर्किट तक्तिरकिट
धाऽतिर्किट् तक्तिरकिट धिनगिनतक् तक्तिनकिन
ताऽतिर्किट् तक्तिर्तिर् तिर्तिर्किट तक्तिरकिट
धाऽतिर्किट् तक्तिरकिट धिनगिनतक् तक्धिनगिन

२) दोहरा

(धाऽतिर्किट् तक्धिरधिर धिरधिर्किट तक्तिरकिट)×३
धाऽतिर्किट तक्तिरकिट धिनगिनतक् तक्तिनकिन
(ताऽतिर्किट तक्तिरतिर् तिरतिरकिट तक्तिरकिट)×२
धाऽतिर्किट् तक्धिर्धिर् धिरधिरकिट तक्तिरकिट
धाऽतिर्किट् तक्तिरकिट् धिनगिनतक् तक्धिनगिन

३) आधा दोहरा -

(धाऽतिर्किट् तक्तिरकिट्)×२ धाऽतिरकिट् तकधिर्धिर् धिर्धिर्किट
तक्तिर्किट धाऽतिर्किट तक्धिर्धिर् धिर्धिर्किट् तक्तिर्किट

धाऽतिर्किट् तक्कतिरकिट् धिनगिनतक् तक्तिनकिन
(ताऽतिरकिट् तक्तिरकिट)×२ ताऽतिरकिट तक्तिर्तिर् तिर्तिर्किट्
तक्तिरकिट् धाऽतिरकिट तक्धिर्धिर् धिर्धिरकिट तक्तिरकिट
धाऽतिरकिट् तक्तिर्किट् धिनगिनतक् तक्धिनगिन

४) **विश्राम -**

धाऽतिरकिट् तक्धिर्धिर् धिरधिरकिट तक्तिर्किट धाऽऽ ऽधिर्धिर्
धिरधिरकिट् तक्तिर्किट् धाऽतिरकिट् तक्धिर्धिर् धिर्धिर्किट्
तक्तिरकिट् धाऽतिर्किट तक्तिरकिट् धिनगिनतक् तक्तिनकिन
ताऽतिरकिट् तक्तिर्तिर् तिर्तिर्किट् तक्तिर्किट् ताऽऽ ऽतिरतिर
तिर्तिर्किट् तक्तिर्किट् धाऽतिरकिट् तक्धिरधिर धिरधिरकिट्
तक्तिर्किट् धाऽतिर्किट तक्तिरकिट धिनगिनतक् तक्धिनगिन

५) **आधा विश्राम -**

धाऽतिर्किट् तक्तिरकिट् धाऽऽ तक्तिर्किट् धाऽतिर्किट्
तक्धिर्धिर् धिर्धिर्किट तक्तिर्किट
धातिर्किट् तक्धिरधिर धिरधिरकिट तक्तिर्किट
धाऽतिरकिट तक्तिर्किट् धिनगिनतक् तक्तिनकिन
ताऽतिर्किट् तक्तिरकिट् ताऽऽ तक्तिर्किट ताऽतिरकिट
तक्तिर्तिर् तिर्तिर्किट् तक्तिरकिट
धाऽतिरकिट तक्धिर्धिर् धिर्धिर्किट् तक्तिर्किट
धाऽतिरकिट् तक्तिर्किट् धिनगिनतक् तक्धिनगिन

६) **पलटा -**

(धाऽतिर्किट् धाऽतिरकिट् तक्तिर्किट)×२ धाऽतिर्किट् तक्तिर्किट्
धाऽतिरकिट् तक्धिर्धिर् धिर्धिर्किट् तक्तिर्किट्
धाऽतिरकिट् तक्तिर्किट धिनगिनतक् तक्तिनकिन
(ताऽतिरकिट् ताऽतिर्किट् तक्तिर्किट्)×२ ताऽतिर्किट् तक्तिरकिट्
धाऽतिर्किट् तक्धिर्धिर् धिर्धिर्किट् तक्तिरकिट्
धाऽतिर्किट् तक्तिर्किट धिनगिनतक् तक्धिनगिन

७) **पलटा -**

(धाऽतिरकिट)×३ तक्तिरकिट् (धाऽतिर्किट तक्धिर्धिर् धिर्धिर्किट्
तक्तिर्किट्)×२ धाऽतिरकिट् तक्तिर्किट् धिनगिनतक् तक्तिनकिन
(ताऽतिर्किट्)×३ तक्तिर्किट् ताऽतिर्किट् तक्तिर्तिर् तिर्तिर्किट्
तक्तिर्किट् धाऽतिरकिट् तक्धिर्धिर् धिर्धिर्किट् तक्तिर्किट्
धाऽतिर्किट् तक्तिर्किट् धिनगिनतक् तक्धिनगिन

८) **पलटा -**

धाऽतिर्किट् तक्धिर्धिर् धिर्धिर्किट् तक्धिर्धिर् धिर्धिर्किट् तक्धिर्धिर्

धिर्धिर्किट् तक्तिर्किट् धाऽतिर्किट् तक्धिर्धिर् धिर्धिर्किट् तक्तिरकिट्
धाऽतिर्किट् तक्तिर्किट् धिनगिनतक् तक्तिनकिन
ताऽतिर्किट् तक्तिर्तिर् तिर्तिर्किट् तक्तिर्तिर् तिर्तिर्किट् तक्तिर्तिर्
तिर्तिर्किट् तक्तिरकिट् धाऽतिर्किट् तक्धिर्धिर् धिर्धिर्किट् तक्तिरकिट्
धाऽतिर्किट् तक्तिरकिट् धिनगिनतक् तक्धिनगिन

९) **पलटा -**

धाऽतिर्किट् तक्धिर्धिर् किट्तक्धिर् धिर्किट्तक
(धाऽतिरकिट् तक्धिरधिर् धिरधिरकिट तक्तिरकिट)×२
धाऽतिरकिट् तक्तिरकिट धिनगिनतक् तक्तिनकिन
ताऽतिर्किट् तक्तिर्तिर् किटतक्तिर् तिरकिटतक
ताऽतिर्किट तकतिर्तिर् तिरतिरकिट तक्तिरकिट
धाऽतिरकिट् तक्धिरधिर् धिरधिरकिट तक्तिरकिट
धाऽतिर्किट् तक्तिर्किट् धिनगिनतक् तक्धिनगिन

१०) **पलटा -**

धाऽतिर्किट् तक्धिर्धिर् किट्तक्धिर धिरकिटतक्
धिरधिर्किट् तक्धिरधिर किटतक्धिर धिरकिटतक
धाऽतिरकिट् तक्धिर्धिर् धिरधिरकिट् तक्तिरकिट
धाऽतिर्किट् तक्तिरकिट् धिनगिनतक् तक्तिनकिन
ताऽतिरकिट् तक्तिर्तिर् किटतक्तिर तिरकिटतक्
तिर्तिर्किट तक्तिर्तिर् किट्तक्तिर् तिरकिटतक
धाऽतिरकिट् तक्धिर्धिर् धिरधिरकिट तक्तिरकिट
धाऽतिरकिट् तक्तिर्किट् धिनगिनतक् तक्धिनगिन

११) **पलटा -**

धिर्धिर्किट् तक्धिर्धिर् धिर्धिर्किट् तक्धिनगिन)×२
धाऽतिरकिट् तक्धिर्धिर् धिर्धिर्किट तक्तिरकिट
धाऽतिरकिर् तक्तिर्किट् धिनगिनतक् तक्तिनकिन
(तिर्तिर्किट् तक्तिर्तिर् तिर्तिर्किट् तक्तिनकिन)×२
धाऽतिर्किट् तक्धिर्धिर् धिर्धिर्किट् तक्तिर्किट् धातिर्किट्
तक्तिर्किट् धिनगिनतक तक्धिनगिन

१२) **पलटा -**

(धिर्धिर्किट् तक्धिर्धिर्)×३ धिर्धिर्किट् तक्धिनगिन धाऽतिर्किट् तक्धिर्धिर्
धिर्धिर्किट् तक्तिर्किट् धाऽतिर्किट् तक्तिर्किट् धिनगिनतक् तक्तिनकिन
(तिर्तिर्किट् तक्तिर्तिर्)×३ तिर्तिरकिट् तक्तिनकिन धाऽतिर्किट् तक्धिर्धिर्
धिर्धिर्किट् तक्तिर्किट् धाऽतिर्किट् तक्तिर्किट् धिनगिनतक् तक्धिनगिन

१३) पलटा -

(धिर्धिर्किट्)×३ तक्तिरकिट् धिर्धिर्किट् तक्धिर्धिर् धिर्धिर्किट
तक्तिर्किट् धाऽतिर्किट् तक्धिर्धिर् धिरधिर्किट् तक्तिर्किट्
धाऽतिर्किट् तक्तिर्किट् धिनगिनतक् तक्तिनकिन
(तिर्तिर्किट्)×३ तक्तिरकिट् तिर्तिर्किट् तक्तिर्तिर् तिर्तिर्किट्
तक्तिरकिट् धाऽतिर्किट् तक्धिर्धिर् धिर्धिर्किट् तक्तिरकिट्
धाऽतिर्किट् तक्तिर्किट् धिनगिनतक् तक्धिनगिन

१४) पलटा -

धिर्धिर्किट् तक्धिर्धिर् धिर्धिर्धिर् धिर्धिर्धिर् धिर्धिर्किट्
तक्धिर्धिर् धिर्धिर्किट् तक्तिनकिन धाऽतिर्किट् तक्धिर्धिर्
धिर्धिर्किट् तक्तिरकिट् धाऽतिर्किट् तक्तिर्किट् धिनगिनतक् तक्तिनकिन
तिर्तिर्किट् तक्तिर्तिर् तिर्तिर्तिर् तिर्तिर्तिर् तिर्तिर्किट्
तक्तिर्तिर् तिर्तिर्किट् तक्तिनकिन धाऽतिर्किट् तक्धिर्धिर्
धिरधिरकिट् तक्तिरकिट् धाऽतिर्किट् तक्तिर्किट् धिनगिनतक् तक्धिनगिन

१५) पलटा -

(धिनगिनतक् तक्धिनगिन ताकेतिरकिट तक्तिरकिट्)×२ धाऽतिरकिट तक्धिर्धिर्
धिर्धिर्किट् तक्तिर्किट् धाऽतिर्किट् तक्तिरकिट् धिनगिनतक् तक्तिनकिन
(तिनकिनतक तक्तिनकिन ताकेतिरकिट तक्तिरकिट)×२ धाऽतिरकिट तक्धिर्धिर्
धिर्धिर्किट् तक्तिर्किट् धाऽतिर्किट् तक्तिर्किट्
धिनगिनतक् तक्तिनकिन

१६) पलटा -

(धिनगिनतक् तक्धिनगिन)×२ ताकेतिरकिट् तक्तिर्किट् (धिनगिनतक्
तक्धिनगिन)×२ ताकेतिर्किट् तक्तिर्किट् धिनगिनतक् तक्तिनकिन
ताकेतिरकिट तक्तिर्किट्
(तिन्किनतक् तक्तिन्किन्)×२ ताकेतिरकिट् तक्तिरकिट् तिन्किनतक् तक्तिन्किन्
धिन्गिनतक् तक्धिंनागिन् ताकेतिरकिट् तक्तिरकिट् तिनकिनतक् तक्धिन्गिन्
ताकेतिर्किट् तक्तिर्किट्

१७) पलटा -

धिनगिनतक् तकधिंऽ ऽत कतक् धिनगिनतक् तक्धिनगिन्
ताकेतिरकिट् तक्तिरकिट् धिनगिनतक् तक्धिनगिन ताकेतिरकिट
तक्तिरकिट् तिनकिनतक् तक्तिनकिन् ताकेतिरकिट् तक्तिरकिट्
तिनकिनतक तक्तिंऽ ऽत कतक् तिनकिनतक तक्तिनकिन
ताकेतिरकिट् तक्तिर्किट् धिनगिनतक् तक्धिनगिन् ताकेतिरकिट
तक्तिर्किट् तिनकिनतक् तक्तिन्किन् ताकेतिरकिट् तक्तिर्किट्

१८) पलटा -

धिनगिनतक तक्धिनगिन् तक्तक्तक् तक्धिन्गिन् (धिनगिनतक
तक्धिन्गिन् ताकेतिरकिट् तक्तिर्किट्)×२ तिन्किन्तक् तक्तिन्किन्
ताकेतिर्किट् तक्तिर्किट्
तिन्किन्तक तक्तिन्किन् तक्तक्तक् तक्तिनकिन् तिन्किन्तक्
तक्तिन्किन् ताकेतिर्किट् तक्तिर्किट् धिनगिन्तक् तक्धिनगिन
ताकेतिरकिट् तक्तिर्किट् तिन्किन्तिन् तक्तिन्किन् ताकेतिरकिट तक्तिर्किट्

१९) पलटा -

धिनगिनधिन् गिन्तक्तक् धिनगिन्तक् तक्धिन्गिन् धिनगिन्तक् तक्धिन्गिन्
ताकेतिर्किट् तक्तिर्किट् धिन्गिनतक तक्धिनगिन् ताकेतिर्किट् तक्तिर्किट्
तिनकिनतक् तक्तिन्किन् ताकेतिर्किट् तक्तिर्किट्
तिनकिन्तिन् किनतक्तक् तिनकिनतक् तक्तिन्किन् तिन्किन्तक् तक्तिन्किन्
ताकेतिर्किट् तक्तिर्किट् धिन्गिन्तक् तक्धिन्गिन् ताकेतिरकिट् तक्तिर्किट्
तिनकिनतक् तक्तिन्किन् ताकेतिर्किट् तक्तिर्किट

२०) तिहाई

(धातिर्किट् तक्तिर्किट् धिनगिनतक् तक्तिन्किन तातिर्किट् तक्तिर्किट्
धिनगिनतक् तक्धिनगिन)×२ (धातिर्किट् तक्धिर्धिर् धिर्धिर्किट
तकतिर्किट् धाऽ तक्तिर्किट्)×२ धातिर्किट् तक्धिर्धिर् धिर्धिर्किट्
तक्तिर्किट् । धा

१०) रेला - पूरब शैली - दादरा अंग - (त्र्यश्र जाति) तीनताल / एकताल

१) मुख -

(ताऽऽऽधाऽ तिट्घिडनग् धिनतक्तागे तिटकिड्नग)×४

२) दोहंरा -

ताऽऽऽधाऽ तिटघिडनग ताऽऽऽधाऽ तिटघिडनग
ताऽऽऽधाऽ तिटघिडनग धिनतक्तागे तिटकिड्नग
ताऽऽऽताऽ तिटकिडनग ताऽऽऽताऽ तिटकिडनग
ताऽऽऽधाऽ तिटघिडनग धिनतकतागे तिटकिडनग

३) पलटा -

ताऽऽऽधा तिटघिडनग ताऽऽऽधाऽ तिटघिडनग
धिनतकतागे तिटकिडनग ताऽऽऽधाऽ तिटघिडनग

(ताऽऽऽधाऽ तिटघिडनग धिनतकतागे तिटकिडनग)×२
ताऽऽऽ तागे तिटकिडनग ताऽऽऽता तिटकिडनग
तिनतकतागे तिटकिडनग ताऽऽऽधाऽ तिटघिडनग
(ताऽऽऽधाऽ तिटधिडनग धिनतकतागे तिटकिडनग)×२

४) **पलटा -**
(धाऽतिटघिड नगधिनतक)×३ तागेतिटकिड नगताऽऽ
(ताऽतिटकिड नगधिनतक तागेतिटकिड नगताऽऽ)×२

५) **पलटा -**
(धाऽतिटघिड नगधिनतक)×३ तागेतिटकिड नगताऽऽ
(ताऽतिटकिड नगतिनतक)×२ धाऽतिटघिड नगधिनतक
तागेतिटकिड नगताऽऽ

६) **पलटा -**
(धाऽतिटघिड नगतिनतक ताऽतिटघिड नगधिनतक)×३
धाऽतिटघिड नगधिनतक तागेतिटकिड नगताऽऽ
ताऽतिटकिड नगतिनतक ताऽतिटकिड नगधिनतक
(धाऽतिटघिड नगतिनतक ताऽतिटघिड नगधिनतक)×२
धाऽतिटघिड नगधिनतक तागेतिटकिड नगताऽऽ

७) **तिहाई -**
धाऽतिटघिड नगतिनतक ताऽतिटघिड नगधिनतक
धाऽऽ ऽता धाऽतिटधिड नगतिनतक
ताऽतिटघिड नगधिनतक धाऽऽ ऽता
धाऽतिटघिड नगतिनतक ताऽतिटघिड नगधिनतक । धा

११) कायदा - देहली शैली - त्रिताल अंग - (चतुरस्त्र जाति) - तीनताल

१) **मुख -**
धिटधाग् धिनागिन धिटधाग् धिनागिन धिटधिट धातिटधा
गेनधाग् तिनाकिन धातिटधा गेनधाग् तिनाकिन धिटधिट
धिटधिट धातिटधा गेनधाग् तिनाकिन
तिटताक् तिनाकिन तिटताक् तिनाकिन तिटतिट तातिटता
केनताक् तिनाकिन धातिटधा गेनधाग् तिनाकिन धिटधिट
धिटधिट धातिटधा गेनधाग् धिनागिन

२) दोहरा -

(धिटधाग् धिनागिन धिटधाग् धिनागिन धिटधिट धातिटधा गेनधाग् तिनाकिन)×३ धातिटधा गेनधाग् तिनाकिन धिटधिट धिटधिट धातिटधा गेनधाग् तिनाकिन

(तिटताक् तिनाकिन तिटताक् तिनाकिन तिटतिट तातिटता केनताक् तिनाकिन)×२ (धिटधाग् धिनागिन)×२ धिटधिट धातिटधा गेनधाग् तिनाकिन धातिटधा गेनधाग् तिनाकिन धिटधिट धिटधिट धातिटधा गेनधाग् धिनागिन

३) आधा दोहरा -

(धिटधाग् धिट्धाग् धिनागिन)×२ धिटधाग धिनागिन धातिटधा गेनधाग् तिनाकिन धिटधिट धिटधिट धातिटधा गेनधाग् तिनाकिन

(तिटताक् तिटताक् तिनाकिन)×२ तिटताक् तिनाकिन धातिटधा गेनधाग् तिनाकिन धिटधिट धिटधिट धातिटधा गेनधाग् धिनागिन

४) विश्राम -

(धिटधाग धिनागिन)×२ धाऽ ऽधिट धिटधाग् धिनागिन धातिटधा गेनधाग तिनाकिन धिटधिट धिटधिट धातिटधा गेनधाग् तिनाकिन

(तिटताक् तिनाकिन)×२ ताऽ ऽतिट तिटताक तिनाकिन धातिटधा गेनधाग् तिनाकिन धिटधिट धिटधिट धातिटधा गेनधाग् धिनागिन

५) आधा विश्राम -

धिटधाग् धिनागिन धाऽ धिटधिट धिटधिट धातिटधा गेनधाग् तिनाकिन धातिटधा गेनधाग् तिनाकिन धिटधिट धिटधिट धातिटधा गेनधाग् तिनाकिन तिटताक् तिनाकिन ताऽ तिटतिट तिटतिट तातिटता केनताक तिनाकिन धातिटधा गेनधाग तिनाकिन धिटधिट धिटधिट धातिटधा गेनधाग् धिनागिन

६) पलटा -

(धिटधाग् धिट्धाग् धिनागिन)×२ धिट्धाग धिनागिन धातिटधा गेनधाग तिनाकिन धिटधिट धिटधिट धातिटधा गेनधाग् तिनाकिन

(तिटताक् तिट्ताक तिनाकिन)×२ तिटताक् तिनाकिन धातिटधा गेनधाग् तिनाकिन धिटधिट धिटधिट धातिटधा गेनधाग् धिनागिन

७) पलटा -

(धिटधाग)×३ धिनागिन (धिटधाग्)×३ धिनागिन धातिटधा गेनधाग्
तिनाकिन धिटधिट धिटधिट धातिटधा गेनधाग् तिनाकिन
(तिटताक)×३ तिनाकिन (तिटताक्)×३ तिनाकिन धातिटधा गेनधाग्
तिनाकिन धिटधिट धिटधिट धातिटधा गेनधाग् धिनागिन

८) पलटा -

धिटधाग् तिनाघिना तिनाधिट धाग्तिना धिटधिट धातिटधा
गेनधाग् तिनाकिन धातिटधा गेनधाग् तिनाकिन धिटधिट
धिटधिट धातिटधा गेनधाग् तिनाकिन
तिटताक् तिनाकिना तिनातिट ताक्तिना तिटतिट तातिटता
केनताक् तिनाकिन धातिटधा गेनधाग् धिनागिन धिटधिट
धिटधिट धातिटधा गेनधाग धिनागिन

९) पलटा -

धिटधाग् तिनाऽधा धिटधाग् तिनाकिन धिटधिट धातिटधा
गेनधाग तिनाकिन धातिटधा गेनधाग तिनाकिन
धिटधिट धिटधिट धातिटधा गेनधाग् तिनाकिन
तिटताक् तिनाऽता तिटताक् तिनाकिन तिटतिट तातिटता
केनताक तिनाकिन धातिटधा गेनधाग तिनाकिन
धिटधिट धिटधिट धातिटधा गेनधाग् धिनागिन

१०) पलटा -

धिटधिट धातिटधा गेनधाग् तिनाधिट धिटधिट धातिटधा
गेनधाग् तिनाकिन धातिटधा गेनधाग तिनाकिन धिटधिट
धिटधिट धातिटधा गेनधाग् तिनाकिन
तिटतिट तातिटता केनताक तिनातिट तिटतिट तातिटता
केनताक् तिनाकिन धातिटधा गेनधाग् धिनागिन धिटधिट
धिटधिट धातिटधा गेनधाग् धिनागिन

११) पलटा -

धिटधिट धिटधिट (धातिटधा गेनधाग् तिनाकिन)×३ धिटधिट धिटधिट
धातिटधा गेनधाग् तिनाकिन
तिटतिट तिटतिट (तातिटता केनताक् तिनाकिन)×२ धातिटधा गेनधाग
तिनाकिन धिटधिट धिटधिट धातिटधा गेनधाग् धिनागिन

१२) पलटा -

(धाग्धिना घिनातिट घिनधाग धिनागिन)×२ धातिटधा गेनधाग् तिनाकिन
धिटधिट धिटधिट धातिटधा गेनधाग् तिनाकिन

(ताकृतिना किनातिट किनताक् तिनाकिन)×२ धातिटधा
गेनधाग धिनागिन धिटधिट धिटधिट धातिटधा गेनधाग् धिनागिन

१३) **पलटा -**

धाग्धिना गिनधाग् (धिनागिन)×३ धातिटधा गेनधाग् तिनाकिन
धातिटधा गेनधाग् तिनाकिन धिटधिट धिटधिट धातिटधा
गेनधाग् तिनाकिन
ताकृतिना किनताक् (तिनाकिन)×३ तातिटता केनताक तिनाकिन
धातिटधा गेनधाग् तिनाकिन धिटधिट धिटधिट धातिटधा
गेनधाग् धिनागिन

१४) **पलटा -**

धाग्धिना धाग्धिना गिनधाग् धिनागिन धिटधिट धातिटधा
गेनधाग् तिनाकिन धातिटधा गेनधाग् तिनाकिन धिटधिट
धिटधिट धातिटधा गेनधाग् तिनाकिन
ताकृतिना ताक्तिना किनताक् तिनाकिन तिटतिट तातिटता
केनताक् तिनाकिन धातिटधा गेनधाग् तिनाकिन धिटधिट
धिटधिट धातिटधा गेनधाग् धिनागिन

१५) **पलटा -**

तिनाकिन धातिटधा गेनधाग् तिनाधिट धिटधिट धातिटधा
गेनधाग् तिनाकिन धातिटधा गेनधाग् तिनाकिन धिटधिट
धिटधिट धातिटधा गेनधाग् तिनाकिन
तिनाकिन तातिटता केनताक तिनातिट तिटतिट तातिटता
केनताक् तिनाकिन धातिटधा गेनधाग् तिनाकिन धिटधिट
धिटधिट धातिटधा गेनधाग् धिनागिन

१६) **पलटा -**

तिनाकिन तिनाकिन (धातिटधा गेनधाग तिनाकिन)×३ धिटधिट
धिटधिट धातिटधा गेनधाग तिनाकिन
तिनाकिन तिनाकिन (तातिटता केनताक तिनाकिन)×२
धातिटधा गेनधाग् तिनाकिन धिटधिट धिटधिट
धातिटधा गेनधाग् धिनागिन

१७) **पलटा -**

घिनतिना धातिटधा गेनधाग तिनाघिना तिटतिट धातिटधा
गेनधाग् तिनाकिन धातिटधा गेनधाग् तिनाकिन धिटधिट
धिटधिट धातिटधा गेनधाग् तिनाकिन
किनतिना तातिटता केनताक् तिनाकिना तिटतिट तातिटता

केनताक् तिनाकिन धातिटधा गेनधाग् तिनाकिन धिटधिट
धिटधिट धातिटधा गेनधाग् धिनागिन

१८) **पलटा -**
घिनतिना घिनतिना (धातिटधा गेनधाग् तिनाकिन)×३ धिटधिट
धिटधिट धातिटधा गेनधाग् तिनाकिन
किनतिना किनतिना (तातिटता केनताक् तिनाकिन)×२ धातिटधा
गेनधाग् तिनाकिन धिटधिट धिटधिट धातिटधा गेनधाग्
धिनागिन

१९) **पलटा -**
घिनतिनाऽ ऽघिन तिनाऽ घिनतिना घिनतिना धातिटधा
गेनधाग् तिनाकिन धातिटधा गेनधाग तिनाकिन धिटधिट
धिटधिट धातिटधा गेनधाग् तिनाकिन
किनतिनाऽ ऽकिन तिनाऽ किनतिना किनतिना तातिटता
केनताक् तिनाकिन धातिटधा गेनधाग् तिनाकिन धिटधिट
धिटधिट धातिटधा गेनधाग् धिनागिन

२०) **तिहाई -**
(धिटधिट धातिटधा गेनधाग् तिनाकिन धाऽतिट धागृतिना किनधाऽ तिटधाग् तिनाकिन
धाऽतिट् धाऽऽ)×३

१२) कायदा - देहली शैली - त्रिताल अंग - (चतुरस्र जाति) तीनताल

१) **मुख -**
धातित्ध्धा तिध्धातिर्किट् धातिधागे तिनाकिन
धातित्ध्धा तिध्धातिर्किट् धातिधागे तिंनाकिड्नग्
तिर्किट्नग्तिर् किड्नग्नग्तिर किड्नग्तिरकिट्
नग्नग्तिरकिट् धातित्ध्धा तिध्धातिर्किट् धातिधागे तिनाकिन
तातित्ता तित्तातिर्किट् तातिताके तिनाकिन तातित्ता
तित्तातिरकिट् तातिताके तिंनाकिड्नग् तिरकिट्नग्तिर्
किड्नग्नाग्तिर् किड्नग्तिरकिट् नग्नग्तिरकिट्
धातिध्धा तिध्धातिरकिट धातिधागे धिनागिन

२) **दोहरा -**
धातिध्धा तिध्धातिर्किट् धातिधाग् तिनाकिन धातिध्धा
तिध्धातिर्किट् धातिधाग् तिंनाकिड्नग् तिर्किट्नग्तिर्

किड्नग्नग्तिर् किड्नग्तिर्किट् नग्नग्तिरकिट्
धातिध्धा तिध्धातिर्किट् धातिधागे तिनाकिन
तातित्ता तित्तातिर्किट् तातिताक तिनाकिन तातित्ता
तित्तातिर्किट् तातिताक तिंनाकिड्नग् तिर्किट्नग्तिर्
किड्नग्नग्तिर् किड्नग्तिर्किट् नग्नग्तिरकिट्
धातित्ध्धा तिध्धातिर्किट् धातिधाग् धिनागिन

३) आधा दोहरा -

(धातिध्धा तिध्धातिर्किट्)×३ धातिधाग् तिंनाकिड्नग् तिर्किट्नग्तिर्
किड्नग्नग्तिर् किड्नग्तिर्किट् नग्नग्तिर्किट् धातित्ध्धा
तिध्धातिर्किट् धातिधागे तिनाकिन
(तातित्ता तित्तातिरकिट्)×३ तातिताक् तिंनाकिड्नग् तिर्किट्नग्तिर्
किड्नग्नग्तिर् किड्नग्तिरकिट् नग्नग्तिरकिट् धातित्ध्धा
तिध्धातिर्किट् धातिधागे धिनागिन

४) विश्राम -

धातिध्धा तिध्धातिर्किट् धाऽधा तिध्धातिर्किट्
धातिध्धा तिध्धातिर्किट् धातिधाग् तिंनाकिड्नग्
तिर्किट्नग्तिर् किड्नग्नग्तिर किड्नग्तिरकिट्
नग्नग्तिर्किट् धातिध्धा तिध्धातिर्किट् धातिधाग् तिनाकिन
तातित्ता तित्तातिर्किट् ताऽता तित्तातिर्किट् तातित्ता तित्तातिर्किट्
तातिताक् तिंनाकिड्नग् तिर्किट्नग्तिर् किड्नग्तिर्
किड्नग्तिरकिट् नग्नग्तिरकिट् धातिध्धा तिध्धातिर्किट्
धातिधाग् धिनागिन

५) आधा विश्राम -

धातिध्धा तिध्धातिर्किट् ऽध्धा तिध्धातिर्किट्
धातिध्धा तिध्धातिर्किट् धातिधाग् तिंनाकिड्नग्
तिर्किट्नग्तिर् किड्नग्नग्तिर् किड्नग्तिर्किट् नग्नग्तिर्किट्
धातिध्धा तिध्धातिर्किट् धातिधाग् तिनाकिन
तातित्ता तित्तातिर्किट् ऽत्ता तित्तातिर्किट् तातित्ता
तित्तातिर्किट् तातिताक तिंनाकिड्नग् तिर्किट्नग्तिर्
किड्नग्तिर् किड्नग्तिर्किट् नग्नग्तिरकिट्
धातिध्धा तिध्धातिर्किट् धातिधाग् धिनागिन

६) पलटा -

धातिध्धा तिर्किट्धाति धातिर्किट्धा तिध्धातिर्किट् धातिध्धा
तिध्धातिर्किट् धातिधाग् तिंनाकिड्नग् तिर्क्टि्नग्तिर्
किड्नग्नग्तिर् किड्नग्तिर्किट् नग्नग्तिर्किट् धातिध्धा

तिध्धातिर्किट धातिधाग तिनाकिन
तातित्ता तिर्किट्ताति तातिर्किटता तित्तातिर्किट् तातित्ता
तित्तातिर्किट् तातिताक् तिंनाकिड्नग् तिर्किट्नग्तिर्
किड्नग्नग्तिर किड्नग्तिर्किट् नग्नग्तिर्किट् धातिध्धा
तिध्धातिर्किट् धातिधाग् धिनागिन

७) **पलटा -**

धातिध्धा तिर्किट्धाति ऽध्धातिर्किट् धातिधाति धातिध्धा
तिध्धातिर्किट् धातिधाग् तिंनाकिड्नग् तिर्किट्नग्तिर्
किड्नग्नग्तिर् किड्नग्तिर्किट् नग्नग्तिर्किट् धातिध्धा
तिध्धातिर्किट् धातिधाग् तिनाकिन
तातित्ता तिर्किट्ताति ऽत्तातिरकिट् तातिताति तातित्ता
तित्तातिर्किट् तातिताक तिंनाकिड्नग् तिर्किट्नग्तिर्
किड्नग्तिर् किड्नग्तिर्किट् नग्नग्तिर्किट् धातिध्धा
तिध्धातिरकिट् धातिधाग् धिनागिन

८) **पलटा -**

धातिध्धा तित्धाति ऽध्धातित् धाधातिर्किट् धातिध्धा तिध्धातिर्किट्
धातिधाग् तिंनाकिड्नग् तिर्किट्नग्तिर् किड्नग्नग्तिर् किड्नग्तिर्किट्
नग्नग्तिर्किट् धातिध्धा तिध्धातिर्किट् धातिधाग् तिनाकिन
तातित्ता तित्ताति ऽत्तातित् तातातिर्किट् तातित्त तित्तातिर्किट्
तातिताक् तिंनाकिड्नग् तिर्किट्नग्तिर् किड्नग्नग्तिर् किड्नग्तिर्किट्
नग्नग्तिर्किट् धातिध्धा तिध्धातिर्किट् धातिधाग् धिनागिन

९) **पलटा -**

धाधातिर्किट् धातिध्धा गेनधाग् तिनाधाधा तिर्किट्तिर्किट्
धातिध्धा गेनधाग तिंनाकिड्नग् तिर्किट्नग्तिर् किड्नग्नग्तिर्
किड्नग्तिर्किट् नग्नग्तिर्किट् धातिध्धा तिध्धातिर्किट्
धातिधाग् तिनाकिन
तातातिर्किट् तातित्ता केनताक तिनाताता तिर्किट्तिर्किट्
तातित्ता केनताक् तिंनाकिड्नग् तिर्किट्नग्तिर् किड्नग्नग्तिर्
किड्नग्तिर्किट् नग्नग्तिर्किट् धातिध्धा तिध्धातिर्किट्
धातिधाग धिनागिन

१०) **पलटा -**

धाऽधाधातिर किटधाऽधाधा तिर्किट्तिर्किट् धाऽधातिर्किट्
धाऽधातिरकिट् धातिध्धा गेनधाग् तिंनाकिड्नग् तिरकिटतक्तिर
किटतक्तक्तिर किट्तक्तिर्किट् तक्तातिर्किट् धातिध्धा तिध्धातिर्किट्
धातिधाग् तिनाकिन

ताऽतातातिर किट्ताऽताता तिर्किट्तिर्किट् ताऽतातिर्किट्
ताऽतातिर्किट् तातित्ता केनताक् तिंनाकिड्नग् तिरकिट्तक्तिर्
किट्तक्तक्तिर् किट्तक्तिर्किट् तकतातिर्किट् धातिध्धा तिध्धातिर्किट्
धातिधाग् धिनागिन

११) पलटा -

धाऽधाधातिर् किट्तक्तिरकिट धाऽऽधा धाऽधातिर्किट् धातिध्धा
तिध्धातिरकिट् धातिधाग् तिंनाकिड्नग् ताऽऽताऽ किड्नग्ताऽ
तातिरकिट्तक् तातिरकिट्तक् तिर्किट्तक्ता तिर्किट्धाति
धातिर्किट्धा तिधातिर्किट
ताऽतातातिर् किट्तक्तिर्किट् ताऽऽता ताऽतातिर्किट् तातित्ता
तित्तातिर्किट् तातिताक् तिंनाकिड्नग् ताऽऽताऽ किड्नग्ताऽ
तातिर्किट्तक् तातिर्किट्तक् तिर्किट्तक्ता तिर्किट्धाति
धातिर्किट्धा तिधातिर्किट्

१२) पलटा -

धाऽधाधातिर् किट्तक्तिर्किट् धाऽऽधा धाऽधातिर्किट् धातिध्धा
तिध्धातिर्किट् धातिधाग् तिंनाकिड्नग् ताऽताऽत्ता ताडकिड्नग्
तातिर्किट्तक् तातिर्किट्तक् तिरकिट्तक्ता तिर्किट्धाति
धातिर्किट्धा तिधातिर्किट्
ताऽतातातिर किट्तक्तिर्किट् ताऽऽता ताऽतातिर्किट् तातित्ता
तित्तातिर्किट् तातिताक् तिंनाकिड्नग् ताऽताऽत्ता ताऽकिड्नग्
तातिर्किट्तक् तातिर्किट्तक् तिर्किट्तक्ता तिर्किट्धाति
धातिरकिट्धा तिधातिर्किट्

१३) पलटा -

तिर्किट्तक्तिर् किट्तक्तातिर् किट्तक्तिर्किट् तक्तातिरकिट् धातिध्धा
तित्धातिर्किट् धातिधाग् तिंनाकिड्नग् तिर्किट्तक्तिर् किट्तक्तातिर्
किट्तक्तिर्किट् तक्तातिर्किट् धातिध्धा तिध्धातिर्किट् धातिधाग्
तिनाकिन धाऽधाधातिर् किट्तक्तिर्किट् धाऽधा धाऽधातिर्किट्
धातिध्धा तिध्धातिर्किट् धातिधाग् तिंनाकिड्नग् तिर्किट्तक्तिर्
किट्तक्तातिर् किट्तक्तिर्किट् तकतातिर्किट् धातिध्धा तिध्धातिर्किट्
धातिधाग् धिनागिन

१४) तिहाई -

धाऽधाधातिर किट्तक्तिर्किट् धाऽऽधा धाऽधातिर्किट् धातिध्धा
तिध्धातिर्किट् धातिधाग् तिंन्नाकिड्नग् तिर्किट्तक्तिर्
किट्तक्तातिर् किट्तक्तिर्किट् तक्तातिर्किट् तक्धातिर्किट्
धाऽधाधातिर् किट्धाऽधाधा तिर्किट्धाऽधा । धा

१३) कायदा - देहली शैली - त्रिताल अंग - (चतुरस्र जाति) - तीनताल

१) मुख -

धातिधाग् तिनाधिर्धिर् किट्तक्धाति धाग्तिना धिर्धिर्किट्तक्
ताग्धिर्धिर्किट धातिधाग तिनाकिन
तातिताक् तिनातिर्तिर् किट्तक्ताति ताक्तिना धिर्धिर्किट्तक्
ताग्धिर्धिर्किट धातिधाग् धिनागिन

२) दोहरा -

(धातिधाग् तिनाधिर्धिर् किट्तक्धाति धागतिना)×३ धिर्धिर्किट्तक्
ताग्धिर्धिर्किट धातिधाग् तिनाकिन
(तातिताक् तिनातिर्तिर् किट्तक्ताति ताक्तिना)×२
धातिधाग् तिनाधिर्धिर् किट्तक्धाति धाग्तिना धिर्धिर्किट्तक्
ताग्धिर्धिर्किट धातिधाग् धिनागिन

३) विश्राम -

धातिधाग् तिनाधिर्धिर् किट्तक्धाति धाग्तिना धाऽऽऽ ऽधिर्धिर् किट्तक्धाति
धाग्तिना धातिधाग् तिनाधिर्धिर् किट्तक्धाति धाग्तिना धिर्धिर्किट्तक्
ताग्धिर्धिर्किट धातिधाग् तिनाकिन
तातिताक् तिनातिर्तिर् किट्तक्ताति ताक्तिना ताऽऽऽ ऽतिर्तिर् किट्तक्ताति
ताक्तिना धातिधाग् तिनाधिर्धिर् किट्तक्धाति धाग्तिना धिर्धिर्किट्तक्
ताग्धिर्धिर्किट धातिधाग् धिनागिन

४) आधा विश्राम -

धातिधाग् तिनाधिर्धिर् किट्तक्धाऽ ऽकिट्तक् धिर्धिर्किट्तक्
ताग्धिर्धिर्किट धातिधाग् तिनाकिन धातिधाग् तिनाधिर्धिर् किट्तक्धाति
धाग्तिना धिर्धिर्किट्तक् ताग्धिर्धिर्किट धातिधाग् तिनाकिन
तातिताक् तिनातिर्तिर् किट्तक्ताऽ ऽकिट्तक् तिर्तिर्किट्तक्
ताक्तिर्तिर्किट तातिताक् तिनाकिन धातिधाग् तिनाधिर्धिर् किट्तक्धाति
धाग्तिना धिर्धिर्किट्तक् ताग्धिर्धिर्किट धातिधाग् धिनागिन

५) पलटा -

धातिधाऽ ऽऽधाति धाऽऽऽ धातिधाऽ धिर्धिर्किट्तक् ताग्धिर्धिर्किट धातिधाग्
तिनाकिन धातिधाग् तिनाधिर्धिर् किट्तक्धाति धाग्तिना धिर्धिर्किट्तक्
ताग्धिर्धिर्किट धातिधाग् तिनाकिन
तातिताऽ ऽऽताति ताऽऽऽ तातिताऽ तिर्तिर्किट्तक् ताक्तिर्तिर्किट तातिताक्
तिनाकिन धातिधाग् तिनाधिर्धिर् किट्तक्धाति धाग्तिना धिर्धिर्किट्तक्
ताग्धिर्धिर्किट धातिधाग् धिनागिन

६) पलटा -

धातिधाऽ ऽऽधाति ऽऽधाति ऽऽधाति धिर्धिर्किट्तक् ताग्धिर्धिर्किट धातिधाग्
तिनाकिन धातिधाग् तिनाधिर्धिर् किट्तक्धाति धाग्तिना धिर्धिर्किट्तक्
ताग्धिर्धिर्किट धातिधाग् तिनाकिन
तातिताऽ ऽऽताति ऽऽताति ऽऽताति तिर्तिर्किट्तक् ताक्तिर्तिर्किट तातिताक्
तिनाकिन धातिधाग् तिनाधिर्धिर् किट्तक्धाति धाग्तिना धिर्धिर्किट्तक्
ताग्धिर्धिर्किट धातिधाग् धिनागिन

७) पलटा -

धातिधाति धाऽधाधा तिधाऽधा धातिधाऽ धिर्धिर्किट्तक् ताग्धिर्धिर्किट
धातिधाग् तिनाकिन धातिधाग् तिनाधिर्धिर् किट्तक्धाति धाग्तिना
धिर्धिर्किट्तक् ताग्धिर्धिर्किट धातिधाग् तिनाकिन
तातिताति ताऽताता तिताऽता तातिताऽ तिर्तिर्किट्तक् ताक्तिर्तिर्किट
तातिताक् तिनाकिन धातिधाग् तिनाधिर्धिर् किट्तक्धाति धागतिना
धिर्धिर्किट्तक् ताग्धिर्धिर्किट धातिधाग् धिनागिन

८) पलटा -

धातिधाग् तिनाधाति धाग्तिना धिर्धिर्किट्तक् धिर्धिर्किट्तक् ताग्धिर्धिर्किट
धातिधाग् तिनाकिन धातिधाग् तिनाधिर्धिर् किट्तक्धाति धाग्तिना
धिर्धिर्किट्तक् ताग्धिर्धिर्किट धातिधाग् तिनाकिन
तातिताक् तिनाताति ताक्तिना तिर्तिर्किट्तक् तिर्तिर्किट्तक्
ताक्तिर्तिर्किट तातिताक् तिनाकिन धातिधाग् तिनाधिर्धिर् किट्तक्धाति
धाग्तिना धिर्धिर्किट्तक् ताग्धिर्धिर्किट धातिधाग् धिनागिन

९) पलटा -

धातिधाति धाग्तिना धिर्धिर्किट्तक् धाग्तिना धिर्धिर्किट्तक्
ताग्धिर्धिर्किट धातिधाग् तिनाकिन धातिधाग् तिनाधिर्धिर् किट्तक्धाति
धाग्तिना धिर्धिर्किट्तक् ताग्धिर्धिर्किट धातिधाग् तिनाकिन
तातिताति ताक्तिना तिर्तिर्किट्तक् ताक्तिना तिर्तिर्किट्तक्
ताक्तिर्तिर्किट तातिताक् तिनाकिन धातिधाग् तिनाधिर्धिर् किट्तक्धाति
धाग्तिना धिर्धिर्किट्तक् ताग्धिर्धिर्किट धातिधाग् धिनागिन

१०) पलटा -

धाऽधाऽ तिधागेन तिनाऽधा तिधागेन धाधातिरकिट् तक्धिर्धिर्किट धातिधाग्
तिनाकिन धातिधाग् तिनाधिर्धिर् किट्तक्धाति धाग्तिना धिर्धिर्किट्तक्
ताग्धिर्धिर्किट धातिधाग् तिनाकिन
ताऽताऽ तिताकेन तिनाऽता तिताकेन तातातिर्किट् तक्तिर्तिर्किट् तातिताक्
तिनाकिन धातिधाग् तिनाधिर्धिर् किट्तक्धाति धाग्तिना धिर्धिर्किट्तक्
ताग्धिर्धिर्किट धातिधाग् धिनागिन

११) पलटा -

धाऽधाऽ तिधागेन तिनधाऽ ऽधातिधा गेनतिन् धाऽधाऽ तिधागेन तिनाकिन
धाऽधांऽ तिधागेन तिनाऽधा तिधागेन धाधातिर्किट् तक्धिर्धिर्किट् धातिधाग् तिनाकिन
ताऽताऽ तिताकेन तिन्ताऽ ऽतातिता केनतिन् ताऽताऽ तिताकेन तिनाकिन
धाऽधाऽ तिधाऽगेन तिनाऽधा तिधागेन धाधातिर्किट् तक्धिर्धिर्किट् धातिधाग् धिनागिन

१२) पलटा -

धाऽधाऽ तिधागेन तिनाकिन धाऽधाऽ तिधागेन धाऽधाऽ तिधागेन तिनाकिन
धाऽधाऽ तिधागेन तिनाऽधा तिधागेन धाधातिर्किट् तक्धिर्धिर्किट् धातिधाग् तिनाकिन
ताऽताऽ तिताकेन तिनाकिन ताऽताऽ तिताकेन ताऽताऽ तिताकेन तिनाकिन
धाऽधाऽ तिधागेन तिनाऽधा तिधागेन धाधातिर्किट् तक्धिर्धिर्किट् धातिधाग् धिनागिन

१३) पलटा -

धाऽधाऽ तिथागेन धाऽधाऽ तिधागेन तिनाकिन धाऽधाऽ तिधागेन तिनाकिन
धाऽधाऽ तिधागेन तिनाऽधा तिधागेन धाधातिर्किट् तक्धिर्धिर्किट् धातिधाग् तिनाकिन
ताऽताऽ तिताकेन ताऽताऽ तिताकेन तिनाकिन ताऽताऽ तिताकेन तिनाकिन
धाऽधाऽ तिधागेन तिनाऽधा तिधागेन धाधातिर्किट् तक्धिर्धिर्किट् धातिधाग् धिनागिन,

१४) पलटा -

(धाऽधातिरकिट तक्धिर्धिर्किट् धातिधाग् तिनाकिन)×२ धाऽधाऽ
तिधागेन तिनाऽधा तिधागेन धाधातिर्किट् तग्धिर्धिर्किट् धातिधाग् तिनाकिन
(तातातिरकिट तक्तिर्तिर्किट् तातिताक् तिनाकिन)×२ धाऽधाऽ
तिधागेन तिनाऽधा तिधागेन धाधातिर्किट् तग्धिर्धिर्किट् धातिधाग् धिनागिन

१५)

(धाधातिरकिट तक्धिर्धिर्किट्)×३ धातिधाग् तिनाकिन धाऽधाऽ
तिधागेन तिनाऽधा तिधागेन धाधातिर्किट् तग्धिर्धिर्किट् धातिधाग् तिनाकिन
(तातातिरकिट तक्तिर्तिर्किट्)×३ तातिताक् तिनाकिन धाऽधा
तिधागेन तिनाऽधा तिधागेन धाधातिर्किट् तग्धिर्धिर्किट् धातिधाग् धिनागिन

१६)

धाधातिरकिट (तक्धिर्धिर्किट्)×३ धाधातिरकिट तग्धिर्धिर्किट्
धातिधाग् तिनाकिन धाऽधाऽ तिधागेन तिनाऽधा तिधागेन धाधातिर्किट्

तग्धिर्धिर्किट् धातिधाग् तिनाकिन
तातातिरकिट (तक्तिर्तिर्किट्)×३ तातातिरकिट तक्तिर्तिर्किट्
तातिताक् तिनाकिन धाऽधाऽ तिधानेन तिनाऽधा तिधागेन धाधातिर्किट्
तग्धिर्धिर्किट् धातिधाग् धिनागिन

१७) पलटा -

(धिर्धिर्किट्तक् तग्धिर्धिर्किट् धातिधाग् तिनाकिन)×२ धातिधाग्
तिनाधिर्धिर् किट्तक्धाति धाग्तिना धिर्धिर्किट्तक् ताग्धिर्धिर्किट्
धातिधाग् तिनाकिन
(तिर्तिर्किट्तक् तक्तिर्तिर्किट् तातिताक् तिनाकिन)×२ धातिधाग्
तिनाधिर्धिर् किट्तक्धाति धाग्तिना धिर्धिर्किट्तक् ताग्धिर्धिर्किट्
धातिधाग् धिनागिन

१८) पलटा -

(धिर्धिर्किट्तक् ताग्धिर्धिर्किट्)×३ धातिधाग् तिनाकिन धातिधाग्
तिनाधिर्धिर् किट्तक्धाति धाग्तिना धिर्धिर्किट्तक् ताग्धिर्धिर्किट्
धातिधाग् तिनाकिन
(तिर्तिर्किट्तक् ताक्तिर्तिर्किट्)×३ तातिताक् तिनाकिन धातिधाग्
तिनाधिर्धिर् किट्तक्धाति धाग्तिना धिर्धिर्किट्तक् ताग्धिर्धिर्किट्
धातिधाग् धिनागिन

१९) पलटा -

धिर्धिर्किट्तक् ताग्धिर्धिर्किट् धातिधाग् तिनाधिर्धिर् धिर्धिर्किट्तक्
ताग्धिर्धिर्किट् धातिधाग् तिनाकिन धातिधाग् तिनाधिर्धिर् किट्तक्धाति
धाग्तिना धिर्धिर्किट्तक् ताग्धिर्धिर्किट् धातिधाग् तिनाकिन
तिर्तिर्किट्तक् ताक्तिर्तिर्किट् तातिताक् तिनातिर्तिर् तिर्तिर्किट्तक्
ताक्तिर्तिर्किट् तातिताक् तिनाकिन धातिधाग् तिनाधिर्धिर् किट्तक्धाति
धाग्तिना धिर्धिर्किट्तक् ताग्धिर्धिर्किट् धातिधाग् धिनागिन

२०) पलटा -

धिर्धिर्किट्तक् ताग्धिर्धिर्किट् धिर्धिर्किट्तक् धिर्धिर्किट्तक्
धिर्धिर्किट्तक् ताग्धिर्धिर्किट् धातिधाग् तिनाकिन धातिधाग् तिनाधिर्धिर्
किट्तक्धाति धातिधाग् धिर्धिर्किट्तक् ताग्धिर्धिर्किट धातिधाग्
तिनाकिन
तिर्तिर्किट्तक् ताक्तिर्तिर्किट तिरतिरकिटतक् तिरतिरकिटतक्
तिर्तिर्किट्तक ताक्तिर्तिर्किट तातिताक् तिनाकिन धातिधाग् तिनाधिर्धिर्
किट्तक्धाति धाग्तिना धिर्धिर्किट्तक् ताग्धिर्धिर्किट् धातिधाग् धिनागिन

२१) पलटा -

किट्तक्धिर्धिर् किट्तक्धाग् तिनाकिट्तक् धिर्धिर्किट्तक् धिर्धिर्किट्तक्

तागृधिर्धिर्किट धातिधाग् तिनाकिन धातिधाग् तिनाधिर्धिर् किट्तक्धाति
धागृतिना धिर्धिर्किट्तक् तागृधिर्धिर्किट् धातिधाग् तिनाकिन
किट्तक्तिर्तिर् किट्तक्ताक् तिनाकिट्तक् तिर्तिर्किट्तक् तिर्तिर्किट्तक्
ताक्तिर्तिर्किट तातिताक तिनाकिन धातिधाग् तिनाधिर्धिर् किट्तक्धाति
धागृतिना धिर्धिर्किट्तक् तागृधिर्धिर्किट् धातिधाग् धिनागिन

२२) पलटा -

किट्तक्धिर्धिर् किट्तक्धिर्धिर् किट्तक्धाग् तिनाकिट्तक्
धिर्धिर्किट्तक् तागृधिर्धिर्किट धातिधाग् तिनाकिन धातिधाग् तिनाधिर्धिर्
किट्तक्धाति धागृतिना धिर्धिर्किट्तक् तागृधिर्धिर्किट् धातिधाग् तिनाकिन
किट्तक्तिर्तिर् किट्तक्तिर्तिर् किट्तक्ताक् तिनाकिट्तक् तिर्तिर्किट्तक्
ताक्तिर्तिर्किट् तातिताक् तिनाकिन धातिधाग् तिनाधिर्धिर् किट्तक्धाति
धागृतिना धिर्धिर्किट्तक् तागृधिर्धिर्किट् धातिधाग् धिनागिन

२३) पलटा -

किट्तक्किट्तक् धिर्धिर्किट्तक् किट्तक्धिर्धिर् किट्तक्धिर्धिर्
किट्तक्तिरकिट तागृधिर्धिर्किट धातिधाग् तिनाकिन धातिधाग् तिनाधिर्धिर्
किट्तक्धाति धागृतिना धिर्धिर्किट्तक् तागृधिर्धिर्किट् धातिधाग् तिनाकिन
किट्तक्किट्तक् तिर्तिर्किट्तक् किट्तक्तिर्तिर् किट्तक्तिर्तिर्
किट्तक्तिरकिट ताक्तिर्तिर्किट तातिताक तिनाकिन धातिधाग् तिनाधिर्धिर्
किट्तक्धाति धागृतिना धिर्धिर्किट्तक् तागृधिर्धिर्किट् धातिधाग् धिनागिन

२४) पलटा -

तागृधिर्धिर्किट् तागृधिर्धिर्किट् धातिधाग् तिनाकिन धिनागिन तागृधिर्धिर्किट्
धातिधाग् तिनाकिन धातिधाग् तिनाधिर्धिर् किट्तक्धाति धागृतिना
धिर्धिर्किट्तक् तागृधिर्धिर्किट् धातिधाग् तिनाकिन
ताक्तिर्तिर्किट् ताक्तिर्तिर्किट् तातिताक तिनाकिन तिनाकिन
ताक्तिर्तिर्किट् तातिताक तिनाकिन धातिधाग् तिनाधिर्धिर् किट्तक्धाति
धागृतिना धिर्धिर्किट्तक् तागृधिर्धिर्किट् धातिधाग् धिनागिन

२५) पलटा -

(तागृधिर्धिर्किट् ताक्तिर्तिर्किट्)×२ धिर्धिर्किट्तक् तागृधिर्धिर्किट्
धातिधाग् तिनाकिन धातिधाग् तिनाधिर्धिर् किट्तक्धाति धागृतिना
धिर्धिर्किट्तक् तागृधिर्धिर्किट् धातिधाग् तिनाकिन
(ताक्तिर्तिर्किट् ताक्धिर्धिर्किट्)×२ तिर्तिर्किट्तक् ताक्तिर्तिर्किट्
तातिताक तिनाकिन धातिधाग् तिनाधिर्धिर् किट्तक्धाति धागृतिना
धिर्धिर्किट्तक् तागृधिर्धिर्किट् धातिधाग् धिनागिन

२६) तिहाई -
(धिर्धिर्किट्तक् ताग्धिर्धिर्किट् धातिधाग् तिनाकिन धाऽधाति धाग्तिना किनधाऽ धातिधाग् तिनाकिन धाऽधाति धाऽऽऽ)×३

१४) कायदा - देहली शैली-त्रिताल अंग -(चतुरस्र जाति) तीनताल

१) मुख -
धाऽक्डधि किटधाऽ ऽऽधिट धिटधागे तिटक्ड्धि किटधागे तक्तिन तिनाकिन
ताऽक्डति किटताऽ ऽऽधिट धिटधागे तिटक्डधि किटधागे तकधिन धिनागिन

२) दोहरा -
धाऽक्डधि किटधाऽ ऽऽधिट धिटधागे तिटक्डधि किटधाऽ ऽऽधिट धिटधागे
तिटक्डधि किटधाऽ ऽऽधिट धिटधागे तिटक्डधि किटधागे तक्तिन तिनाकिन
ताऽक्डति किटताऽ ऽऽतिट तिटताके तिटक्डति किटताऽ ऽऽधिट धिटधागे
तिटक्डधि किटधाऽ ऽऽधिट धिटधागे तिटक्डधि किटधागे तक्धिन धिनागिन

३) विश्राम -
धाऽक्डधि किटधाऽ क्डधिकिट धाऽऽऽ क्डधिकिट धाऽक्डधि किटधाऽ क्डधिकिट
धाडक्डधि किटधाऽ ऽऽधिट धिटधागे तिटक्डधि किटधागे तक्तिन तिनाकिन
ताऽक्डति किटताऽ क्डधिकिट ताऽऽऽ क्डतिकिट ताऽक्डति किटताऽ क्डतिकिट
धाऽक्डधि किटधाऽ ऽऽधिट धिटधागे तिटक्डधि किटधागे तक्धिन धिनागिन

४) पलटा -
(धाऽक्डधि किटधाऽ क्डधिकिट) ×२ क्डधिकिट क्डधिकिट
धाऽक्डधि किटधाऽ ऽऽधिट धिटधागे तिटक्डधि किटधागे तक्तिन तिनाकिन
(ताऽक्डति किटताऽ क्डतिकिट) ×२ क्डतिकिट क्डतिकिट
धाऽक्डधि किटधाऽ ऽऽधिट धिटधागे तिटक्डधि किटधागे तक्धिन धिनागिन

५) पलटा -
धाऽधाऽ क्डधिकिट धाऽक्डधि किटधाऽ (क्डधिकिट) ×४
धाऽक्डधि किटधाऽ ऽऽधिट धिटधागे तिटक्डधि किटधागे तक्तिन तिनाकिन
ताऽताऽ क्डतिकिट ताऽक्डति किटतीऽ (क्डतिकिट) ×४
धाऽक्डधि किटधाऽ ऽऽधिट धिटधागे तिटक्डधि किटधागे तक्धिन धिनागिन

६) पलटा -
(धाऽक्डधि किटतिट क्डधिकिट) ×२ धागेतिट क्डधिकिट
धाऽक्डधि किटधाऽ ऽऽधिट धिटधागे तिटक्डधि किटधागे तक्तिन तिनाकिन

(ताऽक्डति किटतिट क्डतिकिट) ×२ ताकेतिट क्डतिकिट
धाऽक्डधि किटधाऽ ऽऽधिट धिटधागे तिटक्डधि किटधागे तक्धिन धिनागिन

७) पलटा -

तिटक्डधि किटधागे तक्तिन तिनाकिन तिटक्डधि किटधागे तक्धिन धिनागिन
धाऽक्डधि किटधाऽ ऽऽधिट धिटधागे तिटक्डधि किटधागे तक्तिन तिनाकिन
तिटक्डति किटताके तक्तिन तिनाकिन तिटक्डधि किटधागे तक्धिन धिनागिन
धाऽक्डधि किटधाऽ ऽऽधिट धिटधागे तिटक्डधि किटधागे तक्धिन धिनागिन

८) पलटा -

(तिटतिट क्डधिकिट) ×२ तिटक्डधि किटधागे तक्तिन तिनाकिन
धाऽक्डधि किटधाऽ ऽऽधिट धिटधागे तिटक्डधि किटधागे तक्तिन तिनाकिन
(तिटतिट क्डतिकिट) ×२ तिटक्डति किटताके तक्तिन तिनाकिन
धाऽक्डधि किटधाऽ ऽऽधिट धिटधागे तिटक्डधि किटधागे तक्धिन धिनागिन

९) पलटा -

तिटतिट ऽऽतिट तिटऽऽ तिटतिट (तिटतिट क्डधिकिट) ×२
धाऽक्डधि किटधाऽ ऽऽधिट धिटधागे तिटक्डधि किटधागे तक्तिन तिनाकिन
तिटतिट ऽऽतिट तिटऽऽ तिटतिट (तिटतिट क्डतिकिट) ×२
धाऽक्डधि किटधाऽ ऽऽधिट धिटधागे तिटक्डधि किटधागे तक्धिन धिनागिन

१०) पलटा -

(तक्धि धिनागिन) ×२ तिटक्डधि किटधागे तक्तिन तिनाकिन
धाऽक्डधि किटधाऽ ऽऽधिट धिटधागे तिटक्डधि किटधागे तक्तिन तिनाकिन
(तक्तिन तिनाकिन) ×२ तिटक्डति किटताके तकतिन तिनाकिन
धाऽक्डधि किटधाऽ ऽऽधिट धिटधागे तिटक्डधि किटधागे तक्धिन धिनागिन

११) पलटा -

(तक्धिन तक्धिन धिनागिन) ×२ तक्धिन धिनागिन
धाऽक्डधि किटधाऽ ऽऽधिट धिटधागे तिटक्डधि किटधागे तक्तिन तिनाकिन
(तक्तिन तक्तिन तिनाकिन) ×२ तक्तिन तिनाकिन
धाऽक्डधि किटधाऽ ऽऽधिट धिटधागे तिटक्डधि किटधागे नक्धिन धिनागिन

१२) पलटा -

तक्तक् धिनतक् तक्धिन तक्धिन (तक्धिन धिनागिन)×२
धाऽक्डधि किटधाऽ ऽऽधिट धिटधागे तिटक्डधि किटधागे तक्तिन तिनाकिन
तक्तक् तिनतक् तक्तिन तक्तिन (तक्तिन तिनाकिन)× २
धाऽक्डधि किटधाऽ ऽऽधिट धिटधागे तिटक्डधि किटधागे तक्धिन धिनागिन

१३) तिहाई -

धाऽक्डधि किटधाऽ ऽऽधिट धिटधागे तिटक्डधि किटधागे तक्तिन तिनाकिन

तिटक्डधि किटतिट क्डधिकिट तिटतिट तिटक्डधि किटधागे तक्तिन तिनाकिन
तिटक्डधि किटधागे तक्तिन तिनाकिन धाऽऽ तिटतिट तिटक्डधि किटधागे
तक्तिन तिनाकिन धाऽऽऽ तिटतिट तिटक्डधि किटधागे तक्तिन तिनाकिन ।
धा

१५) रेला-देहली शैली-त्रिताल अंग-(चतुरस्र जाति) तीनताल

१) मुख -

धागेतिर किटघेगे तिरकिट धिनगिन धागेतिर किटघेगे
नानागिन तिनकिन
ताकेतिर किटकेके तिरकिट तिनकिन धागेतिर किटघेगे
नानागिन धिनगिन

२) दोहरा -

(धागेतिर किटघेगे तिरकिट धिनगिन)× ३ धागेतिर किटघेगे
नानागिन तिनकिन
(ताकेतिर किटकेके तिरकिट तिनकिन)× २ धागेतिर किटघेगे
तिरकिट धिनगिन धागेतिर किटघेगे नानागिन धिनगिन

३) आधा दोहरा -

धागेतिर किटधागे तिरकिट धागेतिर किटधागे तिरकिट
धिनगिन धिनगिन धागेतिर किटघेगे तिरकिट धिनगिन
धागेतिर किटघेगे नानागिन तिनकिन
ताकेतिर किटताके तिरकिट ताकेतिर किटताके तिरकिट
तिनकिन तिनकिन धागेतिर किटघेगे तिरकिट धिनगिन
धागेतिर किटघेगे नानागिन धिनगिन

४) विश्राम -

धागेतिर किटघेगे तिरकिट धिनगिन धाऽऽ ऽघेगे तिरकिट
धिनगिन धागेतिर किटघेगे तिरकिट धिनगिन धागेतिर
किटघेगे नानागिन तिनकिन
ताकेतिर किटकेके तिरकिट तिनकिन ताऽऽ ऽकेके तिरकिट
तिनकिन धागेतिर किटघेगे तिरकिट धिनगिन धागेतिर
किटघेगे नानागिन धिनगिन

५) आधा विश्राम -

धागेतिर किटघेगे तिरकिट धाऽऽ घेगेतिर किटधाऽ ऽघेगे

तिरकिट धागेतिर किटघेगे तिरकिट धिनगिन
धागेतिर किटघेगे नानागिन तिनकिन
ताकेतिर किटकेके तिरकिट ताऽऽ केकेतिर किटताऽ ऽकेके
तिरकिट धागेतिर किटघेगे तिरकिट धिनगिन
धागेतिर किटघेगे नानागिन धिनगिन

६) पलटा -
(धागेतिर किटघेगे तिरकिट)×२ धिनगिन धिनगिन
धागेतिर किटघेगे तिरकिट धिनगिन धागेतिर किटघेगे
नानागिन तिनकिन
(ताकेतिर किटकेके तिरकिट) ×२ तिनकिन तिनकिन
धागेतिर किटघेगे तिरकिट धिनगिन धागेतिर किटघेगे
नानागिन धिनगिन

७) पलटा -
धागेतिर किटघेगे तिरकिट घेगेतिर किटघेगे तिरकिट
धिनगिन धिनगिन धागेतिर किटघेगे तिरकिट धिनगिन
धागेतिर किटघेगे नानागिन तिनकिन
ताकेतिर किटकेके तिरकिट केकेतिर किटकेके तिरकिट
तिनकिन तिनकिन धागेतिर किटघेगे तिरकिट धिनगिन
धागेतिर किटघेगे नानागिन धिनगिन

८) पलटा -
घेगेतिर किटघेगे तिरकिट धिनगिन धागेतिर किटघेगे तिरकिट धिनगिन
धागेतिर किटघेगे तिरकिट धिनगिन धागेतिर किटघेगे नानागिन तिनकिन
केकेतिर किटकेके तिरकिट तिनकिन ताकेतिर किटकेके तिरकिट तिनकिन
धागेतिर किटघेगे तिरकिट धिनगिन धागेतिर किटघेगे नानागिन धिनगिन

९) पलटा -
(घेगेतिरकिट)×४ घेगेतिर घेगेतिर घेगेतिर किटघेगे तिरकिट धिनगिन
धागेतिर किटघेगे नानागिन तिनकिन
(केकेतिरकिट)×४ केकेतिर केकेतिर घेगेतिर किटघेगे तिरकिट धिनगिन
धागेतिर किटघेगे नानागिन धिनगिन

१०) पलटा -
घेगेतिर किटधिन गिनधागे तिरकिट (धागेतिर किटघेगे तिरकिट धिनगिन)×२
धागेतिर किटघेगे नानाकिन तिनकिन
केकेतिरं किटतिन किनताके तिरकिट ताकेतिर किटकेके तिरकिट तिनकिन
धागेतिर किटघेगे तिरकिट धिनगिन धागेतिर किटघेगे नानागिन धिनगिन

११) पलटा -

घेगेतिर किटघेगे तिरकिट धिनगिन घेगेतिर किटधिन गिनघेगे तिरकिट
घेगेतिर किटघेगे तिरकिट धिनगिन धागेतिर किटघेगे नानागिन तिनकिन
केकेतिर किटकेके तिरकिट तिनकिन केकेतिर किटतिन किनकेके तिरकिट
घेगेतिर किटघेगे तिरकिट धिनगिन धागेतिर किटघेगे नानागिन धिनगिन

१२) पलटा -

(घेगेतिर किटधिन गिनधागे तिरकिट घेगेतिर किटतिन किनताके तिरकिट)×४

१३) पलटा -

(धिनगिन धागेतिर किटघेगे तिरकिट तिनकिन ताकेतिर किटकेके तिरकिट) ×४

१४) पलटा -

धिनगिन धागेतिर किटधिन गिनधागे तिरकिट (धिनगिन)×४ धागेतिर
किटघेगे तिरकिट तिनकिन ताकेतिर किटकेके तिरकिट
तिनकिन ताकेतिर किटतिन किनताके तिरकिट (तिनकिन)×३ धिनगिन
धागेतिर किटघेगे तिरकिट तिनकिन ताकेतिर किटकेके तिरकिट

१५) पलटा -

धिनधिन गिनधिन धिनगिन धिनगिन धिनगिन धागेतिर किटघेगे
तिरकिट धिनगिन धागेतिर किटघेगे तिरकिट तिनकिन ताकेतिर
किटकेके तिरकिट
तिनतिन किनतिन तिनकिन तिनकिन तिनकिन ताकेतिर किटकेके
तिरकिट धिनगिन धागेतिर किटघेगे तिरकिट तिनकिन ताकेतिर
किटकेके तिरकिट

१६) पलटा -

धिनधिन गिनधिन धिनगिन धिनगिन (धिनधिन धिनगिन)×२
धिनगिन धागेतिर किटघेगे तिरकिट तिनकिन ताकेतिर
किटकेके तिरकिट
तिनतिन किनतिन तिनकिन तिनकिन (तिनतिन तिनकिन)×२
धिनगिन धागेतिर किटघेगे तिरकिट तिनकिन ताकेतिर
किटकेके तिरकिट

१७) पलटा -

(धागेतिर किटघेगे तिरकिट तिनकिन ताकेतिर किटघेगे तिरकिट धिनगिन)×४

१८) पलटा -

धागेतिर किटघेगे तिरकिट धिनगिन धिनगिन धागेतिर किटघेगे तिरकिट
घेगेतिर किटधिन गिनधागे तिरकिट धागेतिर किटघेगे नानागिन तिनकिन
ताकेतिर किटकेके तिरकिट तिनकिन तिनकिन ताकेतिर किटकेके तिरकिट
घेगेतिर किटधिन गिनधागे तिरकिट धागेतिर किटघेगे नानागिन धिनगिन

१९) तिहाई -

धागेतिर किटघेगे तिरकिट धिनगिन धागेतिर किटघेगे नानागिन तिनकिन
ताकेतिर किटघेगे तिरकिट धिनगिन धागेतिर किटघेगे नानागिन धिनगिन
धागेतिर किटघेगे तिरकिट धिनगिन धाऽ धिनगिन
धागेतिर किटघेगे तिरकिट धिनगिन धाऽ धिनगिन
धागेतिर किटघेगे तिरकिट धिनगिन । धा

१६) रेला-देहली-शैली-त्रिताल अंग-(चतुरस्र जाति) तीनताल

१) मुख -

धाऽघेगे तग्धिंऽ ऽधिर धिरकिट धाधाघेगे तग्धिन्
ताताघेगे नागेतिट
ताऽकेके तक्तिंऽ ऽतिर तिरकिट धाधाघेगे तग्धिन्
ताताघेगे नागेतिट

२) दोहरा -

धाऽघेगे तग्धिंऽ ऽधिर धिरकिट धाधाघेगे तग्धिंऽ ऽधिर
धिरकिट धाधाघेगे तग्धिंऽ ऽधिर धिरकिट धाधाघेगे
तग्धिन् ताताघेगे नागेतिट
ताऽकेके तक्तिंऽ ऽतिर तिरकिट ताताकेके तक्तिंऽ ऽतिर
तिरकिट धाधाघेगे तग्धिंऽ ऽधिर धिरकिट धाधाघेगे
तग्धिन् ताताघेगे नागेतिट

३) आधा दोहरा -

धाऽघेगे तग्धिंऽ ऽधिर धिरकिट (धाधाघेगे तग्धिन)×२
धाधाघेगे तग्धिंऽ ऽधिर धिरकिट धाधाघेगे तग्धिन्
ताताघेगे नागेतिट
ताऽकेके तक्तिंऽ ऽतिर तिरकिट (ताताकेके तक्तिन)×२
धाधाघेगे तग्धिंऽ ऽधिर धिरकिट धाधाघेगे तग्धिन्
ताताघेगे नागेतिट

४) विश्राम -

धाऽघेगे तग्धिंऽ ऽधिर धिरकिट धाऽ ऽधिर धिरकिट धाऽ
धिरधिर किटधाऽ ऽधिर धिरकिट धाधाघेगे तग्धिन्
ताताघेगे नागेतिट
ताऽकेके तक्तिंऽ ऽतिर तिरकिट ताऽ ऽतिर तिरकिट ताऽ

धिरधिर किटधाऽ ऽधिर धिरकिट धाधाघेगे तग्धिन्
ताताघेगे नागेतिट

५) **पलटा -**

धाऽघेगे धाऽघेगे तग्धिन् धाऽघेगे धाऽघेगे तग्धिन् धाऽघेगे
तग्धिन् धाऽघेगे तग्धिंऽ ऽधिर धिरकिट धाधाघेगे तग्धिन्
ताताघेगे नागेतिट
ताऽकेके ताऽकेके तक्तिन् ताऽकेके ताऽकेके तक्तिन् ताऽकेके
तक्तिन् घाऽघेगे तग्धिंऽ ऽधिर धिरकिट धाधाघेगे तग्धिन्
ताताघेगे नागेतिट

६) **पलटा -**

धाऽघेगे तग्धिंऽ ऽऽऽघे तग्धिंऽ ऽऽऽघे तग्धिंऽ ऽऽऽघे तग्धिन
धाऽघेंगे तग्धिंऽ ऽधिर धिरकिट धाधाघेगे तग्धिन
ताताघेगे नागेतिट
ताऽकेके तक्तिंऽ ऽऽऽके तक्तिंऽ ऽऽऽके तक्तिंऽ ऽऽऽघे तग्धिन
धाऽघेगे तग्धिंऽ ऽधिर धिरकिट धाधाघेगे तग्धिन
ताताघेगे नागेतिट

७) **पलटा -**

धाऽघेगे तग्धिंऽ ऽऽतग् धिंऽऽऽ तग्धिंऽ ऽऽतग् धिंऽऽऽ तग्धिं
धाऽघेगे तग्धिंऽ ऽधिर धिरकिट धाधाघेगे तग्धिन
ताताघेगे नागेतिट
ताऽकेके तक्तिंऽ ऽऽतक तिंऽऽऽऽ तकतिंऽ ऽऽऽतक धिंऽऽऽऽ तग्धिं
धाऽघेगे तग्धिंऽ ऽधिर धिरकिट धाधाघेगे तग्धिन
ताताघेगे नागेतिट

८) **पलटा -**

धाऽघेघे तग्धिंऽ ऽऽतग धिंऽऽऽ तगधिंऽ ऽऽतग् धिंऽऽऽ तग्धिंऽ
धाऽघेगे तग्धिं ऽधिर धिरकिट धाधाघेगे तग्धिन
ताताघेगे नागेतिट
ताऽकेके तकतिंऽ ऽऽतक् तिंऽऽऽ तक्तिंऽ ऽऽतक तिंऽऽऽ तकतिंऽ
धाऽघेगे तग्धिं ऽधिर धिरकिट धाधाघेगे तग्धिन
ताताघेगे नागेतिट

९) **पलटा -**

धाऽघेगे तग्धिं तग्धिं तग्धिंऽ धाधाघेगे तग्धिन् ताताघेगे
नागेतिट धाऽघेगे तग्धिंऽ ऽधिर धिरकिट धाधाघेगे तग्धिन्
ताताघेगे नागेतिट

ताऽकेके तक्तिं तक्तिं तक्तिंऽ ताताकेके तक्तिन् ताताकेके नाकेतिट धाऽघेगे तग्धिंऽ ऽधिर धिरकिट धाधाघेगे तग्धिन् ताताघेगे नागेतिट

१०) पलटा -

(धाधाघेगे तग्धिन्)×३ ताताघेगे नागेतिट धाऽघेगे तग्धिंऽ
ऽधिर धिरकिट धाधाघेगे तग्धिन् ताताघेगे नागेतिट
(ताताकेके तिक्तिन्)×३ ताताकेके नाकेतिट धाऽघेगे तग्धिंऽ
ऽधिर धिरकिट धाधाघेगे तग्धिन् ताताघेगे नागेतिट

११) पलटा -

(धाधाघेगे)×२ तग्धिन् (धाधाघेगे)×२ तग्धिन् ताताघेगे नागेतिट
धाऽघेगे तग्धिंऽ ऽधिर धिरकिट धाधाघेगे तग्धिन् ताताघेगे नागेतिट
(ताताकेके)×२ तक्तिन् (ताताकेके)×२ तक्तिन् ताताकेके नाकेतिट
धाऽघेगे तग्धिंऽ ऽधिर धिरकिट धाधाघेगे तग्धिन् ताताघेगे नागेतिट

१२) पलटा -

(धाधाघेगे)×३ तग्धिन् धाधाघेगे तग्धिन् ताताघेगे नागेतिट धाऽघेगे
तग्धिंऽ ऽधिर धिरकिट धाधाघेगे तग्धिन् ताताघेगे नागेतिट
(ताताकेके)×३ तक्तिन ताताकेके तक्तिन् ताताकेके नाकेतिट धाऽघेगे
तग्धिंऽ ऽधिर धिरकिट धाधाघेगे तग्धिन् ताताघेगे नागेतिट

१३) पलटा -

(तग्धिन् नानाघेगे)×२ तग्धिन् धाधाघेगे तक्तिन् नानाकिन
धाऽघेगे तग्धिंऽ ऽधिर धिरकिट धाधाघेगे तग्धिन् ताताघेगे नागेतिट
(तक्तिन् नानाकेके)×२ तक्तिन् ताताकेके तक्तिन् नानाकिन धाऽघेगे
तग्धिंऽ ऽधिर धिरकिट धाधाघेगे तग्धिन् ताताघेगे नागेतिट

१४) पलटा -

(तग्धिन् तग्धिन् नानाघेगे)×२ तग्धिन् नानाघेगे धाधाघेगे
तग्धिंऽ ऽधिर धिरकिट धाधाघेगे तग्धिन् ताताघेगे नागेतिट
(तक्तिन् तक्तिन् नानाकेके)×२ तक्तिन् नानाकेके धाधाघेगे
तग्धिंऽ ऽधिर धिरकिट धाधाघेगे तग्धिन् ताताघेगे नागेतिट

१५) पलटा -

(तग्धिन् तग्धिन् तग्धिन् नानाघेगे)×२ धाधाघेगे तग्धिंऽ ऽधिर
धिरकिट धाधाघेगे तग्धिन् ताताघेगे नागेतिट
(तक्तिन् तक्तिन् तक्तिन् नानाकेके)×२ धाधाघेगे तग्धिंऽ ऽधिर
धिरकिट धाधाघेगे तग्धिन् ताताघेगे नागेतिट

१६) तिहाई -

(धाऽघेगे तगृधिंऽ ऽधिर धिरकिट धाधाघेगे तगृधिन् ताताघेगे
नागेतिट धाऽऽऽ तगृधिन् धाधाघेगे तगृधिन् ताताघेगे नागेतिट
धाऽऽऽ तगृधिन् धाधाघेगे तगृधिन् ताताघेगे नागेतिट धाऽऽऽ)×३

१७) रेला-देहली शैली-त्रिताल अंग (चतुरस्र जाति) तीनताल

१) मुख -

धाऽतिरकिटतक तकतकधिनगिन धाऽतिरकिटधिन नानागिनतिनकिन
ताऽतिरकिटतक तकतकधिनगिन धाऽतिरकिटधिन नानागिनधिनगिन

२) दोहरा -

(धाऽतिरकिटतक तकतकधिनगिन)×३ धाऽतिरकिटधिन नानागिनतिनकिन
(तातिरकिटतक तकतकतिनकिन)×२ धाऽतिरकिटतक
तकतकधिनगिन धाऽतिरकिटधिन नानागिनधिनगिन

३) आधा दोहरा -

(धाऽतिरकिटतक)×३ तकतकधिनगिन धाऽतिरकिटतक
तकतकधिनगिन धाऽतिरकिटधिन नानागिनतिनकिन
(ताऽतिरकिटतक)×३ तकतकतिनकिन धाऽतिरकिटतक
तकतकनिगिन धाऽतिरकिटधिन नानागिनधिनगिन

४) विश्राम -

धाऽतिरकिटतक तकतकधिनगिन धाऽऽऽ तकतकधिनगिन
धाऽतिरकिटतक तकतकधिनगिन धाऽतिरकिटधिन नानागिनतिनकिन
ताऽतिरकिटतक तकतकतिनकिन ताऽऽऽ तकतकतिनकिन
धाऽतिरकिटतक तकतकधिनगिन धाऽतिरकिटघिन नानागिनधिनगिन

५) पलटा -

धाऽतिरकिटतक तकतकधिनगिन तकतकतकतक तकतकधिनगिन
धाऽतिरकिटतक तकतकधिनगिन धाऽतिरकिटधिन नानागिनतिनाकिन
ताऽतिरकिटतक तकतकनिकिन तकतकतकतक तकतकतिनकिन
धाऽतिरकिटतक तकतकधिनगिन धाऽतिरकिटधिन नानागिनधिनगिन

६) पलटा -

(तकतकधिनगिन)×२ धाऽतिरकिटधिन नानागिनधिनगिन
धाऽतिरकिटतक तकतकधिनगिन धाऽतिरकिटधिन नानागिनतिनकिन

(तकतकतिनकिन)×२ ताऽतिरकिटतिन नानाकिनतिनकिन
धाऽतिरकिटतक तकतकधिनगिन धाऽतिरकिटधिन नानागिनधिनगिन

७) पलटा -
(धाऽतिरकिटधिन नानागिनधिनगिन)×२ धाऽतिरकिटतक
तकतकधिनगिन धाऽतिरकिटधिन नानागिनतिनकिन
(ताऽतिरकिटतिन नानाकिनतिनकिन)×२ धाऽतिरकिटतक
तकतकधिनगिन धाऽतिरकिटधिन नानागिनधिनगिन

८) पलटा -
(नानागिनधिनगिन)×२ नानागिननानागिन नानागिनधिनगिन
धाऽतिरकिटतक तकतकधिनगिन धाऽतिरकिटधिन नानागिनतिनकिन
(नानाकिनतिनकिन)×२ नानाकिननानाकिन नानाकिनतिनकिन
धाऽतिरकिटतक तकतकधिनगिन धाऽतिरकिटधिन नानागिनधिनगिन

९) तिहाई -
(धाऽतिरकिटतक तकतकधिनगिन धाऽतिरकिटधिन नानागिनधिनगिन
धाऽधिनगिन धाऽतिरकिटधिन नानागिनधिनगिन धाऽधिनगिन
धाऽतिरकिटधिन नानागिनधिनगिन धाऽऽऽ)×३

१८) रेला -देहली शैली-त्रिताल अंग (चतुरस्र जाति)

१) मुख -
(धिनगिन तक्तक् धिनगिन नग्तक्
धिनगिन तक्तक् तिनकिन नग्तक्)× ४

२) दोहरा -
(धिनगिन तक्तक्)×३ धिनगिन नग्तक्
धिनगिन तकतक धिनगिन नगतक धिनगिन तकतक तिनकिन नगतक
(तिनकिन तक्तक)×३ तिनकिन नग्तक्
धिनगिन तकतक धिनगिन नग्तक् धिनगिन तकतक तिनकिन नग्तक्

३) आधा दोहरा -
(धिनगिन धिनगिन तकतक)×२ धिनगिन तक्तक्
धिनगिन तकतक धिनगिन नग्तक् धिनगिन तकतक तिनकिन नग्तक्
(तिनकिन तिनकिन तकतक)×२ तिनकिन तक्तक्
धिनगिन तकतक धिनगिन नग्तक् धिनगिन तकतक तिनकिन नग्तक्

४) **पलटा -**

धिनगिन धिनगिन तकतक धिनगिन (धिनगिन तकतक)×२
धिनगिन तकतक धिनगिन नग्तक् धिनगिन तकतक तिनगिन नग्तक्
तिनकिन तिनकिन तकतक तिनकिन (तिनकिन तकतक)×२
धिनगिन तकतक धिनगिन नग्तक् धिनगिन तकतक तिनकिन नग्तक्

५) **पलटा -**

(धिनगिन)×२ तकतक धिनगिन (तकतक)×३ धिनगिन
धिनगिन तकतक धिनगिन नग्तक् धिनगिन तकतक तिनकिन नग्तक्
(तिनकिन)×२ तकतक तिनकिन (तकतक)×३ तिनकिन
धिनगिन तकतक धिनगिन नग्तक् धिनगिन तकतक तिनकिन नग्तक्

६) **पलटा -**

धिनधिन गिनधिन (धिनगिन)×४ तकतक धिनगिन
धिनगिन तकतक धिनगिन नग्तक् धिनगिन तकतक तिनकिन नग्तक्
तिनतिन किनतिन (तिनकिन)×४ तकतक तिनकिन
धिनगिन तकतक धिनगिन नग्तक् धिनगिन तकतक तिनकिन नग्तक्

७) **पलटा -**

(तकतक धिनगिन तकतक धिनगिन नगतक धिनगिन)×२
तकतक तिनकिन नग्तक् तिनकिन
(तकतक तिनकिन)×२ नग्तक् तिनकिन
तकतक तिनगिन तकतक धिनगिन नग्तक् धिनगिन
तकतक धिनगिन नग्तक् धिनगिन

८) **पलटा -**

(तकतक)×३ धिनगिन (तकतक धिनगिन तक्तक् धिनगिन)×२
तकतक तिनकिन नग्तक् तिनकिन
(तकतक)×३ तिनकिन तकतक तिनकिन तक्तक् तिनकिन
तकतक धिनगिन नग्तक् धिनगिन तकतक धिनगिन नग्तक् तिनकिन

९) **पलटा -**

(नगतक धिनगिन तकतक धिनगिन नगतक तिनकिन
तकतक तिनकिन)×४

१०) **पलटा -**

(नग्तक् नग्तक् धिनगिन)×२ तकतक धिनगिन
नग्तक् धिनगिन तकतक धिनगिन नग्तक् तिनकिन तकतक तिनकिन
(नग्तक् नग्तक् तिनकिन)×२ तकतक तिनकिन
नग्तक् धिनगिन तकतक धिनगिन नग्तक् तिनकिन तकतक तिनकिन

११) तिहाई

धिनगिन तकतक धिनगिन नगूतक् धाऽ धिनगिन
धिनगिन तकतक धिनगिन नगूतक् धाऽ धिनगिन
धिनगिन तकतक धिनगिन नगूतक् । धा

१९) रेला- देहली शैली-त्रिताल अंग -(चतुरस्र जाति) तीनताल

१) मुख -

(तिर्किट् तकतिर किटत्क् तक्तक् तिर्किट् तक्धिन् गिनूतक् तक्तक्)×२ – काल

२) दोहरा -

(तिरकिट तकतिर किटतक तकतक)×३ तिरकिट तकधिन गिनतक तकतक – काल

३) आधा दोहरा -

(तिरकिट तकतिर किटतक)×२ तकतक तकतक
तिरकिट तकतिर किटतक तकतक तिरकिट तकधिन गिनतक तकतक – काल

४) पलटा -

(तिरकिट तकतिर किटतक)×२ तिरकिट तिरकिट
तिरकिट तकतिर किटतक तकतक तिरकिट तकधिन गिनतक तकतक – काल

५) पलटा -

(तिरकिट तकधिन गिनतक तकतक)×२ तिरकिट तकतिर
किटतक तकतक तिरकिट तकधिन गिनतक तकतक
(तिरकिट तकतिन किनतक तकतक)×२ तिरकिट तकतिर
किटतक तकतक तिरकिट तकधिन गिनतक तकतक

६) पलटा -

तिरकिट तकतिर किटतक (तकतक)×५ तिरकिट तकतिर
किटतक तकतक तिरकिट तकधिन गिनतक तकतक – काल

७) पलटा -

(तिरकिट तिरकिट तकतक)×२ तिरकिट तकतक तिरकिट तकतिर
किटतक तकतक तिरकिट तकधिन गिनतक तकतक – काल

८) तिहाई

(तिरकिट तकतिर किटतक तकतक तिरकिट तकधिन गिनतक तकतक

तकऽऽ तकतक तिरकिट तकधिन गिनतक तकतक तकऽऽ तकतक
तिरकिट तकधिन गिनतक तकतक तकऽऽ)×३

२०) कायदा - देहली शैली - दीपचंदी अंग (मिश्र जाति) तीनताल/रूपक/आडाचौताल

१) मुख -
धागेन धिटधिट धागेन धागेतिना धागेन धिटधिट
धाऽगेन तिनाकिन
ताकेन तिटतिट ताकेन ताकेतिना धागेन धिटधिट
धाऽगेन धिनागिन

२) दोहरा -
(धागेन धिटधिट धागेन धागेतिना)×३
धागेन धिटधिट धागेन तिनाकिन
(ताकेन तिटतिट ताकेन ताकेतिना)×२
धागेन धिटधिट धागेन धागेतिना
धागेन धिटधिट धागेन धिनागिन

३) आधा दोहरा -
(धागेन धिटधिट)×३ धागेन धागेतिना धागेन धिटधिट
धागेन धागेतिना धागेन धिटधिट धागेन तिनाकिन
(ताकेन तिटतिट)×३ ताकेन ताकेतिना धागेन धिटधिट
धागेन धागेतिना धागेन धिटधिट धागेन धिनागिन

४) विश्राम
धागेन धिटधिट धागेन धागेतिना धाऽऽ धिटधिट
धागेन धागेतिना धागेन धिटधिट धागेन धागेतिना
धागेन धिटधिट धागेन तिनाकिन
ताकेन तिटतिट ताकेन ताकेतिना ताऽऽ तिटतिट
ताकेन ताकेतिना धागेन धिटधिट धागेन धागेतिना
धागेन धिटधिट धागेन धिनागिन

५) आधा विश्राम
धागेन धिटधिट धाऽऽ धिटधिट धागेन धिटधिट
धागेन धाऽगेतिना धागेन धिटधिट धागेन धागेतिना

धागेन धिटधिट धागेन तिनाकिन
ताकेन तिटतिट ताऽऽ तिटतिट ताकेन तिटतिट
ताऽकेन ताकेतिना धागेन धिटधिट धागेन धागेतिना
धागेन धिटधिट धागेन धिनागिन

६) पलटा -
धागेन धिटधिट ऽ धिटधिट धागेन धिटधिट
धागेन धागेतिना धागेन धिटधिट धागेन
धागेतिना धागेन धिटधिट धागेन तिनाकिन
ताकेन तिटतिट ऽ तिटतिट ताकेन तिटतिट
ताकेन ताकेतिना धागेन धिटधिट धागेन
धागेधिना धागेन धिटधिट धागेन धिनागिन

७) पलटा -
धागेन धागेन धिटधिट धागेन धागेन धिटधिट
धागेन धिटधिट धागेन धिटधिट धागेन
धागेतिना धागेन धिटधिट धागेन तिनाकिन
ताकेन ताकेन तिटतिट ताकेन ताकेन तिटतिट
ताकेन तिटतिट धागेन धिटधिट धागेन
धागेतिना धागेन धिटधिट धागेन धिनागिन

८) पलटा -
धागेन धिटधिट धिटता धिटधिट धागेन धिटधिट
धागेन धागेतिना धागेन धिटधिट धागेन धागेतिना
धागेन धिटधिट धागेन तिनाकिन
ताकेन तिटतिट तिटता तिटतिट ताकेन तिटतिट
ताकेन ताकेतिना धागेन धिटधिट धागेन धागेतिना
धागेन धिटधिट धागेन धिनागिन

९) पलटा -
धागेन धिनागिन धागेन धिनागिन धागेन धिटधिट
धागेन धागेतिना धागेन धिटधिट धागेन धागेतिना
धागेन धिटधिट धागेन तिनाकिन
ताकेन तिनाकिन ताकेन तिनाकिन ताकेन तिटतिट
ताकेन ताकेतिना धागेन धिटधिट धागेन धागेधिना
धागेन धिटधिट धागेन धिनागिन

१०) पलटा -
धिटता धिटधिट धागेन धागेतिना
धिटता धिटधिट धागेन तिनाकिन धागेन धिटधिट

धागेन धागेतिना धागेन धिटधिट धागेन तिनाकिन
तिटता तिटतिट ताकेन ताकेतिना
तिटता तिटतिट ताकेन तिनाकिन धागेन धिटधिट
धागेन धागेतिना धागेन धिटधिट धागेन धिनागिन

११) पलटा -
(धिटताधिट)×३ धागेन धागेतिना
धागेन धिटधिट धागेन धागेतिना धागेन धिटधिट
धागेन तिनाकिन
(तिटतातिट)×३ ताकेन ताकेतिना
धागेन धिटधिट धागेन धागेतिना धागेन धिटधिट
धागेन धिनागिन

१२) पलटा -
धागेन धागेतिना ताकेन धागेधिना धागेन धिटधिट
धागेन धागेतिना धागेन धिटधिट धागेन धागेतिना
धागेन धिटधिट धागेन तिनाकिन
ताकेन ताकेतिना ताकेन ताकेतिना ताकेन तिटतिट
ताकेन ताकेतिना धागेन धिटधिट धागेन धागेतिना
धागेन धिटधिट धागेन धिनागिन

१३) पलटा -
धागेन तिनाघिन तिनाधा गेनतिना धागेन धिटधिट
धागेन तिनाकिन धागेन धिटधिट धागेन धागेतिना
धागेन धिटधिट धागेन तिनाकिन
ताकेन तिनाकिन तिनाता केनतिना ताकेन तिटतिट
ताकेन तिनाकिन धागेन धिटधिट धागेन धागेतिना
धागेन धिटधिट धागेन धिनागिन

१४) पलटा -
धागेन तिनाघिन तिनाऽ घिनतिना धागेन धिटधिट
धागेन तिनाकिन धागेन धिटधिट धागेन धागेतिना
धागेन धिटधिट धागेन तिनाकिन
ताकेन तिनाकिन तिनाऽ किनातिना ताकेन तिटतिट
ताकेन तिनाकिन धागेन धिटधिट धागेन धागेतिना
धागेन धिटधिट धागेन धिनागिन

धागेन तिनाघिन तिनाधा गेनतिना घिनतिना (धागेन तिना)×२
धागेन धिटधिट धागेन धागेतिना धागेन धिटधिट

धागेन तिनाकिन
ताकेन तिनाकिन तिनाता केनतिना किनतिना (ताकेन तिना)×२
धागेन धिटधिट धागेन धागेधिना धागेन धिटधिट
धागेन धिनागिन

१५) तिहाई -
(धागेन धिटधिट धागेन धागेतिना धाऽधिट धागेन धागेतिना
धाऽधिट धागेन धागेतिना धाऽऽ)×३

प्रस्तुत कायदा खाँसाहेबांनी ''धाऽगेन, धिटधिट, तिनाकिन व धिनागिन या केवळ चार शब्दांनी मिश्र जातीत नटवला आहे. त्यामुळे तो नवशिक्या विद्यार्थ्यांसाठी मोलाचा आहे. या कायद्यातील 'न' हे अक्षर दिल्ली घराण्याच्या शैलीनुसार किनारीवरच वाजवायचे आहे.

२१) कायदा - अजराडा शैली - दीपचंदी अंग (मिश्र जाति) तीनताल/रूपक/आडाचौताल

१) मुख -
धागेन धागेधिन धागेन धिटधिट धागेन धागेधिन
धाऽगेन तिनाकिन
ताऽकेन ताऽकेतिन ताऽकेन तिटतिट धाऽगेन धाऽगेधिन
धाऽगेन धिनागिन

२) दोहरा -
(धाऽगेन धाऽगेधिन धाऽगेन धिटधिट)×३ धाऽगेन धाऽगेधिन
धाऽगेन तिनाकिन
(ताऽकेन ताऽकेतिन ताऽकेन तिटतिट)×२ धाऽगेन धाऽगेधिन
धाऽगेन धिटधिट धाऽगेन धाऽगेधिन धाऽगेन धिनागिन

३) आधा दोहरा -
(धाऽगेन धाऽगेधिन)×३ धाऽगेन धिटधिट धाऽगेन धाऽगेधिन
धाऽगेन धिटधिट धाऽगेन धाऽगेधिन धाऽगेन तिनाकिन
(ताऽकेन ताऽकेतिन)×३ ताऽकेन तिटतिट धाऽगेन धाऽगेधिन
धाऽगेन धिटधिट धाऽगेन धाऽगेधिन धाऽगेन धिनागिन

४) विश्राम -
धाऽगेन धाऽगेधिन धाऽगेन धिटधिट धाऽऽ ऽ धाऽगेन धिटधिट
धाऽगेन धाऽगेधिन धाऽगेन धिटधिट धाऽगेन धाऽगेधिन

धाऽगेन तिनाकिन
ताऽकेन ताऽकेतिन ताऽकेन तिटतिट ताऽऽ ऽ ताऽकेन तिटतिट
धाऽगेन धाऽगेधिन धाऽगेन धिटधिट धाऽगेन धाऽगेधिन
धाऽगेन धिनागिन

५) **आधा - विश्राम**

धाऽगेन धाऽगेधिन धाऽऽ धिटधिट धाऽगेन धाऽगेधिन
धाऽगेन तिनाकिन धाऽगेन धाऽगेधिन धाऽगेन धिटधिट
धाऽगेन धाऽगेधिन धाऽगेन तिनाकिन
ताऽकेन ताऽकेतिन ताऽऽ तिटतिट ताऽकेन ताऽकेतिन
ताऽकेन तिनाकिन धाऽगेन धाऽगेधिन धाऽगेन धिटधिट
धाऽगेन धाऽगेधिन धाऽगेन धिनागिन

६) **पलटा -**

धाऽगेन धाऽगेन धाऽगेधिन धाऽगेन धाऽगेन धाऽगेधिन
धाऽगेन तिनाकिन धाऽगेन धाऽगेधिन धाऽगेन धिटधिट
धाऽगेन धाऽगेधिन धाऽगेन तिनाकिन
ताऽकेन ताऽकेन ताऽकेतिन ताऽकेन ताऽकेन ताऽकेतिन
ताऽकेन तिनाकिन धाऽगेन धाऽगेधिन धाऽगेन धिटधिट
धाऽगेन धाऽगेधिन धाऽगेन धिनागिन

७) **पलटा -**

(धाऽगेन धाऽगेधिन)×३ धाऽगेन धिटधिट धाऽगेन धाऽगेधिन
धाऽगेन धिटधिट धाऽगेन धाऽगेधिन धाऽगेन तिनाकिन
(ताऽकेन ताऽकेतिन)×३ ताऽकेन तिटतिट धाऽगेन धाऽगेधिन
धाऽगेन धिटधिट धाऽगेन धाऽगेधिन धाऽगेन धिनागिन

८) **पलटा -**

धाऽगेन धाऽगेधिन ननाग् धाऽगेधिन् धाऽगेन धिटधिट
धाऽगेन तिनाकिन धाऽगेन धाऽगेधिन धाऽगेन धिटधिट
धाऽगेन धाऽगेधिन धाऽगेन तिनाकिन
ताऽकेन ताऽकेतिन ननाक् ताऽकेतिन ताऽकेन तिटतिट
ताऽकेन तिनाकिन धाऽगेन धाऽगेधिन धाऽगेन धिटधिट
धाऽगेन धाऽगेधिन धाऽगेन धिनागिन

९) **पलटा -**

धिनधा गिनधिन धाऽगेन धाऽगेधिन धाऽगेन
धिटधिट धाऽगेन तिनाकिन धाऽगेन धाऽगेधिन धाऽगेन
धिटधिट धाऽगेन धाऽगेधिन धाऽगेन तिनाकिन
तिनता किनतिन ताऽकेन ताऽकेतिन ताऽकेन

तिटतिट ताऽकेन तिनाकिन धाऽगेन धाऽगेधिन
धाऽगेन धिटधिट धाऽगेन धाऽगेधिन धाऽगेन धिनागिन

१०) पलटा -

(धिनता धिनधिन)×३ धाऽगेन धाऽगेधिन धाऽगेन धाऽगेधिन
धाऽगेन धिटधिट धाऽगेन धाऽगेधिन धाऽगेन तिनाकिन
(तिनतातिनतिन)×३ ताऽकेन ताऽकेतिन धाऽगेन धाऽगेधिन
धाऽगेन धिटधिट धाऽगेन धाऽगेधिन धाऽगेन धिनागिन

११) पलटा -

(धिनताधिन)×३ धिनता धिनधिन धाऽगेन तिनाकिन
धाऽगेन धाऽगेधिन धाऽगेन धिटधिट धाऽगेन धाऽगेधिन
धाऽगेन तिनाकिन
(तिनतातिन)×२ तिनता तिनतिन ताऽकेन तिनाकिन
धाऽगेन धाऽगेधिन धाऽगेन धिटधिट धाऽगेन धाऽगेधिन
धाऽगेन धिनागिन

१२) पलटा -

धिटता धिटधिट धाऽगेन धाऽगेधिन धाऽगेन धिटधिट धाऽगेन तिनाकिन
धाऽगेन धाऽगेधिन धाऽगेन धिटधिट धाऽगेन धाऽगेधिन
धाऽगेन तिनाकिन
तिटता तिटतिट ताऽकेन ताऽकेतिन ताऽकेन तिटतिट ताऽकेन तिनाकिन
धाऽगेन धाऽगेधिन धाऽगेन धिटधिट धाऽगेन धाऽगेधिन
धाऽगेन धिनागिन

१३) पलटा -

(धिटता धिटधिट)×३ धाऽगेन धाऽगेधिन धिटता धिटधिट
धाऽगेन धाऽगेधिन धाऽगेन धिटधिट धाऽगेन तिनाकिन
(तिट्ता तिटतिट)×३ ताऽकेन ताऽकेतिन धिटता धिटधिट
धाऽगेन धाऽगेधिन धाऽगेन धिटधिट धाऽगेन धिनागिन

१४) पलटा -

(धिटताधिट)×३ धिटता धिटधिट धाऽगेन तिनाकिन
धाऽगेन धाऽगेधिन धाऽगेन धिटधिट धाऽगेन धाऽगेधिन
धाऽगेन तिनाकिन
(तिटतातिट)×३ तिटता तिटतिट ताऽकेन तिनाकिन
धाऽगेन धाऽगेधिन धाऽगेन धिटधिट धाऽगेन धाऽगेधिन
धाऽगेन धिनागिन

१५) पलटा -
धिटता धिटधिट ऽ धिटधिट धिटता धिटधिट धाऽगेन तिनाकिन
धाऽगेन धाऽगेधिन धाऽगेन धिटधिट धाऽगेन धाऽगेधिन
धाऽगेन तिनाकिन
तिटता तिटतिट ऽ तिटतिट तिटता तिटतिट ताऽकेन तिनाकिन
धाऽगेन धाऽगेधिन धाऽगेन धिटधिट धाऽगेन धाऽगेधिन
धाऽगेन धिनागिन

१६) तिहाई -
(धाऽगेन धाऽगेधिन धाऽगेन धिटधिट धाऽ धाऽगेन धिटधिट धाऽ
धाऽगेन धिटधिट धाऽऽ)×३

२२) कायदा-देहली शैली-दीपचंदी अंग (मिश्र जाति) तीनताल/रूपक/आडाचौताल

१) मुख -
धाऽगेन धातिरकिटतक् धाऽगेन तिंनाकिड्नग् तिर्किट्तक्
धाऽधातिर्किट् धाऽगेन तिनाकिन
ताऽकेन तातिर्किट्तक् ताऽकेन तिंनाकिड्नग् तिर्किट्तक्
धाऽधातिर्किट् धाऽगेन धिनागिन

२) दोहरा -
(धाऽगेन धातिरकिट्तक् धाऽगेन तिनाकिन)×२
धाऽगेन धातिरकिट्तक् धाऽगेन तिंनाकिड्नग् तिर्किट्तक्
धाऽधातिर्किट् धाऽगेन तिनाकिन
(ताऽकेन तातिर्किट्तक् ताऽकेन तिनाकिन)×२
धाऽगेन धातिर्किट्तक् धाऽगेन तिंनाकिडनग् तिरकिट्तक्
धाऽधातिरकिट धाऽगेन धिनागिन

३) आधा दोहरा -
(धाऽगेन धातिरकिट्तक्)×३ धाऽगेन तिनाकिन
धाऽगेन धातिर्किट्तक् धाऽगेन तिंनाकिड्नग् तिर्किटतक्
धाऽधातिरकिट धाऽगेन तिनाकिन
(ताऽकेन तातिरकिट्तक्)×३ ताऽकेन तिनाकिन
धाऽगेन धातिर्किट्तक् धाऽगेन तिंनाकिड्नग् तिर्किटतक
धाऽधातिरकिट धाऽगेन धिनागिन

४) **विश्राम -**

धाऽगेन धातिरकिट्तक् धाऽगेन तिनाकिन धाऽ धातिर्किट्तक्
धाऽगेन तिनाकिन धाऽगेन धातिरकिट्तक् धाऽगेन तिंनाकिड्नग्
तिरकिट्तक् धाऽधातिरकिट धाऽगेन तिनाकिन
ताऽकेन तातिरकिट्तक् ताऽकेन तिनाकिन ताऽ तातिरकिट्तक्
ताऽकेन तिनाकिन धाऽगेन धातिरकिट्तक् धाऽगेन तिंनाकिडनग्
तिरकिट्तक् धाऽधातिरकिट धाऽगेन धिनागिन

५) **आधा विश्राम -**

धाऽगेन धातिरकिट्तक् धाऽ धातिरकिट्तक् धाऽगेन
धातिर्किट्तक धाऽगेन तिनाकिन धाऽगेन धातिरकिटतक्
धाऽगेन तिंनाकिड्नग् तिरकिट्तक् धाऽधातिरकिट्
धाऽगेन तिनाकिन
ताऽकेन तातिर्किट्तक् ताऽ तातिरकिट्तक् ताकेन
तातिर्किट्तक् ताऽकेन तिनाकिन धाऽगेन धातिर्किट्तक्
धाऽगेन तिंनाकिड्नग् तिर्किट्तक् धाऽधातिर्किट्
धाऽगेन धिनागिन

६) **पलटा -**

धाऽगेन धाऽगेन धातिर्किट्तक् धाऽगेन धाऽगेन धातिर्किट्तक्
धाऽगेन तिनाकिन धाऽगेन धातिर्किट्तक धाऽगेन तिंनाकिड्नग्
तिर्किट्तक् धाऽधातिर्किट् धाऽगेन तिनाकिन
ताऽकेन ताऽकेन तातिर्किट्तक् ताऽकेन ताऽकेन तातिर्किट्तक्
ताऽकेन तिनाकिन धाऽगेन धातिर्किट्तक् धाऽगेन तिंनाकिडनग्
तिर्किट्तक् धाऽधातिर्किट् धाऽगेन धिनागिन

७) **पलटा -**

धाऽगेन धाऽगेतिना धाऽगेन धातिर्किट्तक् धाऽगेन धातिर्किट्तक्
धाऽगेन तिनाकिन धाऽगेन धातिर्किट्तक् धाऽगेन तिंनाकिड्नग्
तिर्किट्तक् धाऽधातिरकिट् धाऽगेन तिनाकिन
ताऽकेन ताऽकेतिना ताऽकेन तातिरकिट्तक् ताऽकेन तातिर्किट्तक्
ताऽकेन तिनाकिन धाऽगेन धातिर्किट्तक् धाऽगेन तिंनाकिंड्नग्
तिर्किट्तक् धाऽधातिर्किट् धाऽगेन धिनागिन

८) **पलटा -**

धाऽगेन धाऽगेतिना घिनधाऽ गेनतिना धाऽगेन धातिर्किट्तक्
धाऽगेन तिनाकिन धाऽगेन धातिर्किट्तक् धाऽगेन तिंनाकिंड्नग्
तिरकिट्तक् धाऽधातिर्किट् धाऽगेन तिनाकिन
ताऽकेन ताऽकेतिना किनताऽ केनतिना ताऽकेन तातिर्किट्तक्

ताऽकेन तिनाकिन धाऽगेन धातिर्‌किट्‌तक धाऽगेन तिंनाकिडनग्
तिर्‌किट्‌तकं धाऽधातिर्‌किट् धाऽगेन धिनागिन

९) पलटा -

(धाऽगेन धिनागिन)×२ धाऽगेन धातिरकिट्‌तक् धाऽगेन तिनाकिन
धाऽगेन धातिरकिट्‌तक् धाऽगेन तिंनाकिड्‌नग् तिर्‌किट्‌तक
धाऽधातिरकिट धाऽगेन तिनाकिन
(ताऽकेन तिनाकिन)×२ ताऽकेन तातिरकिट्‌तक् ताऽकेन तिनाकिन
धाऽगेन धातिरकिट्‌तक् धाऽगेन तिंनाकिड्‌नग् तिर्‌किट्‌तक्
धाऽधातिरकिट धाऽगेन धिनागिन

१०) पलटा -

धाऽगेन तिनाधिन तिनाधाऽ गेनतिना धिनतिना
धाऽगेन तिनाधाऽ गेनतिना धाऽगेन धातिर्‌किट्‌तक्
धाऽगेन तिंनाकिड्‌नग् तिर्‌किट्‌तक् धाऽधातिर्‌किट्
धाऽगेन तिनाकिन
ताऽकेन तिनाकिन तिनाताऽ केनतिना किनतिना
ताऽकेन तिनाताऽ केनतिना धाऽगेन धातिरकिट्‌तक्
धाऽगेन तिंनाकिड्‌नग् तिर्‌किट्‌तक धाऽधातिर्‌किट्
धाऽगेन धिनागिन

११) पलटा -

धातिर्‌किट् धातिर्‌किट्‌तक् तिर्‌किट्‌तक् धातिर्‌किट्‌तक्
तिर्‌किट्‌तक धातिर्‌किट्‌तक् धाऽगेन तिनाकिन
धाऽगेन धातिर्‌किट्‌तक धाऽगेन तिनाकिड्‌नग्
तिर्‌किट्‌तक् धाऽधातिर्‌किट् धाऽगेन तिनाकिन
तातिर्‌किट् तातिर्‌किट्‌तक तिर्‌किट्‌तक तातिरकिट्‌तक्
तिर्‌किट्‌तक तातिर्‌किट्‌तक ताऽकेन तिनाकिन
धाऽगेन धातिर्‌किट्‌तक धाऽगेन तिंनाकिड्‌नग्
तिर्‌किट्‌तक धाऽधातिरकिट धाऽगेन धिनागिन

१२) पलटा -

धातिर्‌किट् धातिर्‌किट्‌तक् (तिर्‌किट्‌तक् धातिर्‌किट्‌तक)×३
धाऽगेन धातिर्‌किट्‌तक धाऽगेन तिंनाकिड्‌नग् तिर्‌किट्‌तक्
धाऽधातिरकिट् धाऽगेन तिनाकिन
तातिर्‌किट् तातिर्‌किट्‌तक् (तिर्‌किट्‌तक् तातिर्‌किट्‌तक्)×३
धाऽगेन धातिर्‌किट्‌तक् धाऽगेन तिनाकिड्‌नग् तिर्‌किट्‌तक्
धाऽधातिरकिट् धाऽगेन धिनागिन

१३) पलटा -

तिर्किट्तक धाऽधातिर्किट् धाऽगेन तिंनाकिड्नग्
तिर्किट्तक् धाऽधातिर्किट् धाऽगेन तिनाकिन
धाऽगेन धाऽतिर्किट्तक धाऽगेन तिंनाकिड्नग्
तिरकिटतक् धाऽधातिरकिट् धाऽगेन तिनाकिन
तिर्किट्तक् ताऽतातिर्किट् ताऽकेन तिंनाकिड्नग्
तिर्किट्तक् ताऽतातिर्किट् ताऽकेन तिनाकिन
धाऽगेन धाऽतिर्किट्तक धाऽगेन तिंनाकिड्नग्
तिर्किट्तक् धाऽधातिरकिट धाऽगेन धिनागिन

१४) पलटा -

तिर्किट्तक धाऽधातिर्किट् तिर्किट्धाऽ तिर्किट्तिर्किट्
तिर्किट्तक् धाऽधातिरकिट् धाऽगेन तिनाकिन
धाऽगेन धाऽतिर्किट्तक धाऽगेन तिंनाकिड्नग्
तिर्किट्तक धाऽधातिरकिट् धाऽगेन तिनाकिन
तिरकिट्तक ताऽतातिर्किट् तिर्किट्ताऽ तिर्किट्तिर्किट्
तिर्किट्तक ताऽतातिर्किट् ताऽकेन तिनाकिन
धाऽगेन धाऽतिर्किट्तक धाऽगेन तिंनाकिड्नग्
तिर्किट्तक् धाऽधातिरकिट् धाऽगेन धिनागिन

१५) तिहाई -

(तिरकिट्तक् धाऽधातिर्किट् (धाऽगेन तिनाकिन धाऽ)×३)×३

२३) कायदा-देहली शैली-दीपचंदी अंग (मिश्र जाति) तीनताल/रूपक/आडाचौताल

१) मुख -

धातित् धाऽधातिरकिट धातित्धाऽ घिडनगतिरकिट
धाऽधाऽधाऽ तिरकिटधाऽधा तिरकिटधाऽ घिडनगतिरकिट
तातित् ताऽतातिरकिट तातित्ताऽ किडनगतिरकिट
धाऽधाऽधाऽ तिरकिटधाऽधा तिरकिटधा, घिडनगतिरकिट

२) दोहरा -

(धातित् धाऽधातिरकिट धातित्धाऽ घिडनगतिरकिट)×३
धाऽधाऽधाऽ तिरकिटधाऽधा तिरकिटधाऽ घिडनगतिरकिट
(तातित् ताऽतातिरकिट तातित्ताऽ किडनगतिरकिट)×२

धातित् धाऽधातिरकिट धातित्धाऽ घिडनगतिरकिट
धाऽधाऽधाऽ तिरकिटधाऽधा तिरकिटधाऽ घिडनगतिरकिट

३) आधा दोहरा -

(धातित् धाऽधातिरकिट)×३ धातित्धाऽ घिडनगतिरकिट
धातित् धाऽधातिरकिट धातित्धाऽ घिडनगतिरकिट
धाऽधाऽधाऽ तिरकिटधाऽधा तिरकिटधाऽ घिडनगतिरकिट
(तातित् ताऽतातिरकिट)×३ तातित्ताऽ किडनगतिरकिट
धातित् धाऽधातिरकिट धातित्धाऽ घिडनगतिरकिट
धाऽधाऽधाऽ तिरकिटधाऽधा तिरकिटधाऽ घिडनगतिरकिट

४) विश्राम -

धातित् धाऽधातिरकिट धातित्धाऽ घिड्नग्तिर्किट् धाऽ ऽ
धातित्धा घिड्नग्तिरकिट् धातित् धाऽधातिरकिट
धातित्धा घिड्नगतिरकिट् धाऽधाऽधाऽ तिर्किट्धाऽधा
तिर्किट्धाऽ घिड्नग्तिरकिट
तातित् ताऽतातिरकिट् तातित्ताऽ किड्नग्तिर्किट् ताऽ ऽ
तातित्ता किड्नग्तिरकिट धातित् धाऽधातिर्किट्
धातित् घिड्नग्तिरकिट् धाऽधाऽधाऽ तिर्किट्धाऽधा
तिर्किट्धाऽ घिड्नग्तिरकिट

५) आधा विश्राम -

धातित् धाऽधातिरकिट् धाऽ धाधातिरकिट्
(धातित् धाऽधातिरकिट् धातित्धा घिडनग्तिरकिट)×२
धाऽधाऽधाऽ तिरकिट्धाऽधा तिरकिटधाऽ घिडनगतिरकिट
तातित् ताऽतातिरकिट् ताऽ तातातिरकिट्
तातित् ताऽतातिरकिट् तातित्ता किडनगतिरकिट्
धातित् धाऽधातिरकिट धातित्धा घिडनगतिरकिट
धाऽधाऽधाऽ तिरकिटधाऽधा तिरकिटधाऽ घिडनगतिरकिट

६) पलटा -

धातित् धाऽधातिर्किट् धातित् धाऽधाधाति धातित् धाऽधातिर्किट्
धातित्ध्धा घिड्नग्तिर्किट् धातित् धाऽधातिर्किट् धातित्ध्धा
घिड्नग्तिर्किट् धाऽधाऽधाऽ तिरकिटधाऽधा तिरकिटधाऽ घिड्नग्तिरकिट
तातित् ताऽतातिर्किट् तातित् ताऽतातााति तातित् ताऽतातिर्किट्
तातित्ता किड्नग्तिर्किट् धातित् धाऽधातिर्किट् धातित्ध्धा
घिड्नग्तिरकिट धाऽधाऽधाऽ तिरकिटधाऽधा तिरकिटधाऽ घिड्नग्तिरकिट

७) पलटा -

(धाऽधाऽधा तिर्किट्धाऽधा तिर्किट्धाऽ घिड्नग्तिरकिट्)×२

धातित् धाऽधातिर्किट् धातित्धाऽ घिडनग्तिरकिट्
धाऽधाऽधा तिर्किट्धाऽधा तिर्किट्धाऽ घिडनग्तिरकिट
(ताऽताऽताऽ तिर्किट्ताऽता तिर्किटताऽ किडनग्तिर्किट्)×२
धातित् धाऽधातिरकिट् धातित्धाऽ घिडनग्तिर्किट्
धाऽधाऽधा तिर्किट्धाऽधा तिर्किटधाऽ घिडनगतिरकिट

८) पलटा -

(धाऽधाऽधा तिर्किट्धाऽधा)×३ तिर्किटधाऽ घिडनग्तिर्किट्
धातित् धाऽधातिर्किट् धातितधाऽ घिड्नग्तिर्किट्
धाऽधाऽधा तिर्किट्धाऽधा तिर्किट्धाऽ घिडनगतिरकिट
(ताऽताऽता तिर्किट्ताऽता)×३ तिर्किट्ताऽ किड्नग्तिरकिट
धातित् धाऽधातिर्किट् धातित्धाऽ घिडनगतिरकिट
धाऽधाऽधा तिरकिटधाऽधा तिरकिटधाऽ घिडनगतिरकिट

९) पलटा -

धाऽधाऽधा तिरकिट्धाऽधा (तिर्किट्धाऽ तिर्किट्धाऽधा)×२
तिर्किट्धाऽ घिड्नग्तिर्किट् धातित् धाऽधातिर्किट्
धातित्धा घिड्नगतिर्किट् धाऽधाऽधा तिर्किट्धाऽधा
तिर्किट्धाऽ घिड्नग्तिरकिट
ताऽताऽता तिर्किट्ताऽता (तिर्किट्ताऽ तिर्किट्ताऽता)×२
तिर्किट्ताऽ किड्नग्तिरकिट् धातित् धाऽधातिरकिट
धातित्धा घिड्नग्तिर्किट् धाऽधाऽधा तिर्किट्धाऽधा
तिर्किट्धाऽ घिडनग्तिराकिट

१०) पलटा -

धाऽधाऽधा धाऽधाऽधाधा (तिरकिट्धाऽ तिर्किट्धाधा)×२
तिर्किट्धाऽ घिड्नग्तिरकिट धातित् धाऽधातिर्किट्
धातित्धा घिडनग्तिर्किट् धाऽधाऽधा तिर्किट्धाऽधा
तिर्किट्धाऽ घिड्नग्तिरकिट
ताऽताऽता ताऽताऽताता (तिर्किट्ताऽ तिर्किट्ताऽता)×२
तिर्किट्ताऽ किड्नग्तिरकिट् धातित् धाऽधातिर्किट्
धातित्धा घिड्नग्तिर्किट् धाऽधाऽधा तिर्किट्धाऽधाऽ
तिर्किट्धाऽ घिड्नग्तिरकिट

११) पलटा -

(तिरकिटधाऽ घिडनगतिरकिट)×२ तिरकिटधाऽ तिरकिटधाऽधा
तिरकिटधाऽ घिडनगतिरकिट धातित् धाऽधातिरकिट धातित्धा
घिडनगतिरकिट धाऽधाऽधा तिरकिटधाऽधा तिरकिट्धाऽ घिडनगतिरकिट
(तिरकिटताऽ किडनगतिरकिट)×२ तिरकिटताऽ तिरकिटताऽता

तिरकिटताऽ किडनगतिरकिट धातित् धाऽधातिरकिट धातित्धा
घिडनगतिरकिट धाऽधाऽधा तिरकिटधाऽधाऽ तिरकिट्धाऽ घिडनगतिरकिट

१२) **पलटा -**

(तिर्किटधाऽ तिर्किट्धाऽधा तिर्किट्धाऽ घिडनगतिरकिट)×२
धातित् धाऽधातिर्किट् धातित्धाऽ घिड्नग्तिरकिट्
धाऽधाऽधा तिर्किट्धाऽधा तिर्किट्धाऽ घिडनग्तिर्किट्
(तिरकिट्ताऽ तिर्किट्ताऽता तिर्किट्ताऽ किड्नग्तिर्किट्)×२
धातित् धाऽधातिर्किट् धातित्धाऽ घिड्नग्तिरकिट
धाऽधाऽधा तिर्किट्धाऽधा तिरकिटधाऽ घिड्नग्तिर्किट

१३) **पलटा -**

तिर्किटधाऽ तिर्किट्धाऽधा तिरकिट्धाऽ तिर्किट्तिर्किट् तिर्किट्धाऽ
तिर्किट्धाऽधा तिर्किट्धाऽ घिड्नग्तिरकिट् धातित् धाऽधातिर्किट्
धातित्धाऽ घिड्नग्तिर्किट् धाऽधाऽधा तिर्किट्धाऽधा
तिरकिटधाऽ घिड्नग्तिर्किट्
तिरकिटताऽ तिर्किट्ताऽता तिर्किट्ताऽ तिर्किट्तिर्किट् तिरकिटताऽ
तिर्किट्ताऽता तिर्किट्ताऽ किड्नग्तिरकिट् धातित् धाऽधातिरकिट्
तिर्किट्धाऽ घिडनग्तिर्किट् धाऽधाऽधाऽ तिरकिटधाऽधा तिरकिटधाऽ घिडनगतिरकिट

१४) **पलटा -**

(धाऽतित्धाऽ घिड्नग्तिरकिट्)×२ धाऽधाऽधा तिर्किट्धाऽधा तिरकिटधाऽ
घिड्नग्तिर्किट् धाऽतित् धाऽधातिर्किट् धाऽतित्धाऽ घिड्नग्तिरकिट
धाऽधाऽधा तिर्किट्धाऽधा तिर्किट्धाऽ घिड्नग्तिर्किट
(ताऽतित्ताऽ किड्नग्तिर्किट्)×२ ताऽताऽता तिर्किट्ताऽता तिरकिटताऽ
किड्नग्तिर्किट् धाऽतित् धाऽधातिर्किट् धाऽतित्धाऽ घिड्नग्तिर्किट्
धाऽधाऽधा तिर्किट्धाऽधा तिर्किट्धाऽ घिड्नग्तिर्किट्

१५) **पलटा -**

धाऽतित्धाऽ घिड्नग्तिर्किट् घिड्नग्तिर् घिड्नग्तिर्किट (धाऽतित्
धाऽधातिर्किट् धाऽतित्धा घिड्नग्तिर्किट्)×२ धाऽधाऽधा
तिर्किट्धाऽधा तिर्किट्धाऽ घिड्नग्तिर्किट्
ताऽतितताऽ किड्नग्तिर्किट् किड्नग्तिर् किड्नग्तिरकिट ताऽतित्
ताऽतातिर्किट् ताऽतित्ता किड्नगतिर्किट् धाऽतित् धाऽधातिर्किट्
धाऽतित्धाऽ घिड्नग्तिर्किट् धाऽधाऽधा तिरकिट्धाऽधा
तिर्किट्धाऽ घिड्नग्तिर्किट्

१६) **पलटा -**

घिड्नग्तिर् घिड्नग्धाऽधा घिड्नग्तिर् घिड्नग्तिरकिट्
धाऽतित् धाऽधातिर्किट् धाऽतित्धाऽ घिडनग्तिर्किट्

धाऽतित् धाऽधातिर्किट् धाऽतित्धाऽ घिड्नग्तिर्किट्
धाऽधाऽधा तिरकिट्धाऽधा तिर्किट्धाऽ घिड्नग्तिर्किट्
किड्नग्तिर् किड्नग्ताऽता किड्नग्तिर् किड्नग्तिर्किट्
ताऽतित् ताऽतातिर्किट् ताऽतित्ता किड्नगतिर्किट्
धाऽतित् धाऽधातिर्किट् धाऽतित्धाऽ घिड्नग्तिर्किट्
धाऽधाऽधा तिर्किट्धाऽधा तिर्किट्धाऽ घिड्नग्तिर्किट्

१७) **पलटा -**
(घिड्नग्तिर् घिड्नग्धाऽधा घिड्नग्तिर घिड्नग्तिरकिट)×२
धाऽतित् धाऽधातिर्किट् धाऽतित्धाऽ घिड्नग्तिर्किट्
धाऽधाऽधा तिर्किट्धाऽधा तिर्किट्धाऽ घिड्नग्तिरकिट्
(किड्नग्तिर् किड्नग्ताऽता किड्नग्तिर् किड्नग्तिर्किट्)×२
धाऽतित् धाऽधातिर्किट् धाऽतित्धाऽ घिड्नग्तिर्किट्
धाऽधाऽधा तिर्किट्धाऽधा तिर्किट्धाऽ घिड्नग्तिर्किट्

१८) **पलटा -**
(घिड्नग्तिर् घिड्नग्तिर् घिड्नग्धाऽधा)×२ घिड्नग्तिर् घिड्नग्तिर्किट्
धाऽतित् धाऽधातिर्किट् धाऽतित्धाऽ घिड्नग्तिर्किट् धाऽधाऽधा
तिर्किट्धाऽधा तिर्किट्धाऽ घिड्नग्तिर्किट्
(किड्नग्तिर् किड्नग्तिर् किड्नग्ताऽता)×२ किड्नग्तिर् किड्नग्तिर्किट
धाऽतित् धाऽधातिर्किट् धाऽतित्धाऽ घिड्नग्तिर्किट धाऽधाऽधा
तिर्किट्धाऽधा तिर्किट्धाऽ घिड्नग्तिर्किट्

१९) **तिहाई -**
(धाऽधाऽधा तिर्किट्धाऽधा तिर्किट्धाऽ घिड्नग्तिर्किट धाऽघिड्नग्
तिर्किट्धाऽ घिड्नग्तिर्किट् धाऽघिड्नग् तिर्किट्धाऽ
घिड्नग्तिर्किट धाऽऽ)×३

२४) कायदा - देहली शैली - दीपचंदी अंग - (मिश्र जाति) तीनताल/रूपक/आडाचौतल

१) **मुख -**
धाऽगेन धिटधिट धाऽगेन तिनाघिना तिटधाऽ गेनधिट
धाऽगेन तिनाकिन
ताऽकेन तिटतिट ताऽकेन तिनाघिना तिटधाऽ गेनधिट
धाऽगेन धिनागिन

२) **दोहरा -**

(धाऽगेन धिटधिट धाऽगेन तिनाकिन)×२ धाऽगेन
धिटधिट धाऽगेन तिनाघिना तिटधाऽ गेनधिट
धाऽगेन तिनाकिन
(ताऽकेन तिटतिट ताऽकेन तिनाकिन)×२ धाऽगेन
धिटधिट धाऽगेन तिनाघिना तिटधाऽ गेनधिट
धाऽगेन धिनागिन

३) **आधा दोहरा -**

(धाऽगेन धिटधिट)×३ धाऽगेन तिनाकिन धाऽगेन धिटधिट
धाऽगेन तिनाघिना तिटधाऽ गेनधिट धाऽगेन तिनाकिन
(ताऽकेन तिटतिट)×३ ताऽकेन तिनाकिन धाऽगेन धिटधिट
धाऽगेन तिनाघिना तिटधाऽ गेनधिट धाऽगेन धिनागिन

४) **विश्राम -**

धाऽगेन धिटधिट धाऽगेन तिनाकिन धाऽऽ धिटधिट धाऽगेन
तिनाकिन धाऽगेन धिटधिट धाऽगेन तिनाघिना तिटधाऽ
गेनधिट धाऽगेन तिनाकिन
ताऽकेन तिटतिट ताऽकेन तिनाकिन ताऽऽ तिटतिट ताऽकेन
तिनाकिन धाऽगेन धिटधिट धाऽगेन तिनाघिना तिटधाऽ
गेनधिट धाऽगेन धिनागिन

५) **आधा विश्राम -**

धाऽगेन धिटधिट धाऽऽ धिटधिट धाऽगेन धिटधिट
धाऽगेन तिनाकिन धाऽगेन धिटधिट धाऽगेन तिनाघिना
तिटधाऽ गेनधिट धाऽगेन तिनाकिन
ताऽकेन तिटतिट ताऽऽ तिटतिट ताऽकेन तिटतिट
ताऽकेन तिनाकिन धाऽगेन धिटधिट धाऽगेन तिनाघिना
तिटधाऽ गेनधिट धाऽगेन धिनागिन

६) **पलटा -**

(धाऽगेन धाऽगेन धिटधिट)×२ धाऽगेन तिनाकिन धाऽगेन
धिटधिट धाऽगेन तिनाघिना तिटधाऽ गेनधिट धाऽगेन तिनाकिन
(ताऽकेन ताऽकेन तिटतिट)×२ ताऽकेन तिनाकिन धाऽगेन
धिटधिट धाऽगेन तिनाघिना तिटधाऽ गेनधिट धाऽगेन धिनागिन

७) **पलटा -**

धाऽगेन धिटधिट धिटता धिटधिट धाऽगेन धिटधिट धाऽगेन तिनाकिन
धाऽगेन धिटधिट धाऽगेन तिनाघिना तिटधाऽ गेनधिट धाऽगेन तिनाकिन

ताऽकेन तिटतिट तिटता तिटतिट ताऽकेन तिटतिट ताऽकेन तिनाकिन
धाऽगेन धिटधिट धाऽगेन तिनाघिना तिटधाऽ गेनधिट धाऽगेन धिनागिन

८) पलटा -

धाऽगेन धिटधिट ऽ धिटधिट धाऽगेन धिटधिट धाऽगेन तिनाकिन
धाऽगेन धिटधिट धाऽगेन तिनाघिना तिटधाऽ गेनाधिट धाऽगेन तिनाकिन
ताऽकेन तिटतिट ऽ तिटतिट ताऽकेन तिटतिट ताऽकेन तिनाकिन
धाऽगेन धिटधिट धाऽगेन तिनाघिना तिटधाऽ गेनधिट धाऽगेन धिनागिन

९) पलटा -

धिटता धिटधिट धाऽगेन तिनाघिना तिटधाऽ गेनधिट धाऽगेन तिनाकिन
धाऽगेन धिटधिट धाऽगेन तिनाघिना तिटधाऽ गेनधिट धाऽगेन तिनाकिन
तिटता तिटतिट ताऽकेन तिनाकिना तिटताऽ केनतिट ताऽकेन तिनाकिन
धाऽगेन धिटधिट धाऽगेन तिनाघिना तिटधाऽ गेनधिट धाऽगेन धिनागिन

१०) पलटा -

(धिटताधिट)×३ धाऽगेन तिनाकिन धाऽगेन
धिटधिट धाऽगेन तिनाघिना तिटधाऽ गेनधिट धाऽगेन तिनाकिन
(तिटतातिट)×३ ताऽकेन तिनाकिन धाऽगेन
धिटधिट धाऽगेन तिनाघिना तिटधाऽ गेनधिट धाऽगेन धिनागिन

११) पलटा -

(धाऽगेन धिनागिन)×२ धाऽगेन धिटधिट धाऽगेन तिनाकिन
धाऽगेन धिटधिट धाऽगेन तिनाघिना तिटधाऽ गेनधिट धाऽगेन
तिनाकिन
(ताऽकेन तिनाकिन)×२ ताऽकेन तिटतिट ताऽकेन तिनाकिन
धाऽगेन धिटधिट धाऽगेन तिनाघिना तिटधाऽ गेनधिट धाऽगेन
धिनागिन

मराठी ग्रंथ संग्रहालय
३८७५
३३५५०
ठाणे (स्थळ

१२) पलटा -

(धाऽगेनधिन)×३ धाऽगेन धिटधिट धाऽगेन तिनाकिन धाऽगेन
धिटधिट धाऽगेन तिनाघिना तिटधाऽ गेनधिट धाऽगेन तिनाकिन
(ताऽकेनतिन)×२ ताऽकेन तिटतिट ताऽकेन तिनाकिन धाऽगेन
धिटधिट धाऽगेन तिनाघिना तिटधाऽ गेनधिट धाऽगेन धिनागिन

१३) पलटा -

(धाऽगेन धागेधिन)×२ धाऽगेन धिटधिट धाऽगेन तिनाकिन धाऽगेन धिटधिट
धाऽगेन तिनाघिना तिटधाऽ गेनधिट धाऽगेन तिनाकिन
(ताऽकेन ताकेतिन)×२ ताऽकेन तिटतिट ताऽकेन तिनाकिन धाऽगेन धिटधिट
धाऽगेन तिनाघिना तिटधाऽ गेनधिट धाऽगेन धिनागिन

१४) पलटा -

धाऽगेन तिनाघिना तिनधाऽ गेनतिना धाऽगेन धिटधिट धाऽगेन तिनाकिन
धाऽगेन धिटधिट धाऽगेन तिनाघिना तिटधाऽ गेनधिट धाऽगेन तिनाकिन
ताऽकेन तिनाकिना तिनताऽ केनतिना ताऽकेन तिटतिट ताऽकेन तिनाकिन
धाऽगेन धिटधिट धाऽगेन तिनाघिना तिटधाऽ गेनधिट धाऽगेन धिनागिन

१५) पलटा -

धाऽगेन तिनाऽ घिनति नाऽघिन तिनधा गेनधिट
धाऽगेन तिनाकिन धाऽगेन धिटधिट धाऽगेन तिनाघिना
तिटधा गेनधिट धाऽगेन तिनाकिन
ताऽकेन तिनाऽ किनति नाऽकिन तिनता केनतिट
ताऽकेन तिनाकिन धाऽगेन धिटधिट धाऽगेन तिनाघिना
तिटधा गेनधिट धाऽगेन धिनागिन

१६) पलटा -

धाऽगेन तिनाघिन तिनाऽऽ घिनतिना धाऽगेन धिटधिट
धाऽगेन तिनाकिन धाऽगेन धिटधिट धाऽगेन तिनाघिना
तिटधाऽ गेनधिट धाऽगेन तिनाकिन
ताऽकेन तिनाकिन तिनाऽऽ किनातिना ताऽकेन तिटतिट
ताऽकेन तिनाकिन धाऽगेन धिटधिट धाऽगेन तिनाघिना
तिटधाऽ गेनाधिट धाऽगेन धिनागिन

१७) पलटा -

(घिनतिना)×३ धाऽगेन धिटधिट धाऽगेन तिनाकिन धाऽगेन धिटधिट
धाऽगेन तिनाघिना तिटधाऽ गेनधिट धाऽगेन तिनाकिन
(किनतिना)×३ ताऽकेन तिटतिट ताऽकेन तिनाकिन धाऽगेन धिटधिट
धाऽगेन तिनाघिना तिटधाऽ गेनधिट धाऽगेन धिनागिन

१८) पलटा -

घिनतिनाधा गेनतिनाघिनतिना धाऽगेन धिटधिट धाऽगेन तिनाकिन
धाऽगेन धिटधिट धाऽगेन तिनाघिना तिटधाऽ गेनधिट
धाऽगेन तिनाकिन
किनतिनाता केनतिनाकिनतिना ताऽकेन तिटतिट ताऽकेन तिनाकिन
धाऽगेन धिटधिट धाऽगेन तिनाघिना तिटधाऽ गेनधिट
धाऽगेन धिनागिन

१९) तिहाई -

धाऽगेन धिटधिट धाऽगेन तिनाघिना तिटधाऽ गेनधिट
धाऽगेन तिनाकिन ताऽकेन तिटतिट ताऽकेन तिनाघिना

तिटधाऽ गेनधिट धाऽगेन तिनाकिन धाऽगेन धिटधिट
धाऽगेन तिनाघिना तिटधाऽ गेनधिट धाऽगेन तिनाकिन
धाऽति टतिट धाऽगेन तिनाकिन धाऽति टतिट
धाऽगेन तिनाकिन । धा

२५) रेला-देहली शैली-दीपचंदी अंग-(मिश्र जाति) तीनताल/रूपक/आडाचौताल

१) मुख -

धाऽघेगेनग् धिरधिरकिट्तक् धागेतिरकिट धागेतग्तिनकिन
ताकेतिरकिट धाडागिनधिनगिन् धिनगिनधिन नग्तक्तिनकिन
ताऽकेकेनक तिरतिरकिटतक् ताकेतिरकिट ताकेतक्तिनकिन
तांकेतिरकिट धाडागिनधिनगिन धिनगिनधिन नग्तकधिनगिन

२) दोहरा -

(धाऽघेगेनग् धिरधिरकिटतक धागेतिरकिट धागेतग्तिनकिन)×३
ताकेतिरकिट धाडागिनधिनगिन धिनगिनधिन नग्तक्तिनकिन
(ताऽकेकेनक् तिरतिरकिटतक् ताकेतिरकिट ताकेतक्तिनकिन)×२
धाऽघेगनग् धिरधिरकिटतक धागेतिरकिट धागेतग्तिनकिन
ताकेतिरकिट धाडागिनधिनगिन धिनगिनधिन नग्तक्धिनगिन

३) आधा दोहरा -

(धाऽघेगेनग् धिरधिरकिटतक)×३ धागेतिरकिट धागेतग्तिनकिन
धाऽघेगेनग् धिरधिरकिटतक धागेतिरकिट धागेतग्तिनकिन
ताकेतिरकिट धाडागिनधिनगिन धिनगिनधिन नग्तक्तिनकिन
(ताऽकेकेनक् तिरतिरकिटतक)×३ ताकेतिरकिट ताकेतक्तिनकिन
धाऽघेगेनग् धिरधिरकिटतक धागेतिरकिट धागेतग्तिनकिन
ताकेतिरकिट धाडागिनधिनगिन धिनगिनधिन नग्तक्धिनगिन

४) विश्राम -

धाऽघेगेनग् धिरधिरकिटतक धागेतिरकिट धागेतग्तिनकिन
धाऽऽऽ धिरधिरकिटतक् धागेतिरकिट धागेतग्तिनकिन
धाऽघेगेनग् धिरधिरकिटतक् धागेतिरकिट धागेतग्तिनकिन
ताकेतिरकिट धाडागिनधिनगिन धिनगिनधिन नग्तक्तिनकिन
ताऽकेकेनक् तिरतिरकिटतक् ताकेतिरकिट ताकेतकतिनकिन
ताऽऽऽ तिरतिरकिटतक ताकेतिरकिट ताकेतकतिनकिन

धाऽघेगेनग धिरधिरकिटतक धागेतिरकिट धागेतग्तिनकिन
ताकेतिरकिट धाडागिनधिनगिन धिनगिनधिन नग्तक्धिनगिन

५) **आधा विश्राम -**

धाऽघेगेनग् धिराधिरकिटतक् धाऽऽ धिरधिरकिटतक्
धाऽघेगेनग् धिरधिरकिटतक धागेतिरकिट धागेतग्तिनकिन
धाऽघेगेनग् धिरधिरकिटतक धागेतिरकिट धागेतग्तिनकिन
ताकेतिरकिट धाडागिनधिनगिन धिनगिनधिन नग्तक्तिनकिन
ताऽकेकेनक तिरकिरकिटतक् ताऽऽ तिरतिरकिटतक्
ताऽकेकेनक् तिरतिरकिटतक् ताकेतिरकिट ताकेतक्तिनकिन
धाऽघेगेनक् धिरधिरकिटतक् धागोतिरकिट धागेतग्तिनकिन
ताकेतिरकिट धाडागिनधिनगिन धिनगिनधिन नग्तक्धिनगिन

६) **पलटा -**

(धाऽघेगेनग् धाऽघेगेनग् धिरधिरकिटतक)×२ धागेतिरकिट
धागेतग्तिनकिन धाऽघेगेनग् धिरधिरकिटतक धागेतिरकिट
धागेतग्निकिन ताकेतिरकिट धाडागिनधिनगिन धिनगिनधिन
नग्तक्तिनकिन
(ताऽकेकेनक् ताऽकेकेनक् तिरतिरकिटतक्)×२ ताकेतिरकिट
ताकेतक्तिनकिन धाऽघेगेनग धिरधिरकिटतक् धागेतिनकिट
धागेतग्तिनकिन ताकेतिरकिट धाडागिनधिनगिन धिनगिनधिन
नग्तक्धिनगिन

७) **पलटा -**

धाऽघेगेनग् धाऽधाऽघेगेनग् धिरधिरकिट धिरधिरधिरकिट
धाऽघेगेनग् धिरधिरकिटतक् धागेतिरकिट धागेतग्तिनकिन
धाऽघेगेनग् धिरधिरकिटतक् धागेतिरकिट धागेतग्तिनकिन
ताकेतिरकिट धाडागिनधिनगिन धिनगिनधिन नग्तक्तिनकिन
ताऽकेकेनक् ताऽकेकेनक् तिरतिरकिट तिरतिरतिरकिट
ताऽकेकेनक् तिरतिरकिटतक ताकेतिरकिट ताकेतक्तिनकिन
धाऽघेगेनग् धिरधिरकिटतक धागेतिरकिट धागेतग्तिरकिन
ताकेतिरकिट धाडागिनधिनगिन धिनगिनधिन नग्तक्धिनगिन

८) **पलटा -**

(धिरधिरधिर धिरधिरकिटतक् धागेतिरकिट धागेतकतिनकिन)×२
धाऽघेगेनग् धिरधिरकिटतक् धागेतिरकिट धागेतग्तिनकिन
ताकेतिरकिट धाडागिनधिनगिन धिनगिनधिन नग्तकतिनकिन
(तिरतिरतिर तिरतिरकिटतक ताकेतिरकिट ताकेतक्तिनकिन)×२

धाऽघेगेनग् धिरधिरकिटतक् धागेतिरकिट धागेतग्तिनकिन
ताकेतिरकिट धाडागिनधिनगिन धिनगिननधिन नग्तक्धिनगिन

९) पलटा -

(धिरधिरधिर धिरधिरकिटतक्)×३ धागेतिरकिट धागेतग्तिनकिन
धाऽघेगेनग् धिरधिरकिटतक धागेतिरकिट धागेतग्तिनकिन
ताकेतिरकिट धाडागिनधिनगिन धिनगिनधिन नग्तक्तिनकिन
(तिरतिरतिर तिरतिरकिटतक)×३ ताकेतिरकिट ताकेतक्तिनकिन
धाऽघेगेनग् धिरधिरकिटतक धागेतिरकिट धागेतग्तिनकिन
ताकेतिरकिट धाडागिनधिनगिन धिनगिनधिन नग्तक्धिनगिन

१०) पलटा -

धागेतिरकिट धागेतिरकिटतक धागेतिरकिट धागेतग्तिनकिन
(धाऽघेगेनग् धिरधिरकिटतक धागेतिरकिट धागेतग्तिनकिन)×२
ताकेतिरकिट धाडागिनधिनगिन धिनगिनधिन नग्तक्तिनकिन
ताकेतिरकिट ताकेतिरकिटतक ताकेतिरकिट ताकेतक्तिनकिन
ताऽकेकेनक् तिरतिरकिटतक ताकेतिरकिट ताकेतकतिनकिन
धाऽघेगेनग् धिरधिरकिटतक धागेतिरकिट धागेतग्तिनकिन
ताकेतिरकिट धाडागिनधिनगिन धिनगिनधिन नगतक्धिनगिन

११) पलटा -

(धागेतिरकिट धागेतिरकिटतक धागेतिरकिट धागेतग्तिनकिन)×२
धाऽघेगेनग् धिरधिरकिट्तक् धागेतिरकिट धागेतग्तिनकिन
ताकेतिरकिट धाडागिनधिनगिन धिनगिनधिन नग्तक्तिनकिन
(ताकेतिरकिट ताकेतिरकिटतक ताकेतिरकिट ताकेतक्तिनकिन)×२
धाऽघेगेनग् धिरधिरकिटतक धागेतिरकिट धागेतकतिनकिन
ताकेतिरकिट धाडागिनधिनगिन धिनगिनधिन नग्तक्धिनगिन

१२) पलटा -

(धाडागिनधिन नग्तग्धिनगिन)×२ (धाऽघेगेनग्
धिरधिरकिटतक् धागेतिरकिट धागेतग्तिनकिन्)×२
ताकेतिरकिट धाडागिनधिनगिन धिनगिनधिन नगतग्तिनकिन
(ताडाकिनतिन नक्तक्तिनकिन)×२ ताऽकेकेनक् तिरतिरकिटतक्
ताकेतिरकिट ताकेतक्तिनकिन धाऽघेगेनग् धिरधिरकिटतक्
धागेतिरकिट धागेतग्तिनकिन ताकेतिरकिट धाडागिनधिनगिन
धिनगिनधिन नग्तक्धिनगिन

१३) पलटा -

धाडागिनधिन धाडागिनधाडागिन धाडागिनधिन नग्तगधिनगिन
(धाऽघेगेनग् धिधिरकिटतक् धागेतिरकिट धागेतग्तिनकिन)×२

ताकेतिरकिट धाडागिनधिनगिन धिनगिनधिन नग्तग्तिनकिन
ताडाकिनतिन ताडाकिनताडाकिन ताडाकिनतिन नक्तक्तिनकिन
ताऽकेकेनक् तिरतिरकिटतक् ताकेतिरकिट ताकेतक्तिनकिन
धाऽघेगेनग् धिरधिरकिटतक् धागेतिरकिट धागेतग्तिनकिन
ताकेतिरकिट धाडागिनधिनगिन धिनगिनधिन नग्तक्धिनगिन

१४) पलटा -

(धिनगिनधिन नग्तकधिनगिन)×२ तागेतिरकिट धाडागिनधिनगिन
धिनगिनधिन नग्तक्तिनकिन धाऽघेगेनग् धिरधिरकिटतक्
धागेतिरकिट धागेतग्तिनकिन तागेतिरकिट धाडागिनधिनगिन
धिनगिनधिन नग्तक्तिनकिन
(तिनकिनतिन नक्तक्तिनकिन)×२ ताकेतिरकिट ताडाकिनतिनकिन
तिनकिनतिन नक्तक्तिनकिन धाऽघेगेनग धिरधिरकिटतक
धागेतिरकिट धागेतग्तिनकिन ताकेतिरकिट धाडागिनधिनगिन
धिनगिनधिन नग्तग्धिनगिन

१५) पलटा -

धिनगिनधिन धिनगिनधिनगिन धिनगिनधिन
नग्तग्धिनगिन तागेतिरकिट धाडागिनधिनगिन
धिनगिनधिन नग्तक्तिनकिन धाऽघेगेनग् धिरधिरकिटतक
धागेतिरकिट धागेतग्तिनकिन ताकेतिरकिट धाडागिनधिनगिन
धिनगिनधिन नगतकतिनकिन
तिनकिनतिन तिनकिनतिनकिन तिनकिनतिन नक्तक्तिनकिन
ताकेतिरकिट ताडाकिनतिनकिन तिनकिनतिन नक्तक्तिनकिन
धाऽघेगेनग् धिरधिरकिटतक धागेतिरकिट धागेतग्तिनकिन
ताकेतिरकिट धाडागिनधिनगिन धिनगिनधिन नग्तक्धिनगिन

१६) पलटा -

(धिनधिनगिन धिनगिनधिनगिन)×२ (धाऽघेगेनग् धिरधिरकिटतक
धागेतिरकिट धागेतिरकिट धागेतक्तिनकिन)×२ ताकेतिरकिट धाडागिनधिनगिन
धिनगिनधिन नग्तक्तिनकिन
(तिनतिनकिन तिनकिनतिनकिन)×२ ताऽकेकेनक तिरतिरकिटतक्
ताकेतिरकिट ताकेतक्तिनकिन धाऽघेगेनग् धिरधिरकिटतक्
धागेतिरकिट धागेतक्तिनकिन ताकेतिरकिट धाडागिनधिनगिन
धिनगिनधिन नग्तक् धिनगिन

१७) पलटा -

(तक्तक्तक् तक्तक्धिनगिन)×२ (धाऽघेगेनग् धिरधिरकिट्तक्
धागेतिरकिट धागेतक्तिनकिन)×२ ताकेतिरकिट धाडागिनधिनगिन

धिनगिनधिन नगतक्तिनकिन
(तक्तक्तक् तक्तक्तिनकिन)×२ ताऽकेकेनक् तिरतिरकिटतक्
ताकेतिरकिट ताकेतक्तिनकिन धाऽघेगेनग् धिरधिरकिटतक्
धागेतिरकिट धागेतक्तिनकिन ताकेतिरकिट धाडागिनधिनगिन
धिनगिनधिन नग्तक्धिनगिन

१८) पलटा -

तक्तक्तक् तक्तक्तक् तक्तक्तक् तक्तक्धिनगिन
(धाऽघेगेनग् धिरधिरकिटतक् धागेतिरकिट धागेतक्तिनकिन)×२
ताकेतिरकिट धाडागिनधिनगिन धिनगिनधिन नग्तक्तिनकिन
तक्तक्तक् तक्तक्तक्तक् तक्तक्तक् तक्तक्तिनकिन
ताऽकेकेनक् तिरतिरकिटतक् ताकेतिरकिट ताकेतक्तिनकिन
धाऽघेगेनग् धिरधिरकिटतक् धागेतिरकिट धागेतक्तिनकिन
ताकेतिरकिट धाडागिनधिनगिन धिनगिनधिन नगतग्धिनगिन

१९) तिहाई

(धाऽघेगेनग् धिरधिरकिटतक् धागेतिरकिट धागेतक्तिनकिन धाऽ
धागेतिरकिट धागेतक्तिनकिन धाऽ धागेतिरकिट
धागेतक्तिनकिन धाऽ)×३

२६) रेला- पूरब शैली-दीपचंदी अंग-(मिश्र जाति) तीनताल/रूपक/आडाचौताल

१) मुख -

धातिर्किट्तक्तिर्किट् धाऽऽधिर्धिर्किट्तक् धातिरकिट्तक्तिर्किट्
धातिर्किट्तक्तिंतिरकिट्तक्
तातिरकिट्तक्तिर्किट् धाऽऽधिर्धिर्किट्तक् धातिरकिट्तक्तिरकिट्
धातिर्घिटतग्धिंतिर्घिट्तग्

२) दोहरा -

(धातिर्किट्तक्तिर्किट् धाऽऽधिर्धिर्किट्तक्)×३ धातिर्किट्तक्तिर्किट्
धातिर्किट्तक् तिंतिर्किट्तक्
(तातिर्किट्तकतिर्किट् ताऽऽतिर्तिर्किट्तक्)×२ धातिर्किट्तक्तिर्किट्
धाऽऽधिर्धिकिट्तक् धातिर्किट्तक्तिर्किट् धातिर्घिटतग्धिंतिर्घिटतग्

३) विश्राम -

धातिर्किट्तक्तिर्किट् धातिर्किट्तक्धिर्धिर्किटतक्
धाऽऽऽ धातिर्किट्तक्धिर्धिर्किट्तक् धातिर्किट्तक्तिर्किट्
धाऽऽधिर्धिर्किट्तक धातिर्किट्तक्तिर्किट् धातिर्किट्तक्तिंतिर्किट्तक्
तातिर्किट्तकतिर्किट् तातिर्किट्तक्तिर्तिर्किटतक ताऽऽऽ
तातिर्किट्तक्तिर्तिर्किट्तक् धातिर्किट्तक्तिर्किट् धाऽऽधिर्धिर्किट्तक्
धातिर्किट्तक्तिर्किट् धातिर्घिट्तग्धिंतिर्घिट्तग्

४) पलटा -

धातिर्घिट्तग्तिर्किट् धातिर्घिट्तग्धातिर्घिट्तग् धातिर्घिट्तग्तिर्किट्
धातिर्धिट्तग्तिंतिर्किट्तक् धातिर्किट्तकतिर्किट् धाऽऽधिर्धिर्किट्तक्
धातिर्किट्तक्तिर्किट् धातिर्किट्तक्तिंतिर्किट्तक्
तातिर्किट्तकतिर्किट् तातिर्किटतक्तातिर्किट्तक् तातिर्किट्तक्तिर्किट्
तातिर्किट्तक्तिंरतिर्किट्तक् धातिर्किट्तक्तिर्किट् धाऽऽऽधिर्धिर्किट्तक्
धातिर्घिट्तग्तिर्किट् धातिर्घिट्तग्धिंतिरधिट्तग्

५) पलटा -

धातिर्किट्तक्तिरकिट् धाऽऽधिर्धिर्कत् धिर्धिर्कऽत् धिर्धिरकत्धिर्धिरकत्
धतिर्किटतकतिर्किट धाऽऽधिर्धिर्किट्तक् धातिर्किट्तक्तिर्किट्
धातिर्किट्तक्तिंतिर्किट्तक
तातिर्किट्तक्तिर्किट् ताऽऽतिर्तिर्कत् तिर्तिर्कऽत् तिर्तिर्कत्तिर्तिर्कत्
धातिर्घिट्तग्तिर्किट् धाऽऽधिर्धिर्किट्तक् धातिरकिट्तक्तिर्किट्
धातिर्घिट्तग्धिंतिर्घिट्तग्

६) पलटा -

(धिर्धिर्कऽत्धिर्धिर्कत्धिर्धिर्कत्)×२ धातिर्किट्तक्तिर्किट्
धाऽऽधिर्धिर्किट्तक् धातिर्किट्तक्तिर्किट् धातिरकिट्तक्तिंतिर्किट्तक
(तिर्तिर्कऽत्तिर्तिर्कत्तिर्तिर्कत्) ×२ धातिर्किट्तक्तिर्किट्
धाऽऽधिर्धिर्किट्तक् धातिर्घिट्तग्तिर्किट् धातिर्घिट्तग्धिंतिर्घिट्तग्

७) पलटा -

(धिर्धिर्किट्तक्तिरकिट् धातिर्किट्तक्तिंतिर्किट्तक)×२ धातिर्किट्तक्तिरकिट्
धाऽऽधिर्धिर्किट्तक् धातिर्किट्तक्तिर्किट् धातिर्किट्तक्तिंतिर्किट्तक्
(तिरतिर्किट्तक्तिर्किट् तातिर्किट्तक्तिंतिर्किट्तक)×२ धातिर्किट्तक्तिर्किट्
धाऽऽधिर्धिर्किट्तक् धातिर्घिट्तग्तिर्किट् धातिर्घिट्तग्धिंतिर्घिट्तग्

८) पलटा -

धिर्धिर्किट्तक्तिर्किट् धिर्धिर्किट्तक्धिर्धिर्किट्तक् धिर्धिर्किट्तक्तिर्किट्
धातिर्किट्तक्तिंतिर्किट्तक् धातिर्किट्तक्तिर्किट् धाऽऽधिर्धिर्किट्तक्

धातिर्किट्तक्तिर्किट् धातिर्किट्तक्तिंतिर्किट्तक्
तिर्तिर्किट्तक्तिर्किट् तिर्तिर्किट्तक्तिर्तिर्किट्तक तिर्तिर्किट्तक्तिर्किट्
तातिर्किट्तक्तिंतिरकिट्तक् धातिर्किट्तक्तिर्किट् धाऽऽधिर्धिर्किट्तक्
धातिरकिटतकतिरकिट धातिरकिटतकधिंतिरकिटतक

९) **तिहाई**

(धिर्धिर्किट्तक्तिर्किट् धिर्धिर्किट्तक्धिर्किट्तक (धिर्धिर्किट्तक्तिर्किट्
धातिर्घिट्तग्तिंतिरकिट्तक् धाऽऽ)×३) ×३

अनुक्रमणिका

अविस्तारक्षम रचना

क्र. रचनेचा प्रारंभ पृष्ठ क्र.

१. गत-दीपचंदी अंग-दिंगननाऽन धिंतिरकिटतक १६६
२. गत-दीपचंदी अंग-धातिटकतधाति तिरकिट्तक्क्डाँधाति १६६
३. गत-दीपचंदी अंग-धातिटथुँऽनाना किट्तक्तिर्किट्तक्धेत् १६६
४. गततुकडा-दीपचंदी अंग-धिटताऽकिटधिट धिटताऽकत्धिट १६६
५. गत तुकडा-दीपचंदी अंग-तकिटदिंग्नग धिटकताऽधाति १६६
६. गत-दीपचंदी अंग-धात्रकधिटधिट तकिटतकत्रक १६६
७. छन्द गत-तीनताल अंग-तिर्किट्तक्ता ऽनधिट धिटकता १६६
८. सब अकाल तिहाई गत-तीनताल अंग-ऽधागेनकत घिनकतघिनतुना १६७
९. गततुकडा-तीनताल-धिटधिट धागेतिट क्डधातिट धागेतिट १६७
१०. चक्रदार-तीनताल-धाऽकिट्तक् थुँकिट्तक् ताऽधेत् १६७
११. गततुकडा-तीनताल-धिनघिडनग तिटकताऽन् ऽ तिटकताऽन् १६७
१२. नौहक्का - तीनताल-धेत्धेत् ऽत्ताऽ किटधेत् ऽत्ताऽ किटधाऽ १६७
१३. गत तुकडा-तीनताल/झपताल-क्डधिंन्ना किट्तक्तातिर किट्तक्तिरकिट् १६८
१४. चक्रदार-तीनताल/झपताल-धिटतत किटतक धिन्नत गेन् १६८
१५. गततुकडा-तीनताल/एकताल-तिरकिटतक् तिरकिटतक् तिटकताऽन् १६८
१६. गततुकडा-तीनताल-कत्तिरकिट घिंतराऽन् धगत्तकिट १६८
१७. गततुकडा-तीनताल-तिटकताऽन् तिटकताऽन् धाऽत्तकिट १६८
१८. सब अकाल गत-दीपचंदी अंग- ऽधागेनधागेतिट ऽक्डधातिट १६८
१९. चक्रदार-तीनताल-तक्धिंता दींघिडनग् तिरकिटतक् १६८
२०. गततुकडा-झपताल-तक्धिंता दींघिडनग् तिरकिटतक् १६९
२१. गततुकडा-तीनताल/एकताल घिनाकत कतघिन नागेतिट कताऽन् १६९
२२. गततुकडा-तीनताल/एकताल-धाऽऽति ऽटकड्धा तिट्टऽधागे १६९
२३. गततुकडा-झपताल-तीऽटकऽ ऽतागदिगन धाऽऽधा तिटकतगदिगन १६९
२४. गततुकडा-तीनताल/एकताल-तीऽटकऽ ऽतागदिगन धाऽऽधा तिटकतगदिगन १६९
२५. गततुकडा-तीनताल/एकताल-तिरकिटतक् धिर्धिर्धिर् धिर्धिर्धिर् कऽत् १६९
२६. गततुकडा-तीनताल/झपताल-धिनघिड्नग् तिटकताऽन् ऽ तिटकताऽन् १७०

२७. गततुकडा-तीनताल/एकताल-धागेतिट तागेतिट धागेदिंग् नागेतिट १७०
२८. चक्रदार-तीनताल-धाऽन धिकिट धात्रक धिकिट क्डधिंऽ ऽनाऽन १७०
२९. चौधारी गत-तीनताल-दादरा अंग-तकिटधिकिट तकिटधिकिट तकिटधिकिट १७०
३०. चक्रदार-तीनताल/झपताल-धातेऽट्ट तातेऽट्ट धाऽधिंता किट्तक्तेत् १७१
३१. गततुकडा-तीनताल/झपताल-धाऽघिड्नग्धिन् घिड्नग्तिर्किट् १७१
३२. गततुकडा-तीनताल-धाक्डधाऽन धागेतिरकिट कत्तधिकिट १७१
३३. गततुकडा-तीनताल/एकताल-धिंऽक्डधिंऽताऽकिट्तक् तक्तक्तक्तिर्किट्तक...... १७१
३४. गततुकडा-तीनताल/एकताल-धाऽऽऽ तक्ट्धातिर् घिडनग्धिन्तक १७२
३५. गततुकडा-तीनताल/रूपक/आडाचौताल-धिटत तकिट तक्धि नतक्
किटत कतक् १७२
३६. गततुकडा-तीनताल-धिंऽतिर्किट्तक् धिनतक्तेत् धाऽक्डधा ऽनधाऽ १७२
३७. गततुकडा-तीनताल/एकताल-धेत्धेत् धेत्धेत् ऽधिर किटतक १७२
३८. गततुकडा-तीनताल/एकताल-ताऽकिट्तक् धेत्ता किटतक्तिट किटतागेतिट १७२
३९. अनाघात गत-तीनताल/एकताल-कत्ऽध्धाऽघिड्नग्धिनतक् नाऽतिर्किट्तक्तेत् १७३
४०. गततुकडा-तीनताल/एकताल-धिनतक्तक् तिटकताऽन् धिनतक्तक्धिन् १७३
४१. गततुकडा-तीनताल/एकताल-धिरकिटतक्धिर किटधिरकिटतक घिंतराऽनतक...... १७३
४२. गततुकडा-तीनताल-धिर्धिर्कऽत् ऽ धिर्धिर् किट्तक्तक्ट् धाऽ १७३
४३. चक्रदार-तीनताल/आडाचौताल/रुपक-धिंऽधिंऽ धिटधिट किड्नग्तिर्किट्......... १७३
४४. गततुकडा-तीनताल/एकताल-धिटतत किटधागे तिटकता गदिगन १७४
४५. गततुकडा-तीनताल/एकताल-तग्धिंऽताऽक्डधा ऽनधाऽतिर्किट्तक्तेत् १७४
४६. ग.ततुकडा-तीनताल/एकताल-धिटधिटधिट तिटतिटतिट धात्रकधिकिट १७४
४७. गततुकडा-तीनताल-धिटधिट धागेतिट क्डधातिट धागेतिट क्डधातिट १७४
४८. चक्रदार गत-तीनताल/एकताल-गद्दिंघिड्नग् नगतिर्किट्तक् तिर्किट्तक्ता १७४
४९. गततुकडा-तीनताल-तिटकताऽनतिट कताऽनधिटधिट धिटकताऽनधागे १७४
५०. गततुकडा-तीनताल-धाऽक्डधा ऽनधाधा क्डधाऽन क्डधातिट १७५
५१. गततुकडा-तीनताल-धात्रकधि किटकत घिंऽतरा ऽनधाति कत्तिट.................. १७५
५२. गततुकडा-कत्तिट तिटधागे तिटक्डधि किटधागे १७५
५३. गततुकडा-तीनताल/एकताल-धागेतिरकिटधागे तिरकिटधाऽ १७५
५४. अतीत गत-तीनताल-धिनाकतकतघिंऽ ऽधाऽतिर्किट्तक्तिर्किट् १७५
५५. गत-तीनताल-धाऽनधिकिट धात्रकधिकिट धिर्धिर्किट्धाऽड्धा..................... १७५
५६. चक्रदार तीनताल-धिर्धिर्कत्धिर्धिर्कत् धिर्धिर्किट्तक्तक्ट्धा १७६
५७. गततुकडा-तीनताल-तिर्किट्तक्तिर्किट्तक् तिर्किट्तक्तिटघिडाऽन् १७६
५८. गत-तीनताल-ताकेतिं न्नाकिट्तक् तिर्किट्तक् तक्तिर्किट् १७६
५९. चक्रदार-तीनताल-गद्दिंघिड्नग् नग्तिर्किट्तक् धिर्धिर्किट्तक् १७६
६०. गततुकडा-तीनताल/एकताल-धिनतक्धिन् तकधिन्तक धिन्घिड्नग्तक्धिन्गिन्... १७६
६१. गततुकडा-तीनताल-घ्डाँऽधाऽ घिड्नग्धिन्तक नातिर्किट्तक् तेत्..................... १७६
६२. गततुकडा-तीनताल-धिनघिडा ऽनधिन घिडाऽन नग्तक............................. १७६
६३. गततुकडा-तीनताल-धिटतगे ऽन्नधिट तगेऽन्न् ताऽधाऽ १७७

६४. गततुकडा-तीनताल/एकताल-धिटक्डधा तिटधागे दिंऽऽ नानाकिट्तक १७७
६५. गततुकडा-रूपक-धात्रकधि किटधात्र कधिकिट धिटधिट १७७
६६. गततुकडा-तीनताल-धात्रकधि किटधात्र कधिकिट धिटधिट १७७
६७. गततुकडा-तीनताल/एकताल-घेत्तिर्किट्तक् ताऽऽ कत्तिट तिटघेगे १७७
६८. गततुकडा-तीनताल/धिर्धिर्किट्तक् तकट्धाऽ धिर्धिर्किट्तक् १७७
६९. गततुकडा-तीनताल-धगद्दिं गननग तिर्किट्तकता केत्तिर्किट्तक् १७८
७०. गततुकडा-तीनताल/एकताल-तक्तक्तक् तिर्किट्तक तिट्कताऽन् धाऽधिंता १७८
७१. गततुकडा-तीनताल/रूपक/आडाचौताल-धाऽऽति ऽटकड्धा तिटऽधागे १७८
७२. फर्माईशी चक्रदार-तीनताल/झपताल-धाऽऽत्त किटधाऽ धिंऽताऽ १७८
७३. गततुकडा-तीनताल/एकताल-तकट्तकट् तक्घिड्नग् तक्घिड्नग् १७८
७४. गततुकडा-तीनताल/एकताल-कतिटधाधिंता ऽधाऽधिंता केत्रकधिकिट १७९
७५. गततुकडा-तीनताल/आडाचौताल/रूपक-धेत्धेत् धिटधिट क्डधातिट धागेतिट.... १७९
७६. गततुकडा-तीनताल/आडाचौताल/रूपक-किट्तक्तेत् ऽध्धाऽ किट्तक्दिंग्ड् धाऽऽ १७९
७७. गततुकडा-तीनताल-धाऽकिटतक तकिटधाऽन धिंऽताकिट तक्धिंऽ १७९
७८. गततुकडा-तीनताल-तग्धिंऽताक्डधा ऽनधातिर्किट्तक्तेत् १७९
७९. गततुकडा-तीनताल/आडाचौताल/रूपक-धाऽतिट थुन्घिड नगतिट कताऽन् १८०
८०. गततुकडा-तीनताल/झपताल-धिन्घिड्नग् तिट्कताऽन् ऽऽ तिटकताऽन्............ १८०
८१. गततुकडा-तीनताल-घिड्नग्धाऽ धाऽघिड्नग् धिंऽधिंऽ घिड्नग्धाधा १८०
८२. गततुकडा-तीनताल-धिर्धिर्कऽत् ऽधिर्धिर् कऽत् धिर्धिर्कत् १८०
८३. गततुकडा-तीनताल/एकताल-तिर्किट्धाऽतिर् किट्तक्तिर्किट धाऽतिर्किट्तक ... १८१
८४. चक्रदार-तीनताल/झपताल-धिंऽताऽ क्डधाऽन धाऽदिंऽ घिडनग १८१
८५. अतीत गत-तीनताल-धगत्तकिटधागे तिटक्डधिंऽऽनान १८१
८६. गततुकडा-तीनताल-क्डधिंऽन्ना किट्तक्तातिर् किट्तक्तिरकिट् १८१
८७. गततुकडा-तीनताल/एकताल-धाऽत्रक धिनागिन धादींदीं नातीट १८१
८८. गततुकडा-तीनताल-धिट्टतत्ता गद्दिगऽन धिंऽतिरकिट्तक् १८२
८९. गततुकडा-तीनताल/एकताल-धिन्घिड्नग् तिटकताऽन धात्रकधिकिट १८२
९०. गततुकडा-तीनताल/एकताल-धातिटकऽत्तधाति कऽत्तधाऽधिंताकत् १८२
९१. गततुकडा-तीनताल/आडाचौताल/रूपक-धाऽ ऽदिंऽ ऽकिट् धादीं १८२
९२. गततुकडा-तीनताल-धगत्त किटघिन धाऽकड्धा ऽनधाऽ १८२
९३. गततुकडा-तीनताल-धडऽन्ना कत्धिर्धिर् किट्तक्तकट धाऽऽ १८३
९४. गततुकडा-तीनताल-धागेतिट तागेतिट धागेदिंग् नागेतिट क्डधातिट १८३
९५. गततुकडा-तीनताल-धेत्धेत् त्रकधेत् धागेतिट तागेतिट क्डधेत्दिं १८३
९६. गत अहिनकुल द्वंद्व (रेला तिहाई)-धाऽकिट्तक् थुंकिट्तक ताऽधेत् १८३
९७. आसम गत-तीनताल/एकताल-तक्तक्तक् तक्तक्तक् तक्तक्तक् तक्धिन्गिन.. १८३
९८. आसम गत-तीनताल/एकताल-धाऽघिड्नग् धिन्घिड्नग् तिर्किट्तक १८४
९९. गततुकडा-तीनताल/एकताल-कत्तिरकिटतक धगत्तकिटधाऽ............ १८४
१००. गततुकडा-तीनताल-धिंऽताऽ क्डधाऽन धिर्धिर्किट्तक् तकट्धाऽ............ १८४
१०१. गततुकडा-तीनताल/एकताल-धाऽकिट्तक तक्तक्तक् तिर्किट्तक्............ १८४

१०२. गततुकडा-तीनताल/झपताल-तिर्किट्तक्ताऽ केत्तिर्किट्तक् ताऽतिर्किट्तक् १८४
१०३. गततुकडा-तीनताल-तिर्किट्तक्ताऽ केत्तिर्किट्तक् ताऽतिर्किट्तक् १८५
१०४. गत-तीनताल/एकताल-घिनाकत किटघिन धाऽनधा ऽनकत् १८५
१०५. गततुकडा-तीनताल-तिर्किट्तक् धिर्धिर्धिर् धिर्धिर्धिर् कऽत् १८५
१०६. गततुकडा-तीनताल-धिन्तक्धिन् तक्धिन्तक् धिन्घिड्नग् १८५
१०७. गततुकडा-तीनताल-धिटतता कऽत्त्रक धिटतता गदिगन १८६
१०८. गततुकडा-तीनताल/रूपक/आडाचौताल-धाऽधाऽकत धाऽधाऽकत १८६
१०९. गततुकडा-तीनताल/रूपक/आडाचौताल-धिटत तकिट तकधि नतक् १८६
११०. गततुकडा-तीनताल/एकताल-धिंऽक्डधिंऽताऽकिट्तक् तक्तक्तक्तिर्किट्तक् १८६
१११. गततुकडा-तीनताल/एकताल-तकिटधि किटधागे तिटक्डधि किटकऽत् १८७
११२. गततुकडा-तीनताल/रूपक/आडाचौताल-क्डधाऽन धाऽकत् धाऽगदि १८७
११३. गततुकडा-झपताल-दिंऽदिंऽ तिटतिट किटतक तिंगनग तिटकता १८७
११४. गततुकडा-तीनताल/एकताल-घिनाकत कतघिन नागेतिट कताऽन्...................... १८७
११५. गततुकडा-तीनताल/झपताल-घिनाकत कतघिन नागेतिट कताऽन्........................ १८७
११६. गततुकडा-तीनताल/झपताल-कऽत्धिर्धिर् किट्तक्तातिर् किट्तक्तिर्किट्........ १८८
११७. गततुकडा-तीनताल-धाऽदिंऽ किटतक तिटकता कतधागे तिटकता १८८
११८. चक्रदार-झपताल-धाऽदिंऽ किटतक तिटकता कतधागे तिटकता १८८
११९. गततुकडा-तीनताल-धाऽदिंऽ किटतक तिटकता कतधागे तिटकता १८८
१२०. गततुकडा-झपताल-धिर्धिर्ऽधिर् धिर्धिर्कऽत् धाऽकड्धाऽ धिंधाऽकऽत्.......... १८८
१२१. गततुकडा-झपताल-धितिर्किट्तक् तिर्किट्तागेतिट् घिडाऽन्धिर् धिर्धिर्कऽत् १८८
१२२. चक्रदार-तीनताल-धिर्धिर्किट्तक् तातिर्किट्तक् तातिरकिट्धाऽ धाधाऽध्धाऽ १८८
१२३. गततुकडा-झपताल-धिर्धिर्किट्तक् तातिर्किट्तक् तातिर्किट्धाऽ धाधाऽध्धाऽ ... १८८
१२४. चक्रदार-तीनताल-धिंन्नाऽ धिंऽधिंऽ नाऽतिं नाऽधिं धिंन्नाऽ........................ १८८
१२५. गततुकडा-झपताल-धिंन्नाऽ धिंऽधिंऽ नाऽतिं नाऽधिं धिंन्नाऽ १८८
१२६. चक्रदार-तीनताल-धाऽकिट्तक् दींऽकिट्तक् तातिर्किट्तक् तक्डाँऽन.............. १८९
१२७. गततुकडा-झपताल-धाऽकिट्तक् दींऽकिट्तक् तातिर्किट्तक् तक्डाँऽन १८९
१२८. चक्रदार-तीनताल-कऽत्धिर्धिर् किट्तक्तातिर किट्तक्तिर्किट् धाऽकत्............ १८९
१२९. गततुकडा-झपताल-कऽत्धिर्धिर् किट्तक्तातिर् किट्तक्तिर्किट् धाऽकत् १८९
१३०. चक्रदार-तीनताल/झपताल-कत्ति टतिट धात्रक धिकिट घिनतिं न्नाकिट्तक्...... १८९
१३१. चक्रदार-झपताल-धिटधिट धागेतिट क्डधातिट धागेतिट १८९
१३२. गततुकडा-तीनताल-धिटधिट धागेतिट क्डधातिट धागेतिट.............................. १८९
१३३. चक्रदार-झपताल-धिरधिर धिरकिट घिंतराऽ ऽनधातिं १८९
१३४. गततुकडा-तीनताल-धिरधिर धिरकिट घिंतराऽ ऽनधातिं................................ १८९
१३५. गततुकडा-तीनताल/एकताल-तिर्किट्तक्ता केत्तिर्किट्तक तगेऽन्न १८९
१३६. गत-तीनताल/झपताल-धगत्त किटधागे त्रकधिन् घिडनग्............................... १९०
१३७. गत-तीनताल/झपताल-धाऽकिट्तक् दींकिट्तक तऽकीट धाऽधिंताऽ १९०
१३८. गततुकडा-तीनताल-धिंतिर्घिड्नग् धिन्तक्तेत् धाऽकड्धा ऽनधाऽ.................. १९०
१३९. गततुकडा-तीनताल-तकट्तकट् धिन्घिड्नग् तकट्तकट् धिन्घिड्नग् १९०

१४०. चक्रदार-तीनताल/आडाचौताल/रूपक-तकट्तकट् धिन्घिड्नग् तकट्तकट्........ १९०
१४१. चक्रदार-तीनताल/आडाचौताल/रूपक-धिंऽधिंऽ धिटतिट किड्नग्तिर्किट् १९०
१४२. चक्रदार-तीनताल/आडाचौताल/रूपक-कड्धिंन्नाऽ
किट्तक्तातिर् किट्तक्तिर्किट् १९०
१४३. गततुकडा-तीनताल/आडाचौताल/रूपक-तकिटधि किटधागे तिटक्डधा............ १९१
१४४. गततुकडा-तीनताल/झपताल-धिरकिट तक्धेत् तगेन्न धेत्ताऽ १९१
१४५. गततुकडा-तीनताल/झपताल-धिटताधि टताधिट तगेन्न ताऽधाऽ.................. १९१
१४६. गततुकडा-तीनताल/झपताल-(धिर्धिर्किट्तक्)×३ तिर्किट्धाऽ १९१
१४७. गततुकडा-तीनताल-(धिर्धिर्किट्तक् तक्ट्धाऽ)×३ तीऽ टकऽ १९१
१४८. चक्रदार-तीनताल-धिर्धिर्किट्तक् तातिर्किट्तक् ताऽधिर्धिर्...................... १९१
१४९. चक्रदार-तीनताल-धिर्धिर्किट्तक् तातिर्किट्तक ताऽधिर्धिर् १९१
१५०. गततुकडा-तीनताल-त्रकधेत् ऽधिर्धिर् किट्तक्तक्ट् धाऽ १९१
१५१. गततुकडा-तीनताल/एकताल-धिन्तक्धिन् ताऽकिट्धिंन्नाकिट्तक्.................. १९२
१५२. चक्रदार-झपताल-ऽध्धाऽ किट्तक्दिंग्ड् धाऽकिट्तक् दिंग्ड्धाऽ १९२
१५३. गततुकडा-झपताल अंग-तीनताल/झपताल-धाऽकिट्तक् धेत्तान् धाऽकिट्तक्...... १९२
१५४. चक्रदार-तीनताल/झपताल-धिटततकिटतक धिंन्नतगेन् घेतिर्किट्तक् १९२
१५५. गततुकडा-तीनताल-धाऽकड्धा ऽनकड्धा तिटदिंग नानाकता १९२
१५६. गततुकडा-तीनताल/आडाचौताल/रूपक-किट्तक्तेत् ऽध्धाऽ किट्तक्दिंग्ड् १९२
१५७. चक्रदार-तीनताल/झपताल-कड्धेत् धितीट धाऽकिटतक.............................. १९२
१५८. गततुकडा-तीनताल/झपताल-क्डधिंन्नाऽकिट्तक तिर्किट्तक्थुँ १९३
१५९. चक्रदार-तीनताल-धिर्धिर्किट्तक तातिरकिट्तक नानाऽघे १९३
१६०. गत-अनाघात/सब अकाल-तीनताल/एकताल- ऽध्धागेनकतघिनकतघिनतिना...... १९३
१६१. गततुकडा-तीनताल-कऽत्धिर्धिर् किट्तक्तातिर किट्तक्तिरकिट् धाऽऽ १९३
१६२. गततुकडा-तीनताल-धिर्धिर्किट्तक्तक्ट्धाऽ धिर्धिर्किट्तक्तक्ट्धाऽ १९३
१६३. गततुकडा-तीनताल/एकताल-कतिटधाऽधिंधा ऽऽऽधाधिंधा केत्रकधिकिट.......... १९३
१६४. चक्रदार-तीनताल-किट्तक्तक्तिर् किट्तक्तातिर् किट्तक्तक्तिर्................. १९३
१६५. गततुकडा-तीनताल एकताल-धागेतिर किटधागे तिरकिट धाऽऽ तागेतिट.......... १९४
१६६. चक्रदार-तीनताल/एकताल-धिरधिर्किट्तक् तातिर्किट्तक्
तातिर्किट्धाऽ धिंधाकत्... १९४
१६७. चक्रदार-तीनताल/एकताल-धिर्धिर्किट्तक् तातिर्किट्तक्
तातिर्किट्धाऽ धिंधाकत्... १९४
१६८. गततुकडा-तीनताल/एकताल-तिर्किट्तक् तिर्किट्तक् तिट्कताऽन्
धाऽधिंधाऽ कऽत्त धाऽऽ १९४
१६९. गततुकडा-तीनताल/एकताल-धिटतता किटधागे तिटकता गदिगन तकिटधा १९४
१७०. गततुकडा-तीनताल/आडाचौताल/रूपक-धादिंताक ऽत्तधाऽ ऽधिंन्ना किट्तक्तेत्.. १९४
१७१. गततुकडा-तीनताल/आडाचौताल/रूपक-कत्तिट्तिट्तिट् कड्धाऽनधाऽधाऽ १९५
१७२. गततुकडा-तीनताल-धिट्टतता गद्दिंऽगऽन धिंतिरकिटतक तागेतिटकताऽन्........... १९५
१७३. कमाली चक्रदार-तीनताल-धागेतीट धागेतिट तागेतिट तागेतिट १९५

१७४. बेदम तिहाई-जयताल-धिरधिरकिटतक ताऽतिरकिटतक ताऽधिरधिर १९५
१७५. गततुकडा-जयताल-कड्धेत्धितिट धाऽकिट्तक्दिंकिट्तक् तिर्किट्तक्तिट्कतान् ... १९६
१७६. गततुकडा-जयताल-घेतिर्किट्तक्ताऽ कत्तिटतिटघेघे तिटघेघेदिंऽ १९६
१७७. गततुकडा-जयताल-धातेट्ट तातेट्ट धाऽधिंता किट्तक्तेत् तिट्कतान्धिर............ १९६
१७८. गततुकडा-जयताल-कत्तिरकिट धात्रकधिकिट घिनतिंन्नाकिट्तक् १९६
१७९. चक्रदार-जयताल-धाऽधिं किटतक तिटकता कत्धागे १९६
१८०. चक्रदार-जयताल-ध्ड़ाँऽधा घिड्नग्धिनतक् नातिर्किट्तक् तेत् १९७
१८१. गततुकडा-जयताल-धिरकिटतकधिर किटधिरकिट्तक् घिंतराऽन्तक् १९७
१८२. गततुकडा-चपकताल-ताकिट्तक् तिर्किट्तक् धिरधिरकिट....................... १९८
१८३. गततुकडा-चपकताल-धेत्धेत् धेत्धेत् ऽधिर किट्तक्............................ १९८
१८४. गततुकडा-जबाब-चपकताल-घिनाकतकिटघिंऽ ऽधातिर्किट्तक्तिर्किट १९८
१८५. गततुकडा-चपक ताल-तिर्किट्तक्ता केत्तिरकिट्तक तातिरकिट्तक १९८
१८६. गततुकडा-चपक ताल-धात्रकधि किटकत घिंतरा ऽन्धाति १९९
१८७. गततुकडा-चपक ताल-कत्तिट तिटधागे तिटकड्धा तिटधागे १९९
१८८. गततुकडा-चपक ताल-धगद्दिं गननागे तिरकिटतकता १९९
१८९. गततुकडा-चपक ताल-धिटतत किटतक धिंन्नत गेऽन् १९९
१९०. गततुकडा-चपक ताल-कड्धेत् धिकिट धाऽकिट्तक् १९९
१९१. गततुकडा-चपक ताल-धाऽधिंऽ ताऽकिट्तक् ताऽधेत् तगेन्न २००
१९२. चक्रदार-चपक ताल-धिन्तक्तक् तिटकताऽन् धिन्तक्तक्धिन् २००
१९३. चक्रदार-चपक ताल-धिरकिट तक्धेत् तगेन्न धेत्ताऽ २००
१९४. गततुकडा-अनंत ताल-धिरधिरकत् धिरधिरकत् धिरधिर्किट्तक् २०१
१९५. गततुकडा-अनंत ताल-ताकिट्तक् तिर्किट्तक् धिरधिरकिट २०२
१९६. गततुकडा-अनंत ताल-धाऽधा ऽकत धाऽधा ऽकत २०२
१९७. गततुकडा-अनंत ताल-ततततताऽकिट्तक् तकिटधेत्धिर्धिर्......................... २०२
१९८. चक्रदार-अनंत ताल-धिर्धिर्किट्तक् तातिर्किट्तक् तातिरकिट्तक्................. २०३
१९९. चक्रदार-अनंत ताल-कत्तिरकिट घिंतराऽन् धगत्तकिट २०३
२००. सलामी गत तुकडा-तीनताल-धेत्धेत्तिटतिट कड्धातिटतिटतिट घिंतरानघिं २०३

१)   गत : दीपचंदी अंग-तीनताल

दिंगननाऽन धिंऽतिरकिटतक तकिटधिकिट धिटतताग़दिगन धाऽधिंऽताऽ
किटधाऽधिंऽताऽ घिंतराऽन धाऽकिटतक तकिटतकिट तक्तक्तिनकिन
तकतिनकिन तागेतिटकताऽन् धिर्धिर्किटतक्तक् धिर्धिर्किट्तक्धिर्धिर्किट्तक्
धिर्धिर्किट्तक्धिनतक् तागेतिर्कट्तक्तागेतिट्कताऽन्

उस्ताद अमीर हुसेन खाँसाहेबांनी रचलेली पहिली बंदीश. ही बंदिश ऐकल्यानंतर खुश होऊन उस्ताद मुनीर खाँसाहेबांनी आपल्या घराण्याच्या खलिफापदाचा मान त्याना बहाल केला.

२)   गत : दीपचंदी अंग - तीनताल

धातिटकतधाति तिरकिटतक्क्डाँऽधाति घेऽन्तधाऽ धिरधिरधिरकत्
धिर्धिर्धिर्किट्तक्तिरकिट धाऽक्डधान्धान् धाऽक्डतान्तान् ताऽक्डधान्धान् । धा

३)   गत : दीपचंदी अंग - तीनताल

धातिटथुँनाना किटतकतिरकिटतक्धेत् धाकिट्तक्धाधाकिट्तिक् तक्डाँधाऽ
धिर्धिर्धिर्धिर्धिर्किटतक तिरकिटतकतिरकिटताऽ तिरकिटतकधिरधिरकिटतक
धिरधिरकिटधाऽकत गद्गींऽन्नानानाना तिरकिटतकधिरधिरकिटतक धाऽऽकत गदगींन्नानानाना
तिरकिटतकधिरधिरकिटतक धाऽऽकत गदगींन्नानानाना तिरकिटतकधिरधिरकिटतक । धा

४)   गततुकडा - दीपचंदी अंग तीनताल । एकताल

धिटताऽकिटधिट धिटताऽकत्धिट धिटताऽकिटधागे तिरकिटतकताऽकिटतक
तिरकिटतकताऽतिरकिटतक धिरधिरधिरकत्ऽकत धाऽक्डधातिरकिटतक
तिरकिटतकताऽकत धाऽक्डधातिरकिटतक तिरकिटतकताऽकत
धाऽक्डधातिरकिटतक तिरकिटतकताऽकत । धा

५)   गततुकडा : दीपचंदी अंग-तीनताल

तकिटदिंगनग धिटकताऽधाति धाऽकिटतकधिरधिरकिटतक धिंताऽकिटधाऽ
दिंऽघिडनगनगनगतिरकिट ताकितिरकिटधिंऽताकिटधिं धाऽकिटतकधाधाकिटतक
तक्डाँधाऽकिडनग तिरकिटतकधिरधिरकिटतक तक्डाँधाऽक्डाँ धाऽऽकिडनग
तिरकिटतकधिरधिरकिटतक तक्डाँधाऽक्डाँऽ धाऽऽकिडनग
तिरकिटतकधिरधिरकिटतक तक्डाँधाऽक्डाँऽ । धाऽ

६)   गत : दीपचंदी अंग-तीनताल

धात्रकधिटधिट तकिटतकत्रक धिटतागदिगन धागेदीगनधाऽ
तिरकिटतक्ताऽत्रक धिटतागदिगन नातिटतागेत्रक धिटतागदिगन
तिरकिटतक्ताऽत्रक धिटतागदिगन धाऽऽतगदिगन धाऽऽतगदिगन । धा

७)   छन्द गत - तीनताल अंग

छन्द - (वृत्तानुसार) -

खिलतक मलखिल जाऽतक मलखिल गएऽक मलकुछ खिलतना खिलगए
ज़डतप ऽत्तज़ड जाऽतप ऽत्तज़ड गएऽप ऽत्तज़ड ज़डतना ज़डगए
उडतभँ वरउड जाऽतभँ वरउड गएऽभँ वरकुछ उडतना उडगए

गत -

तिर्किट्तक्ता ऽनधिट धिटकता ऽनधागे
तिटक्डधा ऽनधागे दिंग्दिना ऽनधागे
धिर्धिर्किट्धा ऽनधागे धिर्धिरकिट्तक
तिर्तिर्किट्तक् धिर्धिर्किट्तक् तिर्तिर्किट्तक्
धिर्धिर्किट्तक् तिर्तिर्किट्तक - खाली
(ही गत 'ठाय-दून' मध्ये वाजविणे)

८) सब अकाल तिहाई गत : तीनताल / एकताल

ऽध्धागेनकत घिनकतघिनतिना ऽध्धाकिटतकदिं
ताकिटतक्धिरधिरधिरकत् ऽत्ताकिटतकतिरकिट तागेतिरकिटतक्तागेतिटकताऽन्
(ऽध्धातिरकिटतक्तिरकिट् धाऽघेंतधाऽ)×३

९) गततुकडा : तीनताल

धिटधिट धागेतिट क्डधातिट धागेतिट कतिटता ऽनधेत् तगेऽन्न धेत्ताऽ
ऽघे ऽन्त धाऽ ऽघे ऽन्त धाऽ ऽघे ऽन्त । धा

१०) चक्रदार - तीनताल

(धाऽकिट्तक् थुँऽकिटतक् ताऽधेत् तगेऽन्न धाऽतित् धाऽऽ किटधाऽ तित्धाऽ ऽकिट
धातित् । धा)× ३

११) गततुकडा : तीनताल

धिनघिडनग तिटकताऽन् ऽ तिटकताऽन् कतिटताऽन केत्रकधिकिट
कतगदिगन धाऽधिंऽताऽ नगननगन नगतिरकिट केत्रकधिकिट
कतगदिगन कत्तिटतिट केत्रकधिकिट कतगदिगन धाऽ ऽधा ऽ धाऽ
कत्तिटतिट केत्रकधिकिट कतगदिगन धाऽ ऽधा ऽ धाऽ
कत्तिटतिट केत्रकधिकिट कतगदिगन धाऽ ऽधा ऽ । धा

१२) नौहक्का :- तीनताल/झपताल

धेत्धेत् ऽत्ता किटधेत् ऽत्ता किटधाऽ किट्तक्दिंग्ड धाऽ ऽ धाऽकिट्तक् धाऽधिंता
ताऽकिटतक ताऽतिंऽताऽ कत्धाऽतिर घिडनगधिनतक् नातिरकिट्तक् धिरधिरकत् ऽधिर्धिर्
कऽत् धिरधिरकिट्तक् तक्टधाऽ १ धिरधिरकिट्तक् तक्टधाऽ १ २ धिरधिरकिट्तक् तक्टधाऽ
१ २ ३ धिरधिरकिट्तक् तक्टधाऽ १ २ ३ ४ धिरधिरकिट्तक् तक्टधाऽ १ २ ३ ४ ५
धिरधिरकिट्तक् तक्टधाऽ १ २ ३ ४ ५ ६ धिरधिरकिट्तक् तक्टधाऽ १ २ ३ ४ ५ ६ ७
धिरधिरकिट्तक् तक्टधाऽ १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ धिरधिरकिट्तक् तक्ट्धाऽ
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ । ९

विद्यार्थ्यांसाठी सूचना : वरील रचनेत वापरलेल्या प्रत्येक आकड्याच्या जागी अनुक्रमे धिं, तिट, किट, तक, तिट, कता, गदि, गन, धा ही अक्षरे वापरावीत.

१३) गत तुकडा - तीनताल/झपताल

क्डधिंऽन्ना किटतकतातिर किटतकतिरकिट तकताकत् धिरधिरकिटतक
ताकेतिरकिटतक तागेतिटक्डाँ धाऽ धाऽधिंऽ ताऽकिटतक तिरकिटतक
तिटकताऽन् ऽ तिटकताऽन् ऽ तिटकताऽन् कतिटतान् केत्रकधिकिट
कतगदिगन धाऽ धिरधिरकिटतक तातिरकिटतक धिरधिरकत् ऽकत्
ऽघे ऽघे घेऽऽ धिरधिरकिटतक तातिरकिटतक धिरधिरकत् ऽकत्
ऽघे ऽघे घेऽऽ धिरधिरकिटतक तातिरकिटतक धिरधिरकत् ऽकत्
ऽघे ऽघे । घे

१४) चक्रदार - तीनताल / झपताल

(धिटतत किटतक धिन्नत गेन् घेंतिरकिटतक ताऽधेत् तगेऽन्न घेत्ता
घेगेतिट तकधिन नगधेत् ताऽकत् तिरकिटतकताऽ ऽनधाऽ नधाऽन
धाऽधाऽ घाऽकत् तिरकिटतकता ऽनधाऽ नधाऽन धाऽधाऽ धाऽकत्
तिरकिटतकताऽ ऽनधाऽ नधाऽन धाऽधाऽ। धा)×३

१५) गततुकडा - तीनताल /एकताल

तिरकिटतक तिरकिटतक तिटकताऽन् धाऽधिंधा कऽत्त धाऽ ऽधिरधिर
कऽत् धिरधिरकिट्तक् तातिरकिट्तक् धिरधिरकिट्तक् धिरधिरकत् ऽघे
ऽघेऽ घेऽ धिरधिरकिट्तक् धिरधिरकत् ऽघे ऽघेऽ घेऽ धिरधिरकिट्तक्
धिरधिरकत् ऽघे ऽघेऽ । घे

१६) गततुकडा - तीनताल

कत्तिरकिट घिंतराऽन धगत्तकिट धात्रकधिकिट कतगदिगन
धाऽ ऽधिरधिर कऽत् ऽघेऽ ऽघेऽ घेऽऽऽ ऽघेऽ ऽघेऽ घेऽऽऽ
ऽघेऽ ऽघेऽ। घे

१७) गततुकडा - तीनताल

तिटकताऽन् तिटकताऽन धाऽत्तकिट धात्रकधिकिट कतगदिगन
धाऽ ऽधिरधिर कऽत् ऽघेऽ ऽघेऽ घेऽऽऽ ऽघेऽ ऽघेऽ घेऽऽऽ
ऽघेऽ ऽघेऽ। घे

१८) सब अकाल गत - दीपचंदी अंग-तीनताल

ऽधागेनधागेतिट ऽक्डधातिट ऽधिटधागेनधाऽ ऽधागेनकत्
ऽधागेनधिंऽ ऽधागेनतिं ऽधातिरकिटधातिरकिटतक
ऽतिरकिटतकधिरधिरकत्

१९) चक्रदार - तीनताल

(तक्धिंऽता दींऽघिडनग तिरकिटतक तिटकताऽन् धगऽत्तकिट
धात्रकधिकिट कतगदिगन धाऽ ऽधा ऽऽ धाऽ)×३

२०) **गततुकडा - झपताल**

तक्धिंऽता दींघिडनग तिरकिटतक तिटकतान् धगत्तकिट धात्रकधिकिट
कतगदिगन धाऽ ऽधा ऽ धाऽऽ कतगदिगन धाऽ ऽधा ऽ धाऽऽ
कतगदिगन धाऽ ऽधा ऽ । धा

२१) **गततुकडा - तीनताल / एकताल**

घिनाकत कतघिन नागेतिट कताऽन् धिरधिरकिटतक तातिरकिटतक
ताऽ ऽकत गद्दिं ऽगन धात्रकधि किटघिंऽ तराऽन धाऽ तक्डाँ
तक्डाँ धाऽ ऽधिरधिर किटतकतकृट् धाऽ धिरधिरकिटतक् तकृट्धाऽ
ऽधिरधिर किटतकतकृट् । धा

२२) **गततुकडा - तीनताल/ एकताल**

धाऽऽति ऽटकडधा तिट्टऽधागे तिटकतगदिगन
तकिटधिकिटधागे तिटकतगदिगन नागेतिटक्डधिकिट कतघिंऽतराऽन्
तकिटतकिटधात्रकधिकिट कतगदिगनधाऽतित् ऽध्धाकिटतदिंग्ड
धाऽकिटतकदिंग्डधा किटतकदिंग्डधाऽत्त धाऽऽतकिटतकिट
धात्रकधिकिटकतगदिन धाऽतित्ऽध्धा किटतकदिंग्डधाऽकिटतक
दिंग्डधाऽकिटतकदिंग्ड धाऽत्तधाऽऽ तकिटतकिटधात्रकधिकिट
कतगदिगनधातित् ऽध्धाकिटतकदिंग्ड धाऽकिटतकदिंग्डधा
किटतकदिंग्डधाऽत्त । धा

२३) **गततुकडा - झपताल**

तीऽटकऽ ऽतागदीगन धाऽऽधा तिटकतगदीगन तकीटधिकिटधागे
तिटकतागदीगन नगतिटक्डधातिट कतघिंतराऽन् तकृटतकृटधात्रकधिकिट
कतगदीगनधाऽतेत् ऽध्धाकिटतकदिंग्ड धाऽकिटतकदिंग्डधाऽ
किटतकदिंग्डधाऽत्त धाऽऽ ऽध्धा किटतकदिंग्डधाऽकिटतक दिंग्डधाऽकिटतकदिंग्ड
धाऽत्तधाऽऽ ऽध्धाकिटतकदिंग्ड धाऽकिटतकदिंग्डधाऽ किटतकदिंग्डधाऽत्त। धा

२४) **गततुकडा - तीनताल/एकताल**

तीऽटकऽ ऽतागदिगन धाऽऽधा तिटकतगदिगन तकिटधिकिटधागे
तिटकतागदिगन नगतिटक्डधातिट कतघिंतरान्
(तकटतकटधात्रकधिकिट कतगदिगनऽधाऽतेत् ऽध्धाकिटतकदिंग्ड
धाऽकिटतकदिंग्डधाऽ किटतकदिंग्डधाऽत्त धा ऽ)×३

२५) **गततुकडा - तीनताल/एकताल**

तिरकिटतक् धिरधिरधिर धिरधिरधिर कऽत्
धिरधिरधिर धिरधिरधिर घिडनगतिर किटधाऽ
धाऽघिडनग् धिनघिडनग् तिरकिटतक तिटकताऽन
तकिटतकिट धात्रकधिकिट कतगदिगन धाऽकिटतक

धाऽदिं ऽदिंऽ नाऽति ऽट
धिरधिरकिट्तक् तातिरकिट्तक् ताऽधिरधिर किटतक्तकुट्
धाऽधिंना किटतक्तांग्ड धाऽकिट्तक् धाऽदिं
ऽदिंऽ नाऽति ऽट धिरधिरकिट्तक्
तातिरकिट्तक् ताऽधिरधिर किटतक्तकुट् धाऽधिंना
किटतकतांग्ड धाऽकिटतक धाऽदिं ऽदिंऽ
नाऽति ऽट धिरधिरकिट्तक् तातिरकिट्तक्
ताऽधिरधिर किटतक्तकट् धाऽधिंना किटतकतांग्ड् ।धा

२६) गततुकडा - तीनताल / झपताल

धिनघिडनग तिटकताऽन् ऽ तिटकताऽन् तिटकताऽन् केत्रकधिकिट
कतगदिगन धाऽ कड्धेत् धिकिट धाऽकिटतक दिंऽकिटतक तिरकिटतक
तिटकताऽन् नगनगनग तिटकताऽन् धगत्तकीट धात्रकधिकिट कतगदिगन
धाऽ ऽधा ऽ धाऽऽ नग्नग्नग् तिटकताऽन् धगत्तकीट धात्रकधिकिट
कतगदिगन धाऽ ऽधा ऽ धाऽऽ नग्नग्नग् तिटकताऽन् धगत्तकीट
धात्रकधिकिट कतगदिगन धाऽ ऽधाऽ ऽ । धा

२७) गततुकडा - तीनताल/एकताल

धागेतिट तागेतिट धागेदिंग् नागेतिट क्डधातिट धागेतिट
धागेदिंग् नागेतिट क्डधातिट क्डधातिट क्डधातिट धागेतिट
क्डधातिट धागेतिट धागेदिंग् नागेतिट गधेत्ताऽ ऽनधेत्
ताऽधिरधिर किटतकतातिर किटतकतातिर किटतकतक् क्डाँऽ ऽधाऽ
ऽधिरधिर किटतकतकुट धाऽ ऽता धाऽ धिरधिरकिटतक तातिरकिटतक
तातिरकिटतक तक्डाँऽ ऽधाऽ ऽधिरधिर किटतक्तकुट धाऽ ऽता धाऽ
धिरधिरकिटतक तातिरकिटतक तातिरकिटतक तक्डाँ ऽधाऽ ऽधिरधिर
किटतकतकुट धाऽ ऽता । धा

२८) चक्रदार - तीनताल

धाऽन धिकिट धात्रक धिकिट क्डधिंऽ न्नाऽन धाऽधिं ऽताऽ
कत्ति टतिट केत्रक धिकिट कतग दिगन धाऽ ऽऽ
धाऽदिं ऽदिंऽ नाऽति ऽटऽ केत्रक धिकिट कतग दिंगन
कत्तिटतिट केत्रकधिकिट कतगदिगन धाऽकेत्रक धिकिटकतग दिगनधाऽ
केत्रकधिकिट कतगदिगन धाऽ कत्तिटतिट् केत्रकधिकिट कतगदिगन
धाऽकेत्रक धिकिटकतग दिगनधाऽ केत्रकधिकिट कतगदिगन धाऽ
कत्तिटतिट केत्रकधिकिट कतगदिगन धाऽकेत्रक धिकिटकतग दिगनधाऽ
केत्रकधिकिट कतगदिगन । धा×३

२९) चौधारी गत - तीनताल - दादरा अंग

तकिटधिकिट तकिटधिकिट तकिटधिकिट तकिटधिकिट
धिनधिनधिन धिनधिनधिन धिनधिनधिन धिनधिनधिन

नगनदिगन नगनदिगन नगनदिगन नगनदिगन
तक्धिंतिरकिट्तक् तक्धिंतिरकिट्तक् तक्धिंतिरकिट्तक् तक्धिंतिरकिट्तक् – खाली
- (ही गत 'ठाय - दून' मध्ये वाजविणे)

३०) चक्रदार - तीनताल/झपताल
(धातेट्ट तातेट्ट धाधिंऽता किट्तक्तेत् तिटकताऽन्धिर् धिर्धिर्घिड्नग्
तक्तक्धिनगिन् धाऽ धिंताऽकिट्धिं ताऽकिट्धिंता कऽत्धिर
धिर्धिर्घिड्नग् धिर्धिर्किट्तक् तक्डाँऽ ऽधिर्धिर् किट्तक्तक्ट्
धाऽ धिर्धिर्किट्तक् तक्डाँऽ ऽधिर्धिर् किट्तक्तक्ट् धाऽ
धिर्धिर्किट्तक् तक्डाँऽ ऽधिर्धिर् किट्तक्तक्ट् धाऽ)×३

३१) गततुकडा - तीनताल / झपताल
धाऽधिड्नग्धिन् घिड्नग्तिर्किट् धाऽकडधाऽ धिंधाऽकत्
तक्तक्तिर्किट् ताकेतिर्किट्तक् ताकेतिर्किट्तक् तिरकिट्धाऽ
तिर्किट्धेत् ऽ किट्तक् तेत् धिर्धिर्क
ऽ त्त धाऽधिर्धिर् कऽ त्तधाऽ
धिर्धिर्क ऽ त्त ऽ धाऽऽ तिर्किट्धेत्
ऽ किंट्तक् तेत् धिर्धिर्क ऽत्तऽ
धाऽधिर्धिर् कऽ त्तधाऽ धिर्धिर्क
ऽ त्त ऽ धाऽऽ तिर्किट्धेत् ऽकिट्तक्
तेत् धिर्धिर्क ऽ त्त ऽ धाऽधिर्धिर्
क ऽ त्तधाऽ धिर्धिर्क ऽत्त । धा

३२) गततुकडा - तीनताल
धाक्डधाऽन धागेतिरकिट कत्तधिकिट कतगदीगन
धगत्तकिट तग्धिंऽताऽ किंट्धिऽताऽ कऽत्
धिर्धिर्किट्तक् तातिर्किट्तक् तिरतिर्किट्तक् तातिर्किट्तक्
धिर्धिर्धिर्धिर् धिर्धिर्किट्तक् तागेतिर्किट्तक् तक्डाँऽ
धिर्धिर्कऽत् ऽधिर्धिर् किटतक्ताऽतिर किट्तक्तक्ट्
धाऽ तक्डाँऽ धिर्धिर्कऽत् ऽधिर्धिर्
किट्तक्ताऽतिर् किट्तक्तक्ट् धाऽ तक्डाँऽ
धिर्धिर्कऽत् ऽधिर्धिर् किटतक्ऽतिर् किट्तक्तक्ट । धा

३३) गततुकडा - तीनताल / एकताल
धिंऽक्डधिंऽताऽकिट्तक् तक्तक्तक्तिर्किट्तक् तिट्कताऽन्केत्रकधिकिट
कतगदीगनधाऽ तक्तक्तक्तक्धिंताऽ किट्धिंऽताऽकऽत्
धिंनाऽकिट्तक्तातिर्किट्तक् धिर्धिर्ऽधिर्धिर्धिर्किट्तक् धिर्धिर्किट्तक्तातिर्किट्तक्
ताऽक्डधिंऽन्नान्नान् धाऽकिट्तक्ताऽक्डधिंऽ न्नान्नान्धाऽकिट्तक्
ताऽक्डधिंऽन्नान्नान् धाऽऽधिर्धिर्किट्तक तातिरकिट्तक्ताऽक्डधिं

न्नान्नान्धाऽकिट्तक् ताक्डधिन्नान्नान् धाऽकिट्तक्ताऽक्डधिंऽ न्नान्नान्धाऽऽ
धिर्धिर्किट्तकतातिर्किट्तक् ताऽक्डधिन्नान्नान् धाऽकिट्तक्ताऽक्डधिंऽ
न्नान्नान्धाऽकिट्तक् ताऽक्डधिंऽन्नान् । धा

३४) गततुकडा - तीनताल / एकताल
धाऽऽ तक्ट्धातिर् घिड्नग्धिन्तक् तातिर्किट्तक्
धिर्धिर्किट्तक् तातिर्किट्तक् तिर्तिर्किट्तक् तक्डाँऽ
तिटकता्ऽ ऽनधाऽ तिट्कत्गदीगन् धाऽ किट्तक्धिन्गिन्
नग्तिर्किट्तक् तिर्किट्तक्ताऽ कऽत् धाऽकिट्तक् तक्किट्तक्
तेत्धिर्धिर् किट्तक्तक्ट् धाऽकिट्तक् तेत्धिर्धिर् किट्तक्तक्ट्
धाऽकिट्तक् तेत्धिर्धिर् किट्तक्तकट् धाऽऽ धाऽकिट्तक्
तक्किट्तक् तेत्धिर्धिर् किट्तक्तक्ट् धाऽकिट्तक् तेत्धिर्धिर्
किट्तक्तक्ट् धाऽकिट्तक् तेत्धिर्धिर् किट्तक्तक्ट् धाऽऽ
धाऽकिट्तक् तक्किट्तक् तेत्धिर्धिर् किट्तक्तक्ट् धाऽकिट्तक्
तेत्धिर्धिर् किट्तक्तक्ट् धाऽकिट्तक् तेत्धिर्धिर् किट्तक्तक्ट् । धा

३५) गततुकडा - तीनताल/रूपक/आडाचौताल
धिटत तकीट तकधि नतक् किटत कतक् घिंऽत राऽन् धगत् तकीट
धात्रक धिकिट कतग दीगन धाऽऽ ऽऽ तक्टधातिर किट्तक्तक्ट्
धातिर्किट्तक् धिर्धिर्कत् धिर्धिर्किट्तक् तक्टधाऽ दिघेंऽत धाऽऽ
गद्दिंघिड्नग् नग्तिर्किट्तक् तिर्किट्तक्ताऽ कऽत्तधाऽ तिट्कत्गदीगन् धाऽऽ
त्तधाऽतिट्कत् गदिगनधाऽऽ ऽत्तधाऽ तिट्कत्गदीगन् धाऽऽ गद्दिंघिड्नग्
नग्तिर्किट्तक् तिर्किट्तक्ताऽ कऽत्तधाऽ तिट्कत्गदिगन् धाऽऽ त्तधाऽतिट्कत्
गदिगन्धाऽऽ ऽत्तधाऽ तिट्कत्गदिगन् धाऽऽ गद्दिंघिड्नग् नग्तिर्किट्तक्
तिर्किट्तक्ता कऽत्तधाऽ तिट्कत्गदिगन् धाऽऽ त्तधाऽतिट्कत् गदिगन्धाऽ
ऽत्तधाऽ तिट्कत्गदिगन् । धा

३६) गततुकडा - तीनताल
धिंतिर्किट्तक् धिन्तक्तेत् धाऽक्डधाऽ ऽनधाऽ गद्दींऽ गनधाऽ
किड्नग्तिर्किट् तक्धिर्धिर्किट् धाऽक्डाँ धाऽकिड्नग् तिर्किट्तक्धिर
धिर्किट्धाऽ क्डाँधाऽ किड्नग्तिर्किट् तक्धिर्धिर्किट् धाऽक्डाँ । धा

३७) गततुकडा - तीनताल/एकताल
धेत्धेत् धेत्धेत् ऽधिर किटतक धेत्तगे ऽन्नधेत तगेऽन्न धेत्ताऽ
किट्तक्धेत् ताऽकिट्तक् धाऽकिटतक दिंग्डधाऽ किटतक्धिन्गिन्
नग्तिर्किट्तक् तिरकिटतक्ताऽ कऽत् ऽध्धा किट्तक्दिंग्ड् धाऽऽ ऽध्धा
किट्तक्दिंग्ड् धाऽऽ ऽध्धा किट्तक्दिंग्ड् । धा

३८) गततुकडा - तीनताल/एकताल
ताऽकिट्तक् धेत्ता किटतकतिट किटतागेतिट धिडाऽन धाऽधिंधा

कऽत्त धाऽ ऽऽ धाऽगेन धाऽऽ धाऽगेन धिंऽऽ धाऽगेन धात्रक
धिकिट घिंतराऽन् केत्रकधिकिट कतगदीगन धाऽकेत्रक धिकिटकतग
दीगनधाऽ केत्रकधिकिट कतगदीगन । धा

३९) अनाघात गत - तीनताल/एकताल
कत्ध्धाऽघिड्नग्धिन्तक् नातिर्किट्तक्तेत् घिट्तग्तेत्ऽघिड्तग्
नातिर्किट्तक्धिर्धिर्कत् धिर्धिर्किट्तक्तातिर्किट्तक् तातिर्किट्तक्धिर्धिर्कत्
ऽध्धाधिड्नग्धिन्तक् तातिर्किट्तक्धिर्धिर्कत् ऽध्धाघिडनग्धिन्तक्
नातिर्किट्तक्धिर्धिर्कत् ऽध्धाघिडनग्धिनतक् तातिर्किट्तक्धिर्धिर्कत्

४०) गततुकडा - तीनताल/एकताल
धिन्तक्तक् तिट्कताऽन् धिन्तक्तक्धिन् तक्तक्धिन्तक्
तक्तक्धिन्तक् तिट्कताकिड्नग् तिट्कताकतधागे तिटकतागदीगन
नागेतिटकतघिं तराऽनधाऽऽ ऽकऽत्ध्धा किट्तक्दिंग्ड्धाऽकिट्तक्
दिंग्ड्धाकिट्तक्दिंग्ड् धाऽऽनागेतिट कतघिंतराऽन धाऽऽक ऽत्ध्धाकिट्तक्दिंग्ड
धाऽकिट्तक्दिंग्डधाऽ किट्तक्दिंग्डधाऽ नागेतिटकतघिं तराऽनधाऽऽ
ऽकऽत्ऽध्धा किट्तक्दिंग्ड्धाऽकिट्तक् दिंग्ड्धाकिट्तक्दिंग्ड् । धा

४१) गततुकडा - तीनताल/एकताल
धिरकिटतकधिर किटधिरकिटतक घिंतराऽनतक धिंऽताऽत्रकथेत्
तगेन्नधाऽऽ धाऽधाऽधाधाऽधिंऽता केऽतऽगधितिट धाक्डधाऽनधाऽ
धिंऽधिंऽधाऽधिर्धिर् किट्तक्तक्ट्धाऽधिंऽ धिंऽधाऽधिर्धिर्किट्तक्
तक्ट्धाऽधिंऽधिंऽ धाऽधिर्धिर्किट्तक्तक्ट् धाऽऽधिंऽधिंऽ
धाऽधिर्धिर्किट्तक्तक्ट् धाऽधिंऽधिंऽधा धिर्धिर्किट्तक्तक्ट्धाऽ
धिंऽधिंऽधाऽधिर्धिर् किट्तक्तक्टधाऽऽ धिंऽधिंऽधाऽधिरधिर
किट्तक्तक्ट्धाऽधिंऽ धिंधाऽधिर्धिर्किट्तक् तक्ट्धाऽधिंऽधिंऽ
धाऽधिर्धिर्किट्तक्तक्ट् । धाऽ

४२) गततुकडा - तीनताल
धिर्धिर्कऽत् ऽधिर्धिर् किट्तक्तक्ट् धाऽ धिर्धिर्किट्तक् तातिर्किट्तक्
ताकिट्तक्ताऽ किट्तक्तक्ट् धाऽगेऽ तीऽटऽ घिंतरा ऽनधाऽऽ ऽधिर्धिर्
किट्तक्तक्ट् धाऽ धिर्धिर्कत् धिर्धिर्किट्तक् तक्ट्धाऽ दींऽ घेन्त धाऽ
धिर्धिर्कत् धिर्धिर्किट्तक् तक्ट्धाऽ दींऽ घेन्त धाऽ धिर्धिर्कत्
धिर्धिर्किट्तक् तक्ट्धाऽ दींऽ घेन्त । धा

४३) चक्रदार - तीनताल/आडाचौताल/रुपक
(धिंऽधिंऽ धिटधिट किड्नग्तिर्किट् तागेतिटकताऽन् घेगेत्रक धाऽधिंता
कत्धिरधिर किटतकतक्ट धाऽ घेगेत्रक धाऽधिंता कत्धिरधिर किटतकतक्ट
धाऽ घेगेत्रक धाऽधिंता कतधिरधिर किटतकतक्ट । धा)×३

४४) गततुकडा- तीनताल/एकताल

धिटतत किटधागे तिटकता गदिगन तगनधाऽ ऽनधाऽ धाऽकत
धाऽधाऽ किटधिंऽ किटतक तिटकता कऽत् तकतिरकिट धाऽघिडनग
तिरकिटतक तक्डाँऽ धातिरकिटतक तिरकिटधाऽतिर किटतकतिरकिट
धाऽतत् धाऽऽ ऽऽ धाऽतत् धाऽ ऽऽ धाऽतत् धाऽऽ धातिरकिटतक
तिरकिटधाऽतिर किटतकतिरकिट धाऽतत् धाऽ ऽऽ धाऽतत् धाऽ ऽऽ
धाऽतत् धाऽ धातिरकिटतक् तिरकिटधातिर किटतकतिरकिट धाऽतत्
धाऽ ऽऽ धाऽत् धाऽ ऽऽ धाऽत् । धा

४५) गततुकडा - तीनताल/एकताल

तग्धिंऽताऽक्डधा ऽनधातिर्किट्तक्तेत् धिर्धिर्किट्तक्तातिर्किट्तक्
तक्तक्तिर्किट्धाऽ धाऽक्डधाऽनधाऽ धाऽधाऽधिंताऽ
धिर्धिर्किट्तक्तातिर्किट्तक् तिर्तिर्किट्तक्तक्डाँऽ ऽध्धातिट्कत्गदिगन्
धाऽत्तधाऽतिट्कत् गदिगन्धाऽत्तधा तिट्कत्गदिगन्धाऽत्त । धा

४६) गततुकडा - तीनताल/एकताल

धिटधिटधिट तिटतिटतिट धात्रकधिकिट कतगदिगन घिंतराऽन्
तिरकिटतकताऽन् कतिटतान धाऽतिरकिटतक ताऽन्कतिट ताऽनधाऽ
तिरकिटतकताऽन् कतिटताऽन । धा

४७) गततुकडा - तीनताल

धिटधिट धागेतिट क्डधातिट धागेतिट क्डधातिट क्डधातिट
किटधाऽ तिघेऽ ऽन्त धाऽकिट धाति धेऽ न्तधा
किटधा तिघेऽ न्त । धा

४८) चक्रदार गत :- तीनताल/एकताल

गद्दिंघिड्नग् नग्तिर्किट्तक् तिर्किट्तक्ताऽ कऽत्तधा तिटकतगदिगन धाऽनातिर किटतकधिरधिर
कत्धिरधिर कत्ऽधिरधिर कत्नाऽतिर किटतकधिरधिर कत्धिरधिर कत्धिरधिर कत्नाऽतिर
किटतकधिरधिर कत्धिरधिर कत्धिरधिर कत् गद्दिंघिडनग नगतिरकिटतक तिरकिटतकताऽ
कऽत्तधा तिटकतागदिगन धाऽनातिर किटतकधिरधिर कत्धिरधिर कऽत् ऽनातिर किटतकधिरधिर
कत्धिरधिर कत् ऽनातिर किटतकधिरधिर कऽत्धिरधिर कऽत् गद्दिंघिडनग नगतिरकिटतक
तिरकिटतकताऽ कऽत्धा तिटकतागदिगन धाऽनातिर किटतकधिरधिर कऽत् ऽनातिर
किटतकधिरधिर कऽत् ऽनातिर किटतकधिरधिर । कत्

४९) गततुकडा :- तीनताल

तिटकताऽनतिट कताऽनधिटधिट धिटकताऽनधागे तिटक्डधाऽनधागे
तिटकताऽकत् तिरकिटतकतिटकताऽन् ऽध्धाकिटतकदिंग्ड धाऽकिटतकदिंग्डधाऽ
किटतकदिंग्डधाऽत्त धाऽऽऽध्धा किटतकदिंग्डधाऽकिटतक दिंग्डधाऽकिटतकदिंग्ड
धाऽत्तधाऽऽ ऽध्धाकिटतकदिंग्ड धाऽकिटतकदिंग्डधाऽ किटतकदिंग्डधाऽत्त । धा

५०) गततुकडा :- तीनताल

धाऽक्डधा ऽनधाधा क्डधाऽन क्डधातिट
घिंतराऽ ऽनधाति कत्तिट धाऽकिडनग्
तिरकिटतकताऽ ऽघेंऽत धाऽकिडनग् तिरकिटतकताऽ
ऽघेंऽत धाऽकिडनग् तिरकिटतकताऽ ऽघेंऽत । धा

५१) गततुकडा :- तीनताल

धात्रकधि किटकत घिंतरा ऽनधाति कत्तिट धाऽ तिट तिट ऽध्धा किटतकदिंग्ड धाऽ ऽध्धा
किटतकदिंग्ड धाऽ ऽध्धा किटतकदिंग्ड ।धा

जोडा :- तीनताल

धात्रकधि किटकत घिंतरा ऽनधाति कत्तिट धाऽति ऽति टऽधा किटतकदिंग्ड धाऽति टऽध्धा
किटतकदिंग्ड धाऽति टऽध्धा किटतकदिंग्ड धाऽति। ट

५२) गततुकडा :- तीनताल

कत्तिट तिटधागे तिटक्डधि किटधागे तिटक्डधा ऽनधागे
तिटकता कऽत् तिटक्ड धिकिट धाऽधिंता कऽत्
तिटक्डाधि किटधागे तिटघिं तराऽन् ऽध्धा नधाऽन
धाऽऽ तिटक्डधि किटधागे तिटघिं तराऽन्
ऽध्धा नधाऽन धाऽऽ तिटक्डधि किटधागे
तिटघिं तराऽन् ऽध्धा नधाऽन । धा

५३) गततुकडा : तीनताल / एकताल

धागेतिरकिटधागे तिरकिटधाऽ तागेतिटघिडाऽन धागेनागेधिनतक
तिरकिटधागेनागे धिनतकतिगतिट घिडाऽनधातिर किटतकतिरकिटधाऽ
धिरधिरकिटतकतातिरकिटतक तातिरकिटतकतक्डाँ धाऽदिं ऽघेंऽत धाऽत्ता
धाऽऽधिरधिरकिटतक तातिरकिटतकतातिरकिटतक तक्डाँऽधाऽ ऽदिंऽघें ऽतधाऽ ऽत्ताधा
धिरधिरकिटतकतातिरकिटतक तातिरकिटतकतक्डाँ धाऽदिं घेंऽत धाऽत्ता । धा

५४) अतीत गत :- तीनताल

घिनाकतकतघिंऽ ऽधातिरकिटतकतिरकिट धाऽकिटतक नातिरकिटतकतेत्
ताऽकिटतकतिरकिटतक तिटकताऽन्धाऽधिंऽधा कऽत्तधाऽकिट धाऽधिंधाकत् ऽध्धाकिटतकदिंग्ड
धाऽकिटतकदिंग्ऽधाऽ किटतकदिंग्डधाऽ ऽध्धाकिटतकदिंग्ड धाऽकिटतकदिंग्डधाऽ
किटतकदिंग्डधाऽ ऽध्धाकिटतकदिंग्ड धाऽकिटतकदिंग्डधा। किटतकदिंग्डधाऽ

५५) गत :- तीनताल

धाऽनधिकिट धात्रकधिकिट धिरधिरकिटधाऽडधाऽ धिनधिनाधिडनग्
तिरकटतकताऽकिटतक ताऽकिटतकतिरकिटतक धिरधिरकिटधाऽडधा
धिनधिनाधिडनग (धिरधिरकिटधाऽडधा)³ धिनाधिनाघिडनग्

तिरकिटतकधिरधिरकिट धाऽडधातिरकिटतक धिरधिरकिटधाऽडधा
तिरकिटतकधिरधिरकिट । धा

५६) चक्रदार :- तीनताल

(धिरधिरकत्‌धिरधिरकत्‌ धिरधिरकिटतकतक्टधाऽ धिरधिरकिटतक्ऽधिरधिर किटतक्कटधा
तिऽटक ऽताग ऽ दीगऽन धिंताऽकिटतकतेऽत्‌ (धिरधिरकिटतकताऽतिरकिटतक
तातीघें तऽधाऽकिटधाऽ तिऽघेंऽन्त धाऽऽऽ)३)३

५७) गततुकडा :- तीनताल

तिरकिटतकतिरकिटतक तिरकिटतकतिटघिडाऽन घिऽनगतिटघिडनगतिट
घिडाधिंनधाऽधाऽऽऽताऽ किटतकधिंऽताऽकिटतक धिंऽताऽकिटधाऽधिंऽताऽ
कत्तीटतिटकेत्रकधिकिट कतगदीगनधाऽ (कत्‌ऽधिरधिरकिटतकताऽतिर किटतकतिरकिटधाऽ
ऽघेऽ नाऽताऽ ऽधिरधिरकिटतकतक्ट धाऽऽऽ)३

५८) गत :- तीनताल

ताकेतिंऽ न्नाकिट्तक्‌ तिर्‌किट्तक्‌ तक्तिर्‌किट्‌ तक्तक्ऽ
ताऽकिटतक तिरकिटतक ताऽकिटतक धाऽगेऽ धिंऽऽना धाऽगेऽ
तिंऽन्ना धाऽगेऽ धिंऽन्ना धाऽगेऽ धिंऽन्ना

५९) चक्रदार : तीनताल

(गद्दिंघिड्नग्‌ नग्‌तिर्‌किट्तक्‌ धिरधिरकिट्तक्‌ धिरधिकऽत्‌
धिरधिरकिटतक तातिरकिटतक तक्टधाऽ ऽदिंऽ ऽघेऽ ऽन्तऽ धाऽ तक्टधाऽ ऽदिंऽ ऽघेऽ ऽन्तऽ
धाऽ तकटधाऽ ऽदिं ऽघेऽ ऽन्तऽ धाऽ ऽ)×३

६०) गततुकडा : तीनताल/एकताल

धिन्‌तक्धिन्‌ तक्धिन्‌तक्‌ धिन्‌घिड्नग्‌तक्धिन्‌गिन्‌ धिन्‌घिड्नगतिट्कताऽन्‌
तक्तिंताऽकिट्तक्‌ तक्तक्तक्तिर्‌किट्तक्‌ तिटकताऽन्‌केत्रकधिकिट कतगदिगनधा
(धिर्‌धिरकिट्तक्धिरधिरकऽत्‌ ऽध्धाकिट्तक्दिंग्ड्‌ धाऽऽधा किट्तक्दिंग्डधाऽ ऽध्धाऽकिट्तक्दिंग्ड्‌
धाऽ)×३

६१) गततुकडा : तीनताल

घ्डाँऽधाऽ घिडनगधिन्‌तक्‌ नातिर्‌किट्तक्‌ तेत्‌ धिर्‌धिर्‌किट्तक्‌
धिन्‌तक्नाऽतिर किट्तक्धिर्‌धिर्‌ किट्तक्क्ट धाऽ किटधाऽ नधाऽन
धाऽकिट ताऽनता ऽनताऽ किटधाऽ नधाऽन । धा

६२) गततुकडा :- तीनताल

धिनघिडा ऽनधिन धिडाऽन्‌ नगतक्‌ धिनघिड्‌ नगदिंग्‌
दिनाकत ताऽऽ तक्तिं तक्ताऽ किडनग तिनकिन ताकेत्रक
तिनाकिन तिंतिरकिटतक तिंतिरकिटतक तातिरकिटतक धिंतिरघिडतग्‌ धिंतिरघिटतग्‌
धाऽतिरघिटतग्‌ तिंतिरकिटतक तिंतिरकिटतक ताऽतिरकिटतक धिंतिरघिटतग्‌ धिंतिरघिटतग्‌

धातिरघिटतग् तिंतिरकिटतक तिंतिरकिटतक तातिरकिटतक धिंतिरघिटतग् धिंतिरघिटतग् धातिरघिटतग्

६३) **गततुकडा :- तीनताल**

धिटतगे ऽन्नधिट तगेऽन्न ताऽधाऽ किट्तक्धाऽ ऽकिट्तक
धाऽकिट्तक् दिंगडधा किट्तक्धिन्गिन् नग्तिरकिट्तक् तिरकिट्तक्ता
कऽत् ऽध्धा किटतकदिंग्ड् धाऽकिटतक दिंग्ड्धाऽ किटतकदिंग्ड् धाऽत्त
धाऽ ऽध्धा किट्तक्दिंग्ड् धाऽकिट्तक् दिंग्ड्धाऽ किट्तक्दिंग्ड् धाऽत्त
धाऽऽ ऽध्धा किट्तक्दिंग्ड् धाऽकिट्तक् दिंग्ड्धाऽ किट्तक्दिंग्ड् धाऽत्त । धा

६४) **गततुकडा :- तीनताल/एकताल**

धिटक्डधाऽ तिटधागे दिंऽऽ नानाकिट्तक्
दिंऽऽ नानाकिट्तक् धिर्धिर्किट्तक् तक्डॉऽ
कतघेऽ घेऽकत घेऽघेऽ धिर्धिर्किट्तक्
तक्डाँऽ धाऽकत घेऽघेऽ कतघेऽ
घेऽधिर्धिर किट्तक्तक् क्डाँधाऽ कतघेऽ
घेऽकत घेऽघे धिर्धिर्किट्तक् तक्डाँ । धा

६५) **गततुकडा :- रूपक**

धात्रकधि किटधात्र कधिकिट धिटघिट
धात्रकधि किटकत घेगेनाना घेगेनाना
धाऽकत घेगेनाना घेगेनाना धाऽकत
घेगेनाना घेगेनाना । धा

६६) **गततुकडा :- तीनताल**

धात्रकधि किटधात्र कधिकिट धिटधिट
धात्रकधि किटकत घेगेनाना घेगेनाना धाऽ ऽकत
घेगेनाना घेगेनाना धाऽ ऽकत
घेगेनाना घेगेनाना । धा

६७) **गतऽतुकडा :- तीनताल/एकताल**

घेत्तिर्किट्तक् ताऽऽ कत्तीट तिटघेगे तिटघेगे दिं घेगेदीं नातिर्किट्तक्
तिर्किट्तक्ता ऽन्ताऽ धगेनधा ऽनधाऽ धाऽघेगे तिरकिट धिंतराऽ
ऽनधाऽ तिघे ऽन्त धाऽधा तिघे ऽन्त धाऽधा तिघे ऽन्त । धा

६८) **गततुकडा :- तीनताल**

धिर्धिर्किट्तक् तक्टधाऽ धिर्धिर्किट्तक् तकट्धाऽ धिर्धिर्किट्तक् तक्धिर्धिर्
किट्तक्तकूट धाऽऽ धाऽगेऽ तिऽटऽ घिंतरा ऽनधाऽ ऽधिर्धिर् किट्तक्तकूट् धाऽ धिर्धिर्कत्
ऽघे ऽघे ऽधिरधिर् किट्तक्तकूट् धाऽ धिर्धिर्कत् ऽघे ऽघे ऽधिर्धिर् किट्तक्कट् धाऽ
धिर्किर्कत ऽघे ऽघे ऽधिर्धिर् किट्तक्कूट । धा

६९) गततुकडा :- तीनताल
धगद्दीं गननग तिर्किट्तक्ताऽ केत्तिर्किट्तक्
तिरकिटतकता ऽनघिंऽ तराऽन् धाऽधाऽ
कतधाऽ धाऽकत धागेतिट गदिगन
नगनन गननग तिरकिटतकताऽ तिटकतगदिगन
धाऽ ऽत्ताऽ धाऽऽ नगनन
गननग तिरकिटतकताऽ तिटकतगदिगन धाऽ
ऽ त्ताऽ धाऽऽ नगनन गननग
तिरकिटतकताऽ तिटकतदिगन धाऽ ऽत्ताऽ । धा

७०) गततुकडा :- तीनताल/एकताल
तक्तक्तक् तिर्किट्तक् तिट्कताऽन् धाऽधिंऽता कऽत्त धाऽ
ऽधिर्धिर् कऽत् गद्दिंघिड्नग् नग्तिर्किट्तक् धिर्धिर्किट्तक्
धिर्धिर्कऽत् ऽघेऽ ऽघेऽ घेऽऽ धिर्धिर्किट्तक् धिर्धिर्कऽत्
ऽघेऽ ऽघेऽ घेऽऽ धिर्धिर्किट्तक् धिर्धिर्कऽत् ऽघेऽ ऽघेऽ । घे

७१) गततुकडा : तीनताल/रुपक/आडाचौताल
धाऽ ऽति ऽट कड्धाऽ तिट ऽधागे तिटकत गदिगन
तकिटधि किटधागे तिटकत गदिगन नगतिट क्डधातिट कतघिं तराऽन्
धाऽक्ड धिकिट धिटधि टधिट धगत्तकिट धात्रकधिकिट
कतगदिगन धाऽदिंऽताऽ (धिरधिरकिटतक् तातिरकिट्तक् तिरकिटतकता ऽनताऽ ऽधाऽ नधाऽन
धाऽधाऽ नधाऽन धाऽधाऽ नधाऽन × धाऽऽ)×३

७२) फर्माईशी चक्रदार :- तीनताल/झपताल
(धाऽत्त किटधाऽ धिंऽता किटतकतेत् धिटकता ऽनक्डधा तिटघिं तराऽन
धाऽनधा ऽनधागे तिरकिटतकता ऽनकऽत् धिरधिरकिट्तक् तक्ऽधिरधिर
किटतक्धिरधिर किट्तक्तक्ट धाऽ धिरधिरकिट्तक् तक्ऽधिरधिर
किट्तक्धिरधिर किटतकतक्ट धाऽ धिरधिरकिटतक तक्ऽधिरधिर
किटतकधिरधिर किटतकतक्ट । धा)×३

७३) गततुकडा :- तीनताल/एकताल
तक्ट्तक्ट् तक्घिड्नग् तक्घिड्नग् तिट्कताऽन् धात्रकधिकिट
कतगदिगन घिंतराऽन् धाऽऽ धाऽधाऽधाऽ दिंऽकिट्तक् तिरकिटतक्
तिट्कताऽन् तक्ट्तक्ट् धात्रकधिकिट कतगदिगन धाऽकिट्तक् धाऽदिं
ऽदिंऽ नाऽतिऽ ऽट धिर्धिर्किट्तक् तातिर्किट्तक् ताऽधिर्धिर्
किट्तक्तक्ट् धाऽधिंन्ना किटतकतांग्ड धाऽकिट्तक् धाऽदिं ऽदिंऽ
नाऽतिऽ ऽट धिर्धिर्किट्तक् तातिर्किट्तक् ताऽधिर्धिर् किट्तक्तक्ट्
धाऽधिंन्ना किट्तक्तांग्ड धाऽकिट्तक् धाऽदिं ऽदिंऽ नाऽतिऽ ऽट
धिर्धिर्किट्तक् तातिर्किट्तक् ताऽधिर्धिर् किट्तक्ट् धाऽधिंन्ना किटतकतांग्ड । धा

७४) **गततुकडा :- तीनताल/एकताल**

कतिटधाधिंता ऽधाधिंता केत्रकधिकिट धाऽधिंताकत् ऽक्डधाधिंता
कऽत्तधाऽ धाऽघिड्नग्धिन्घिड्नग् तिर्किट्तकतिट्ताऽन् घिंतराऽन्-
केत्रकधिकिट कतगदिगनधाऽ केत्रकधिकिटकतगदि धाऽधाऽकेत्रकधिकिट
कतगदिगनधाऽऽधाऽऽ धाऽऽधिंतराऽन केत्रकधिकिटकतगदिगन
धाऽकेत्रकधिकिट कतगदिगनधाऽधाऽ केत्रकधिकिटकतगदिगन धाऽऽधाऽऽधाऽऽ
घिंतराऽन्केत्रकधिकिट कतगदिगनधाऽ केत्रकधिकिटकतगदिगन धाऽधाऽकेत्रकधिकिट
कतगदिगनधाऽऽधाऽऽ । धा

७५) **गततुकडा :- तीनताल/आडाचौताल/रूपक**

धेत्धेत् धिटधिट क्डधातिट धागेतिट क्डधातिट धागेतिट धागेनधा
गदिगन नागेतिट कताकता कड्धेत्धि किटकड्धेत् ऽधिकिट कताकता
घिंतराऽ ऽनधेत् तगेऽन्न धेऽत्ता किटधेत् धेत्धेत् धडन्नाऽ कत्धिर्धिर्
किट्तक्तक्ट धाऽ तगेऽन्न धाऽधिर्धिर् किट्तक्तक्ट धाऽ तिऽ टक ऽता
गऽ दिग ऽन धाऽ तगेऽन्न धाऽधिर्धिर् किट्तक्तक्ट धाऽ तिऽ टक
ऽता गऽ दिग ऽन धाऽ तगेऽऽन धाऽधिर्धिर् किट्तक्तक्ट धाऽ तिऽ टक
ऽता गऽ दिग ऽन । धा

७६) **गततुकडा :- तीनताल/आडाचौताल/रूपक**

किट्तकेत् ऽध्धाऽ किट्तक्दिंग्ड धाऽऽ किट्तक्धिन्गिन् नग्तिर्किट्तक्
तिरकिट्तक्ताऽ कऽत् तिरकिटतक् तिरकिटतक् धिनघिडऽनग् धिनघिडनग्
कर्धेन् धाऽधिंता कऽत्त धाऽऽ किट्तक्थुँ ऽकिट्तक् तातिर्किट्तक्
धिर्धिर्कत् धिर्धिर्कत् ऽधिर्धिर् किट्तक्तक्ट् धाऽऽ तगेनधान्
ऽधातिर् किट्तक्तक्ट् धाऽऽ ऽधिंऽ ऽताऽ ऽक तिट ऽधिर्धिर्
किट्तक्तक्ट् धाऽऽ तगेनधान् ऽधातिर् किट्तक्तक्ट धाऽऽ ऽधिंऽ ऽताऽ
ऽक तिट ऽधिर्धिर् किट्तक्तक्ट् धाऽऽ तगेनधान् ऽधातिर् किट्तक्तक्ट्
धाऽऽ ऽधिंऽ ऽताऽ ऽक तिट ऽधिर्धिर् किट्तक्तक्ट् । धा

७७) **गततुकडा :- तीनताल**

धाऽकिटतक तकिटधाऽन् धिंऽताकिट तकधिंऽ धिंऽताकिट धिंऽताकिट
कतिटताऽन् धाऽऽ धाऽकिटतक दिंऽकिटतक तिरकिटतक तिटकताऽन्
धिर्धिर्किट्तक् तक्ट्धाऽ नधाऽन धाऽक्डधा तिटताऽ नताऽन ताऽक्डधा
तिटधाऽ नधाऽन धाऽधिर्धिर् किट्तक्तक्ट् धाऽनधा ऽनधाऽ क्डधातिट
ताऽनता ऽनताऽ क्डधातिट धाऽनधा ऽनधाऽ धिर्धिर्किट्तक्
तक्ट्धाऽ नधाऽन धाऽक्डधा तिटताऽ नताऽन ताऽक्डधा तिटधाऽ नधाऽन । धा

७८) **गततुकडा :- तीनताल**

तग्धिंऽताक्डधाऽ ऽनधातिर्किट्तक्तेत् धिर्धिर्किट्तक्तातिर्किट्तक् तक्तक्तिर्किट्धाऽ
धाऽधाऽधाऽधादिंता कत्तधिकिटकतदिगन तक्ट्तक्धात्रकधिकिट कतगदिगनधाऽ

धिर्धिर्ऽधिर्धिर्धिर्किटतक तातिर्किट्तक्धिर्धिर्कऽत् गद्दींघिड्नग्नग्तिर्किट्तक्
तिर्किट्तक्ताकऽत्तधाऽ तिट्कत्गदिगन्धाऽधिर्धिर् कत्घेऽघेऽघेऽ घेऽधिर्धिर्कत्घे
घेऽघेऽघेऽधिर्धिर् कत्घेऽघेऽघेऽ घेऽऽगद्दिंघिड्नग् नग्तिर्किट्तक्तिर्क्टितक्ता
कऽत्तधाऽतिट्कत्गदिगन् धाऽधिर्धिर्कत्घेऽ घेऽघेऽघेऽधिर्धिर् कत्घेऽधेऽघेऽ
घेऽधिर्धिर्कऽत्घे घेऽघेऽघेऽ गद्दिंघिड्नग्नग्तिर्किट्तक्
तिर्किट्तक्ताकऽत्तधा
तिट्कत्गदिगन्धाऽधिर्धिर् कत्घेऽघेऽघेऽ घेऽधिर्धिर्कतृधे घेऽघेऽघेऽधिर्धिर्
कत्घेऽघेऽघेऽ । घे

७९) गततुकडा :- तीनताल/आडाचौताल/रूपक

धाऽतिट थुन्घिड नगतिट कताऽन् धिटतताधिनाकत घिंऽन्ऽऽ
धागे्नागे्तिट धागे्नाग्तिट गधेत्ताऽनधाऽ नधाऽनधाऽधाऽ कतधाऽधाऽकत
धागेतिटगगिन नगननगननग तिर्किट्तक्तातिट्कत्गदिगन
धाऽकिट्तक्तिर्किट्तक्ताऽ तिट्कत्गदिगनधाऽकिट्तक् तिर्किट्तक्तातिट्कत्गदिगन
धाऽऽनगनन गननगतिर्किट्तक्ता तिट्कत्गदिगन्धाऽकिट्तक्
तिर्किट्तक्तातिट्कत्गदिगन् धाऽकिट्तक्तिर्किट्तक्ता तिट्कतगदिगन्धाऽऽ
नगननगननग तिर्किट्तकतातिट्कत्गदिगन् धाऽकिट्तक्तिर्किट्तक्ताऽ
तिट्कत्गदिगन्धाऽकिट्तक् तिर्किट्तक्ताऽतिट्कत्गदिगन् । धा

८०) गततुकडा :- तीनताल/झपताल

धिन्घिड्नग् तिट्कताऽन् ऽऽ तिट्कताऽन् तिट्कताऽन् केत्रकधिकिट
कतगदिगन धाऽ धाऽत्र कऽधि किऽट कऽत गदि गऽन नग्नग्नग्
तिट्कताऽन् धाऽत्तकीट घात्रकधिकिट कतगदिगन धाऽ ऽधाऽ ऽऽ धाऽ
नग्नग्नग् तिट्कताऽन् धाऽत्तकिट धातकधिकिट कतगदिगन धाऽ ऽधाऽ
ऽऽ धाऽ नग्नग्नग् तिटकताऽन् धाऽत्तकिट धात्रकधिकिट कतगदिगन
धाऽ ऽधाऽ ऽऽ । धा

८१) गततुकडा :- तीनताल

घिड्नग्धाऽ धाऽघिड्नग् धिंऽधिंऽ घिड्नग्धाधा
घिड्न्धिंऽ धिंऽघिड्नग् धातिर्किट्तक् ताऽतिर्किट्तक्
तिर्किट्तक्धिर धिर्किट्धाति क्डाँऽकिड्नग् तिर्किट्तक्धिर्
धिर्किट्धाति कत्ऽकिड्नग् तिर्किट्तक्धिर् धिर्किट्धाति । धा

८२) गततुकडा :- तीनताल

धिर्धिर्कऽत् ऽधिर्धिर् कऽत् धिर्धिर्कत् धिर्धिर्किट्तक तातिर्किट्तक्
तातिर्किट्तक् ताऽधिर्धिर् किट्तक्तकृट् धाऽ तिऽ टकऽ ऽताऽ
गऽ दिग ऽन धाऽऽ धिन्ना धिंधिं न्नातिं न्नाधिं धिन्ना
धिन्ना धिंधिं न्नातिं न्नाधिं धिन्ना धिन्ना धिंधिं नातिं नाधिं धिन्ना । धा

८३) गततुकडा :- तीनताल/एकताल

तिर्किट्धातिर् किट्तक्तिर्किट् धातिर्किट्तक् तिर्किट्धाऽ किट्तक्धिन्गिन्
नग्तिर्किट्तक् तिर्किट्तक्ताऽ क्ऽत् तिरकिटतक् तिरकिटतक्
धिन्घिडनग् धिन्घिडनग् क्डधिंऽ धाऽधिंधा कऽत्त धाऽऽ तिर्किट्धातिर्
किट्तक्तिर्किट् धातिर्किट्तक् धिर्धिर्कत् ऽध्धा ऽदिं घे ऽन्त धाऽ घेऽ ऽन्तऽधाऽ
तिर्किट्धातिर् किट्तक्तिर्किट् धातिर्किट्तक् धिर्धिर्कत ऽध्धा ऽदिं
ऽधे ऽन्त धाऽघे ऽन्त धाऽऽ तिर्किट्धातिर् किट्तक्तिर्किट् धातिर्किट्तक्
धिर्धिर्कत् ऽध्धा ऽदिं ऽघे ऽन्त धाऽघे ऽन्त । धा

८४) चक्रदार:- तीनताल/झपताल

धिंऽताऽ क्डधाऽन धाऽदिं धिडनग धिनघिड नगधिन
धागेत्रक तिनाकता धिरधिर किटतक तागेतिट कताऽन्
धिर्धिर्किट्तक् तातिर्किट्तक् तक्डाँऽ घेघेऽन्त धाऽ
धिर्धिर्किटतक् तातिर्किट्तक् तक्डाँऽ घेघेऽन्त धाऽ
धिर्धिर्किट्तक् तातिर्किट्तक् तक्डाँऽ घेघेऽन्त । धा)×३

८५) अतीत गत:- तीनताल

धगत्तकिटधागे तिटक्डधिंऽन्नान धिंतराऽनधेत् तगेन्नधेत्ता
ऽध्धाकिटतकदिंग्ड धाऽकिटतकदिंग्डधाऽ किटतकदिंग्डधाऽ ऽध्धाकिटतकदिंग्ड
धाऽकिटतकदिंग्डधाऽ किटतकदिंग्डधाऽ ऽध्धाकिटतकदिंग्ड धाऽकिटतकदिंग्डधाऽ ।
किटतकदिंग्डधाऽ

८६) गततुकडा:- तीनताल

क्डधिंऽन्ना किट्तक्तातिर् किट्तक्तिर्किट् तक्धिर्धिर्धिर् कत्ऽधिर्
धिर्धिर्कऽत् धिर्धिर्किट्तक् तातिर्किट्तक् तकूटधाऽ दींऽऽ घेंऽत धाऽऽ
कत्धाऽतिर् किट्तक्तिर्किट् तातिर्किट्तक् तिर्किट्धातिर् किट्तक्तिर्किट्
धाऽत्त धाऽऽ कत्धाऽतिर् किट्तक्तिर्किट् तातिर्किट्तक् तिर्किट्धातिर्
किट्तक्तिर्किट् धाऽत्त धाऽऽ कत्धाऽतिर् किट्तक्तिर्किट् तातिर्किट्तक
तिरकिट्धातिर् किट्तक्तिर्किट् धाऽत्त । धा

८७) गततुकडा:- तीनताल/एकताल

धाऽत्रक धिनागिन धाऽदिंऽदिं नाऽतीऽट तकिटधिकिट
केत्रकधिकिट कतगदिगन धाऽदिंऽताऽ नगननगननग तिरकिटतागेतिर
किटधिंतराऽन् कत्तिटतिटकेत्रकधिकिट कतगदिगनधाऽकेत्रक
धिकिटकतगदिगनधाऽ केत्रकधिकिटकतगदिगन धाऽऽकत्तिटतिट
केत्रकधिकिटकतगदिगन धाऽकेत्रकधिकिटकतग दिगनधाऽकेत्रकधिकिट
कतगदीगनधाऽ कत्तिटतिटकेत्रकधिकिट कतगदिगनधाऽकेत्रक
धिकिटकतगदिगनधाऽऽ केत्रकधिकिटकतगदिगन । धा

८८) गततुकडा:- तीनताल

धिट्टतत्ताऽ गद्दिंगऽन धिंतिर्‌किट्‌तक्‌ तागेतिटकताऽन्‌
कत्‌तिट्‌तिट्‌कता कत्‌तिट्‌घिडाऽन्‌ धिर्‌धिर्‌कऽत्त धिर्‌धिर्‌किट्‌तक्‌तातिर्‌किट्‌तक्‌
तातिर्‌किट्‌तक्‌धिंन्नाकिट्‌तक्‌ धाऽक्डधाऽनधाऽ गद्दिंगनधाऽ
धिर्‌धिर्‌किटतक्‌तातिर्‌किट्‌तक्‌ तातिर्‌किट्‌तक्‌धिंन्नाकिट्‌तक्‌ धाऽदींऽघेंऽत
धाऽदींऽघेंऽत धाऽदींऽघेंऽत । धा

८९) गततुकडा:- तीनताल/एकताल

धिन्‌घिड्‌नग्‌ तिट्‌कताऽन धात्रकधिकिट कतगदिगन धाऽत्रऽकऽ
धिऽकिऽटऽ कऽतऽगऽ दिऽगऽनऽ नगृन्‌गृनग्‌ तिटकताऽन्‌
धात्रकधिकिट कतगदिगन धगत्तकिट नगतिरकिट धात्रकधिकिट
कतगदिगन धाऽऽ नगतिरकिट धात्रकधिकिट कतगदिगन धाऽऽ
नगतिरकिट धात्रकधिकिट कतगदिगन । धा

९०) गततुकडा:- तीनताल/एकताल

धातिटकऽत्तधाति कऽत्तधाऽधिंताकत्‌ धातिर्‌किट्‌तक्‌तक्‌तिर्‌किट्‌तक्‌
तग्‌घिंतराऽन्‌थाऽ तकीटधिकिटतकी टधिकिटकिट्‌तक्‌तेत्‌
किट्‌तक्‌तिर्‌तिर्‌किट्‌तक्‌ताऽतिर्‌ किट्‌तक्‌तिर्‌किट्‌धा त्रकधेत्‌ऽधिर्‌धिर
किटत्‌क्‌तक्‌टधाऽत्त धाऽधिर्‌धिर्‌किट्‌तक्‌तक्‌ट धाऽत्तधाऽधिर्‌धिर्‌
किट्‌तक्‌तक्‌टधाऽत्त धाऽऽत्रकधेत्‌ ऽधिर्‌धिर्‌किट्‌तक्‌तक्‌ट्‌
धाऽत्तधाऽधिर्‌धिर्‌ किट्‌तक्‌तक्‌ट्‌धाऽत्त धाऽधिर्‌धिर्‌किट्‌तक्‌त्तक्‌ट
धाऽत्तधाऽऽ त्रकधेत्‌ऽधिर्‌धिर्‌ किट्‌तक्‌तक्‌ट्‌धाऽत्त
धाऽधिर्‌धिर्‌किट्‌तक्‌तक्‌ट धाऽत्तधाऽधिर्‌धिर्‌ किट्‌त्‌क्‌तक्‌ट्‌धाऽत्त । धा

९१) गततुकडा:- तीनताल आडाचौताल/रूपक

धाऽ ऽदिंऽ ऽकिट्‌ धादिं किडनग तिरकिट नागेतिट कताऽन्‌ तिर्‌किट्‌तक्‌
धाऽधिड्‌नग्‌ तिर्‌किट्‌तक्‌ तक्डाँऽ ऽकिट्‌ तक्‌धिंऽ धाऽन्‌ धाऽन्‌ धाऽधिंधा
कऽत्त धिंऽत राऽन्‌ नगन्‌नगन्‌ नग्‌तिर्‌किट्‌ तिर्‌किट्‌तक्‌ तिट्‌कताऽन
धिर्‌धिर्‌किट्‌तक्‌ तातिर्‌किट्‌तक्‌ तक्‌ट्‌धाऽ नधाऽन धाऽकिट्‌तक्‌ तक्‌ट्‌ताऽ
नताऽन ताऽकिट्‌तक्‌ तक्‌ट्‌धाऽ नधाऽन धाऽऽ धिर्‌धिर्‌किट्‌तक्‌
तातिर्‌किट्‌तक्‌ तक्‌ट्‌धाऽ नधाऽन धाऽकिट्‌तक्‌ तक्‌ट्‌ताऽ नताऽन ताऽकिट्‌तक्‌
तक्‌ट्‌धाऽ नधाऽन धाऽऽ धिर्‌धिर्‌किट्‌तक्‌ तातिर्‌किट्‌तक्‌ तक्‌ट्‌धाऽ नधाऽन
धाऽकिट्‌तक्‌ तक्‌ट्‌ताऽ नताऽन ताऽकिट्‌तक्‌ तक्‌टधाऽ नधाऽन । धा

९२) गततुकडा:- तीनताल

धगऽत्त किटघिन धाऽक्डधा ऽनधाऽ गद्दिंघिडनग्‌ नग्‌तिर्‌किट्‌तक्‌
तिर्‌किट्‌तक्‌ताऽ कऽत्‌ तकिटत किटतक तकधिन्‌ घिड्‌नग्‌
धिन्‌घिड्‌नग्‌तिर्‌ किट्‌तक्‌तिर्‌किट्‌ धाऽक्डधा धिंधाकत्‌ धिर्‌धिर्‌किट्‌तक्‌

तातिर्किट्तक् ताऽधिर्धिर् किट्तक्तक्ट् धाऽतक्ट् धाऽधिर्धिर्
किट्तक्तातिर किट्तक्ताऽ धिर्धिर्किट्तक् तक्ट्धाऽ तक्टधाऽ
धिर्धिर्किट्तक् तातिर्किट्तक् ताऽधिर्धिर् किट्तक्तक्ट धाऽतक्ट । धा

९३) **गततुकडा:- तीनताल**
धडऽन्ना कत्धिर्धिर् किटत्क्तक्ट् धाऽऽ तक्ट्धा ऽतक्ट् धाऽधिर्धिर
किट्तक्धिर्धिर् कऽत् ऽघेऽ ऽन्त धाऽ ऽधिर्धिर् किट्तक्धिर्धिर् कऽत्
ऽघेऽ ऽन्त धाऽ ऽघेऽ ऽन्त धाऽ ऽधिर्धिर् किट्तक्धिर्धिर् कऽत्
ऽघेऽ ऽन्त धाऽ ऽघेऽ ऽन्त धाऽ ऽघेऽ ऽन्त । धा

९४) **गततुकडा:- तीनताल**
धागेतिट तागेतिट धागेदिंग नागेतिट क्डधातिट क्डधाऽन
धाऽधाऽ कत्धिर्धिर् किट्तक्धिर्धिर् किट्तक्तकट् धाऽधिर्धिर्
किट्तक्धिर्धिर् किट्तक्तक्ट् धाऽधिरधिर किट्तक्धिर्धिर्
किट्तक्तक्ट । धा

९५) **गततुकडा:- तीनताल**
धेत्धेत् त्रकधेत् धागेतिट तागेतिट क्डधेत्दिं
गननग तिर्किट्तक्ता केत्तिरकिट्तक् तकिटधा
त्रकधिट तताघेगे तिटघेघे नानाऽक ऽत्तधा.
ऽकऽत्त धाऽनाति कत्नाति कत्तिट धाऽनाति
कत्नाति कत्तिट धाऽनाति कत्नाति कत्तिट । धा

९६) **गत:- अहिनकुल व्दंद्व (रेला तिहाई) तीनताल / झपताल**
धाऽकिट्तक् थुँऽकिट्तक् ताऽधेत् त्तगेऽन्न धाऽनाना किट्तक्ताऽ
धिर्धिर्किट्तक् ताऽऽ नानाकिट्तक् तातिर्किट्तक् (धिर्धिर्किट्तक्
तातिर्किट्तक)×२ धिन्तक्धातिर घिट्तग्धिन्तक् तातिर्किट्तक् तिंतिर्किट्तक्
तातिर्किट्तक् धिन्तक्धाऽतिर् घिट्तग्धिन्तक् धाऽतिर्घिट्तग् धाऽऽ
धिनत्क्धातिर घिड्तग्धिन्तक् धातिर्घिडनग् तिंतिर्किट्तक् तातिर्किट्तक्
धिन्तक्धाऽतिर् घिट्तग्धिन्तक् धातिर्घिटतग् घाऽऽ धिनतकधातिर्
धिड्तग्धिन्तक् धातिर्घिडत्ग् तिंतिर्किट्तक् तातिर्किट्तक् धिन्तक्धाऽतिर्
घिट्तग्धिन्तक् धातिर्घिड्त्ग् । धा

९७) **आसम गत:- तीनताल/एकताल**
तक्तक्तक् तक्तक्तक् तक्तक्तक् तक्धिन्गिन्
तक्धिंऽ धाघिड्नग् तिर्किट्तक् तक्धिन्गिन्
तक्तक्तिन् किन्तक्तक् तिन्किन्तक् तक्तिन्किन्
(धिन्गिन्धिन गिन्धिन्गिन् धिन्गिन्तक् तक्तिन्किन्)×३

९८) आसम गत/(गेंद उछाल गत) :- तीनताल/एकताल

धाऽघिड्नग् धिन्घिडनग् तिर्किट्तक् तक्धिंऽऽ
तक्तक्धिन् गिन्नागेतिट् घिडाऽनधागे तक्तिंऽ
तक्तिंऽ ताऽकिट्तक् तिर्किट्तक् तक्तिंऽ
ऽतक् तक्धिन्गिन् धिन्घिड्नग् तक्तिंऽ
ऽतक् तक्धिन्गिन् धिन्घिड्नग् तकतिंऽ
ऽतक् तक्धिन्गिन् धिन्घिड्नग् तकतिंऽ

९९) गततुकडा:- तीनताल/एकताल

कत्तिरकिटतक धगत्तकिटधाऽ धिडनगधिनगिन धागेत्रकतिनाकिन
धिनगिनधिनगिन तागेतिटकताऽन घिडनगधिनगिन धागेत्रकतिनाकिन
धिर्धिर्धिर्धिर्धिर्धिर् तिर्तिर्तिर्तिर्तिर्तिर् तक्घेगेतक्धिन
धागेत्रंकतिनाकिन धिर्धिर्किट्तक्तातिर्किट्तक् धिर्धिर्किट्तक्तातिर्किट्तक्
ताऽधिर्धिर्किट्तक्तक्ट् धाऽधिर्धिर्किट्तक्तक्डाँ घेऽघेऽघेऽ घेऽघेऽघेऽ
धाऽधिर्धिर्किट्तक्तक्डाँ घेऽघेऽघेऽ घेऽघेऽघे. धाऽधिर्धिर्किर्तक्तक्डाँ
घेऽघेऽघेऽ घेऽघेऽघेऽ । धा

१००) गततुकडा :- तीनताल

धिंऽताऽ क्डधाऽन धिर्धिर्किट्तक् तक्ट्धाऽ
धिर्धिर्किट्तक् तक्धिर्धिर् किट्तक्तकत धाऽऽ
धाऽकिट्तक् तक्धिंऽ न्नातिर्किट्तक् तेत्
धिंताकिट्धिं ताकिट्धिंता किट्धिंताकिट् धाऽऽ
धिंताकिट्तक् तातिर्किट्तक् तक्धिंऽतक् तक्धिंऽतक्
तक्धिंऽतक् धाऽधिंता किट्तक्तातिर् किट्तक्तक्धिं
ऽतक्तक्धिं ऽतक्तक्धिं ऽतक्धाऽ धिंताकिट्तक्
तातिर्किट्तक् तक्धिंऽतक तक्धिंऽतक तक्धिंऽतक्। धा

१०१) गततुकडा:- तीनताल/एकताल

धाऽकिट्तक् तक्तक्तक् तिर्किट्तक् तिट्कताऽन तकिटतकिट
धात्रकधिकिट कतगदिगन धाऽऽ तकिटत किटतक धिटतधि टततक्
गद्दिंन्नाऽ किट्तक्तेत तगेऽन्न धाऽऽ तकिटत किटतक धिंऽताऽ
किट्तक्तेत् ऽधिर्धिर् किट्तक्तक्ट् धाऽधिर्धिर् किट्तक्तक्ट् धाऽधिर्धिर्
किट्तक्तक्ट् धाऽऽ तकिटत किटतक धिंऽताऽ किट्तक्केत् ऽधिर्धिर्
किट्तक्तक्ट् धाऽधिर्धिर् किट्तक्तक्ट् धाऽधिर्धिर् किट्तक्तक्ट् धाऽऽ
तकिटत किटतक धिंताऽ किट्तक्तेत् ऽधिर्धिर् किट्तक्तकट् धाऽधिर्धिर्
किट्तक्तक्ट् धाऽधिर्धिर् किट्तक्तक्ट् । धा

१०२) गततुकडा :- तीनताल/झपताल

तिर्किट्तक्ता केत्तिर्किट्तक् तातिर्किट्तक् तिर्किट्तक्ताऽ

ऽनघिंऽ तराऽन् धाऽधिंऽ ताऽऽ
घ्डाँऽऽ ऽनाऽतिर् किट्तक्धिर्धिर् किट्तक्तक्ट्
धाऽऽ ऽकिट्तक् थुँऽ ऽकिट्तक्
तेत्ऽ ऽधिर्धिर् कऽत् घ्डाँऽऽ
ऽनातिर् किट्तक्धिर्धिर् किट्तक्तक्ट् धाऽऽ
ऽकिट्तक् थुँऽ ऽकिट्तक् तेत्ऽ
ऽधिर्धिर् कऽत् घ्डाँऽऽ ऽनातिर्
किट्तक्धिर्धिर् किट्तक्तक्ट् धाऽऽ ऽकिट्तक्
थुँ ऽकिट्तक् तेत्ऽ ऽधिर्धिर् । कऽत्

१०३) गततुकडा - तीनताल

तिर्किट्तक्ता केत्तिर्किट्तक् तातिर्किट्तक तिर्किट्तक्ता ऽनघिं
तराऽन धाऽधिं ताऽ घ्डाँऽ ऽनातिर् किटतक्धिर्धिर्
किट्तक्तक्ट् धाऽ ऽकिट्तक् थुँ ऽकिट्तक् तेत् ऽधिर्धिर्
कऽत् धाऽ ऽकिट्तक् थुँ ऽकिट्तक् तेत् ऽधिर्धिर्
कऽत् धाऽ ऽकिट्तक् थुँ ऽकिट्तक् तेत् ऽधिर्धिर् । कऽत्

१०४) गत:-तीनताल/एकताल

घिनाकत किटधिन धाऽनधा ऽनकत् धिर्धिर्किट्तक् तातिर्किट्त्क
तिर्किट्तकताऽ ऽनघिन नगनन गननग तिटकता ऽनधिट धिटक्डधि
किटधागे तिटक्डधा ऽनकत् केत्तिर्किट्तक् तातिर्किट्तक् तिर्किटत्क्ताऽ
ऽनधाऽ नधाऽन धाऽनधा ऽनधाऽ नधाऽन

१०५) गततुकडा:- तीनताल

तिर्किट्तक् धिर्धिर्धिर् धिर्धिर्धिर् कऽत्
धिर्धिर्धिर् धिर्धिर्धिर् घिड्नग्तिर् किट्धा
धाऽघिडनग् धिन्घिड्नग् तिर्किट्तक् तिट्कताऽन्
तकिटतकिट धात्रकधिकिट कतगदिगन नगननगन्
ऽधात्रक धिकिटकत् धात्रकधिकिट कतगदिगन
धाऽऽ नगननगन् ऽधात्रक धिकिटकत्
धात्रकधिकिट कतगदिगन धाऽऽ नगननगन्
ऽधात्रक धिकिटकत् धात्रकधिकिट कतगदिगन । धा

१०६) गततुकडा:- तीनताल

धिन्तक्धिन् तक्धिन्तक धिन्घिड्नग्तकधिन्गिन् धिन्घिड्नग्तिट्कताऽन्
तक्तिंऽताऽकिट्तक् तक्तक्तक्तिर्किट्तक् तिट्कताऽन्केत्रकधिकिट
कतगदिगनधाऽ धिर्धिर्किट्तक्तातिर्किट्तक् धिर्धिर्कत्ऽकत्
ऽघेऽघे घेऽधिर्धिर्क ऽत्कत्ऽधेऽ ऽघेऽघेऽ धिर्धिर्कऽत्ऽकत्
ऽघेऽघे । घे

१०७) गततुकडाः- तीनताल

धिटतता कऽत्त्रक धिटतता गदिगन

तकिटधि किटकता घेगेतिट कताकऽत्

तिर्किट्तक्ताऽ ऽनघिंऽ तराऽन धेत्धेत्

धिर्धिर्कत् धिर्धिर्किट्तक् तातिर्किट्तक् तक्डाँऽ

धाऽऽ ऽत्रक धी ऽकिट

कऽऽ तऽग दीऽऽ गऽन

धाऽऽ धाऽत्रऽकऽ धीऽकिऽटऽ कऽतऽगऽ

दीऽगऽनऽ धाऽऽ धात्रकधिकिट कतगदिगन । धा

१०८) गततुकडाः- तीनताल/रूपक/आडाचौताल

धाऽधाऽकत धाऽधाऽकत धादिंऽकिट्तक्दिं न्नातिर्किट्तक्तेत्

धातिटकतधातिं कतधादिंधाकत धातिर्किट्तक्तक्तिर्किट्तक् तग्घिंतराऽन्धा धाऽक्डधाऽनधागे

तिरकिट्तक्ताऽनताके केत्तिर्किट्तक्तातिर्किट्तक्

तिर्किट्तक्ताकऽत् धाऽकिट्तक्दींकिट्तक् तातिर्किट्तक्तक्डाँऽन

धाऽकिट्तक्तातिर्किट्तक् तक्ड्राँऽनधाऽकिट्तक् तातिर्किट्तक्तक्डाँऽन

धाऽधाऽकिट्तक दींकिट्तक्तातिर्किट्तक् तक्डाँऽनधाऽकिट्तक्

तातिर्किट्तक्तक्डाँऽन धाऽकिट्तक्तातिर्किट्तक् तक्डाँऽनधाऽऽ

धाऽकिट्तक्दींकिट्तक् तातिर्किट्तक्तक्डाँऽन धाऽकिट्तक्तातिर्किट्तक्

तक्डाँऽनधाऽकिट्तक् तातिर्किट्तक्तक्डाँऽन । धा

१०९) गततुकडाः- तीनताल/रूपक/आडाचौताल

घिटत तकिट तकधि नतक् किटत कतक् घिंऽत राऽन् धगत् तकिट

धात्रक धिकिट कतग दिगन धाऽऽ ऽऽ तक्टधातिर् किट्तक्तक्ट्

धातिर्किट्तक् धिर्धिर्कत् धिर्धिर्किट्तक् तक्ट्धाऽ दिघेंऽत धाऽऽ

गद्दिंघिड्नग् नग्तिर्किट्तक् तिर्किट्तक्ताऽ कऽत्तधाऽ तिट्कत्गदीगन् धाऽऽ

त्तधाऽतिट्कत् गदिगन्धाऽऽ ऽत्तधाऽ तिटकतगदीगन धाऽऽ गद्दिंघिड्नग नग्तिर्किट्तक्

तिर्किट्तक्ताऽ कऽत्तधाऽ तिट्कत्गदिगन् धाऽऽ त्तधाऽतिट्कत् गदिगन्धाऽऽ ऽत्तधाऽ

तिट्कत्गदिगन् धाऽऽ गद्दिंघिड्नग् नग्तिर्किट्तक् तिर्किट्तक्ताऽ कऽत्तधाऽ तिट्कत्गदिगन्

धाऽऽ त्तधाऽतिट्कत् गदिगनधाऽ ऽत्तधा तिट्कत्गदिगन् । धा

११०) गततुकडाः- तीनताल/एकताल

धिंऽक्डधिंऽताऽकिट्तक् तक्तक्तक्तिर्किट्तक् तिट्कताऽन्केत्रकधिकिट

कतगदिगनधाऽ तक्तक्तक्तक्धिंऽताऽ किट्धिंऽताकऽन्

धिंनाऽकिट्तक्तातिर्किट्तक् धिर्धिर्धिर्धिर्धिर्किट्तक् धिर्धिर्किट्तक्तातिर्किट्तक्

ताऽक्डधिंऽन्नान्नान् धाऽकिट्तक्ताऽक्डधिंऽ ऽनान्नान्धाऽकिट्तक्

ताऽक्डधिंऽन्नान्नान् धाऽऽधिर्धिर्किट्तक् तातिर्किट्तक्ताऽक्डधिं

न्नान्नान्धाऽकिट्तक् ताऽक्डधिन्नान्नान् धाऽकिट्तक्ताऽक्डधिंऽ न्नान्नान्धाऽऽ
धिर्धिर्किट्तक्तातिर्किट्तक् ताऽक्डधिऽन्नान्नान् धाऽकिट्तक्ताऽक्डधिंऽ
न्नान्नान्धाऽकिट्तक् ताऽक्डधिंऽन्नान्नान् । धा

१११) गततुकडाः- तीनताल/एकताल

तकिटधि किटधागे तिटक्डधि किटकऽत् किट्तक्तिर्तिर्
किट्तक्तातिर् किट्तक्तिर्किट् धाऽऽ तिर्किट्धाऽ ऽतिर्किट् धाऽऽ
किट्तक्तेत् केत्तिर्किट्तक् तातिर्किट्तक् तिर्किट्तक्ताऽ कऽत्
धिन्घिड्नग्तिर् किट्तक्धिन्गिन् धिन्गिन्नग्तिर किट्तक्तिर्किट् धाऽऽ
ऽधातिर् किट्तक्तिर्किट् धाऽऽ ऽधातिर् किट्तक्ततिरकिट् धाऽऽ
धिन्घिड्नग्तिर् किट्तक्धिन्गिन् धिनगिननगतिर किट्तक्ततिरकिट् धाऽऽ
ऽधातिर् किट्तक्तिर्किट् धाऽऽ ऽधातिर् किट्तक्तिर्किट् धाऽऽ
धिन्घिड्नग्तिर् किट्तक्धिन्गिन् धिन्घिड्नग्तिर् किटत्क्तिरकिट् धाऽऽ
ऽधातिर् किट्तक्तिर्किट् धाऽऽ ऽधातिर् किट्तक्तिरकिट् । धा

११२) गत तुकडा - तीनताल/रूपक/आडाचौताल

क्डधाऽन धाऽकत् धाऽगदि गनधाऽ गदिगन नागेतिट कतघिं तराऽन् धाऽक्ड धिकिट धिटधि
टधिट कत्तिटतिट केत्रकधिकिट कतगदीगन धाऽ तकिटधि किटधागे तिटक्डधि किटकऽत्
तिटतिट क्डधातिट क्डधाऽन धाऽ तिटक्डधा तिटधागे तिटक्डधा तिटधाऽ ऽत्तकिट धाऽऽ धाऽत्त
किटधाऽ ऽधाऽ ऽत्तकिट धाऽ तिटक्डधा तिटधागे तिटक्डधा तिटधाऽ ऽ त्तकिट धाऽऽ धाऽत्त
किटधाऽ ऽधाऽ ऽत्तकिट धाऽऽ तिटक्डधा तिटधागे तिटक्डधा तिटधाऽ ऽत्तकीट धाऽऽधात्त
किटधाऽ ऽधाऽ ऽत्तकीट । धा

११३) गत तुकडा - झपताल

दिंऽदिं तिटतिट किटतक तिंगनग तिटकता घेत्तिर्किट्तक् तागेतिट कतिटता गेनक्डधा तिटधिति
टधाऽन धाऽतित् धाऽक्डधा तिटधिति टधाऽन धाऽतित् धाऽक्डधा तिटधिति टधाऽन धाऽतित् ।
धा

११४) गत तुकडा - तीनताल / एकताल

धिनाकत कतघिन नागेतिट कताऽन् धिर्धिर्किट्तक् तातिर्किट्तक ताऽऽ ऽकत गद्दिंऽ ऽगन
धात्रकधि किटघिंऽ तराऽन धाऽऽ तक्डाँ तक्डाँ धाऽऽ ऽधिर्धिर् किट्तक्तक्ट् धाऽऽ
धिर्धिर्किट्तक् तक्ट्धाऽ ऽधिर्धिर् किट्तक्तक्ट् । धा

११५) गत तुकडा - तीनताल / झपताल

घिनाकत कतघिन नागेतिट कताऽन् धिर्धिर्किट्तक् तातिर्किट्तक् ताऽऽ ऽकत गद्दिं ऽगन
धात्रकधि किट्घिंऽ तराऽन धाऽऽ तक्डाँ तक्डाँ धाऽऽ ऽधिर्धिर् किट्तक्तक्ट् धाऽऽ
धिर्धिर्किट्तक तक्ट्धाऽ ऽधिर्धिर् किट्तक्तक्ट् धाऽऽ ऽधिर्धिर् किट्तक्तक्ट् धाऽऽ
धिर्धिर्किट्तक् तक्ट्धाऽ ऽधिरधिर् किट्तक्तक्ट् धाऽऽ ऽधिर्धिर् किट्तक्तक्ट धाऽऽ
धिर्धिर्किट्तक् तक्ट्धाऽ ऽधिर्धिर् किट्तक्तक्ट् । धा

११६) गत तुकडा - तीनताल / झपताल

कऽत्‌धिर्‌धिर्‌ किट्‌तक्‌तातिर्‌ किट्‌तक्‌तिर्‌किट्‌ धाऽत्त धाऽऽ कऽत्‌धिर्‌धिर्‌ किट्‌तक्‌तातिर्‌ किट्‌तक्‌तिर्‌किट्‌ धाऽत्त धाऽऽ धाऽत्त धाऽऽ कऽत्‌धिर्‌धिर्‌ किटतकतातिर्‌ किटतक्‌तिर्‌किट्‌ धाऽत्त धाऽऽ धाऽत्त धाऽऽ धाऽत्त । धा

११७) गत तुकडा - तीनताल

धाऽदिंऽ किटतक तिटकता कतधागे तिटकता गदिगन नागेतिट कतघिंऽ तराऽन धाऽऽ ऽध्धाऽ किट्‌तक्‌दिंग्‌ड्‌ धाऽधाऽ किट्‌तक्‌दिंग्‌ड्‌ धाऽधाऽ किट्‌तक्‌दिंग्‌ड्‌ । धा

११८) चक्रदार - झपताल

(धाऽदिं किटतक तिटकता कत्‌धागे तिटकता गदिगन नागेतिट कतघिंऽ तराऽन धाऽऽ ऽध्धाऽ किट्‌तक्‌दिंग्‌ड्‌ धाऽधाऽ किट्‌तक्‌दिंगड्‌ धाऽधाऽ किट्‌तक्‌दिंग्‌ड्‌ धाऽऽ)×३

११९) चक्रदार - तीनताल

धाऽदिंऽ किटतक तिटकता कत्‌धागे तिटकता गदिगन नागेतिट कतघिंऽ तराऽन धाऽऽ (ऽध्धाऽ किट्‌तक्‌दिंग्‌ड्‌ धाऽ)×३

१२०) गततुकडा - झपताल

धिर्‌धिर्‌ऽधिर्‌ धिर्‌धिर्‌कऽत्‌ धाऽकड्‌धाऽ धिंधाऽकऽत्‌ घ्डाँघिट्‌तक्‌ तातिर्‌किट्‌तक्‌ तक्‌धिंतक्‌ धिंऽताऽ धाऽधाध्धा धाऽदिंता किट्‌तक्‌तिर्‌किट्‌ तागेतिट्‌कतान्‌ धिर्‌धिर्‌कऽत किटधाऽ तिंघेंऽत धाऽकिट धाऽतिंघें, ऽतधाऽ किटधाऽ तिंघेंऽत । धा

१२१) गत तुकडा - झपताल

धिंतिर्‌किट्‌तक्‌ तिर्‌किट्‌तागेतिट्‌ घिडाऽन्‌धिर्‌ धिर्‌धिर्‌कऽत्‌ घ्डाँघिट्‌तक्‌ तातिर्‌किट्‌तक्‌ तक्‌धिंतक्‌ धिंऽताऽ धाऽधाध्धा धाऽदिंता किट्‌तक्‌तिर्‌किट्‌ तागेतिट्‌कतान धिर्‌धिर्‌कऽत्‌ किटधाऽ तिंघेंऽत धाऽकिट धाऽतिंघें ऽतधाऽ किटधाऽ तिंघेंऽत । धा

१२२) चक्रदार - तीनताल

(धिर्‌धिर्‌किट्‌तक्‌ तातिर्‌किट्‌तक्‌ तातिर्‌किट्‌धाऽ धाधाध्धाऽ धाऽकिट्‌तक्‌ तातिर्‌किट्‌धाऽ धाधाध्धाऽ धाऽकिट्‌तक्‌ तातिर्‌किट्‌धाऽ धाधाऽध्धाऽ धाऽऽ)×३

१२३) गत तुकडा - झपताल

धिर्‌धिर्‌किट्‌तक्‌ तातिर्‌किट्‌तक्‌ तातिर्‌किट्‌धाऽ धाधाध्धाऽ धाऽकिट्‌तक्‌ तातिर्‌किट्‌धाऽ धाधाध्धाऽ धाऽकिट्‌तक्‌ तातिर्‌किट्‌धाऽ धाधाऽध्धा । धा

१२४) चक्रदार - तीनताल

(धिंन्नाऽ धिंऽधिंऽ नाऽतिं नाऽधिं धिंन्नाऽ किड्‌नग्‌तिर्‌किट्‌ धाऽध्धाऽ धाऽतिंन्ना तातिंन्नाऽ धाऽधिंन्नाऽ धाऽ)×३

१२५) गत तुकडा - झपताल

धिंन्नाऽ धिंऽधिं नाऽतिं नाऽधिं धिंन्नाऽ किड्‌नग्‌तिर्‌किट्‌ धाऽध्धाऽ धाऽतिंन्ना तातिंन्नाऽ धाऽधिंन्नाऽ । धा

१२६) चक्रदार - तीनताल
(धाऽकिट्तक् दींऽकिट्तक् तातिर्किट्तक् तक्डाँऽन धाऽकिट्तक् तातिर्किट्तक् तक्डाँऽन धाऽकिट्तक् तातिर्किट्तक् तक्डाँऽन धाऽ)×३

१२७) गत तुकडा - झपताल
धाऽकिट्तक् दींऽकिट्तक् तातिर्किट्तक् तक्डाँऽन धाऽकिट्तक् तातिर्किट्तक् तक्डाँऽन धाऽकिट्तक् तातिर्किट्तक् तक्डाँऽन। धा

१२८) चक्रदार - तीनताल
(कऽत्धिर्धिर् किट्तक्तातिर किट्तक्तिर्किट धाऽकत् धिर्धिर्किट्तक् तातिर्किट्तक् तिर्किट्धाऽ कऽत्धिर्धिर् किट्तक्तातिर् किट्तक्तिर्किट् धाऽऽ)×३

१२९) गत तुकडा - झपताल
कऽत्धिर्धिर् किट्तक्तातिर् किट्तक्तिर्किट् धाऽकत् धिर्धिर्किट्तक् तातिर्किट्तक् तिर्किट्धाऽ कऽत्धिर्धिर् किट्तक्तातिर् किट्तक्तिर्किट्। धा

१३०) चक्रदार - तीनताल/झपताल
(कत्ति टतिट धात्रक धिकिट घिनतिं न्नाकिट्तक् तिरकिट्तक् ताऽऽ धाऽकिट्तक् दिंऽकिट्तक् तिर्किट्तक् ताऽऽ धिंन्नान् ताकिट्तक् तिर्किट्तक धिर्धिर्किट् धाऽऽ धिंन्नान् ताकिट्तक् तिर्किट्तक् धिर्धिर्किट धाऽऽ धिंन्नान ताकिट्तक् तिर्किट्तक् धिर्धिर्किट् धाऽऽ)×३

१३१) चक्रदार - झपताल
धिटधिट धागेतिट क्डधातिट धागेतिट कतिटता गेनधेत् तगेन्न धाऽऽ ऽघेऽ ऽन्तऽ धाऽऽ ऽघेऽ ऽन्तऽ धाऽऽ ऽघेऽ ऽन्तऽ धाऽऽ)×३

१३२) गत तुकडा - तीनताल
धिटधिट धागेतिट क्डधातिट धागेतिट कतिटता गेनधेत् तगेन्न धाऽऽ ऽघेऽ ऽन्तऽ धाऽऽ ऽघेऽ ऽन्तऽ धाऽऽ ऽघेऽ ऽन्तऽ। धा

१३३) चक्रदार - झपताल
(धिरधिर धिरकिट घिंतराऽ ऽनधातिं कत्तिट धाऽऽ तिऽटऽ तिऽटऽ ऽधातिर किट्तक्तान् धाऽऽ ऽधातिर् किट्तक्तान् धाऽऽ ऽधातिर् किट्तकतान् धाऽऽ)×३

१३४) गततुकडा - तीनताल
धिरधिर धिरकिट घिंतराऽ ऽ नधातिं कत्तिट धाऽऽ तिऽट तिऽटऽ ऽधातिर् किट्तक्तान् धाऽऽ ऽधातिर् किट्तक्तान् धाऽऽ ऽ धातिर् किट्तक्तान्। धा

१३५) गततुकडा - तीनताल/एकताल
तिर्किट्तक्ता केत्तिर्किट्तक तगेऽन्न धाऽऽ घेघेतिट घेघेनाना कताकता तिर्किट्तक्ता केत्तिर्किट्तक नातिंकऽ ऽत्तनाति धाऽ ऽधा ऽ धाऽऽ ऽऽनाति धाऽ ऽधाऽ ऽ धाऽऽ ऽऽनाति धाऽ ऽधाऽ ऽ। धा

१३६) गत - तीनताल/झपताल
धगत्त किट्धागे त्रक्धिन् घिड्नग् धिन्घिड् नग्धिन् तागेतिट् कताऽन् कतकताऽ ऽनकत धिनघिडाऽ ऽनधाऽ धाऽघिड्नग् धिन्घिड्नग् तिरकिटतक् तक्डाँ घिंतराऽन् केत्रकधिकिट कतगदिगन धाऽधिंताऽ धिर्धिर्किट्तक् धिर्धिर्कऽत् धिंऽधिंऽ धाऽत्रक तिंन्नाऽ कत्तिंऽ धागेत्रक धिंन्नाऽ धिंऽधिंऽ धाऽत्रक तिंन्नाऽ कत्तिंऽ धागेत्रक धिंन्नाऽ धिंऽधिंऽ धाऽत्रक तिंन्नाऽ कत्तिंऽ धागेत्रक धिंन्नाऽ । धा

१३७) गत - तीनताल/झपताल
धाऽकिटतक् दींऽकिट्तक् तऽकीट धाऽधिंताऽ किटतकधिंऽ ताऽकिटतक धिंऽताऽकिट् धाऽधिंऽताऽ धाऽकिटतक् दिंकिटतक् तिरकिटतक् तिटकताऽन् तकतिंऽ किटतक तिटकताऽ कऽत् धिर्धिर्किट्तक् तातिर्किट्तक् धिर्धिर्कऽत् धिंऽत्रक् धिंन्नाऽ तिंन्नाऽ कत्ताऽ त्रक्धिंऽ नाऽधिंऽ धिंऽनाऽ धिंऽत्रक् धिंन्नाऽ तिंन्नाऽ कत्ताऽ त्रक्धिंऽ नाऽधिंऽ धिंऽनाऽ धिंऽत्रक् धिंन्नाऽ तिंन्नाऽ कत्ताऽ त्रक्धिंऽ नाऽधिंऽ धिंऽनाऽ । धा

१३८) गततुकडा - तीनताल
धिंतिर्घिड्नग् धिनतक्तेत् धाऽकड्धाऽ ऽनधाऽ गद्दिंऽ गऽनधाऽ किड़नगतिर्किट तक्धिर्धिर्किट् धाऽक्डाँ धाऽकिड़नग् तिरकिटतक्धिर धिर्किट्धाऽ क्डाँधाऽ किड्नग्तिरकिट तक्धिर्धिर्किट् धाऽक्डाँ । धा

१३९) गत तुकडा - तीनताल
तकट्तकट् धिन्घिड्नग् तकट्तकट् धिन्धिड्नग् धिन्घिड्नग् तिन्किड्नग् तक्डाँ धाऽऽ धाऽगेऽ तीऽटऽ घिंतराऽ ऽनधाऽ ऽधिर्धिर् किट्तक्तकट् धाऽधिर्धिर् किट्तक्तकट् धाऽधिर्धिर् किट्तक्तकट धाऽऽ ऽधिरधिर किट्तक्तकट धाऽधिर्धिर् किट्तक्तकट धाऽधिर्धिर् किट्तक्तकट् धाऽऽ ऽधिर्धिर् किट्तक्तकट् धाऽधिर्धिर् किट्तक्तकट् धाऽधिर्धिर् किट्तक्तकट् । धाऽऽ

१४०) चक्रदार - तीनताल/आडाचौताल/रूपक
(तक्ट्तक्ट धिन्घिड्नग् तक्टतकट् धिनघिडनग् धिनघिड़नग् तिनकिड़नग् तक्डाँ धाऽऽ धाऽगेऽ तीऽटऽ घिंतरा ऽनधाऽ ऽधिर्धिर् किट्तकतक्ट् धाऽधिर्धिर् किट्तक्तकट् धाऽधिर्धिर् किटतक्तकट धाऽऽ)×३

१४१) चक्रदार - तीनताल/आडाचौताल/रूपक
(धिंऽधिंऽ धिटतिट किड्नग्तिर्किट् तागेतिट्कताऽन् घेघेत्रक धाऽदिंताऽ कत्धिर्धिर् किट्तक्तक्ट् धाऽऽ घेघेत्रक धाऽदिंताऽ कत्धिर्धिर् किट्तक्तक्ट् धाऽऽ घेघेत्रक धाऽदिंताऽ कत्धिर्धिर् किटतक्तक्ट धाऽऽ)×३

१४२) चक्रदार - तीनताल/झपताल
(कड्धिंन्नाऽ किट्तक्तातिर् किट्तक्तिर्किट् तक्धाऽधिंऽधाऽ कऽत्धाऽ धिंऽधाऽकऽत् धिरधिर किटतक तागेतिट कताऽन् ताऽऽधिंन्ना किट्तक्तातिर किटतक्तातिर् किट्तक्तक् क्डाँऽ धाऽ किटधा तिघे ऽंत धाऽकिट धाति घेंऽ तऽधा किटधा तिघे ऽंतऽ धाऽ)×३

१४३) गततुकडा - तीनताल/आडाचौताल/रूपक

तकिटधि किटधागे तिटक्डधाऽ तिटकऽत् तिटतिट क्डधाऽतिट किट्तक्दिंग्ड् धाऽऽ किट्तक्थुँ ऽकिट्तक् तातिर्किट्तक् तागेतिट्क्डाँ किट्तक्धाऽ ऽकिट्तक् थुँऽऽ किट्तक्तेत् ऽधिर्धिर् कऽत् धाकिट्तक्दिं किट्तक्तिर्किट् तागेतिर्किट्तक् तागेतिटकताऽन् ऽध्धादिं ऽघेंऽत धाऽऽ ऽध्धादिं ऽघेंऽत धाऽऽ ऽध्धादिं ऽघेंऽत धाऽऽ धाकिट्तक्दिं किट्तक्तिर्किट् तागेतिरकिट्तक् तागेतिटकताऽन् ऽध्धादिं ऽघेंऽत धाऽऽ ऽध्धादिं ऽघेंऽत धाऽऽ ऽध्धादिं ऽघेंऽत धाऽऽ धाकिटतक्दिं किट्तक्तिर्किट् तागेतिर्किट्तक् तागेतिटकताऽन् ऽधाऽधादिं ऽघेंऽत धाऽऽ ऽध्धादीं ऽघेंऽत धाऽऽ ऽध्धादिं ऽघेंऽत। धा

१४४) गततुकडा - तीनताल/झपताल

धिरकिट तक्धेत् तगेन्न धेत्ताऽ ऽकिट्तक् धेत्ताऽ ऽकिट्तक् तेत्ताऽ किट्तक्धेत् ताऽधेत् तगेन्न धाऽऽ ऽध्धाऽ किट्तक्दिंग्ड् धाऽऽ ऽध्धाऽ किट्तक्दिंग्ड् धाऽऽ ऽध्धाऽ किट्तक्दिंग्ड् । धा

१४५) गततुकडा - तीनताल/झपताल

धिटताधि टताधिट तगेऽन्न ताऽधाऽ किट्तक्धाऽ ऽकिट्तक् धाऽकिट्तक् दिंग्ड्धाऽ किट्तक्धिन्गिन नग्तिर्किट्तक् तिरकिट्कताऽ कऽत् ऽध्धाऽ किट्तक्दिंग्ड् धाऽऽ ऽध्धाऽ किट्तक्दिंग्ड् धाऽऽ ऽध्धाऽ किट्तक्दिंग्ड् । धा

१४६) गततुकडा - तीनताल/झपताल

धिरधिर्किट्तक धिर्धिर्किट्तक् धिर्धिर्किट्तक् तिर्किट्धाऽ तिर्किट्तक्तिर् किट्तक्तातिर् किट्तक्तिर्किट् तकताकऽत् (केत्तिर्किट्तक् तातिर्किट्तक् तिर्किट्तक्ता तिट्कत्गदिगन धाऽकिट्तक् तिर्किट्तक्ता तिट्कत्गदिगन धाऽकिट्तक् तिर्किट्तक्ता तिट्कत्गदिगन धाऽ)×३

१४७) गततुकडा - तीनताल

धिर्किट्तक् तक्ट्धाऽ धिर्धिर्किट्तक् तक्ट्धाऽ धिर्धिर्किट्तक् तक्ट्धाऽ (तीऽ टकऽ ऽता गऽ दिंगऽ ऽन धाऽधिर्धिर् किट्तक्तक्ट् धाऽ)×३

१४८) चक्रदार - तीनताल

(धिर्धिर्किट्तक् तातिर्किट्तक् ताऽधिर्धिर् किट्तक्तक्ट् (धाऽधिर्धिर् किट्तक्तक्ट्)×३ धाऽ) ×३

१४९) चक्रदार - तीनताल

(धिर्धिर्किट्तक् तातिर्किट्तक् ताऽधिर्धिर् किट्तक्तक्ट् धाऽ ऽधा ऽ धाऽ ऽधा ऽ धाऽ)×३

१५०) गत तुकडा - तीनताल

त्रकधेत् ऽधिर्धिर् किट्तक्तक्ट् धाऽ धिंनाकिट्तक् तातिर्किट्तक् तातिर्किट्तक् तक्डाँ ऽक्डाँ ऽधा ऽकिट धातित् धाऽकिट धातित् धाऽकिट धातित् । धा

१५१) गत तुकडा - तीनताल/एकताल

धिनतक्धिन ताऽकिट्धिंन्नाकिट्तक् तेत्ऽकिट्तक् तिर्किट्तक्तकतिंऽ ऽकिट्तक्धिं ऽकिट्तक्तिं

ऽकिट्तक्धिं ऽकिट्तक्तिं (कड्धिंऽन्नाकिट्तक् तिर्किट्तक्धिर्धिर्किट् धाऽकिट्तक्तिर्किटतक धिर्धिर्किट्धाऽकिट्तक् तिर्किट्तक्धिर्धिर्किट् धाऽऽ)×३

१५२) चक्रदार - झपताल

ऽध्धाऽ किट्तक्दिंग्ड् धाऽकिट्तक् दिंग्ड्धाऽ किट्तक्दिंग्ड् धाऽत्त धाऽ
ऽध्धाड किट्तक्दिंग्ड् धाऽकिट्तक् दिंग्ड्धाड् किट्तक्दिंग्ड् धाऽत्त धाऽ
ऽध्धाऽ किट्तक्दिंग्ड् धाऽकिट्तक् दिंग्ड्धाऽ किट्तक्दिंग्ड् धाऽत्त । धा

१५३) गततुकडा (झपताल अंग) - तीनताल/झपताल

धाऽकिट्तक् धेत्तान् धाऽकिट्तक् दिंकिट्तक् तिरकिट्तक् तिटघिडान् घिंतरान् केत्रकधिकिट कतगदिगन धाऽधिंता नगननगन नागेतिरकिट केत्तिरकिट्तक् तातिरकिट्तक् तक्डाँ तकटतकट तक्घिडनग तक्घिडनग तिटकतान् घिंतरान् धाऽकिट्तक् धिंताऽ किट्तक्धिं न्नातिर्किट्तक् धिर्धिर्कत् घिड्नग्धाऽ ऽघिड्नग् धातिर्किट्तक् धिर्धिर्किट्तक् तकट्धा कत्धिर्धिर् किट्तक्तातिर किट्तक्तिरकिट् धाऽकत् धिर्धिर्किट्तक् तातिर्किट्तक् तिर्किट्धाऽ कत्धिर्धिर् किट्तक्तातिर् किट्तक्तिरकिट् । धा

१५४) चक्रदार - तीनताल/झपताल

(धिटतत किटतक धिन्नत गेन् घेत्तिर्किट्तक् ताऽधेत् तगेन्न धेत्ताऽ घेगेतिट तक्धिन नग्धेत् धाऽकत् तिर्किट्तक्ताऽ ऽनधाऽ नधाऽन धाऽधाऽ धाऽकत् तिर्किट्तक्ताऽ ऽनधाऽ नधाऽन धाऽधाऽ धाऽकत् तिर्किट्तक्ताऽ ऽनधाऽ नधाऽन धाऽधाऽ धाऽऽ)×३

१५५) गत तुकडा - तीनताल

धाऽकड्धा ऽनकड्धा तिटदिंग नानाकता धिर्धिर्किटतक् तागेतिरकिट्तक् तक्घिंतराऽन् धाऽऽ धाऽक्डधिकिट धिटधिटधिट धगत्तकिटधात्रकधिकिट कतगदिगनधाधिंता घेघेघेघेघेघे धाऽकताघेघेघे घेघेघेधाऽकता घेघेघेघेघेघे। धा

१५६) गततुकडा - तीनताल-आडाचौताल/रूपक

किट्तक्तेत् ऽध्धाऽ किट्तक्दिंग्ड् धाऽऽ किट्तक्धिन्गिन् नातिर्किट्तक् तिर्किट्तक्ताऽ कऽत् तिरकिटतक तिरकिटतक धिनघिडनग धिनघिडनग कर्घेऽन् धाऽधिंता कऽत्त धाऽऽ किट्तक्थुंऽ ऽकिट्तक् तातिर्किट्तक् धिर्धिर्कऽत् धिर्धिर्कऽत् ऽधिर्धिर् किट्तक्तकृट् धाऽऽ तगेन्धा ऽनधातिर् किट्तक्तकृट् धाऽऽ ऽधिंऽ ऽताऽ ऽकऽ तीऽट ऽधिर्धिर् किट्तक्तकृट् धाऽऽ तगेन्धा ऽनधातिर् किट्तक्तकृट् धाऽऽ ऽधिं ऽता ऽक तीट ऽधिरधिर किटतकतकूट धाऽऽऽ तगेन्धा ऽनधातिर् किट्तक्तकूट धाऽऽ ऽधिंऽ ऽताऽ ऽकऽ तीऽट ऽधिर्धिर् किट्तक्तकृट्। धा

१५७) चक्रदार - तीनताल/झपताल

(कड्धेऽत् धिऽतिट धाऽकिट्तक् दिंकिट्तक् तिरकिटतक् तिटकताऽन् धिंत्राऽन् केत्रकधिकिट कतगदिगन धाऽ ऽधाऽ ऽ धाऽऽ धिंत्राऽन् केत्रकधिकिट कतगदिगन धाऽ ऽधाऽ ऽ धाऽऽ धिंत्राऽन् केत्रकधिकिट कतगदिगन धाऽ ऽधाऽ ऽ धाऽऽ)×३

१५८) **गततुकडा - तीनताल/झपताल**

क्डधिंन्नाऽकिट्तक् तिर्किट्तकथुँ धाऽक्डधातिर्किट्तक् तक्डाँधाऽ ऽक्डधातिर्किट्तक् तिर्किट्तक्धिर्धिर्किटतक धाधिंधाकत्त घेंऽतधाघिन धाऽघितक्धिन धाऽघितक्तिन् ताऽघितक्धिन् धाऽऽघेंऽत धाऽघिन्धाऽघि तक्घिन्धाऽघि तक्तिन्ताऽघि तक्धिन्धाऽऽ घेंऽतधाऽघिन धाऽघितक्धिन् धाऽघितक्तिन् ताऽघितक्धिन्। धा

१५९) **चक्रदार - तीनताल**

धिर्धिर्किट्तक् तातिर्किट्तक् नानाऽघे ऽघेंऽत धाऽकिट्तक् नानाऽघे ऽघेंऽत धाऽकिट्तक् नानाऽघे ऽघेंऽत धाऽऽ धिर्धिर्किट्तक् तातिर्किट्तक् नानाऽघे ऽघेंऽत धाऽकिट्तक् नानाऽघे ऽघेंऽत धाऽकिट्तक् नानाऽघे ऽघेंऽत धाऽऽ धिर्धिर्किट्तक् तातिर्किट्तक् नानाऽघे ऽघेंऽत धाऽकिट्तक् नानाऽघे ऽघेंऽत धाऽकिट्तक् नानाऽघे ऽघेंऽत। धा

१६०) **गत अनाघात (सब अकाल) (तीनताल/एकताल)**

ऽऽध्धागेनकत घिनकतघिनतिना ऽध्धाकिट्तकथुँ ताकिट्तक्धिर्धिर्धिर्कऽत् ऽत्ता– किट्तक्तिर्किट् तागेतिरकिटतक्तागेतिटकतान् ऽध्धातिरकिट्तक्तिरकिट् धाऽघेंऽतधाऽ ऽध्धातिर्किर्तकतिर्किट् धाऽघेंऽतधाऽ ऽध्धातिर्किट्तक्तिर्किट् धाऽघेंऽतधाऽ। ऽऽध्धागेनकत्

१६१) **गततुकडा - तीनताल**

कऽत्धिर्धिर् किट्तक्तातिर किट्तक्तिर्किट् धाऽऽ ऽघेऽ ऽ नाऽऽ ऽताऽ ऽधिर्धिर् किट्तक्तिर्किट् धाऽऽ कत्धिर्धिर् किट्तक्तातिर् किट्तक्तिर्किट् धाऽऽ ऽघेऽ ऽ नाऽऽ ऽताऽ ऽधिर्धिर् किट्तक्तिर्किट् धाऽऽ कत्धिर्धिर् किट्तक्तातिर् किट्तक्तिर्किट् धाऽऽ ऽघेऽ ऽ नाऽऽ ऽताऽ ऽधिर्धिर् किट्तक्तिर्किट् । धा

१६२) **गततुकडा - तीनताल**

धिर्धिर्किट्तक्तकट्धाऽ धिर्धिर्किट्तक्तकट्धाऽ तकट्धाऽधिर्धिर्किट्तक् तकट्धाऽ कतीटताऽ घिंतराऽनधाऽ ऽधिर्धिर्किट्तक्तकट् धाऽऽघेघे नाऽताऽ ऽधिर्धिर्किट्तक्तकट धाऽऽघेघे नाऽताऽ ऽधिर्धिर्किट्तक्तकट् धाऽऽघेघे नाऽताऽ ऽ धिर्धिर्किट्तक्तकट्। धा

१६३) **गततुकडा - तीनताल/एकताल**

कतिटधाऽधिंधा ऽधाधिंधा केत्रकधिकिट धाऽधिंधाकऽत् ऽकड्धाऽधिंधा कऽत्तधाऽ धाघिड्नग्धिन्घिड्नग् तिर्किट्तक्तिटकताऽन् घिंतरान्केत्रकधिकिट कतगदिगनधाऽऽ केत्रकधिकिटकतगदिगन धाऽधाऽकेत्रकधिकिट कतगदिगनधाऽधाऽ धाऽऽघिंतरान् केत्रकधिकिटकतगदिगन धाऽऽकेत्रकधिकिट कतगदिगनधाऽधा केत्रकधिकिटकतगदिगन धाऽधाऽधाऽऽ घिंतरान्केत्रकधिकिट कतगदिगनधाऽ केत्रकधिकिटकतगदिगन धाऽधाऽकेत्रकधिकिट कतगदिगनधाऽधाऽ । धा

१६४) **चक्रदार - तीनताल**

(किट्तक्तक्तिर् किटतक्तातिर् किट्तक्तक्तिर् किट्धाऽधाऽधा धाऽऽ किट्तक्तक्तिर् किट्धाऽधाऽधा धाऽऽ किट्तक्तक्तिर् किट्धाऽधाऽधा धाऽऽ)×३

१६५) गत तुकडा - तीनताल/एकताल
धागेतिर किटधागे तिरकिट धाऽऽ तागेतिट घिडाऽन धागेनागे धिन्तक् तिरकिट धागेनागे धिन्तक् तागेतिट घिडाऽन् ऽधातिर् किट्तक्तिर्किट् धाऽऽ (धातिर्किट्तक् तिर्किट्धातिर् किट्तक्तिर्किट् धाक्डाँऽ धाऽधातिर् किट्तक्तिरकिट् धाऽक्डाँ धाऽधातिर् किट्तक्तिर्किट् धाक्डाँऽ धाऽऽ)×३

१६६) चक्रदार - तीनताल/एकताल
(पहिल्या चक्रात ९ 'धा', दुसऱ्या चक्रात ६ 'धा' व तिसऱ्या चक्रात ३ 'धा')

धिर्धिर्किट्तक् तातिर्किट्तक् तातिर्किट्धाऽ धिंधाकऽत् घेंऽत धाऽधाऽतिर् किट्तक्तकूट धाऽत्तकट धाऽत्तकूट् धाऽधातिर् किट्तकतकूट धाऽत्तकट् धाऽत्तकट धाऽधातिर किट्तकूतकूट् धाऽत्तकूट धाऽत्तकट धाऽऽ धिरधिरकिटतक तातिरकिट्तक् तातिरकिटधा धिंधाकऽत् घेंऽत धाधाऽतिर किटतक्तकट् धात्तकट् धाऽऽ ऽधातिर् किट्तक्तकूट् धाऽत्तकट् धाऽऽ ऽधातिर किट्तक्तकूट धाऽत्तकूट् धाऽऽ धिर्धिर्किट्तक् तातिर्किट्तक् तातिर्किट्धा धिंधाकऽत घेंऽत धाऽधातिर किट्तक्तकूट् धाऽऽ ऽधातिर् किट्तक्तकूट् धाऽऽ ऽधातिर किट्तकतकूट्। धा

१६७) (पहिल्या चक्रात ३ 'धा', दुसऱ्या चक्रात ६ 'धा' व तिसऱ्या चक्रात ९ 'धा')
धिर्धिर्किट्तक् तातिर्किट्तक् तातिर्किट्धाऽ धिंधाऽकत् घेंऽत धाऽऽधातिर् किट्तक्तकूट धाऽऽ ऽधाधातिर् किट्तकतकूट धाऽऽ ऽध्धातिर किट्तक्तकूट् धाऽऽ धिरधिरकिट्तक् तातिरकिट्तक् तातिरकिट्धा धिंधाकऽत् घेंऽत धाऽधातिर किटतक्तकट् धात्तकट् धाऽऽ ऽधातिर् किट्तक्तकूट् धाऽत्तकट् धाऽऽ ऽधातिर किट्तक्तकूट् धाऽत्तकट् धाऽऽ धिर्धिर्किट्तक् तातिर्किट्तक् तातिर्किट्धाऽ धिंधाकऽत घेंऽत धाऽधातिर किट्तक्तकूट् धाऽत्तकूट् धाऽत्तकूट् धाऽधातिर किट्तकतकूट् धाऽत्तकूट् धाऽत्तकूट् धाऽतिर् किट्तक्तकूट् धाऽत्तकूट् धाऽत्तकूट् । धा

१६८) गततुकडा तीनताल/एकताल
तिर्किट्तक् तिर्किट्तक् तिट्कताऽन् धाऽधिंधाऽ कऽत्त धाऽऽ ऽधिर्धिर् कऽत् धिर्धिर्किट्तक् तातिर्किटतक् धिर्धिर्किट्तक् धिर्धिर्कत् ऽघे ऽघे घेऽऽ धिर्धिर्किट्तक् धिर्धिर्कत् ऽघे ऽघे घेऽऽ धिर्धिर्किट्तक् धिर्धिर्कत् ऽघे ऽघे। घे

१६९) गततुकडा तीनताल/एकताल
धिटतता किटधागे तिटकता गदिगन तकिटधाऽ ऽनधाऽ धाऽकतऽ धाऽधाऽ किटधिंऽ किटतक तिटकता कऽत् तक्तिर्किट् धाऽघिड्नग् तिरकिट्तक् तक्डाँ धातिर्किट्तक् तिर्किट्धातिर किट्तक्तिर्किट् धाऽतत् धाऽऽ ऽ धाऽतत् धाऽऽ ऽ धाऽतत् धाऽऽ धातिर्किट्तक् तिर्किट्धातिर् किट्तक्तिर्किट् धाऽतत् धाऽऽ ऽ धाऽतत् धाऽऽ ऽ धाऽतत् धाऽऽ धातिर्किट्तक् तिर्किट्धातिर किट्तक्तिर्किट् धाऽतत् धाऽऽ ऽ धाऽतत् धाऽऽ ऽ धाऽतत्। धा

१७०) गततुकडा - तीनताल/आडाचौताल/रूपक
धादिंताक ऽत्तधाऽ ऽधिंन्ना किट्तकतेत् किट्तकतिर्किट् तागेतिट्क्डाँ घेघेनाना नाऽऽ ताकिट्तक्ता किट्तकतिर्किर् धाऽकिट्धाऽ धिंधाकत् धिरधिरकिटतक् तातिर्किटतक्

तक्‌घिंत्रान्‌ धाऽऽ तकिटधि किटतकि टधिकिट किट्‌ततक्‌तेत्‌ किट्‌तकधिनघिड्‌ नग्‌तिर्‌किट्‌तक्‌ तिट्‌कतगदिगन धाऽऽ धिरधिरकिट्‌तक्‌ तातिर्‌किट्‌तक नानाऽघे ऽघेंऽत धाऽकिट्‌तक्‌ नानाऽघे ऽघेंऽत धाऽकिट्‌तक नानाऽघे ऽघेंऽत धाऽऽ धिरधिरकिटतक्‌ तातिरकिटतक्‌ नानाऽघे ऽघेंऽत धाऽकिटतक नानाऽघे ऽघेंऽत धाऽकिर्‌तक्‌ नानाऽघे ऽघेंऽत धाऽऽ धिर्‌धिर्‌किटतक्‌ तातिरकिट्‌तक्‌ नानाऽघे ऽघेंऽत धाऽकिट्‌तक नानाऽघे ऽघेंऽत धाऽकिट्‌तक्‌ नानाऽघे ऽघेंऽत । धा

१७१) गततुकडा - तीनताल/आडाचौताल/रूपक
कत्तिट्‌तिट्‌तिट्‌ कड्‌धाऽनधाऽधाऽ किट्‌तक्‌धाऽधाऽकिट्‌तक्‌ नातिर्‌किट्‌तक्‌तेत्‌ तिर्‌किट्‌तक्‌ताऽनधाऽ नधाऽनधाऽधाऽ धादींऽकिटतक तिटकताकऽत्‌ तिटक्डधातिटतिट क्डधातिटक्डधातिट क्डधातिटतिटघिंऽ तराऽनधाऽ तिटक्डधातिटधागे तिटक्डधातिटधाऽ ऽकऽत्तधाऽ धाऽकऽत्तधाऽ ऽध्धाऽकऽत्त धाऽऽतिटक्डधा तिटधागेतिटक्डधा तिटधाऽकऽत्त धाऽधाऽक ऽत्तधाऽधाऽ ऽकत्तधाऽ तिटक्डधातिटधागे तिटक्डधातिटधाऽ ऽकऽत्तधाऽ धाऽकऽत्तधाऽ ऽध्धाऽकऽत्त । धा

१७२) गततुकडा - तीनताल
धिट्टतत्ताऽ गद्दिंऽगऽन धिंतिरकिटतक तागेतिटकताऽन्‌ कत्‌तिट्‌तिट्‌कता कत्तिटघिडाऽन्‌ धिर्‌धिर्‌कऽत्त धिर्‌धिर्‌किट्‌तक्‌तातिर्‌किट्‌तक तातिर्‌किट्‌तकधिंन्नाकिट्‌तक्‌ धाऽक्डधाऽन्‌धाऽ धिर्‌धिर्‌किट्‌तक्‌तागेतिट्‌कतान्‌ धिर्‌धिर्‌किट्‌तक्‌तातिर्‌किट्‌तक्‌ ताऽधिर्‌धिर्‌किट्‌तक्‌तक्डाँ धाऽदींऽघेंऽत धाऽदींऽघेंऽत धाऽदींऽघेंऽत । धा

१७३) कमाली चक्रदार - तीनताल
(धागेतीट धागेतीट तागेतीट तागेतीट क्डधातीट धागेतीट क्डधातिट तागेतिट धेत्ताऽ किटधागे तिटकता गदिगन धेत्‌धेत्‌ त्रकधेत्‌ तगेऽन्न ताऽधाऽ धेत्‌तगे ऽन्नधेत्‌ तगेऽन्न धेत्‌धेत्‌ धेत्‌तगे ऽन्नधाऽ धिर्‌धिर्‌किट्‌तक्‌ तिर्‌किट्‌धाऽ धाऽधाऽ धेत्‌तगे ऽन्नधाऽ धिर्‌धिर्‌किट्‌तक्‌ तिर्‌किट्‌धाऽ धाऽधाऽ धेत्‌तगे ऽन्नधाऽ धिर्‌धिर्‌किट्‌तक्‌ तिर्‌किट्‌धाऽ धाऽधाऽ)×३

सूचना : प्रत्येक चक्रानंतर पाव मात्रेचा दम द्यावा.

विषम तालांमधील काही बंदिशी
उदाहरणार्थ १३ मात्रांचा 'जयताल' घेतलेला आहे. ठेका :-

× +
धिंऽ नाऽ धिंऽ नाऽ

० + +
कंत्ता तिरकिट धाऽगे नऽधा

० +
गेऽन तिंऽ तिंऽ नाऽ तिरकिट

१७४) बेदम तिहाई - जयताल - १३ मात्रा
धिर्‌धिर्‌क्‌किट्‌तक तातिर्‌किट्‌तक्‌ ताऽधिर्‌धिर्‌ किट्‌तक्‌तक्‌ट्‌

धाऽधिर्धिर् किट्तक्तातिर् किट्तक्ताऽ धिर्धिर्किट्तक्
तक्ट्धाऽ धिर्धिर्किट्तक् तातिर्किट्तक् ताऽधिर्धिर्
किट्तक्तक्ट । धाऽ

१७५) गततुकडा - जयताल - १३ मात्रा

कड्धेत्धितिट धाऽकिट्तक्दिंकिट्तक् तिरकिटतक्तिट्कतान्
घिंत्राऽन्केत्रकधिकिट कतगदिगनधाऽऽ ऽधाऽऽ
धाऽऽघिंतराऽन् केत्रकधिकिटकतगदिगन धाऽऽधा
ऽधाऽऽ घिंतराऽन्केत्रकधिकिट कतगदिगनधाऽऽ
ऽधाऽऽ । धाऽऽ

१७६) गततुकडा - जयताल - १३ मात्रा

घेतिर्किट्तकक्ताऽ कत्तिटतिटघेघे तिटघेघेदिंऽ
घेघेदिंन्नातिरकिट्तक् तिरकिट्तक्ताऽनताऽ धगनधाऽनधाऽ
धाघेघेतिरकिट धिंतराऽन्धाऽ दिघेंऽतऽ
धाऽधा दिघेंऽतऽ धाऽधाऽ
दिघेंऽतऽ । धाऽ

१७७) गततुकडा - जयताल - १३ मात्रा

धातेट्ट तातेट्ट धाऽधिंता
किट्तक्तेत् तिट्कतान्धिर् धिर्धिर्धिडनग्
तक्तक्धिनगिन धाऽऽ धिंऽताकिटधिं
ताऽकिट्धिंता कत्ऽधिर् धिर्धिर्किट्तक्
धिर्धिर्किट्तक् तक्डाँऽ ऽधिर्धिर्
किट्तक्ट् धाऽऽ धिर्धिर्किट्तक्
तक्डाँ ऽधिर्धिर् किट्तक्तकट्
धाऽऽ धिर्धिर्किट्तक् तक्डाँ
ऽधिरधिर किट्तक्तकट् । धाऽऽ

१७८) गततुकडा - जयताल - १३ मात्रा

कत्तिरकिट धात्रकधिकिट घिनतिंन्नाकिटतक् तिर्किटतक्ताऽ
धाऽकिटतकर्दिंकिटतक् तिर्किटतकताऽ
धिंनान्धाऽकिटतक् तिर्किटतक्धिर्धिर्किट
धाऽधिंनान् धाऽकिटतक्तिरकिटतक् धिरधिरकिटधाऽ
धिंनान्धाऽकिटतक तिरकिटतकधिरधिरकिट । धाऽ

१७९) चक्रदार - जयताल - १३ मात्रा

धाऽधिंऽ किटतक तिटकता कत्धागे
तिटकता गदिगन नागेतिट कतघिंऽ
तराऽन् धाऽ ऽघेंऽऽ ऽध्धातिर्

किटतकृतकृट धाऽ ऽघेंऽऽ ऽध्धातिर्
किटतकृतकृट धाऽ ऽघेंऽऽ ऽध्धातिर्
किटतकृतकृट धाऽऽ धाऽधिंऽ किटतक
तिटकता कत्धागे तिटकता गदिगन
नागेतिट ‘कतघिंऽ तरान् धाऽऽ
ऽघेंऽऽ ऽध्धातिर् किट्तकृतकृट धाऽ
ऽघेंऽऽ ऽध्धातिर् किट्तकृतकृट् धाऽ
ऽघेंऽऽ ऽध्धातिर् किट्तकृतकृट् धाऽऽ
धाऽधिंऽ किटतक तिटकता कत्धागे
तिटकता गदिगन नागेतिट कतधिंऽ
तरान् धाऽऽ ऽघेंऽऽ ऽध्धातिर्
किटतकतकट् धाऽ ऽघेंऽऽ ऽध्धातिर
किटतकतकट् धाऽ ऽघेंऽऽ ऽध्धातिर
किटतकतकट् । धाऽ

१८०) चक्रदार - जयताल - १३ मात्रा

घ्डाँऽधा घिड्नगधिनृतक् नातिरकिटतक तेत्
धिर्धिर्किटतक् धिनृतकृतातिर किट्तकृधिर्धिर् किटतकतकृट्
धाऽऽ किटधाऽ नधाऽन धाऽकिट
ताऽनता ऽनताऽ किटधाऽ नधाऽन
धाऽऽ ऽ घ्डाँऽधा· घिड्नगधिनृतक्
नातिर्किटतक तेत् धिर्धिर्किटतक धिनृतकृतातिर्
किटतकधिर्धिर् किटतकतकट धाऽऽ किटधाऽ
नधाऽन धाऽकिट ताऽनता ऽनताऽ
किटधाऽ नधाऽन धाऽऽ ऽ
घ्डाँऽधा घिड्नगधिनृतक नातिर्किटतक तेत्
धिर्धिर्किटतक् धिनतकृतातिर किटतकधिर्धिर् किट्तकतकट
धाऽऽ किटधाऽ नधाऽन धाऽकिट
ताऽनता ऽनताऽ किटधाऽ नधाऽन । धाऽऽ

१८१) गततुकडा - जयताल - १३ मात्रा

धिरकिटतकृधिर किटधिरकिट्तक् घिंऽतराऽनृतक्
धिंताऽत्रकधेत् तगेन्नधाऽ धाऽधाऽधाऽधाऽधिंता
क्केत्तकृगधितिट धाऽकड्धाऽनधाऽ धिंऽधिंऽधाऽधिर्धिर्
किट्तकृतकृट्धाऽधिंऽ धिंऽधाऽधिर्धिर्किट्तक् तकट्धाऽधिंऽधिंऽ
धाऽ धिर्धिर्किट्तकृतकृट् । धा

चपक ताल

उदाहरणार्थ, ११ मात्रांचा 'चपकताल' घेतलेला आहे. ठेका:-

धीं ना । धिंना कत् । धिंत्रक धिंना । तींना

कत्ताऽ । त्रकधीं । नाधिं धींनाऽ

१८२) गततुकडा - चपक ताल - ११ मात्रा

ताकिट्तक् तिरकिट्तक् धिरधिरकिट घिंतरान्

धगत्तकिट धात्रकधिकिट कतगदिगन धाऽऽ

तक्ट्धाऽ ऽतक्ट् धाऽ धिंऽता

धाकिट्तक् धाऽधिंता ताकिट्तक ताऽतिंता

धात्रकधिकिट कतगदिगन धादीं ऽदिं

नाऽदीं ऽन्ना नाक ऽत्त

धाऽ ऽ धात्रकधिकिट कतगदिगन

धादीं ऽदिं नाऽदीं ऽन्ना

नाक ऽत्त धाऽ ऽ

धात्रकधिकिट कतगदिगन धादीं ऽदिं

नाऽदीं ऽन्ना नाक ऽत्त । धा

१८३) गततुकडा - चपक ताल - ११ मात्रा

धेत्धेत् धेत्धेत् ऽधिर किट्तक्

धेत्तगे ऽन्नधेत् तगेन्न धेत्ता

किट्तक्धेत् त्ताऽकिट्तक् धाऽकिट्तक् दिंग्ड्धाऽ

किट्तक्दिं न्नातिर्किट्तक् तिर्किट्तकता कत्

ऽध्धाऽ किट्तक्दिंग्ड् धाऽध्धाऽ किटतक्दिंग्ड्

धाऽध्धाऽ किट्तक्दिंग्ड् । धा

१८४) वरील गततुकडयाचा 'जबाब' - चपकताल - ११ मात्रा

धिनाक्तकिट्घिंऽ ऽधातिर्किट्तक्तिर्किट् धाऽऽकिट्तक्

तातिर्किट्तक्तेत् ताऽकिट्तक्तिर्किटतक तिटकताऽन्धाऽधिंधा

कत्तधाऽऽकिट् धाऽधिंऽधाकत् ऽध्धाऽकिटतक्दिंग्ड्

धाऽध्धाकिटतक्दिंग्ड् धाऽध्धाकिटतक्दिंग्ड् । धा

१८५) गततुकडा - चपक ताल - ११ मात्रा

तिरकिट्तक्ता केत्तिर्किट्तक् तातिर्किट्तक् तिर्किट्तक्ता ऽन्घिंऽ

तराऽन् धाऽधिंऽ ताऽऽऽ घ्डाँऽऽ

ऽन्नातिर किट्तक्धिर्धिर् किट्तक्तकट् धाऽऽ

घ्डाँ ऽन्नातिर् किट्तक्धिर्धिर् किट्तक्तकट्

धाऽऽ घ्डाँऽऽ ऽन्नातिर् किट्तक्धिर्धिर् किट्तक्तकट् । धा

१८६) गततुकडा - चपक ताल - ११ मात्रा
धात्रकधि किटतक घिंतरा ऽन्धाति
कत्तिट धाऽ तिट तिट
ऽध्धाऽ किट्तक्दिंग्ड् धाऽऽ ऽत्ता
धाऽऽ ऽध्धाऽ किट्तक्दिंग्ड् धाऽऽ
ऽत्ता धाऽऽ ऽध्धाऽ किट्तकदिंग्ड्
धाऽऽ ऽत्ता ।धा

१८७) गततुकडा - चपक ताल - ११ मात्रा
कत्तिट तिटधागे तिटकड्धा तिटधागे
तिटकड्धा ऽनधागे तिटकता कऽऽत्
तिटकड् धिकिट धाऽधिंधा कऽऽत्
तिटकड्धि किटधागे तिटघिंऽ तराऽन्
ऽधाऽ नधाऽन धाऽधाऽ नधाऽन
धाऽधाऽ नधाऽन । धा

१८८) गततुकडा - चपक ताल - ११ मात्रा
धगद्दि गननागे तिर्किट्तक्ता
केत्तिर्किट्तक् तिर्किट्तक्ता ऽनघिंऽ
तराऽन धाऽधा कतधाऽ
धाऽकत धागेतिट गदिगन
नगनन गननग तिर्किट्तक्ताऽ
तिरकिट्गदिगन् धाऽकिट्तक् तिर्किट्तक्ताऽ
तिर्किट्गदिगन् धाऽकिट्तक् तिर्किट्तक्ताऽ
तिर्किट्गदिगन् । धा

१८९) गततुकडा - चपक ताल - ११ मात्रा
धेतिटत किटतक धिंन्नत गेऽन्
घेतिर्किट्तक् ताऽघेत् तगेन्न धेत्ता
घेघेतिट तक्धिन नगधेत् त्ताऽकत्
तिर्किट्तक्ताऽ ऽनधाऽ नधाऽन धाऽधाऽ
धाऽधाऽ नधाऽन धाऽधाऽ धाऽधाऽ
नधाऽन धाऽधाऽ । धा

१९०) गततुकडा - चपक ताल - ११ मात्रा
कड्धेत् धीकिट धाऽकिटतक दींकिटतक
तिरकिटतक तिटकताऽन् घिंतराऽन् केत्रकधिकिट
कतगदिगन धाऽ ऽधा ऽ
धाऽ कतगदिगन धाऽ ऽधा

ऽ धाऽ कतगदिगन धा ऽधा
ऽ । धा

१९१) गततुकडा - चपक ताल - ११ मात्रा
धाऽधिंऽ ताऽकिट्तक ताऽधेत् तगेन्न
धिंताऽकिट्तक ताऽतिर्किटतक तिटकत्गदिगन् धाऽऽऽ
धाऽकड्धा ऽनधाऽ धाऽधाऽ धिंऽताऽ
धिर्धिर्किटतक तातिर्किटतक तिर्तिर्किटतक तक्डाँऽऽ
ऽधिर्धिर् किटतकतकट धाऽधिर्धिर् किटतकतकट
धाऽधिर्धिर् किटतकतकट । धाऽ

१९२) चक्रदार - चपक ताल - ११ मात्रा
धिन्तक्तक् तिटकताऽन् धिनतक्तक्धिन
तक्तक्धिन्तक् तक्तक्धिन्तक् तिटताकिडनग्
तिटकताकतधागे तिटकतागदिगन नागेतिटकतघिंऽ
तराऽनधाऽऽ ऽध्धाऽकिट्तक्दिंगूड् धाऽनागेतिट
कतघिंऽतराऽन धाऽऽऽध्धाऽ किट्तक्दिंगूड्धाऽ
नागेतिटकतघिंऽ तराऽनधाऽऽ ऽध्धाऽकिट्तक्दिंगूड्,
धाऽधिन्तक् ऽतक्तिटक ताऽन्धिन्तक्
तक्धिन्तक्तक् धिन्तक्तक्तक् धिन्तकतिटकता
किडनगतिटकता कतधागेतिटकता गदिगननागेतिट
कतघिंऽतराऽन धाऽऽऽध्धाऽ किट्तक्दिंगूड्धाऽ
नागेतिटकतघिंऽ तराऽन्धाऽ ऽध्धाऽकिट्तक्दिंगूड्
धाऽनागेतिट कतघिंऽतराऽन धाऽऽऽध्धाऽ
किट्तक्दिंगूड्धाऽऽ धिनतकतक् तिटक्तान्
धिनतक्तक्तक्धिन् तक्तक्धिन्तक् तक्तक्धिन्तक्
तिटकताकिडनग् तिटकताकतधागे तिटकतागदिगन
नागेतिटकतघिंऽ तराऽनधाऽ ऽध्धाऽकिट्तक्दिंगूड्
धाऽनागेतिट कतघिंऽतराऽन धाऽऽऽध्धाऽ
किटतक्दिंगूड्धाऽ नागेतिटकतघिंऽ तराऽनधाऽ
ऽध्धाऽकिटतक्दिंगूड् । धाऽ

१९३) चक्रदार - चपक ताल - ११ मात्रा
धिरकिट तक्धेत् तगेन्न धेत्ताऽ
ऽकिट्तक् धेत्ताऽ ऽकिट्तक् तेत्ताऽ
किट्तक्धेत् ताऽधेत् तगेन्न धाऽऽऽ
किट्तक्दिन्गिन् नातिर्किट्तक् तिर्किट्तक्ताऽ कत्

ऽधिर्धिर् किट्तक्तक्ट् धाऽधिर्धिर् किट्तक्तक्ट्
धाऽधिर्धिर् किट्तक्तक्ट् धाऽऽऽ ऽधिर्धिर्
किट्तक्तक्ट् धाऽधिर्धिर् किट्तक्तक्ट् धाऽधिर्धिर्
किट्तक्तक्ट् धाऽऽऽ ऽधिर्धिर् किट्तक्तक्ट्
धाऽधिर्धिर् किट्तक्तकट् धाऽधिर्धिर् किट्तक्तक्ट्
धाऽऽऽ धिरकिट तक्धेत् तगेन्न
धेत्ता ऽकिट्तक् धेत्ताऽ ऽकिट्तक्
तेत्ताऽ किट्तक्धेत् ताऽधेत् तगेन्न
धाऽऽऽ किट्तक्दिन्गिन् नातिरकिट्तक् तिर्किट्तक्ताऽ
कत् ऽधिर्धिर् किट्तक्तक्ट् धाऽधिर्धिर्
किट्तक्तक्ट धाऽधिर्धिर् किट्तक्तक्ट् धाऽऽऽ
ऽधिर्धिर् किट्तक्तक्ट् धाऽधिर्धिर् किट्तक्तक्ट्
धाऽधिर्धिर् किट्तक्तक्ट् धाऽऽऽ ऽधिर्धिर्
किट्तक्तक्ट् धाऽधिर्धिर् किट्तक्तक्ट् धाऽधिर्धिर्
किट्तक्तक्ट् धाऽऽऽ धिरकिट तक्धेत्
तगेन्न धेत्ताऽ ऽकिट्तक् धेत्ताऽ
ऽकिट्तक् तेत्ताऽ किट्तक्धेत् ताऽधेत्
तगेन्न धाऽऽ किट्तक्दिन्गिन नातिर्किट्तक्
तिर्किट्तक्ताऽ कत् ऽधिर्धिर् किट्तकतकट्
धाऽधिर्धिर् किट्तक्तक्ट् धाऽधिर्धिर् किट्तक्तक्ट्
धाऽऽ ऽधिर्धिर् किट्तक्तक्ट् धाऽधिर्धिर्
किट्तक्तक्ट् धाऽधिर्धिर् किट्तक्तक्ट् धाऽऽऽ
ऽधिर्धिर् किट्तक्तक्ट् धाऽधिर्धिर् किट्तक्तक्ट्
धाऽधिर्धिर् किट्तक्तक्ट् । धाऽ

अनंत ताल - ९॥ मात्रा

उदाहरणार्थ साडेनऊ मात्रांचा अनंतताल घेतलेला आहे. ठेका :

धिंऽ तिरकिट धिंऽ नाऽ
तिंऽ नाऽ । कत्ताऽ तिरकिट।
धिंतिर किट

१९४) गततुकडा - अनंत ताल - ९॥ मात्रा

धिर्धिर्कत् धिर्धिर्कत् धिर्धिर्किट्तक् तक्ट्धाऽ
धिर्धिर्किट्तक् तक्धिर्धिर् किट्तकतक्ट् धाऽऽ
तीऽऽ टक ऽता गऽऽ
दीग ऽन धिंऽताऽ किट्तक्तेत्
धिर्धिर्किट्तक् तातिर्किट्तक तातिं घेऽन्

3075 33550 23/6/2006

तधाऽ किटधाऽ तिघें ऽन्त
धाऽऽ तातिं घेऽन् तधाऽ
किट्धाऽ तिघें ऽन्त धाऽऽ
तातिं घेऽन् तधाऽ किटधाऽ
तिंघें ऽन्त । धा

१९५) गततुकडा - अनंत ताल - ९।। मात्रा

ताकिट्तक् तिरकिटतक् धिरधिरकिट घिंतराऽन्
धगत्तकिट धात्रकधिकिट कतगदिगन धाऽऽ
तकट्धाऽ ऽत्तकट् धाऽऽ धिंता
धाकिट्तक् धाऽधिंता ताकिट्तक् ताऽतिंता
धात्रकधिकिट कतगदिगन धादिं ऽदिं
नातिं ऽन्ना नाक ऽत्त
धाऽ धादिं दिंऽ नातिं
ऽन्ना नाक ऽत्त धाऽ
धादिं ऽदिं नातिं ऽन्ना
नाक ऽत्त। धा

१९६) गततुकडा - अनंत ताल - ९।। मात्रा

धाऽधा ऽकत धाऽधा ऽकत
धाऽधिं किट्तक्दिं न्नातिरकिट्तक् तेत्
धातिट कतधाति कतधा धिंधाकत
घेतिरकिट्तक् तक्तिर्किट्तक् तग्घिंतरान् धाऽऽ
धाऽकड्धा ऽनधागे तिर्किट्तक्ता ऽनतागे
केत्तिरकिट्तक् तातिर्किट्तक् तिर्किट्तक्ता कऽत्
धाऽकिट्तक् थुंकिट्तक् तातिर्किट्तक् तक्डाँन
धाऽऽ धाऽकिट्तक् थुंकिट्तक् तातिर्किट्तक्
तक्डाँन धाऽऽ धाऽकिट्तक् थुंकिट्तक्
तातिर्किट्तक् तक्डाँन । धा

१९७) गततुकडा - अनंत ताल (मिश्र जाति) - ९।। मात्रा

तततताऽकिट्तक् तकिटधेतधिर्धिर् किट्तक्किटताऽगदिगन्
नग्धेत्किट्तक्ताऽ घेघेनकतघिंऽ न्नाऽकितक्धिंऽ
कताऽघिंऽन्ना घिंत्राऽन्धाऽ घेघेनकेऽकिट्तक्
तकिटधेत्धेत् धडन्नाऽकिट्तक् ताऽकिट्तक्घेत्कत्
ताऽघिनाऽकिट्तक् ताकिट्तक्धिर्धिर्किट्तक् ताकिट्तक्धिर्धिर्किट्तक्
ताऽकिट्तक्तक्डाँ धाऽकिट्तक्ताकिट्तक् तक्डाँऽधाऽकिट्तक्
ताऽकिट्तक्तक्डाँऽ। धा

१९८) चक्रदार - अनंत ताल - ९॥ मात्रा

धिर्धिर्किट्तक तातिर्किट्तक् तातिर्किट्तक् तक्डाँऽ
धाऽऽ ऽधिर्धिर् किट्तक्तक्ट् धाऽऽ
धिर्धिर्किट्तक् तक्ट्धाऽऽ ऽधिर्धिर् किट्तक्तक्ट्
धाऽऽ धिर्धिर्किट्तक् तातिर्किट्तक् तातिर्किट्तक्
तक्डाँऽ धाऽऽ ऽधिर्धिर् किट्तक्तक्ट्
धाऽऽ धिर्धिर्किट्तक् तक्ट्धाऽऽ ऽधिर्धिर्
किट्तक्तक्ट् धाऽऽ धिर्धिर्किट्तक् तातिर्किट्तक्
तातिर्किट्तक् तक्डाँऽ धाऽऽ ऽधिर्धिर्
किट्तक्तक्ट् धाऽऽ धिर्धिर्किट्तक् तकट्धाऽऽ
ऽधिर्धिर् किट्तक्तक्ट। धाऽऽ

१९९) चक्रदार - अनंत ताल - ९॥ मात्रा

कत्तिरकिट घिंतराऽन् धगत्तकिट धात्रकधिकिट्
कतगदिगन धाऽऽ ऽधिर्धिर् कत्
घेंऽत धाघें ऽतधा घेंऽत
धाऽऽ कत्तिरकिट घिंतराऽन धगत्तकिट
धात्रकधिकिट कतगदिगन धाऽऽ ऽधिर्धिर्
कत् घेंऽत धाघें ऽतधा
घेंऽत धाऽऽ कत्तिरकिट घिंतराऽन्
धगत्तकिट धात्रकधिकिट् कतगदिगन धाऽऽ
ऽधिर्धिर् कत् घेंऽत धाघे
ऽतधा घेंऽत । धाऽऽ

२००) सलामी गत तुकडा - तीनताल

धेत्धेत्तिटतिट कड्धातिटतिटतिट घिंतरानघिं नगनगनगनग
धिटधिटतिटतिट धिरधिरकिटतक तिटकतानतेत्
धिर्धिर्किट्तक्तातिर्किट्तक् धिरकिटतक्तिट् घिडाऽनधाऽ
धिर्धिर्किट्तक्तातिर्किट्तक् धिर्धिर्किट्तक्तातिर्किट्तक्
ताऽक कघेंत धाऽऽ धिर्धिर्किट्तक्तातिर्किट्तक्
धिर्धिर्किट्तक्तातिर्किट्तक् ताऽक कघेंत धाऽऽ
धिर्धिर्किट्तक्तातिर्किट्तक् धिर्धिर्किट्तक्तातिर्किट्तक्
ताऽक कघेंत । धा

परिशिष्टे

उस्ताद अमीर हुसेन खाँसाहेबांच्या स्वभावावि यी त्यांच्या कलेवि यी त्याद ी अनुभवांबद्दल माहिती मि ावी या हेत नेमी एक पत्र त्यांच्या शिष्यांना तसेच चाहत्यांना पाठवले होते. त्याला ख पचांगला प्रतिसाद मि ाला. त्यातील काही निवडक फा र्मसव पत्रे सोबत देत आहे.

१.	पत्र आणि प्रश्नपत्रिका	२०७
२.	पंढरीनाथ नागेशकर यांनी भरलेली प्रश्नपत्रिका	२१०
३.	उस्ताद बाबासाहेब मिरजकर य़ांनी भरलेली प्रश्नपत्रिका	२११
४.	उस्ताद अमीर हुसेन खाँ यांच्याबद्दल उस्ताद बाबासाहेब मिरजकरांनी लिहिलेले एक हृदयस्पर्शी पत्र	२१२
५.	मिरजकरांनी खाँसाहेबांच्या सत्कारप्रीत्यर्थ ठेवलेल्या कार्यक्रमाची निमंत्रणपत्रिका	२१४
६.	माधव तारे यांचे पत्र आणि प्रश्नपत्रिका	२१५
७.	माझे सुरुवातीचे गरू पंडित सदाशिवराव काजरेकर (शिष्य – उस्ताद अमीर हुसेन खाँ)	२१७
८.	खाँसाहेबांच्या एकसष्टीनिमित्त आयोजित केलेल्या मैफलीची पत्रिका	२१८

परिशिष्ट : १

पत्र आणि प्रश्नपत्रिका

10/B, Latifabad,
Jerbai Wadia Road
Parel, Bombay 400 012
Telephone 412 7824

Arvind Mulgaonkar

दिनांक :

सप्रेम नमस्कार विनंती विशेष,

सुप्रसिध्द तबलानवाझ मरहूम उस्ताद अमीर हुसेन खाँ यांचे आपण एक शागिर्द/घनिष्ठ परिचयातील/नातेवाईक आहात. म्हणूनच हे पत्र मी आपल्याला लिहीत आहे.

अमीर हुसेन खाँसाहेबांची कलातपस्या, त्यांचे तबल्यावरील प्रभुत्व, त्यांची विद्वत्ता, मुक्त हस्ते विद्यादान करुन शिष्य तयार करण्याची त्यांची हातोटी व या पारंपारिक कलेचा प्रचार करण्यासाठी त्यानी वेचलेले आयुष्य या सर्व गोष्टी आपल्याला विदित आहेत. अमोघ कल्पनाशक्तीतून उरलेल्या त्यांच्या शेकडो बंदिशा त्यांच्या प्रतिभेची साक्ष देतात. याशिवाय "माणूस" या नात्याने त्यांचे श्रेष्ठत्व, तडफदार, स्वाभिमानी व तितकाच प्रेमळ स्वभाव ही त्यांची वैशिष्टये आपल्याला माहित आहेतच .।

१९५४ ते १९६९ पर्यंत त्यांचा माझा घनिष्ठ संबंध आला. या पंधरा वर्षांच्या कालावधीत विद्यार्जनाखेरीज मी या सर्व गोष्टी जवळून निरखल्या, अनुभवल्या. त्यांची पत्नी, मुलगा पापामियाँ, सून, मुली वगैरे परिवारात मला कुटूंबातलाच एक असल्यासारखी वागणूक मिळाली.

खाँसाहेबांच्या जीवनातल्या अनेक ब-या-वाईट प्रसंगांविषयी, त्यांच्या साधनेविषयी, व्यासंगाविषयी तसेच तबल्याच्या सौंदर्यशास्त्राविषयी त्यानी माझ्याजवळ अनेकदा चर्चा केली, आत्मकथन केले आणि मी त्याचे वेळोवेळी टिपण केले.

...२...

खाँसाहेबांच्या स्मृतीप्रित्यर्थ त्यांचे एक चरित्र लिहावे, त्यांच्या कलेचा व व्यक्तिमत्वाचा परिचय संगीतविश्वातील प्रत्येक व्यक्तीस व्हावा ही तळमळ मला कित्येक वर्षे लागून राहिली आहे.

तर या पत्राचे प्रयोजन असे, की आपल्यासारख्या संबंधित व्यक्तीचाही या चांगल्या कार्यास हातभार लागावा । या सद्हेतूने मी या पत्रासोबत एक प्रश्नपत्रिका पाठवीत आहे. ती कृपया भरुन पाठविल्यास मी आपला ऋणी होईन. आपल्याला ही पत्रिका भरुन पाठविण्यास वेळ नसेल तर मी आपली मुलाखत आपल्या सवडीनुसार ध्वनिमुद्रित करु इच्छितो.

कळावे लोभ असावा. पत्रोत्तराची वाट पाहत आहे.

आपला कृपाकांक्षी,
अरविंद मुळगांवकर

- प्रश्नपत्रिका -

१] संपूर्ण नांव :

२] पत्ता :

३] जन्म तारीख :

४] आपला परिचय उ.अमीर हुसेन खाँ यांच्याशी कधी झाला ? :

५] त्यांचे नाव आपल्याला कुणी सुचविले ? :

६] गंडाबंधन झाले असल्यास त्यासंबंधीचा तपशील [तारीख, कार्यक्रम, कलाकार वगैरे] :

७] या गंडाबंधनाच्या सोहळ्याची छायाचित्रे वा ध्वनिमुद्रण आपल्याकडे आहे काय ? :

८] उ.अमीर हुसेन खाँ यांचेकडे आपले शिक्षण किती वर्षे नियमितपणे झाले ? :

९] खाँसाहेबांच्या जीवनावर, स्वभावावर, कलागुणांवर प्रकाश टाकणारे आपले अनुभव थोडक्यात सांगाल काय ? :

१०] खाँसाहेबांच्या वादनाची ध्वनिमुद्रणे वा छायाचित्रे आपल्याकडे आहेत काय ? असल्यास त्यांच्या प्रती मिळू शकतील काय ? :

११] वर लिहिलेल्या प्रश्नोत्तरांमधून निर्माण होणा-या माहितीव्यतिरिक्त इतर माहिती आपण देऊ शकत असल्यास उत्तम .।

सूचना :- जी माहिती वा अनुभव आपण द्याल, ती सत्य घटनांवर आधारलेली असावी, ऐकीव नसावी तसेच तारखा/महिना/वर्ष या गोष्टींविषयीचा काटेकोरपणा आपल्या लिखाणात शक्यतो राहावा.

****

परिशिष्ट : २

पंढरीनाथ नागेशकर यांनी भरलेली प्रश्नपत्रिका

- प्रश्नपत्रिका -

१] संपूर्ण नांव : पंढरीनाथ गंगाधर नागेशकर

२] पत्ता : न्यू हनुमान बिल्डिंग, ४था मजला, श्यामराव विठ्ठल मार्ग, मुंबई-७

३] जन्म तारीख : १६ मार्च, १९१३

४] आपला परिचय उ. अमीर हुसेन खाँ यांच्याशी कधी झाला ? :

५] त्यांचे नाव आपल्याला कुणी सुचविले ? :

१९२५ साली मी सागर महालमध्ये रहात होतो. मी [illegible] बाहेर पडत असताना तबल्याचा स्वर कानी पडला. ते तबलावादन ऐकून मी मंत्रमुग्ध झालो. सारंगीवर [illegible] होते. त्यांच्याशी माझा परिचय [illegible] त्यांच्याकडे [illegible] तबलावादनाची ओळख करून दिली व खाँसाहेबांची [illegible] त्यांना मला तबला शिकवावा अशी विनंती केली.

६] गंडाबंधन झाले असल्यास त्यासंबंधीचा तपशील [तारीख, कार्यक्रम, कलाकार वगैरे] :

७] या गंडाबंधनाच्या फोटोग्राफची छायाचित्रे वा ध्वनिमुद्रण आपल्याकडे आहे काय ? :

त्यानंतर मी एक दोन वर्षे त्यांच्याकडे शिकण्यासाठी जात [illegible] त्यांचा गंडा बांधून घेण्याचे भाग्य लाभले. मला तारीख निश्चितपणे स्मरत नाही आहे परंतु १९२७ साली माझ्या गंडाबंधनाचा कार्यक्रम हनुमान बिल्डिंग, गिरगाव (?) येथे झाला. त्यावेळी हजर असलेले [illegible] विलायत हुसेन खाँ, इनायत हुसेन खाँ यांचे [illegible] व शेवटी खाँसाहेबांचे बहारदार तबलावादन झाले.

८] उ. अमीर हुसेन खाँ यांचेकडे आपले शिक्षण किती वर्षे नियमितपणे झाले ? :

खुद्द खाँसाहेब हैद्राबादला येऊन जाऊन असल्यामुळे त्यांचे माझे शिक्षण काहीसे अनियमितपणे झाले. परंतु १९४७ ते मुंबईत स्थायिक झाल्यावर १०-१२ वर्षे शिक्षण नियमितपणे झाले.

९] खाँसाहेबांच्या जीवनावर, स्वभावावर, कलागुणांवर प्रकाश टाकणारे आपले अनुभव थोडक्यात सांगाल काय ? :

उमद्या स्वभावाचे. गुरु म्हणून उत्कृष्ट.

१०] खाँसाहेबांच्या वादनाची ध्वनिमुद्रणे वा छायाचित्रे आपल्याकडे आहेत काय ? असल्यास त्यांच्या प्रती मिळू शकतील काय ? :

श्री प्रकाश (?) डहाणूकरांकडे एक कार्यक्रम झाला होता त्याचे ध्वनिमुद्रण. युनिव्हर्सिटीत आहे [illegible] आहे (२-३ तास [illegible] आहेत) श्री [illegible] त्यांच्याकडे [illegible]

११] वर लिहिलेल्या प्रश्नोत्तरांमधून निर्माण होणाऱ्या माहितीव्यतिरिक्त इतर माहिती आपण देऊ शकत असल्यास उत्तम .।

सूचना :- जी माहिती वा अनुभव आपण द्याल, ती सत्य घटनांवर आधारलेली असावी, ऐकीव नसावी तसेच तारखा/महिना/वर्ष या गोष्टींविषयीचा काटेकोरपणा आपल्या लिखाणात शक्यतो राहावा.

पं. [illegible] नागेशकर

****

परिशिष्ट : ३

उस्ताद बाबासाहेब मिरजकर यांनी भरलेली प्रश्नपत्रिका

– प्रश्नपत्रिका –

१] संपूर्ण नांव : बाबासाहेब छुटूलाल मिरजकर

२] पत्ता : १४० बी जवाहर नगर पराग मंझील वाय.पी पोवार नगर जवळ

३] जन्म तारीख : जुन. १९२५ कींवा २६, असावी.

४] आपला परिचय उ.अमीर हुसेन खाँ यांच्याशी कधी झाला ? : १९४० मध्ये नाव ऐकले होते हैद्राबाद व पुणे येथे

५] त्यांचे नाव आपल्याला कुणी सुचविले ? : १९४६ ते १९४७ मध्ये मुंबई. श्री. आत्माराम के. थत्ते यांनी.

६] गंडाबंधन झाले असल्यास त्यासंबंधीचा तपशील [तारीख, कार्यक्रम, कलाकार वगैरे] : १७ सेप्टेंबर १९५०, स्कुल ऑफ इंडीयन म्युझीक ऑपेरा हौस. श्री. मान. देवधर साहेब यांच्या मदतीने. नृत्य हॉल मध्ये गायक लताफत हुसेन व गुलाम रसुल खां पुणे तबला वादन अन्य गायक खाँसाहेब होते परंतु नाव आठवत नाही.

७] या गंडाबंधनाच्या सोहळ्याची छायाचित्रे वा ध्वनिमुद्रण आपल्याकडे आहे काय ? : छायां चीत्रे नाहीत ध्वनी मुद्रण नाही फक्त पत्रीका आहे तीसोबत आपणाला पाठविले आहेत.

८] उ.अमीर हुसेन खाँ यांचेकडे आपले शिक्षण किती वर्षे नियमितपणे झाले ? : नीयमीत फक्त ५ वर्षे मुंबईत असताना नंतर १९५२ नंतर कोल्हापूर येथे १९६५ पर्यंत शीक्षण घेतले.

९] खाँसाहेबांच्या जीवनावर, स्वभावावर, कलागुणांवर प्रकाश टाकणारे आपले अनुभव थोडक्यात सांगाल काय ? : सोबत दिली आहे.

१०] खाँसाहेबांच्या वादनाची ध्वनिमुद्रणे वा छायाचित्रे आपल्याकडे आहेत काय ? असल्यास त्यांच्या प्रती मिळू शकतील काय ? : सोबत दिली आहे.

११] वर लिहिलेल्या प्रश्नोत्तरांमधून निर्माण होणाऱ्या माहितीव्यतिरिक्त इतर माहिती आपण देऊ शकत असल्यास उत्तम .।

सूचना :- जी माहिती वा अनुभव आपण द्याल, ती सत्य घटनांवर आधारलेली असावी, ऐकीव नसावी तसेच तारखा/महिना/वर्ष या गोष्टींविषयीचा काटेकोरपणा आपल्या लिखाणात शक्यतो राहावा.

आ. बाबु. छो. जी. मिरजकर

****

ता. २८/११/९०

परिशिष्ट : ४

उस्ताद अमीर हुसेन खाँ यांच्याबद्दल उस्ताद बाबासाहेब मिरजकरांनी लिहिलेले एक हृदयस्पर्शी पत्र

नटराज
नृत्यकला
मंदिर
१२७ बी. जवाहर नगर. कोल्हापूर

५ ⇒ प्रसंग, अतीमोलाचा प्रसाद आशिर्वाद मिळाला, या समारंभाला जी मदत संगीत प्रेमी मंडळी करून: जी मिळण्याची अपेक्षा होती ती मिळालीच नाही. माझे मित्रमंडळी व शिष्य वर्ग सर्वजण नाराज (दुखी) झाले. कारण खांसाहेबाना (गुरुजीना) बोलवले आणी त्याना मदत कांही करावयाची हे कांही सूचेना. रात्र झाली झोप लागेना तरी गुरुकृपेने एक कल्पना सुचली. ती अशी की. हो जन्मत बी. बी. मिरजकर. याच्या गळ्यातील, कानातील. आंगठी व मुलांच्या पायातील चांदीचे कडे, और जेसापैडल ते मौल्यावान वस्तु विकणे हाच एक पर्याय होता या विचारात रात्र संपुर्ण जागे राहून काढली ती सकाळ झाली ती समजलेच नाही. उठल्य उठल्या प्रथम गुरु झोपलेच होते याच्या पायाना स्पर्श करून आशिर्वाद घेतला आणी माझ्या कामाला लागलो. थोड्या वेळाने गुरुजी जागे झाले नंतर त्याना मी स्वताहा आंघोळ घातली असो. प्रत्येक वेळी तेल चोळून मालीस करून स्वताहा न्हाउ घालीत असे त्यामुळे गुरुजींना फारच आनंद वाटे व गुरुजी अस्पष्ट शब्द अधेमधे एकावयास मिळत असे. ते असे. खुदा तुझे अच्छा रखे. खुदावंदा तेरा भला करे. वगैरे शब्द माझ्या कानी पडत असे त्यामुळे मलाही अती आनंद मिळत असे. असो दुपारी. जेवण झालेवर सौ. जनाला माझ्या मनाची अवस्था वगैरे कार्यक्रम विषयाची कल्पना दिली त्यानी हो. ना हो ना, नाराज (दुखी) मनाने कसातरी होकार दिला. आणी सौच्या. गळ्यात फक्त मंगळसुत्र शिल्लक ठेउन बाकीचे सोन्याचे दागीने व लहान दोन मुलांच्या पायातील चांदिचे वाळे घेउन सराफाच्या दुकान जाउन विकले व २ हजार रुपये आणले. कार्यक्रम दुसऱ्या दिवशी होता. पैसे थैलीत ठेवले. व आनंद मुद्रेने. सर्व मित्र मंडळी व शिष्याना घडलेली हकीकत सांगितली. तरी त्याना ह्या गो आवडल्या नाही. ते मला त्याच्या चेहऱ्या वरून समजले असो मी माझ्या गुरुसेवेत मग्न होते एकादाचे कार्यक्रम संपला गुरुजी फारच खुष झाले मलाही आनंद झाला. तरी दुसऱ्या दिवशी गुरुजीने बोलवले कारण त्याचे आराम करण्याचे ठिकाण जागा दुसरे ठिकाणी होती तीकडे गेलो त्याना कोणीतरी मी दागीने विकून पैसे थैलीत भरले असे सांगीतले असावे असो. गुरुजी चहा घेत होते थोडासा चहा संपला थोडाच बशीत शिल्लक होता तो गुरुजींनी मला पीहावयास (दिला) आणी त्याच्या तोंडून अती मोलाचे शब्द बाहेर पडु लागले ते असे बेटा. तु मेरे लीये तुम जेवरात बेच कर. मुझे तुने खुष कीया है. मगर: तु मेरे लीये जो कुछ कीया है तो खुदा तेरे लीये करेगे. और मेरा आशिर्वाद हमेशा तेरे सरपर रहेंगा.

अब तुझे तेरी सारी जिंदगानी रेहतक खुदा तुझे किसीकी बातकी
कमी नहीं पडेगी और मेरी दुवाये तेरेपर हमेशा रहेंगी।
असे म्हणत म्हणत गुरुजींच्या डोळ्यातून पाण्याच्या धारा येत होत्या.
ते पाहून काही शिष्य गण व मित्र मंडळीही व मीही रडत होतो।
तरी त्यांच्या डोळ्यातून निघणारे प्रत्येक थेंब माझ्या आयुष्याचा मोलाचा ठरला
हे येवढे मोठे धन मला मिळाले ते आज तागायत मला आनंदात व
सुखात ठेवत आहेत. असले धन कोणा शिष्याला मिळाले की नाही
ते मला माहित नाही. परंतु खांसाहेब गुरुजी जेव्हा जेव्हा कोल्हापूरला
आले त्या त्या वेळी मी तबल्याचे शिक्षण थोडे थोडेच घेतले परंतु
माझ्याकडे त्यांची सेवा भरपूर झाली (केली) मी गुरुंच्या सेवेचा दास होतो।
त्या सेवे मुळेच विद्येचे ज्ञान थोडेबहुत प्राप्त झाले असे मला वाटते:
तरी पण तसे पाहिले तर विद्या पेक्षा माझी सेवाच श्रेष्ठ ठरली आहे.
तीच आज माझ्या जीवनाचे सार्थक झाले आहे. तरी गुरुसेवा हीच
श्रेष्ठ होय मग मी प्रत्येक विद्यार्थी यांना देत आहे. त्या मुळे
माझ्या गुरुचे महत्व किती आहे हे प्रत्येकाला समजले आहे.
माझे गुरु भोळाभाळे. हसतमुख. समाधानी मनमिळाऊ विद्येचे दान करणारे.
स्वच्छ मार्ग दर्शन. सर्व धर्मीयांना एक समजून. आपल्या मुला प्रमाणे
प्रेम देणार स्वतःच्या जेवणाच्या ताटात बसून जेवण देणार.
गरीब शिष्यांना आर्थिक मदतही करणारे असे गुरुजी.
१ (एकच) एक आहेत मी प्रत्येक नमाज मधे त्यांच्या आत्मास
शांती मिळो व स्वर्ग प्राप्ती होवो (जन्नत मे दाखील हो)
अशी खुदाच्या चरणी प्रार्थना करीत आहे व माझे प्राण असेतो
पर्यंत गुरु साठी प्रार्थना करीत राहीन यातच मला सुख लाभते
आनंद मिळतो हीच माझी (इस्टेट) जहांगीरी) हेच माझे धन

श्रीमान अरविंद साहेब यांना माझा प्रेमाचा आशिर्वाद.
मला मराठी बरोबर लिहिता येत नाही तरी कृपया शब्दांची सुधारणा करावी
कि. नं. क्षं. कि.
आपला भाऊ, बी. जी. मुरगुडकर

परिशिष्ट : ५

मिरजकरांनी खाँसाहेबांच्या सत्कारप्रीत्यर्थ ठेवलेल्या कार्यक्रमाची निमंत्रणपत्रिका

" श्री नटराज "

—: सप्रेम निमंत्रण :—

सादर प्रणाम.

भारतातील पहिल्या श्रेणीचे तबला वादन पटू **खां साहेब अमीर हुसेन** यांचा सत्कार समारंभ रविवार दिनांक १७ जुलै १९५५ रोजीं सायंकाळी ६ वाजता कोल्हापूर जिल्हा पोलीस प्रमुख **श्री. एम्. एस्. हेबळे** यांचे अध्यक्षतेखालीं देवलक्लबचे हॉलमध्यें करणेचें योजिलें आहे. सदर प्रसंगीं खां साहेब यांना सत्कार समीती तर्फे **सौ. सीतादेवी हेबळे** बी. ए. यांचे हस्तें ' थैली ' अर्पण करणेंत येईल. तरी आपण प्रस्तुत प्रसंगीं उपस्थित राहून एका श्रेष्ठ कलावंताच्या कलेचा परामर्ष घ्यावा ही विनंती.

देवलक्लब
कोल्हापूर.

आपला नम्र,
बी. जी. मिरजकर
कार्यवाह

* कृपया ही निमंत्रण पत्रिका कार्यक्रमास येतानां घेऊन यावी

(3)

-: ❀ कार्यक्रम ❀ :-

१) (स्वागत) नृत्य —
कु. सुमती हेमाडी [मणिपुरी], कु. मृदुला रामचंद्र तेलंग [कथ्यक],
कु. मुमताझ सांगावकर [कथ्यक] [illegible] हुकेरीकर [भरतनाट्य]

२) खां साहेब यांचा अल्पपरिचय

३) खां साहेब यांचे तबला वादन

४) अध्यक्षांचे भाषण व थैली अर्पण समारंभ

५) आभार प्रदर्शन

६) वंदे मातरम्

परिशिष्ट : ६

माधव तारे यांचे पत्र आणि प्रश्नपत्रिका

नोंद ३९७५
३३५५०
२३/६/२००६

माधव तारे
30 नोव्हें, १९९०

प्रिय अरविंद शांळी
सा. न. वि. वि.

तू पाठविलेली प्रश्न-पत्रिका मिळाली. तुझ्या कालविषयीच्या परिश्रमाचे किती कौतुक करावे....? त्यासाठी शब्द अपुरे पडत आहेत.

तुझी अंतःकरणातील भावना आणून तू पाठविलेल्या प्रश्न-पत्रिकेतच माझ्या आत्मकथनाचा सारांश लिहिण्याचा प्रयत्न केला आहे. तुझ्या कार्यास माझ्या स्वानुभव बोलांची सम जुळल्यास मी कृत कृत्य झालो असे समजेन.

तुझ्या अपेक्षीत कार्यास शुभेच्छा.

चि. सतीशला तुझ्या सेवेत रुजू केलेच आहे. तुझ्या मार्गदर्शनाखाली त्याची प्रगती होत आहे त्याबद्दल तुम्हा दांपत्यांना त्रिवार मोलाचे धन्यवाद.

स्वॅ. तारेबाईंचे आत्म्यास चिरशांती मिळो हीच लेखन सीमा.

कळावे,...

तुझा
माधव

- प्रश्नपत्रिका -

१] संपूर्ण नांव : माधव वासुदेव तारे

२] पत्ता : ७/२. आनंदी आनंद सोसायटी. फडके रोड, डोंबिवली [पूर्व] ४२१२०१

३] जन्म तारीख : १२ एप्रिल, १९३६

४] आपला परिचय उ.अमीर हुसेन खाँ यांच्याशी कधी झाला ? } जानेवारी, १९६१

५] त्यांचे नाव आपल्याला कुणी सुचविले ? } श्री. व्ही. बी. आलोणी, तबला शिक्षक, कल्याण गायन समाज, कल्याण.

६] गंडाबंधन झाले असल्यास त्यासंबंधीचा तपशील [तारीख, कार्यक्रम, कलाकार वगैरे] } नोव्हेंबर, ६१ मधील एका शनिवारी रात्री प्रो. बी. आर. देवधर यांचे स्कूल ऑफ इंडियन म्युझिक गिरगांव येथील सभागृहात श्री यशवंत केरकर व श्रीमती अंजनीबाई लोलेकर यांचे उपस्थितीत कलाकार- तुफैल अहमद, यशवंत माळी व इतर अनेक

७] या गंडाबंधनाच्या सोहळ्याची छायाचित्रे वा ध्वनिमुद्रण आपल्याकडे आहे काय ? } नाही.

८] उ.अमीर हुसेन खाँ यांचेकडे आपले शिक्षण किती वर्षे नियमितपणे झाले ?: } १९६१ ते १९६८ या कालावधीत नोकरी सांभाळून मधून मधून.

९] खाँसाहेबांच्या जीवनावर, स्वभावावर, कलागुणांवर प्रकाश टाकणारे आपले अनुभव थोडक्यात सांगाल काय ? : } कष्टाळू व खडतर परिस्थितीत संसारिक जबाबदारी सांभाळीत विद्यादानाचे महान कार्य. अत्यंत प्रेमळ व आपुलकीची भावना, कलेवरील नितांत श्रद्धा, नव-निर्मितीची ओढ. इतरांपेक्षा वेगळे काहीतरी करून दाखविण्याची उमेद. कलेकरीता आयुष्यभर झगडणारा एक अभिजात फरूखाबाद घराण्याचा एकमेव खलिफा.

१०] खाँसाहेबांच्या वादनाची ध्वनिमुद्रणे वा छायाचित्रे आपल्याकडे आहेत काय ? असल्यास त्यांच्या प्रती मिळू शकतील काय ? : } → नाही.

११] वर लिहिलेल्या प्रश्नोत्तरांमधून निर्माण होणाऱ्या माहितीव्यतिरिक्त इतर माहिती आपण देऊ शकत असल्यास उत्तम. } १९६३ किंवा १९६४ साली कोल्हापूर येथील संगीत महोत्सवास खाँसाहेबांबरोबर एक आठवडाभर सहवास लाभला. मास्टर तारानाथ वगैरे अन्य कलाकार श्री वसंत पवार यांचे निवासी श्री. बाबासो मिरजकर यांचे उपस्थितीत एक आगळी वेगळी ताल व सूर यांची मैफल. मैफलीची सांगता खाँसाहेबांच्या आसदार व कसदार तबला वादनाने एक आनंदमय मैफलीचा सुगंध.

सूचना :- जी माहिती वा अनुभव आपण घाल, ती सत्य घटनांवर आधारलेली असावी, ऐकीव नसावी तसेच तारखा/महिना/वर्ष या गोष्टींविषयीचा काटेकोरपणा आपल्या लिखाणात शक्यतो राहावा.

माधव तारे

३० नोव्हेंबर, १९९८

परिशिष्ट : ७

माझे सुरुवातीचे गरू पंडित सदाशिवराव काजरेकर
(शिष्य – उस्ताद अमीर हुसेन खाँ)

आपले पत्र दिनांक २-१२-९० च्या संदर्भात खालील माहिती देत आहे.

– प्रश्नपत्रिका –

१] संपूर्ण नांव	:	सदाशिव जयराम काजरेकर
२] पत्ता	:	४७, श्यामभुवन, डॉ आंबेडकर रोड परळ, मुंबई - ४०० ०१२
३] जन्म तारीख	:	४ फेब्रुवारी १९२०
४] आपला परिचय उ. अमीर हुसेन खाँ यांच्याशी कधी झाला ?	:	एप्रिल १९४७
५] त्यांचे नाव आपल्याला कुणी सुचविले ?	:	त्यांचे नांव कोणी सुचविले नाही. माझा धाकटा भाऊ यशवंत याने आकाशवाणीत जाऊन त्यांची ओळख करून घेतली व नंतर त्यांना घरी आणले
६] गंडाबंधन झाले असल्यास त्यासंबंधीचा तपशील [तारीख, कार्यक्रम, कलाकार वगैरे]	:	मे १९४७ च्या शेवटच्या आठवड्यात फोरास रोडला त्यांच्या वास्तव्याच्या ठिकाणी गंडाबंधनाचा कार्यक्रम अत्यंत साधेपणाने पार पडला कोणाही बड्या कलाकारांना बोलाविले नव्हते
७] या गंडाबंधनाच्या सोहळ्याची छायाचित्रे वा ध्वनिमुद्रण आपल्याकडे आहे काय ?	:	छायाचित्रण व ध्वनीमुद्रण यापैकी काहीही नाही
८] उ. अमीर हुसेन खाँ यांचेकडे आपले शिक्षण किती वर्षे नियमितपणे झाले ?	:	६ वर्षे
९] खाँसाहेबांच्या जीवनावर, स्वभावावर, कलागुणांवर प्रकाश टाकणारे आपले अनुभव थोडक्यात सांगाल काय ?	:	आर्थिक परिस्थिती हलाखीची असल्याने राहणीमानही त्याच दर्जाचे होते. स्वभावाने ते अत्यंत गरीब, प्रेमळ व निगर्वी होते त्यांच्या कलागुणांबद्दल म्या पामरे काय लिहावे! तबल्या-डग्ग्यावरची त्यांची बोटे यंत्रालाही लाजवील अशी चालायची. 'अनंतहस्ते कमलावराने देता किती घेशील दो कराने' या उक्तीप्रमाणे अगदी दिलखुलास मनाने त्यांनी कला वाटली
१०] खाँसाहेबांच्या वादनाची ध्वनिमुद्रणे वा छायाचित्रे आपल्याकडे आहेत काय ? असल्यास त्यांच्या प्रती मिळू शकतील काय ?	:	नाही
११] वर लिहिलेल्या प्रश्नोत्तरांमधून निर्माण होणाऱ्या माहितीव्यतिरिक्त इतर माहिती आपण देऊ शकत असल्यास उत्तम.		हिंदू संस्कृतीबद्दलही त्यांच्या मनात नितांत आदर होता आणि त्यामुळेच मी कलेसाठी त्या वस्तीत जात असल्याबद्दल इतर शिष्यांना ते अभिमानाने सांगत

सूचना :- जी माहिती वा अनुभव आपण द्याल, ती सत्य घटनांवर आधारलेली असावी, ऐकीव नसावी तसेच तारखा/महिना/वर्ष या गोष्टींविषयीचा काटेकोरपणा आपल्या लिखाणात शक्यतो राहावा.

(स्वाक्षरी) [illegible]

****

परिशिष्ट : ८

खाँसाहेबांच्या एकसष्टीनिमित्त आयोजित केलेल्या मैफलीची पत्रिका

LISTEN...! A Fabulous Programme of Indian Classical Music . . .

Ustad Munirkhan Academy of Tabla Art

Presents

- **USTAD ALI AKBAR KHAN** — Sarod with Sudhir Saxena on Tabla
- **USTAD AMEER HUSSAIN KHAN** — Tabla Solo
- **SMT. NIRMALADEVI AROON** — Vocal

at 8-00 p. m. Sharp on January 25, 1965. (Republic Day eve.)

At Ravindra Natya Mandir, Prabhadevi, Bombay-28.

TICKETS OF RS. 25/-, 10/-, 5/-, & 3/- on sale at

'Chetna', Rampart Row – From 15—1—65 to 20—1—65
Samarth Art Service Shivaji Park, Near Kohinoor Mills From 12—1—65 to 20—1—65
Coffee Centre, Matunga (C. R.) From 12—1—65 to 20—1—65
Kulkarni & Sons, Opticians, Girgaum Road From 15—1—65 to 20—1—65
At Hall: 21—1—65 to 25—1—65

REFBK-0033550

A GREAT RUSH ON TICKETS — BOOK NOW!

(संदर्भ पृष्ठ क्र. ५८)